

KORUNK

AZ ELIDEGENEDÉS ²KÉRDÉSE
LUKÁCSNÁL • SAJTÓVITÁINK
SEREGSZÁMLÁJA • KÉPZŐMŰ-
VÉSZETÜNK ÖNISMERETE • A
FANTASZTIKUS DÜRER • NAGY
ISTVÁN: AZ ÚJRAINDULÁS ÉVE •
MÉLIUSZ JÓZSEF HETVENÉVES
(EGYED PÉTER, ION VLAD ÉS
SZILÁGYI JÚLIA ÍRÁSAI) • A
SZERVES ÉS A SZERVEZETT
FOLKLÓR • BARTÓK BÉLA EL-
SŐ ÖNÁLLÓ HANGVERSENYE •
ISAAC B. SINGER: A KULCS •

1979. 1-2

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXVIII. ÉVFOLYAM, 1—2. SZÁM • 1979. JANUÁR—FEBRUÁR

* * * Visszapillantás — előretétekintés 1

ROTH ENDRE • Az elidegenedés kérdése Lukácsnál 3

* * * A Naphta-dosszié (Egy vita kontextusai) 8

V. KIRÁLY ISTVÁN • Az „ideologikus formák” és az ideológia 18

TÓTH SÁNDOR • Sajtóvitáink seregszámlája 22

KÁNTOR LAJOS • A magunk mindennapi revíziója 37

* * * Méliusz József hetvenéves 41

EGYED PÉTER • „És mikoron körülnézék, íme, a kor vala egyedüli kortársam” 41

ION VLAD • A Sors és jelkép — románul (Szilágyi Júlia fordítása) 42

SZILÁGYI JÚLIA • Egy utazás kitérői 46

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN • Szavaimat (vers) 48

FARAGÓ JÓZSEF • A szerves és a szervezett folklór 49

BANDI DEZSŐ • Megszakadt-e a népi gyakorlat művészetté válása? 53

* * * Képzőművészeink önismerete (Kerekasztal-beszélgetés — Murádin Jenő, Mezei József, Banner Zoltán, Jakobovits Miklós, Ágopcsa Marianna, Boros Judit, Szilágyi Júlia, Váli József, Borghida István és Ditrői Ervin írásai — Kántor Lajos bevezetőjével) 57

DITRŐI ERVIN • A fantasztikus Dürer 75

NAGY IMRE • Aki benne élt 81

NAGY KÁROLY • Apám önéletírásának indítékairól 85

NAGY ISTVÁN • Az újraindulás éve 87

SZEKERNYÉS JÁNOS—SZŐCS GYULA • „Nagyszentmiklós — művész fiának” (Bartók első egyéni hangversenyének visszhangjából) 94

ISAAC B. SINGER • A kulcs (Korunk prózája — Ritoók János fordítása) 97

VÁLI JÓZSEF • Június emlékei, A bohóc magányossága (versek) 103

JEGYZETEK

* * * Jelenség volt 104

KUBÁN ENDRE • Ady Endre és Veronica Porumbacu 104

ARADI JÓZSEF • (Miért) nem értjük egymást 106

SZABÓ ILONA • Kell a törődés 107

HERÉDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 108

FÓRUM

KÉKEDY LÁSZLÓ • Tisztelt szerkesztőség! 111

GELLÉRT SÁNDOR • A szik vagy szék ősjelentése 112

DÓCZY PÁL • Népköltészet és erotika (Nyílt levél Gellért Sándorhoz) 115

GONDOS ANNA • Jegyzetek egy szülőcsoportról 118

HAZAI TÜKÖR

HERÉDI GUSZTÁV • Kalányos utca 121

DOKUMENTUMOK

LÁSZLÓ ATTILA • László Ferenc és Vasile Párvan levélváltása 1925-ből 129

(Folytatása a III. borítón)

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).

Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző

Felölös titkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Móccok útja 3.

Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).

Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Visszapillantás — előretekintés

Az évszázás és az esztendőkezdet nálunk — és a többi szocialista országban — a hagyományos szilveszterezésen, ünneplésen, felköszöntésen, jókívánságokon túl a tervezdálkodásnak köszönhetően sajátos színezetet kapott; minthogy minden év egy-egy tervezendő is, december végi fölmérő visszatekintésünk a tervteljesítés elemzése is, örömrünk a jól végzett munka láttán fakad, gondjaink a hiányosságok föllismeréséből erednek, nekigyürkőzésünk pedig az új tervidőszakhoz igazodik, tennivalóink a szocialista építés magasabb lépcsőfokainak kialakítására irányulnak.

A visszapillantás elégtételt nyújtott ezúttal is.

„A szocialista építés művének újabb nagyszerű eredményeivel zárjuk az 1978-as esztendőt — mondotta pártunk főtítkára újévi rádió- és televízióüzenetében. — Hős munkásosztályunk áldozatteljes és lendületes munkájával teljesítette az iparfejlesztés és -korszerűsítés programját: az ipari termelés az öt éves terv első három esztendejében több mint 11 százalékos ütemben növekedett... A dolgozók jövődelmeinek gyorsabb emelése vonatkozó programot végrehajtva, az idén határidő előtt befejeztük a javadalmazás-emelés első szakaszát; úgyszintén emeltük a nyugdíjakat, a családi pótlékot, rátértünk a csökkentett munkahét alkalmazására.“

Tegyük hozzá, hogy ezek az eredmények különösen becsek, hiszen meglehetősen nehéz körülmények közepette értük el; a tőkés világot sújtó gazdasági válság összes velejárójával a pénzhüglástól kezdve a fűtőanyaghiányig a mi gazdasági életünkre is kihát, nekünk is gondot okoz, fokozott erőfeszítéseket követel tőlünk is, hiszen magasabb árat kell fizetnünk a behozott nyersanyagokért, a kivitel dolgában pedig ugyanakkor rendkívül éles versengéssel vagyunk kénytelenek szembenézni. Gazdasági szempontból az eltelt esztendő említésre méltó abból a szempontból is, hogy az új gazdasági mechanizmus bevezetésének kezdetét jelentette, eredményeink tehát az új irányításmód vizsgajegyei is egyben.

A visszapillantás elégtétele, a mérleg pozitívuma nyújt bizakodást az előretekintéshez. Bizakodásunkat megerősítette két jelentős ünnep, amely népünket mélyen meghatotta, megörvendeztette. A párt főtítkárának, az államfőnek, Nicolae Ceausescu elvtársnak, valamint Elena Ceausescu elvtársnőnek, a tudomány és a társadalmi haladás kimagasló harcosának köszönte mindannyiunk megtisztelő föladata volt, az ország valamennyi dolgozóját lelkesedéssel töltötte el, személyes ünnepük a köz ünnepé is, s ez egyben kifejezte a nép irántuk érzett szeretetét, ragaszkodását, de ugyanakkor az ország lakosságának egységét, szoros fölzárkózását a párt és vezetősége körül. A külföldről érkezett temérdek üdvözlét, az ez alkalmából kiadott könyvek és átnyújtott diplomák, a világhírű egyetemek, kutatóintézetek, bizottságok, tudóstársaságok, állami és magánlétesítmények részéről érkezett meghívások, kitüntetések, a lapokban megjelent, rádióban, televízióban közölt méltatások bizonyítják ugyanakkor e két kiváló személyiség nemzetközi tekintélyét, világhírét, munkásságuk jelentőségének elismerését s általában széles körű népszerűségüket. Mindez pedig — a dolog természetéből és személyiségük jellegéből eredően — visszahat ránk, s növeli országunk és népünk jó hírét a nagyvilágban.

Ha már az ünnepeknél tartunk, tegyük szavá, hogy az idén ünnepeljük a két fejedelemség — Moldva és Havasalföld — egyesülésének 120. és augusztus 23-a, az antifasiszta és antiimperialista nemzeti fegyveres felkelés 35. évfordulóját. E két jelentős eseményről évről évre írunk, megemlékezünk, kifejtjük gondolatainkat, meglátásainkat, emlékeztetünk a jelenkorhoz szóló üzenetükre. Ezúttal csupán arra mutatnánk rá, hogy noha a két dátum között három emberöltő távolsága ível, s az események jellege, szerepe, fontossága eltérő, mégis sok vonatkozásban közösek, sőt azonosak az ismérveik. Mindkét esemény ugyanis bizonyos tekintetben tetőzés, évtizedes forrongások, kísérletek, küzdelmek és készülődések, visszaesések és újra-kezdések gyümölcse, beérése, másfelől viszont nyitány, új korszak virradata, derengése, kezdetek kezdete. Az 1859-ben kivívott egyesülés ugyanis hosszú előzményre tekint vissza, bátor lépések, jól kiválasztott időpontú megmozdulások, ügyes sakkhúzások, de keserves kudarcok sorozatára is, ugyanakkor az új állam, Románia létrejötte mondhatni nagyjából lezárta az ország történelmének feudális korszakát, a középkori elmaradottságra jellemző megosztottságot, s megnyitotta az utat az alig csíráiban mutatkozó tőkés termelési mód lendületesebb kibontakozásához, akut viszonyok fölszámolásához, régóta várt, esedékes reformok meghozatalához. Az új állam — mint minden tőkésország annak idején — nagyjából felemás megoldások-

hoz folyamodott, mégis a jobbágság fölszabadítása, a kolostori földek kiosztása révén elért részleges földreform, a vasútépítés, olajkitermelés, iparfejlesztés, a dunai és tengeri hajózás serkentése révén számottevő lépéseket tett a kapitalista fejlődés, a korszerű átalakulás, a gazdasági erőrekapás, a művelődés útján, s ily módon előkészített további történelmi lépéseket, megteremtette például a függetlenségi háború győzelmes megvívásának anyagi, politikai, morális föltételeit.

Munkásmozgalmunk történelmének s általában egész múltunknak ismerete alapján jól tudjuk, hogy milyen demokratikus szervezkedések, osztálycsaták, tömegsztrájkok, éhségmenetek, tüntetések vagy háborúellenes, antifasiszta szabotázsakciók, mi több, itt-ott már fegyveres partizánselekmények (gondoljunk csak Ștefan Plavăț küzdelmére) vezettek el végül is az augusztus 23-i történelmi fordulathoz. Ebben a megközelítésben a fegyveres felkelés betetőzte népünknek az idegen iga, a német megszállás, a fasizmus, valamint a háború ellen vívott harcát, ugyanakkor megnyitotta az utat a demokratikus átalakulások kiterjesztése, befejezése előtt az új korszak, az immár a szocializmus jegyében, a kizsákmányolástól, királytól, burzsoáktól, arisztokratáktól mentes népi hatalom ege alatt történő országépítésre, társadalomfejlesztésre.

Ebben az esztendőben tartják meg a Román Kommunista Párt XII. kongresszusát. A pártkongresszusoknak immár sajátos történelmük van abban az értelemben, hogy milyen időpontban tartották meg, mi volt a legfőbb tennivalójuk, hogyan oldották azt meg, minő határozatokat hoztak, melyik irányban jelölték ki az országfejlesztés, a szocialista építés követendő útját. Ebben az értelemben beszélünk például a két munkáspárt egyesítésének, a mezőgazdaság szocialista átalakításának befejezését ünneplő avagy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének tételét megfogalmazó s annak távlati feladatait kijelölő kongresszusról. A IX. kongresszus például különösen termékeny korszakot nyitott meg gazdasági, ideológiai, külpolitikai sikon egyaránt. Ma még korai volna meghatározni, hogy a XII. kongresszust mi jellemzi majd, mit összegez és milyen utat cövekel ki, a feltételek azonban nagyjából körvonalazhatók. Ezzel az esztendővel lezárul egy évtized, a hetvenes éveké; a nyolcvanas évek nyilván új kérdések, tennivalók iszákjával kopogtat majd ajtónkon. A kongresszus jövővállaló parkodása bizonyára mindezzel számot vet, s elébe megy a teendőknél. Ez utóbbiak közé sorolandó gazdasági téren mindenekelőtt az új mechanizmus további s mind kiterjedtebb kikísérletezése, meghonosítása és mind-az, ami ezzel együtt jár, az önállóbb gondolkodás, az alkotó szellemű vállalatvezetés, a dolgozók fokozott bevonása a városok, falvak, szövetkezetek, üzemek irányításába stb. Az előző kongresszus óta sokat tettünk a tudományos-műszaki forradalom vívmányainak alkalmazása, a szocialista demokrácia, a munkásönigazgatás kiterjesztése terén, de nyilvánvaló, hogy e tekintetben a jövő évtizedben is bőven akad még dolgunk éppúgy, mint az energiatakarékoskodás vagy — külpolitikai vonatkozásban — az enyhülés folyamatának fölerősítése, az új, igazabb világrend megteremtése, a népek további közeledése terén.

Pártunk Központi Bizottsága az esztendő első heteiben jelentős határozatokat hozott, s ezek közt is kiemelkedő hely illeti a mezőgazdaság egységes vezetésének javításáról, az agráripari tanácsok megalakításáról szóló igen fontos dokumentumot. E nagy horderejű kérdésekről néhány sorban szólni nem lehet, nem is volna értelmes vállalkozás, ezzel szemben az a tervünk, hogy a párthatározatokban érintett legfontosabb kérdésekkel az egész év folyamán rendszeresen foglalkozunk majd, a különféle szakmák avatott tollú szerzőinek bevonásával, hogy lehetőségeinkhez mérten segítséget nyújtsunk olvasóinknak egyedi, emberi és gazdasági, közösségi dolgaik megoldásában.

Bizakodásunk ugyanakkor újabb erőfeszítésekre is kötelez, hiszen nem kevés a gond. A Központi Bizottság február 1-i ülésén mondott beszédében pártunk főtitkára emlékeztetett arra, hogy hiányos munkát végzett a vegyipar és a gépgyártás, a lakásépítés, valamint a mezőgazdaság, külkereskedelmi mérlegünkben pedig eltolódás tapasztalható, az előirányzathoz képest csökkent a kivitel, és megnőtt a behozatal.

„Rá kell mutatnunk arra — hangoztatta Nicolae Ceaușescu elvtárs —, hogy az 1978. évi tervet a kiegészítő előirányzatokkal együtt, nem teljesítettük egészében...”

Az új esztendőben mindent meg kell tennünk a lemaradás fölszámolására.

KORUNK

Az elidegenedés kérdése Lukácsnál

Hatalmas életművében — filozófiai, irodalomelméleti, esztétikai munkáiban egyaránt — Lukács György sokszor foglalkozik az elidegenedés kérdéseivel, nem mindig egyforma hangsúllyal. Mi itt nem eszmetörténettel, nem Lukács szellemi fejlődésével, művének egészével foglalkozunk, hanem a jeles gondolkodó *utolsó* szavát, végső meggyőződését, elméleti erőfeszítéseinek végeredményét tesszük vizsgálatunk tárgyává. A *társadalmi lét ontológiája* című monumentális alkotás második kötetéből az utolsó és legterjedelmesebb fejezet átgondolására hívjuk fel az olvasót. Szabadjon emlékeztetnünk: a *Korunk* 1976. 10. számában írtunk már Lukács György *Ontológiájáról*. Akkor főleg a szisztematikus részt tartalmazó második kötet *munkával* foglalkozó fejezetét tárgyaltuk, a *társadalmi lét* fogalmát vizsgáltuk. Mint előző írásunkban, úgy most sem méltatni kívánjuk Lukács művét — úgy véljük, erre semmi szükség —, csupán egy-egy elméleti alapkérdésben elfoglalt álláspontját szándékszunk elemezni. Ezért szorítokunk ismét a nagy mű egyetlen — bár önmagában könyvnyi, 259 oldalas — fejezetére. Előljáróban még csak annyit: nem először írunk a *Korunkban* az elidegenedésről. Foglalkoztunk ezzel *Egén és társadalom* a *Grundrissében* című írásunkban (1974. 10.); fejezetet szenteltünk e kérdésnek *A sokdimenziós ember* című munkánkban (Buk., 1975). Itt és most nem a kérdéskör teljes és önálló felvázolására törekszünk. Ez olyan feladat, amelyre máskor, másutt kívánunk visszatérni.

Mire vállalkozott Lukács? Nem többre s nem kevesebbre, mint Marx eszméinek végig gondolására, a marxi fogalmak minél teljesebb tartalmi kibontására, a marxi életműben kidolgozott vagy csupán felvázolt fogalmak és eszmék összefüggéseinek és implikációinak minél következetesebb kifejtésére, rendszerük feltérképezésére. Lukács eredetisége — mert kétségtelenül századunk egyik jelentős eredeti gondolkodója volt — Marx eszmei hagyatékának tudatos értékesítésében és továbbfejlesztésében rejlik. Elidegenedés-elmélete sem abszolút értelemben új, a Marxétól független elmélet, mégis sajátos és eredeti, mivel átdolgozza, árnyalja, egységes formába önti kapott, öröklött anyagát. Elméleti erőfeszítésének végeredménye ily módon kiindulópontját meghaladja, értékes és ezután meg nem kerülhető többletet tartalmaz. Lukács György műve szép példája a marxi örökség értékesítésére, valódi fényének megőrzésére-visszaadására és az eszmei újításra való törekvés *egyiségének*.

Lukács fejtegetése az elvontság rendkívül magas fokán halad célja felé. Ez az elvontság azonban nem gyengéje, sőt erénye művének: a filozófia sajátos eszközeit használja tárgya — az elidegenedés kérdése — rendkívüli elvontságának nagyon is megfelelő módon.

Nem csupán az elidegenedés fogalmának meghatározása, gyökereinek feltárása, következményeinek értelmezése, felszámolásának lehetősége körül folyt — és folyik még most is, váltakozó intenzitással — a vita a filozófiai és szociológiai szakirodalomban, hanem arról is, hogy mi a szerepe az elidegenedés-fogalomnak (–elméletnek) Marx gondolatrendszeré egészében. *Központi* szerepe van-e, vagy sem? Marx társadalomfelfogásának tartópillérjei közé tartozik-e? A marxista társadalomelmélet kifejtését és főleg ismertetését célzó, az utóbbi évtizedekben megjelent munkák többsége rendszerint nem tárgyalja az elidegenedés kérdéskörében elfoglalt álláspontot a materialista társadalomfelfogás lényegéhez tartozóként. Az már tisztázódott — bár még ezt sem minden szerző ismeri el —, hogy az elidegenedés kifejezés, a fogalom, amelyet hordoz, és az elmélet, amely reá épül, nem csupán Marx ifjúkori, hanem érettkori, sőt késői munkáiban is szerepel, egész életművében vissza-visszatérő motívum. De nagyon elterjedt még az a szemlélet, amely az elidegenedés kérdését főleg vagy kizárólagosan az etika, az antropológia, az axiológia és a kulturológia körébe klausztrálja. Innen már csak egy lépésnyire van az az álláspont, amelyet nem is olyan régen a dogmatikus szüklátókörűség hirdetett, nevezetesen, hogy az elidegenedéssel való foglalkozás a polgári antropológizmus ismérve lenne, a marxista gondolkodásban a fogalom jogtalanul, holmi csempészárúként szerepelne. Szociológiai kérdésként, elsődlegesen szociológiai kérdésként ma is kevesen kezelik, és még ezek közül is legtöbben — sajnos, magunk is így tettünk többször — csupán egén és

társadalmi viszonyával kapcsolatos partikuláris kérdésként tárgyalják, nem pedig a szociológiai szemlélet, jelesen a materialista társadalomfelfogás lényegét, alapvetését érintő kérdésként. Nos, Lukács György nem utalta az elidegenedés kérdéskörét tervezett — bár, sajnos, el nem készült — *Etikája* fejezetei közé, hanem *Ontológiájába* vette fel, elsődlegesen a *társadalmi lét* területéhez tartozóként kezeli, úgy, mint amelynek helyes megoldása elengedhetetlen a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának helyes — és teljes — értelmezéséhez.

A társadalmi lét elsődlegességét a társadalmi tudattal szemben csak akkor értjük meg teljesen, ha felfogjuk, miként lehetséges, hogy — meghatározott körülmények között — a tudatos emberi cselekvés következményei eltérjenek az előre elképzeltektől és kívánttól, önálló, a cselekvő szubjektumtól független léteit nyerjenek, és ellenséges erőként forduljanak szembe a szubjektummal. Csupán az ontológiai síkon végbemenő elidegenedés elméleti megragadása adhatja meg a kulcsot a tudati elidegenedés, az elidegenedett tudat fenomenológiájának megértéséhez. A filozófiai antropológiának, az értékannak és a kultúrológiának szociológiai alapvetésre van szüksége. A társadalmi determináltság elfogadása nélkül nem lehet szó materialista fogantatású ember-, érték- és kultúraelméletről.

Az ember társadalmi lény, lényegi meghatározói társadalmi jellegűek. Közvetlen életközége a társadalom, pontosabban: egy adott, történelmileg meghatározott társadalmi rendszer. Az egyén cselekedeteinek, társadalmi tevékenységének következményei nem csupán a cselekvő szubjektum szándékaitól, célirányos erőfeszítéseitől függenek, hanem — igen nagyrészt — azoktól a társadalmi körülményektől, amelyek között cselekedetét végrehajtja, tevékenységét kifejti. E körülmények a többi egyén, a társadalmi rendszer egészét alkotó egyének cselekedeteit, illetve azok következményeit foglalják magukban. A mindennapi tevékenység *közvetlen* következményeit könnyebb a cselekvő szubjektum ellenőrzése alatt megtartani, mint a távolabbi, *közvetett* következményeket. Minél bonyolultabb a társadalmi rendszer, annál bonyolultabb feladat ez utóbbiak nyomán követése, annál több a valószínűsége annak, hogy a szubjektum cselekedetei nem várt s főleg nem kívánt következményekkel is járnak. Az elidegenedés *lehetősége* tehát az ember társadalmi mivoltában, a társadalmi rendszer progresszíve bonyolultabbá válásában adott. E lehetőség megvalósulása vagy meg nem valósulása, illetve az elidegenedés leküzdése viszont a mindenkor adott társadalmi rendszer milyenségétől, annak lényegi jegyeitől függ. Így az archaikus, ősközösségi társadalomban maga a primitívizmus, a természettel szembe forduló társadalmi erők elégtelensége okozta az ember (viszonylagos) védtelenségét, életkörülményeivel szembeni alávetettségét. Az antagonista társadalmi rendszerekben főként az egzisztenciát biztosító elsődleges tevékenység eszközei, a termelőeszközök feletti magántulajdon vetette alá az embert társadalmi cselekvés által kiváltott s tőle elidegenedett erőknek. A magántulajdon és az abból fakadó magánérdek a legfőbb akadálya annak, hogy az emberek *társasan* — a társadalmi lényegüknek megfelelő módon — tervezzék, szervezzék, ellenőrizzék társadalmi tevékenységüket, s így annak okozatait, következményeit uralmuk alatt tarthassák. A kommunista gazdasági-társadalmi alakulat nagy történelmi feladata, Marx felfogásában, az osztálytársadalmi tevékenység kollektív uralmának, ellenőrzésének s ezáltal a teljesen „társadalmiasult embernek“ a megvalósítása. A kommunizmushoz való közeledtében, a termelőeszközök feletti társadalmi tulajdon és az egységes társadalomvezetés révén a szocialista társadalom rendelkezik az elidegenedés leküzdése alapfeltételeinek objektív lehetőségével. *A társadalmi lét ontológiája* című munkájának III. kötetében (44.) írja Lukács György, hogy Marx „még a legnagyobb utópistáktól sem csupán abban különbözik, hogy objektív és egzakt módon ábrázolja a kommunizmushoz vezető társadalmi-történelmi tendenciákat, hanem abban is, hogy a kommunizmust nem úgy tekinti, mint az emberi nem történetének végül is elért tetőfokát, hanem sokkal inkább mint az emberi nem tulajdonképpen, valódi történetének kezdetét“. Az elidegenedés megszüntetése, túlhaladása nem zárja le a társadalom fejlődését és az ember emberi tökéletesedésének folyamatát, hanem az ember társadalmi lényegének tulajdonképpen megfelelő társadalmi szervezethez szintjén folytatja azt. Az elidegenedés kora e tulajdonképpen fejlődés előtörténete.

„... mi az elidegenedést kizárólagosan társadalmi-történelmi jelenségnek tekintjük, amely a létező fejlődés meghatározott szintjein bukkan fel, s ettől kezdve történelmileg mindig különböző, mind pregnansabb formákat vesz fel. Mibenlétének tehát semmi köze sincs valamiféle általános »condition humaine«-hez, és még kevésbé rendelkezik kozmikus általánossággal“ — írja mindjárt a szóban forgó fejezet elején Lukács (*A társadalmi lét ontológiája*, II. Bp., 1976. 565.). Többször visszatér erre a gondolatra: kifejti, hogy az elidegenedés nem történelemfeletti kategória, „minden

korszakban újból kiváltják e korszak valóban ható társadalmi erői“, s korszakonként különböző formákban jelenik meg. Az elidegenedés társadalmi jelenség, de egyben olyan is, „amelynek elsődleges működése az egyes embert mint egyes embert érinti“ (592.). Társadalmi jelenség, társadalmiak a gyökerei; a társadalmat mint egészet (mint az azt alkotó összes egyének közötti viszonyok rendszerét), valamint az egyént mint egyént egyaránt sújtja. A társadalmi haladást ellentmondásossá, annak útját zezugossá teszi, az érintett egyének „sorsát“, életpályáját beárnyékolja, mindennapi életét megkeseríti. A társadalom oldaláról kell tehát megközelítenünk az elidegenedést, ha az egyén létkérdéseit a gyökereknél kívánjuk megragadni, de el kell jutnunk az egyén létkérdéseibe, ha az elidegenedéssel mint társadalmi jelenséggel nem csupán az általánosságok szintjén kívánunk foglalkozni. „... minden egyes ember elidegenedése közvetlenül nő ki saját mindennapi életével fenntartott kölcsönös vonatkozásaiból“; a mindennapi élet ontológiája a közvetítő közege a társadalom általános gazdasági struktúrája és az érdekelt egyes ember között (626.) — írja Lukács. A mindennapi életben csapódnak le a társadalmi rendszer szerkezeti sajátosságai és fejlődési tendenciái, az egyén a közvetlen életkörülményeiben megnyilvánuló partikularitásokban észleli ezeket az általános társadalmi tendenciákat.

Lukács gondosan megkülönbözteti az elidegenedés objektív és szubjektív oldalait, a társadalmi lét szintjén végbemenő folyamatot annak tudati leképezésétől, lemagaslásától. Sokat foglalkozik a tudati elidegenedéssel, az elidegenedett tudat jelenségeivel. Helyenként, úgy tűnik, felfogásában a két oldal közötti egyensúly kissé labilis. Minden elidegenedés gazdasági-társadalmi alapokon nyugvó jelenség, írja egy helyütt, azonban „mégiscsak mindenekelőtt ideológiai jelenség, amelyek következményei oly sokoldalúan és szilárdan tartják markukban minden részt vevő ember életét, hogy szubjektív megszüntetése gyakorlatilag csak a mindenkor érdekelt egyén tetteként valósítható meg“ (620.); „az egyéni, önmagunkra irányuló tett tehát minden elidegenedés valódi (és nem csupán verbális) megszüntetésének megkerülhetetlen előfeltétele — az olyan elidegenedésé, amely minden egyes ember társadalmi létére vonatkozik“ (621.). Alapvetően fontos, hogy Lukács szerint az elidegenedést nem valamely eszme, hanem csupán a *tett* szüntetheti meg. De ez éppen azért van így, mert az elidegenedés mindenekelőtt *nem* ideológiai és *nem* szubjektív, hanem a társadalmi ontológiában gyökerező jelenség. Az „önmagunkra irányuló tett“ döntő jelentőségű „saját elidegenedésünk egyéni-szubjektív legyőzésének“ legtöbb esetében (621.), ugyanakkor tettünkkel azokra a társadalmi viszonyokra is hatunk, amelyek között életünket éljük, és cselekvésünket végrehajtjuk. Az elidegenedés objektív oldalát leküzdeni, társadalmi gyökereit megszüntetni viszont csupán a *kollektív tett*, a társadalmi rendszerre irányuló cselekvés képes. Ezt — ugyanazon az oldalon, ám az előbbieknél ellentmondóan — Lukács is aláhúzza: „... az összes elidegenedési formák, amelyek valamely korszakban hatni kezdenek, végső soron a társadalomnak ugyanazon a gazdasági struktúráján alapulnak. Objektív legyőzésüket tehát [...] egy új formációra való átmenet vagy ugyanannak a formációnak új, szerkezetileg különböző korszaka biztosítja“ (621.). A társadalmi rendszer szerkezeti változásait, történelmileg magasabb fokát a haladó társadalmi erők mozgalma, harca, a társadalomra magára irányuló tettek sokasága éri el. Ezek alapján és ezek erőterében van az elidegenedés ellen folytatott „szubjektív-egyéni szabadságharcnak“ valós esélye a sikerre. „Az elidegenedés elleni harcban a valódi társadalmi gyakorlat abszolút előszéket élvez“ (745.). Ez a mindenféle szubjektivistá, illuminista állásponttal vagy az ilyenekkel kötött bármiféle kompromisszummal szembenálló tétel végső soron megszívlelendő, ez jellemző a materialista társadalomszemléletre s egyben a szociológiai szempontú megközelítésre. „Az elidegenedés marxista elemzésének tehát [...] mindig egyidejűleg tudatában kell lennie annak, hogy az elidegenedések egyrészt valamely formáció objektív gazdasági törvényeinek termékei, tehát csak a társadalmi erők objektív — spontán vagy tudatos — aktivitása révén semmisíthetők meg, másrészt viszont az egyes embereknek a saját személyes elidegenedéssel ellen folytatott harca nem szükségképpen pusztán társadalmilag lényegtelen egyedi-személyes tevékenység, hanem — potenciálisan — befolyásolhatja az össztársadalmi mozgást, és bizonyos feltételek között objektív súlyra tehet szert“ (768.). A társadalmi erők objektív aktivitása az ezen erőket alkotó egyének aktivitásából áll össze. Az egyes embereknek az elidegenedés elleni harca annyiban járul hozzá objektíven a társadalmi haladáshoz, amennyiben a haladó társadalmi erők harcához kapcsolódik, abba belefolyik.

Az elidegenedés valamennyi alakjának, mozzanatának, aspektusának a közös és végső eredménye: az ember elidegenedése saját emberi mivoltától, emberi lényegével való szembekerülése. Az elidegenedés leküzdésének lényege, az egyén szempontjából: önelidegenedésének megszüntetése, emberi mivoltának kiteljesítése, tel-

jes emberségének megvalósítása. Ezt a gondolatot fogalmazza meg — Marx nyomán és egyben eredeti módon — Lukács György.

Speciesünk leglényegesebb jegye, Marx szerint, a *szabad, tudatos cselekvés*; csakhogy az emberi cselekvés különböző szinteken lehet szabad és tudatos; az elidegenedett emberé igen kis mértékben, igen alacsony szinten az. Az elidegenedés, mint láttuk, aláveti az embereket társadalmi cselekvésük tőlük eltávolodott, velük ellenségesen szembeforduló, ellenőrzésük alól kiszabadult erőinek. Az elidegenedés leküzdése az emberség kiteljesedése, a cselekvés szabadságának és tudatosságának magas fokú megvalósítása.

Minden egyén, mint a species egyede, részese és birtokosa az emberi lényeknek, a species lényegi jegyeinek. Pontosabban: valamelyes mértékben részese és birtokosa e jegyeknek. Más szóval: az elidegenedés szó szerinti, abszolút értelemben sohasem teljes (a patológus esetektől, az elmebajos ember önelidegenedésétől eltekintve); az elidegenedett ember ise ember, a species egyede, a species lényegi jegyeinek valamelyes mértékben részese, aki szabad, és tudatos cselekvésre, ha mégoly csekély mértékben is, képes. „... az elidegenedés folyamatának és az ellene folytatott harcnak egyik fontos meghatározása: az emberlétnek mint nembeliségnek a tudata már társadalmilag kiirthatatlan módon jelenik meg; az elidegenült embernek elidegenülésében is meg kell őriznie magábanvaló nembeliségét. [...] Az elidegenedett embertől tehát [...] nem egyszerűen társadalmi ember-létét, az emberi nem társadalmiságához való tartozását vonják meg; noha a rabszolgának »instrumentum vocale«-ként való megjelölése jogilag-terminológiailag ilyen megfosztásra utal, objektíve, önmagában a rabszolga is társadalmi lény, az emberi nem egy példánya marad“ (586.). A szabad és tudatos cselekvés lehetőségétől leginkább megfosztott, a személyes függőség legszorosabb kötelékébe zárt ember sem nélküli teljesen társadalmi ember-létét, *magábanvaló* nembeliségét. Az elidegenedés meghaladása egyenlő a *magáértvaló* nembeliség megvalósításával, a szabad és tudatos cselekvés minőségileg magasabb szintjének az elérésével. Az elidegenedett, a magábanvaló nembeliség szintjén megrekedt ember *néma* kapcsolatban áll saját nembeliségével, saját *partikularitása* fölé emelkedni nem képes. A magáértvaló nembeliség szintjén a partikularitás helyébe a totalitás tudata lép (587—588.); ez egyenlő a (szabad és tudatos) teljes társadalmiasulással, az emberi kiteljesedéssel.

„Az egyes ember csak akkor kerülhet valódi, immár nem néma kapcsolatba saját nembeliségével, ha folyamatnak, e nembeli fejlődés részének fogja fel a saját életét, és ennek következtében életvitelét, és ebből adódó önállóan vállalt kötelezettségeit és dinamikus összefüggés részeként éli át. Csak úgy emelkedhet — legalábbis önmagával szemben vállalt kötelezettségként — saját pusztán partikuláris léte fölé, ha legalább komolyan törekszik saját élete ilyen nembeliségének elérésére“ (588.). A magáértvaló nembeliség és Lukács felfogása — nézetünk szerint — a társadalmiság magas fokú *gnoszeológiai* és nem kevésbé magas fokú *etikai* tudatosítását involválja. A gnoszeológiai tudatosítás — az egyén cselekvései társadalmi összefüggéseinek, következményeinek, távlatainak a tudatosítása — a partikularitásnak a totalitáshoz való tudatos viszonyítása. (Ennek korszerű tudományos igényű formája az, amit a magunk részéről szociológiai tudatnak nevezünk.) Az etikai tudatosítás — a társadalmiságból származó erkölcsi kötelezettségek felismerése és vállalása, az individuális és partikuláris érdekek alárendelése a közösségi, társadalmi érdekeknek, a társadalmi szolgálatnak, a haladás ügye szolgálatának a vállalása.

„A magáértvaló nembeliség elsősorban és többnyire a mindennapi életben nyilatkozik meg mint a mindenkor uralkodó magábanvaló nembeliséggel szemben érzett elégedetlenség, sőt olykor közvetlen lázadás“ (591.). E lázadás tartalma: a partikularitásban való megragadás elutasítása, az élet magasabb értelmének-céljának keresése. A magáértvaló élet keletkezésének mozzanatai, az elidegenedés uralmának évezredek során — Lukács szerint — a nagy művészet, a nagy filozófia, a példamutató élet. E mozzanatok sora nézetünk szerint némiképp kibővíthető. Úgy mondhatnánk: minden autentikus — anyagi vagy szellemi — érték alkotása elidegenedésellenes hatást gyakorol az alkotóra magára (eltekintve itt attól, hogy kész alkotásként maga is elidegenedhet, elidegenedétségforrássá válhat). A példamutató élet, amelyet Lukács említ, nem csupán a nagy erkölcsi példamutatást, a kompromisszumot elutasító etikai magatartást jelentheti, hanem a cselekvő életet, amely a kreativitás sajátos formáját éli ki: a társadalom rendszerszerű megújításában, az emberi együttélés, a társadalmi tevékenység szervezeti-szerkezeti megújításában megvalósuló kreativitást, azt, amelyben a mindenkori forradalmárok jeleskedtek. „Annak a személynek, aki egyéni döntéseinek segítségével szakítani akar a saját elidegenedésével, hogy ezt a szakítást szubjektíve végrehajthassa, olyan perspektívával kell rendelkeznie, amely végső soron — persze, csak végső soron — a magáértvaló nembeliség valamiféle megjelenési módját veszi társadalmi úton célba, még ha ez a perspek-

tíva tragikus irányú is, mert csak így emelkedhet bensőleg a saját elidegenedéseivel át- meg átszött, elidegenedésekben megrekedt partikularitása fölé" (758).

Az ember mindenkor adott partikularitása mindig a mindenkori magábanvaló nembeliség megvalósulása, írja Lukács, ez pedig „objektíve mindig megalkotja a magáértvaló nembeliség lehetőségének mozgásterét" (667.). A magábanvaló nembeliség adottságából következik a magáértvaló nembeliség elérésének *lehetősége*; más szóval: az elidegenedés, mint a magábanvaló nembeliségben való megragadás, nem fatális, nem abszolút (mint már láttuk), nem elkerülhetetlen. Valamelyes esélye mindig van az egyénnek arra, hogy elidegenedését leküzdje. Ezekkel az esélyekkel élni kell tudni: ez magán az egyénen, kreativitásán és általában képességein, erkölcsi erején, cselekvőkészségén múlik. Am az egyén ezen *esélyei* társadalmilag-történelmileg meghatározottak; az, hogy több vagy kevesebb esélye van-e, már nem tőle függ. S ami fontosabb: a társadalmi rendszer milyensége, a társadalmi fejlődés mindenkor adott foka határozza meg azt, statisztikailag hány egyének, az össz-társadalmat alkotó egyének milyen hányadának van a minimálisnál valamivel több esélye elidegenedése alkotás útján történő meghaladására. Az elidegenedés kérdése ezért elsődlegesen társadalmi (ontológiai, szociológiai), s nem egyéni (pszichikai, ideológiai) kérdés.

Lukács a tárgyalt fejezet legelején idézi és elemzi részletesen azt (az általunk is — másutt — tárgyalt), a *Grundriss*ében kifejtett marxi gondolatot, amely szerint az emberi képességek fejlődése az antagonista formációkban olyan történelmi folyamatban megy végbe, amelynek során a társadalmat alkotó egyének többségét — többnyire a dolgozó osztályokat alkotó egyéneket — feláldozzák. Az elidegenedés alkotás általi, emberi kiteljesedést involváló meghaladása nem abszolút értelemben lehetetlen az antagonista társadalmakban, de társadalmi méretekben mégis az, a társadalom többségét alkotó egyének számára lehetetlen. A társadalmi antagonizmusokat meghaladó, a magánérdeket az új berendezkedés alapján fokozatosan kiiktató, a társadalmi cselekvés által életre hívott erőket társadalmi ellenőrzés alatt megtartó társadalom lehetősége és feladata ennek az ellentmondásnak a megoldása, az elidegenedés össztársadalmi méretekben való meghaladása, a magáértvaló nembeliség, a teljes-emberré válás lehetőségének általánossá tétele. S tegyük hozzá: a lehetőség még ekkor sem válik automatikusan valósággá. Ez mindig az egyén, a mindenkori egyén, minden egyén saját tevékenységén, tudatosságán múlik.

Nagy Imre rajza

A Naphta-dosszié

Egy vita kontextusai

A Naphta-dosszié keletkezéséről annyit, hogy létrejöttében Maurice Nadeau-nak, a párizsi *La Quinzaine littéraire* igazgatójának volt döntő szerepe. Nadeau a francia baloldalihoz tartozó Yvon Bourdet vitatott és vitatható Lukács-tanulmányáról (*Figures de Lukács*. Anthropos. Paris, 1972) a bukaresti Nicolae Tertuliantól mint a Lukács-kérdés egyik szakértőjétől kért recenziót. E választással mintegy elkötelezte magát a vita mellett. Tertulian vitacikké sikeredett „recenzióját” aztán eljuttatta a szerzőhöz, majd Bourdet válaszát Tertulianhoz viszontválasz végett. A teljes vitaanyag közlésének szinte egy egész lapszámot szentelt, tekintettel a vitatott kérdés fontosságára (*La Quinzaine littéraire*, 1973. 170.).

A párizsi polémia „irattartózába” utólag került be Michael Löwy könyvének a Naphta-ügyben állást foglaló, valamint Katia Mann (Thomas Mann felesége) emlékiratainak a *Varázshegy* keletkezéséről szóló részlete. A Naphta-ügyhöz érdekes adalékként kapcsolódik néhány kiadatlan Lukács-levél. Tertulian ehhez a kibővített anyaghoz fűzött zárómegjegyzéseket, majd az egészet közölte az *Experientă, artă, gândire* (Buc., 1977. 321–360.) című tanulmánykötetében. A többi, a vita irodalomtörténeti kontextusára utaló dokumentumrészletet mi válogattuk hozzá a Naphta-dossziéhez.

Mi indokolta a polémia anyagának (helyhiány miatt erősen tömörített) ismeretetését? Ahogyan Naphta a szembenálló vitafelek számára a „fasiszta”, illetve „sztalinista” gondolkodásmód prototípusa, a Naphta-dosszié is lehet — úgy véljük — egy bizonyos fajta vitamódszer (és vitakényszer) paradigmája. A dogmatikus gondolkodás történelmi adottságai leszoktattak a „nyílt sisakos” vitáról: a vitafelek ezért egymás előfeltevéseinek (vagy előítéleteinek?) „leleplezésével” bajlódnak, s kölcsönösen megállapítják egymásról, hogy a *másik fél* vitamódszere a tisztességtelen. A polémia ezzel a vitatott tárgyról a „fair play” kérdéskörébe utalják át, s egymást az általuk egyedül üdvözítőnek tartott játékszabályok nevében „diszkvalifikálják”.

A Naphta-dosszié nemcsak azért tanulságos, mert benne önmagunk gyengéit véljük felismerni. Ez a polémia bizonyos fokig paradigmája lehet nagy eszmei konfrontációkkal terhes korunk jellegzetes vitamenetének: az antidualógusnak. A szakmainak álcázott ideológiai vita ismert képletével állunk szemben: a vita mindvégig megfelel a párbeszéd formai ismérveinek, ezért a tartalmi kritériumok — *a tényleges párbeszéd* — hiányára csak akkor döbben rá az olvasó, amikor kiderül, hogy már régen nem a *Varázshegy* Naphtájáról, hanem az alkotó értelmiségi és a hatalom viszonyának kérdéséről folyik (vagy nem folyik) a vita.

A. J.

I. A VITA

Nicolae Tertulian: Ki rejtőzik Naphta alakja mögött?

„Különös sors jutott Lukács Györgynek Franciaországban!” — vezeti be vitafelvetését Tertulian. Paradox helyzet, hogy az a Lukács György, akit „a jelenkori marxizmus legjelentősebb alakjának” tartanak, s akire igazán gyakran hivatkoznak mostanában Franciaországban, éppen döntő fontosságú műveivel nem tudott betérni a francia szellemi életbe. Nemcsak *Az esztétikum sajátosságát* vagy az *Ontológiát* nem fordították le még teljes egészében franciára, hanem a 31 éve megjelent *A fiatal Hegel* sem. Furcsa, hogy a marxista Hegel-kutatás e kiemelkedő műve sem talált fordítóra a Hegel-stúdiókban oly nagy hagyományokra visszatekintő országban. A helyzetért a francia baloldal tehető felelőssé, mely a Lukács-életmű elemző vizsgálata helyett megalégszik a legkonvencionálisabb elemekből összerakott Lukács-kép makacs ismételtetésével és sokszorosításával. E konvencionális Lukács-portré ismert kliséje: „az autentikus gondolkodó megtagadja fiatalkori műveit, hogy ezzel is bizonyítsa a párt hivatalos vonalához való hűségét; az entellektüel külső kényszer nyomásának engedve ismételtelen önkritikát gyakorol, függetlenül attól, hogy mi a saját meggyőződése.” A vitatott tanulmány szerzője, Yvon Bourdet ezt a kliséjét próbálja élettellel megtölteni. (*Figures de Lukács*)

„Nem kétséges — írja Tertulian —, hogy Lukács magatartása a sztálini időszakban számos kérdést vet föl mindazok számára, akik a jelenkori marxista gondolkodás történetével foglalkoznak, és igen természetes, hogy magára vonta a kutatók figyelmét. Mind nyilvánvalóbb tény, hogy különbséget kell tenni aközött, ami egyszerű konformizmus, a körülményekhez alkalmazkodás olyan gesztusa, amelynek nincs mélyebb elméleti jelentősége, és aközött, ami alapvető politikai, erkölcsi és elméleti megfontolások diktálta magatartás. A kérdést így foglalhatnók össze: Lukácsnak az 1931—1954 közötti időszakból származó elméleti írásai vajon strukturális károsodást szenvedtek-e, és ily módon egyfajta *sacrificio dell'intelletto* meggyőző példáját adják, vagy éppen ellenkezőleg, a gondolkodó elméleti engedményei többé-kevésbé felületi jellegűek, s az adott periódusbeli munkássága engeményes módon megtartotta folytonosságát mind az előző, mind a következő korszak írásaihoz képest, vagyis a lukácsi gondolat fejlődése egyenes ívű és töretlen, mindvégig megőrizte érvényét, és önmagához hű maradt. [...] Yvon Bourdet teljesen szokatlan perspektívából közelíti meg a »Lukács-ügyet«. Szerinte Naphta, Thomas Mann *Varázshegy* című regényének közismert alakja a leninista—sztálinista típusú pártmunkás mintaképe. [...]

Ha Lukács György mégsem volt hajlandó önmagára ismerni Thomas Mann regényhősében (Thomas Mann levele Max Rychnerhez, 1947. december 24.), ennek mélyebb jelentősége van. Mert ha Lukács belátta volna, hogy Naphta kevéssé vonzó (»peu sympathique«) egyéniségében a majdani sztálini gyakorlat csirái is benne találatnak, ezzel azt is el kellett volna ismernie, hogy a sztálinizmus egyenes meghosszabbítása a leninizmusnak, és ezzel egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette volna a maga számára, hogy a leninizmushoz való töretlen hűségét hangoztatva kategorikusan elhatárolja magát a sztálinizmustól.

Tertulian a továbbiakban „evidensnek tűnő tények“ tudomásulvételét hiányolja a vitatott írásból. Ilyen tény, hogy Thomas Mann Pierre-Paul Sagave-hoz írt (1952. február 18.) levelében erélyesen tiltakozik az ellen, hogy bármilyen hasonlóság vagy kapcsolat lenne Lukács és Naphta alakja között. Yvon Bourdet ezzel szemben azt állítja, hogy „Thomas Mann egy nyilvános konferencián *határozottan* leszögezte: Naphta alakjához részben (teilweise) Lukács szolgált modellként.“ „A valóság az — írja Tertulian —, hogy ilyen konferencia nem létezik. Bourdet látatlanban hitelt adott a Heinrich Mann—Thomas Mann- és Thomas Mann—Hans Wyling-levelezés egyik hivatkozásának (S. Fischer Verlag, 1968. 345.), mely az *Aufbau* 1955. 4. számához utasítja az olvasót, ahol azonban egy egészen más szöveget találunk.“ Egyetlen olyan kétségtelen tény van, amely új fényt vet Lukács György és Thomas Mann 1922-es bécsi találkozására, illetve Naphta alakjának keletkezésére: az a levélrészlet, melyben Thomas Mann egy közbeszúrt mondat erejéig kitér a Naphta—Lukács kérdésre, s nem kevesebbet állít, mint hogy Lukács „nyilvánvalóan nem ismert önmagára Naphtában“ (Thomas Mann Max Rychnerhez, 1947. december 24.). Ez az állítás nemcsak a fizikai azonosság felvetését tette mintegy bizonyossággá, hanem ezután hihetőnek, sőt elfogadhatónak tűnt az a merészebb feltevés is, hogy a Lukács-csal való találkozás döntő szerepet játszott a regénybeli figura megalkotásában, „a jehsuitizmus és kommunizmus ama bizonyos naphtai vegyülékének“ a kialakításában, melynek írói bravúrája Thomas Mann nem egy levelében oly büszkén hivatkozott. (Thomas Mann Pierre-Paul Sagave-hoz, 1934. január 30.)

„Maga Lukács ismerte el — fűzi hozzá Tertulian — Thomas Mannról írott könyvének első kiadásához írt előszavában (Bourdet tévesen 1948 helyett 1963-ra teszi e szöveg keletkezését), hogy 1922-es bécsi találkozásuk »akkori ellentétes álláspontjaik goromba összecsapásával« végződött. Thomas Mann akkor még a *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Egy nem-politizáló elmélkedései, 1918) konzervatív álláspontját vallotta, Lukács viszont neofita buzgalomban elvont szektáriánus nézeteket képviselt. Ezekről az eszmei pozíciókról hamarosan mindketten továbbléptek. Thomas Mann így számolt be később ugyanerről a találkozásról: »Amíg beszélt, addig igaz volt [...], de a félelmetes elvontság benyomása maradt utána.« Igen valóságúnak tűnik, hogy Thomas Mann a messianisztikus forradalmár, »elvont szektáriánus« nézeteit »szellemítette át« a jehsuita Naphta kommunista eszkatológiájává.

Yvon Bourdet jócskán túllép azonban a rokonságok és hasonlóságok jól körülhatárolt szféráján, s azt akarja mindenáron elhíttetni velünk, hogy Naphta alakja hermeneutikai kulcsot ad a kezünkbe Lukács életművének és személyiségének megértéséhez. Érdekes felfigyelni rá, hogy egy, a lukácsi esztétikából és kritikából ismerős előfeltevést terjeszt itt ki a francia szociológus a kultúrszociológia és eszmetörténet területére: az írói képzelet e szerint oly természetfeletti hipertrofikus képességgel rendelkezik, hogy Thomas Mann számára nem okozott különösebb nehézséget egy olyan regényfigurát — Naphtát — életre keltenie, amelynek igazi jelentése mind a regény teoretikusa, mind pedig alkotója előtt rejtve maradt.“ Ilyen, a

Naphta—Lukács ozmózis érdekében elkövetett hamisítás egyenlőséjelet tenni Naphta leplezetlen teocentrizmuson alapuló racionalizmusellenessége („A megismerés eszköze a hit; az értelem másodlagos” — mondja Naphta Settembrininek), valamint a metafizikai racionalizmus és szcientizmus hegeli/marxi dialektikán alapuló lukácsi kritikája között. Bourdet ott csúsztat, amikor Naphtát „antikantiánus hegeliánusnak” nevezi, nem téve különbséget a hegeli idealizmus és Thomas Mann regényhőisének ágostoni és középkori skolasztikus hitvallása között.

„Eppen Yvon Bourdet ne tudná, hogy az eszméknek saját szigorú alak- és mondatnak van, ami kizárja, hogy össze lehessen téveszteni a jobboldali gondolkodást a baloldallal, és ami megakadályozza, hogy valaki összemosza az egyének fölötti »totalitás« fasiszta eszméit (az engedelmesség és alávetettség kultuszát) a totalitás hegeli gondolatával, melyet Marx és Lukács nemcsak a magáévá tett, hanem materialista alapokra helyezett, és egyfajta szigorúan racionális dialektikával támasztott alá? »Naphta és Lukács alapelvei azonosak« — a Bourdet-tanulmány egyik zárókövetkeztetése ez. [...] Mi készíteti Bourdet-t arra, hogy kétségbe vonja Naphta nézeteinek »romantikus antikapitalizmusát« és »demagogikus« jellegét (Lukács jellemezte így Naphta ideológiáját)? [...] Nem ismerte fel vajon Naphta nézeteiben bizonyos konzervatív-reakciós német gondolkodók vezéreszméit Max Schelertől Sombartig, Hans Feyertől Othmar Spannig, melyek oly pontosan beleillenek a »romantikus antikapitalizmus« lukácsi fogalmába, és amelyek később a prefasiszta-fasiszta demagogikus ideológiák szerves részeivé váltak. [...] Nyitott kapukat döngetnénk, ha most bizonyítani akarnók, hogy Lukács gondolkodása mindig is az arisztotelészi, a reneszánsz, a felvilágosodás, az európai demokratikus hagyományok nagyrabecsülésén alapult. [...] Akkor honnan Yvon Bourdet felfedezői önbizalma és fölénye? [...] A válasz egyszerűnek tűnik. Naphta valóságos ideológiai *salto mortalével*, mely szellemi arculatára igen jellemző, a középkori egyház és Gergely pápa szellemének modern újraéledését ünnepli a »proletár diktatúrában« és a kommunista világmozgalom ideológiájában. (Vö. Naphta „program”-beszéde a *Varázshegyben*.)“ Bärmennyire kötetlen is a regényíró fantáziája, kétségtelen tény, hogy a századelő paradoxális eszmetársulások és bizarr ideológiai ötvözetek példáit kínálta. Elég Georges Sorel írásaira gondolnunk, akinél a reformista szocializmus, a bergsonizmus, Pareto elitelmélete, az „általános sztrájk” és az „erőszak” ideológiája egyesül és keveredik egymással, hogy végül Lenin, Mussolini és Ebert iránti közös rajongásban olvadjon fel. (Thomas Mann a *Doktor Faustus*ban nyíltan hivatkozik Sorelre.) Nagyon valószínű, hogy Lukács nem kis részben soreli benyomást tett Thomas Mannra, aki ezt az élményt is beépítette Naphta alakjába. A fikció és a valóság közötti felmérhetetlen távolság ellenében azonban megengedhetetlen intellektuális művelet. Naphta egy adott pillanatban valóban párhuzamot von Hegel és a katolicizmus között (jezsuita feljebbvalója nem kis megdöbbenésére), azt állítván, hogy feltűnő rokonság van az Állam hegeli apológiája és a katolicizmus politikai, cselekvő irányulása között. [...] Bourdet azonban tabula rasát csinált mindabból, ami ellentmond feltevésének, s analógiákban tobzódva bizonygatja Lukács és Naphta hegelianizmusának teljes azonosságát. Ez a „teljes azonosság”-hipotézis nemcsak Lukács „leninizmusát” magyarázná, hanem azt is érthetővé tenné, miért „hódolt be” Lukács Sztálinnak, hogyan fogadhatta el élete egy szakaszában a sztálinizmust mint ideológiai és politikai gyakorlatot. [...] Bourdet „sajátos” Naphta-értelmezésével már jó előre kivéd minden olyan vádat, mely „durva zsurنالizmus” számlájára írja, hogy nem tesz különbséget jobb- és baloldal, „sztálinizmus” és „hitlerizmus” között. Ugyanakkor tanulmányában ilyen passzusokat találunk: „Lukács egész életében megmaradt, ha nem is az apparátus, de a törvényesség emberének”, vagy: „Ki dönti el, hogy mi jó az embereknek? Lukács, illetve Naphta világában semmi esetre sem az egyén, hanem az Egyház, azaz a Párt.”

Tertulian Lukács György 1938-ban írt *A fiatal Hegel* című művére és saját, e tárgyban írt korábbi tanulmányaira hivatkozva véglegesen bizonyítottan látja, hogy Lukács hegelianizmusa (az „abszolút szellem” és a „totalitás” lukácsi értelmezése) a Naphtáéval ellentétben mélyen humanista jellegű, és semmi esetre sem szolgálja a „sztálini visszaélések” és a sztálinizmusnak tett elméleti engedmények öngazolását. „Azt hiszem, nyugodtan mondhatom — szögezi le Lukács 1969-ben —, hogy objektív értelemben akkor is a sztálini módszerek ellenfele voltam, amikor én magam Sztálin hívének hittem magam.” (1969. november 20. — *Marxismus und Stalinizmus*. Rowohlt, Reinbek. 239—240.)

„Minden olyan értelmezési kísérlet, mely a marxista gondolkodó életműve szellemének ellentmondva és a Thomas Mann-i tiltakozást figyelmen kívül hagyva Naphta alakjában keresi a kulcsot Lukács személyiségéhez és életművéhez, csakis kudarcral végződhetett. Persze, vannak előzményei az ilyen próbálkozásoknak. Kereényi Károly, az ismert mítoszkutató, aki hosszú időn át levelezést folytatott Tho-

mas Mann-nal, a nagy regényíró halála után egyszer már előállt egy ilyen értelmezéssel. (Vö. *Zauberberg-Figuren*. In: *Tessiner Schreibtisch*. Stuttgart, 1963.) A Kerényi-szöveg, mely ugyancsak a feltételezések módszerével él, és híjával van bármiféle alaposabb argumentációnak, senkinek sem okozhat meglepetést: Kerényi világnézetileg mindig is szemben állt Lukács racionalista-történeti gondolkodásával, zsigerekig ható antikommunizmusa, mely az említett szövegből is kiütözik, teljes mértékben magyarázza kicsiny és perfid esszéjét (Lukács különben sohasem tagadta idegenkedését mindazzal szemben, amit ő „misztifikáló fecsegésnek” nevezett, s Kerényinél és Jungnál egyaránt elutasított). De hogyan lehetséges, hogy éppen egy Yvon Bourdet intellektuális eszközeivel rendelkező baloldali szociológus próbáljon újraéleszteni egy ilyen szomorú, bizonytalan és kilátástalan vállalkozást?”

Yvon Bourdet: Tertulian megkerüli a kérdést

„Tertulian, akivel korábban hasznos és baráti hangú levelezést folytattam, saját bevallása szerint — 1972. november 20-án hozzám írt levele tanúskodik erről — nem kevés ellenérzéssel és bosszúsággal olvasta tanulmányomat. [...] Sajnos, bosszúságának megokolása közben maga is átesett mindazonon a kommunista entellektüelre jellemző viszontagságokon, amelyek elemzését én tanulmányom céljával tűztem ki. Tertulian vitairása így hát — mint a továbbiakban bizonyítani szeretném — engem igazol.

Tudatában vagyok annak, hogy Lukács-tanulmányom nem lehet valami szívderítő egy kommunista értelmiségi számára. Azt reméltem, hogy — »eretnekségeim cáfolatának« reflexén túl — Tertulian »reflektálni« fog a felvetett kérdésre, ti. hogy mi a leninizmus és a sztálinizmus viszonya, mint ahogy mások reflektáltak is. [...] Tertulian vitáikra helyett a felülről irányított apologetikus »visszavágások« régi műfaját szemlélteti. A »bírálatnak« ebben a nemében nem szokás sem a szerző szándékát megérteni és megértetni, sem dialógust kezdeményezni vele. Elég néhány jól bevált eljárással diszkvalifikálni az ellenfelet.“

Ilyen eljárás Bourdet szerint, ha a „veszélyes“ álláspont lejárata érdekében a kritikus szörszálhasogató módon olyan „tévedések“ (nyomdai hibák és elírások) egész sorát vonultatja fel, amelyeknek semmi közülük sincs a bírált tételhez, s amelyek kiküszöbölése után sem szünnének meg a kritikus bosszúságai. Ezzel az eljárással viszont azt lehet sugallni az olvasónak, hogy „milyen hitele lehet annak a szerzőnek, aki ennyire nem ad a filozófiai pontosságra“.

Vitáikkének vége felé — írja Bourdet — Tertulian meglepetésszerűen enged a régi kísértésnek, hogy Naphtát mégiscsak a „bizarr ideológiai ötvözetek“ kaptafájára húzza: „Természetesen előfordulhat, hogy ugyanazt mondjuk, mint az ellenfeleink, például amikor napsütés van, akkor azt mondjuk, hogy süt a nap, vajon ettől ellenfeleink cinkosaivá lettünk-e?“

A másik, sokkal kellemetlenebb eljárás Bourdet szerint: „úgy beállítani bizonyos nyilvánvaló tényeket, hogy az olvasó azt higgye: a bírált szerző tagadja őket. Például mintha a bírált szerző szerint Hegelt nem lehetne forradalmi módon értelmezni, holott ezt egyetlen marxista sem tagadja; ugyanakkor jogos számolnunk a »jobboldali« értelmezések lehetőségével is: Lukács éppen abban bizonyul eredetinek, ahogyan a baloldali elméleti interpretációt egy »jobboldali« politikai gyakorlat tudja ötvözni. [...] A vitairat szerzője ellenfelét cáfoló szövegeket is idézhet, anélkül hogy akár egy szóval is jelezné: az idézetek ellenfele írásából származnak, ahol is bő magyarázat kíséri őket. Ilyen eljáráshoz folyamodik Tertulian Thomas Mann-nak Sagave-hoz írt tiltakozó levelével (1952. február 18.) kapcsolatban, amikor egy szóval sem említi, hogy a levél alapján elismerem: nyilvánvaló különbség van Lukács és Naphta között.“ Bourdet idézi saját tanulmányából azt a részt, ahol Naphta modelljeként más marxisták is szóba kerülnek (pl. Ernst Bloch, Benjamin): „Tertulian számára azonban kényelmesebb volt abból kiindulni, hogy én minden árnyalás és ironia nélkül azonosítom Lukácsot Naphtával, mert így az apró különbségek egész garmadáját hozhatta fel ellenem, hangsúlyozva az általam felállított hipotézis »szokatlan« jellegét. [...] Tertulian megfélekedzik arról, hogy minden valamirevaló hipotézis szokatlannak tűnik a gondolkodás rutinjához képest. Tertulian »ösztönösen« visszautasítja (ő maga is szót ejt a »zsigerekről«, de ez esetben a mások »zsigerei« kerülnek nála terítékre) a Lukács–Naphta rokonság (inkább strukturális, mint történeti rokonságról beszéltek) feltevését, mivel ez »elemző« fényt vet a sztálinista értelmiségi gondolkodásmódjára. Bírálom csak akkor jön zavarba, amikor arra kellene magyarázatot adnia: hogyan nyilatkozhat kedvezően (a szerinte és Lukács szerint: prefasiszta) Naphta a »proletárdiktatúráról« és a kommunista világmozgalomról. Nincs hát más választása, mint úgy tenni, mintha

csodálkozónak rajtam, hogy nem vagyok képes megkülönböztetni a »jobboldali gondolkodást« a »baloldaltól«. Ezzel csak magát árulja el, ti, hogy nem értette meg tanulmányom egyik központi gondolatát, melyben én nem kevesebbet állítok, mint azt, hogy a sztálinizmus »baloldali« gondolkodásmód.

Tertulian alighanem ezért csúsztotta át a vitát Naphta és Lukács történeti azonosításának műveltségfitogtatásba és szószálhasogatásba torkolló zsákutcájába, hogy ne kelljen szembenéznie (illetve hogy a vele egyívásúaknak se kelljen szembenézniük) azzal a kérdéssel, amelyet Naphta alakja révén szegezhetünk Lukácsnak. Nagyon mélyen kell gyökereznie Tertulian érzelmi »ellenállásának«, ha nem veszi észre, mennyire abszurd dolog azt feltételezni, hogy Thomas Mann-nak éppen Lukács György fizikai vonásaira lett volna szüksége ahhoz, hogy megalkossa — 1922-ben! — nem a leninista, hanem a hitlerista figuráját. Ha Tertulian el tudta fogadni, hogy Naphta külsőleg mégiscsak hasonló Lukácsra, miért tűnik számára annyira valószínűtlennek, hogy Thomas Mann valaha is nyilvánosan beismerhette: Naphta alakjához *részben* Lukács szolgált modellként. Különbözn jőval később, 1952-ben (!) írja le Thomas Mann, hogy »nem is találja olyan rossznak« a »kommunista—jezsuita kombinációt« (Thomas Mann Pierre-Paul Sagave-hoz, 1952. február 18.). Kell-e ennél több?*

Bourdet végül sajnálkozik amiatt, hogy ellenfele elmulasztotta feltenni önmagának a kérdést: miért jelentkeztek „ellenérzései“ már a tanulmány elolvasása előtt? „Ha ezt megtette volna, talán feltárult volna előtte, hogy a Naphta-filológia leple (esetleg mulatsága) mögött a kommunista intellektuál tragikus dilemmája húzódik meg. A kérdés így hangzik: lehet-e a pártjához hű alkotó értelmiségi a Párt eszköze, mint ahogy a középkorban a filozófia a teológia szolgálóleánya volt? S belenyugodhat-e ebbe az eszközszerepbe (vagy színlelheti-e, hogy belenyugodott), vállalva akár önmaga megtagadást is, ha tudomása van róla, hogy a Párt nevében ártatlanok válnak áldozatokká és kerülnek börtönökbe?

Köteles-e kockáztatnia helyzetét, esetleg életét, avagy kiegyezhet (mintha ennek semmilyen következménye sem volna) »Sztálin nevének protokolláris ismételtetésével«? Mit jelent a protokollhoz való (ártatlan?) alkalmazkodás követelménye, és mit az eretnekek kiközösítésének imperatívusza? Bensővé válhat-e ez a parancs, és szabad-e kezdeményező módon elébe menni ennek a felszólításnak?*

Ezek azok az alapkérdések — zárja válaszát Yvon Bourdet —, amelyeket Tertuliannak sikerül bravúrosan megkerülnie. Természetesen senki sem nyilatkozhat visszamenőleg, hogy mit tett volna Lukács helyében. Ez azonban nem ment fel bennünket (Tertuliant sem) annak szociológiai és politikai elemzése alól, hogy mit jelent a kommunizmus és a jezsuitizmus eme kombinációjának a sztálinisták által következetesen véghezvitt történeti megvalósítása.

Tertulian: Történeti hamisítások

„Bourdet válaszát nagyon kiábrándítóan találtam. Alapvető bíráló megjegyzéseimre nem hajlandó válaszolni; nem hajlandó a vitát az eszmék alak- és mondat-tanának síkján folytatni. Továbbra is légből kapott dolgokat hoz fel Thomas Mann állítólagos szándékáról, a'i Naphta alakjában szerinte a leninista—sztálinista párt-nunkás prototípusát kívánja megalkotni, teljesen figyelmen kívül hagyva a *Varázshegy* e figurájának valóságos keletkezését.“

Tertulian rövid viszontválaszában mint döntő bizonyítékhoz a *Thomas Mann—Paul Amann-levelezéshez* (Lübeck, 1960) utasítja vitapartnerét. Szerepel e kötetben egy-egy olyan vallomás, melyben Thomas Mann már 1917-ben arról az elképzeléséről tudósít, hogy a radikális-republikánus Settembrini ellenpárjaként egy „kétségbeesett-cinikus reakciós“ figurát* akar szerepeltetni készülő regényében. „Ha Bourdet továbbra is kitart álláspontja mellett — írja Tertulian —, ez azt jelenti, hogy a tárgyalt téma perdöntő adataiból űz csúfot.“ Vége-hossza nincs nála az újabb történeti hamisításoknak. Hogyan lehetett volna Walter Benjamin Naphta modellje, mikor a *Varázshegy* írásakor Benjamin még nem volt marxista? „Különbözn örömmel vállalom, hogy a műveltségfitogtatás vétkében marasztaljanak el, és kész vagyok beismerni, hogy a történeti rigorozitáshoz és a tudományos becsületességhez való ragaszkodás a felülről távirányított kommunista értelmiségi rossz szokásai közé tartozik“ — zárja viszontválaszát Tertulian. (*Des contre-vérités historiques*. La Quinzaine littéraire, 1973. 170.)

* Thomas Mann levelében pontosan ez a kifejezés áll a tervezett figuráról: „verzweifelt-geistreicher Reaktionär“ (kétségbeesett szelleműs reakciós). Tertulian megjegyzi, hogy emlékezetből idézte a levél e részletét, a lap később sem közölt hibajavítást, s ezt a pontatlan hivatkozást, anélkül hogy a forrásnak utánanézett volna, idézi Michael Löwy is későbbi könyvében.

„Ritkán fordul elő, hogy egy regényhős alakja ilyen heves vitákat kavargon politikai és irodalmi téren egyaránt” — állapítja meg Löwy, majd gondosan számba veszi az ellentétes nézeteket és feltevéseket.

Először Lukács Naphta-értelmezését ismerteti, aki Thomas Mann-tanulmányában azt írja, hogy „a zsidó-jezsuitanövendék Naphta [...] a fasiszmus bizonyos katolizáló előformájának a hirdetője” (*Világirodalom*. Bp., 1969. 143.), s fölényre „reakciós-antikapitalista demagógiájából” származik (i. m. 145.). „Meg kell jegyeznünk — teszi hozzá Löwy —, hogy Lukács csak 1942-ben, a náci Szovjetunió elleni katonai inváziójának pillanatában »fedez fel« a Leo Naphta kifinomult és ironikus álarcra mögött rejtőző fasisztát.” Ezután a „kis zsidó jezsuita” egyik jellemző „program”-fejtegetését idézve megállapítja, hogy a katolicizmus és bolsevizmus egyfajta bizarr ötvözetét valóban megtaláljuk Naphta „éles hangú” szónoklatában, de nyoma sincs benne semmiféle fasiszmusnak. „Melyik fasiszta hivatkozott valamikor is a világgproletariátusra? Mióta tartozik a fasiszmus fő politikai elképítései közé a *proletariátus diktatúrájának* mint az állam és osztály nélküli társadalomba átvezető átmeneti formának a bevezetése?”

Löwy nem tagadja, hogy van a Lukács-értelmezésnek egy „racionális magja”, lehetőségképpen a „naphtaizmus” is torkolthat fasiszmusba, de a Thomas Mann-regényszöveg ismeretében „könnyen lelepleződik a lukácsi nézetek elfogultsága”. Szerinte ezt az elfogultságot a fasiszmus németországi győzelmének ideológiai traumája és Lukácsnak a neoromantikával való 1934 utáni szembe fordulása magyarázza.

A másik értelmezés, melynek előfutárai között Pierre-Paul Sagave-ot is ott találjuk, egyik utolsó változatában Yvon Bourdet nevéhez fűződik (*Figures de Lukács*. Anthrosop. Paris, 1972). Ez az értelmezés homlokegyenest ellentmond a lukácsi értelmezésnek. „Lukács és Naphta alapelvei azonosak” — írja tanulmányában Bourdet. „Thomas Mann látnoki iróniával és zseniális megérzéssel fedte fel, hogy a bolsevik pártmunkásban az Egyház hű szolgája öltött új alakban testet.” Bourdet nyíltan kimondja, hogy álláspontját politikai előfeltevései határozták meg: „Naphta-felfogásunkból egyenesen következik, hogy a sztálinizmusban a leninizmus koherens folytatását véljük felfedezni.”

Löwy szerint Lukácsnak kétségtelenül köze van Naphta megszületéséhez. Nem véletlen, hogy éppen a Lukácssal való találkozás után jelenik meg Naphta a regényben (lásd 2. kötet, VI. fejezete: *Még valaki*), vagy hogy Thomas Mann Lukács nevét is ekkor csempészte be ironikusan a regénybe (Naphta egy Lukács nevű nőiszabó-mester albérlője). Éppenséggel az is elképzelhető lenne, hogy Lukács György 1912—1914 közötti „katolicizmusáról” tudva, Thomas Mann Naphtában Lukács eszmei fejlődésének két egymást követő periódusát vonta össze. Kevés azonban a valószínűsége annak, hogy Thomas Mann tudott volna a fiatal Lukács háború előtti „neofranciskánus” tendenciáiról.

Bourdet nem tulajdonít kellő fontosságot Thomas Mann Sagave-hoz írt tiltakozó levelének (1952. február 18.), illetve ezt a tiltakozást Thomas Mann „jezsuitizmusának” tulajdonítja! Löwy szerint Thomas Mann ellentmondó nyilatkozatai inkább kiegészítik egymást: Lukács valóban sokat kölcsönzött önmagából Naphtának, de a kis jezsuita obskúr gondolkodása semmiképpen sem „azonos” a Magyar Tanácsköztársaság népbiztosának gondolkodásával. Bourdet azt állítja, hogy „Naphta jezsuitizmusának álarcra mögött egy marxista forradalmár áll ugrásra készen”. A Sagave-level (1952. február 18.) tanúsága szerint azonban Thomas Mann maga is *kombinációról* beszél, nem pedig álarcról. „Úgy tűnik — foglalja össze véleményét Michael Löwy —, hogy Naphta jezsuitizmusa, obskurantizmusa és klerikalizmusa nem valaminek az álcázására szolgál, és nem is Thomas Mann marxizmusban való járatlanságával magyarázható: e nézetek *egyenrangúaként* vesznek részt Naphta ideológiájában, egyenrangúként mindazzal, ami a proletárforradalom iránti rajongását jelenti. Ami pedig a leninizmus és sztálinizmus viszonyát illeti, túl bonyolult kérdés ez ahhoz, hogy közvetett módon — egy regényalak kapcsán — legyen megközelíthető a politikai és történeti összefüggések alapos elemzése nélkül.”

A harmadik álláspont a Nicolae Tertuliané, aki Bourdet-nak adott polemikus válaszában (*Ki rejtőzik Naphta alakja mögött?*) Löwy szerint igen közel jár a „Naphta-rejtély” megoldásához, amikor Sorelre hivatkozva „paradoxális eszmetársulásról” és „bizarr ideológiai ötvözetéről” beszél.

Alapjában véve igaza van Tertuliannak, állapítja meg Löwy, amikor Lukács útmutatása alapján a „romantikus antikapitalizmus” fő elemeit mutatja ki — alapos szövegelemzéssel — a Naphta-ideológiából, legfeljebb az marad kérdéses, hogy vajon nincs-e mégis több köze Naphtának, mondjuk, Dosztojevszkijhez, Novalishoz, Nietzschehez vagy Bergsonhoz, mint az általa felsorolt Max Schelerhez, Sombarthoz

vagy Othmar Spannhoz. Sajnos, végső soron maga Tertulian is a „klasszikus“ lukácsi álláspontra csúszik vissza, amikor arra a következtetésre jut, hogy a romantikus antikapitalizmus szükségképpen „prefasiszta demagógiába“ torkollik. A Sorel-féle „bizarr ideológiai amalgám“ példája viszont azt bizonyítja, hogy a dolgok állása korántsem ilyen egyszerű...

Hogyan állíthatnók, hogy Lukács György gondolkodása *mindig* is az arisztotelizmus, a reneszánsz, a felvilágosodás, az európai demokratikus hagyományok eszmei vonalát folytatta, mikor Lukács 1967-ben maga ismeri el, hogy gondolkodását ebben az időszakban egyfajta „etikai idealizmus“ hatotta át „valamennyi romantikus antikapitalista elemével egyetemben“.

Ki volt tehát Naphta?

„Lukács és Yvon Bourdet értelmezése élesen szembenáll egymással, de közös eljárásra vezethető vissza: mindkét álláspont Naphta személyiségének egyetlen oldalát abszolutizálja, miközben a másik oldaltól »szabadulni« igyekeznek. Lukács Naphtája — fasiszta, akinek kommunizmusa pusztán »olcsó demagógia«; Bourdet Naphtája fasiszta, aki katolicizmusával álcázza magát. Mindkét értelmezés önkényes módon koherenssé akar tenni egy olyan figurát, amelynek éppen az a lényege, hogy paradoxonok és ellentétek feszülnek benne. Ezért van szükségük a látnok és próféta író mítoszára, aki valami csodálatos adottság folytán »előre látta« a fasiszmust, illetve a sztálinizmust.“

Naphta alakja Löwy szerint egyszerre tartalmazza a kommunizmus és a fasiszmus lehetőségét, egy Ernst Bloch és egy Paul Ernst, egy Lukács György és egy Stefan George életútját: „Thomas Mann nem azért volt zseniális, mert »a jövőbe látott«, hanem mert képes volt a legfinomabb iróniával ábrázolni és a legvégső konzekvenciáig (a legvégső ellentmondásig) feszíteni egy nagyon is mához kötődő jelenséget.“ Thomas Mann Naphtája a polgárelles romantika kétarcúságát, ideológiai hermafroditizmusát személyesíti meg. A kommunista jezsuita alakja bizarr ötvözetben egyesíti a közös gyökerekre visszavezethető legvégletesebben ellentétes tendenciákat. 1914 előtt azonban nem mutatkozik kiút ebből az ellentmondásos helyzetből, ez tragikus dimenziót kölcsönöz Naphta alakjának. Különös és meglepő öngyilkosságát is a megkettőződésnek ez a tragikuma, tragikus világlátása magyarázza.

„A fenti értelmezés fényében érthetjük csak meg, miért kényszerült Thomas Mann oly ellentmondó nyilatkozatokra a Lukács—Naphta ügyben. Ugyanakkor ez láttatja meg velünk az ellentétes felfogásokban rejlő részgazságokat.“

Tertulian: Vitázó megjegyzések

„Yvon Bourdet válaszában határozottan megfedd bennünket, amiért (indokolatlanul vagy indokoltan) nem foglaltunk állást az intellektüelek és a politikai hatalom viszonyának kérdésében. Válaszunk egyértelmű: számunkra elfogadhatatlannak tűnik, hogy egy ilyen fontos kérdés — a kommunista értelmiségi cselekvési szabadságának kérdését — olyan kontextusban — egy fiktív régényfigura kontextusában — tűzzük napirendre, mely sem közvetlenül, sem áttételesen nem függ össze a »személyi kultusz« időszakában elkövetett súlyos visszaélésekkel és törvénytelenésekkel [...]. Főlőlesleges hangsúlyoznunk, hogy a kommunista értelmiségiek nem várták meg, amíg Yvon Bourdet elemzi majd helyettük a »sztálini dogmatizmus« (Kardelj kifejezése) szomorú következményeit. A Bourdet által nekünk szeggett kérdésekre magának Lukácsnak és Blochnak az élete kínál csattanós választ (nálunk a Lucretiu Pátrășcanué), akik neves marxista intellektüelekként távolról sem rendelték alá gondolkodásukat a »személyi kultusz« gyakorlatának és elméletének (bármennyi »protokolláris« engedményre kényszerült is, különösen Lukács György).“

Tertulian örömmel nyugtázza, hogy Michael Löwy csaknem szó szerint az ő érveire támaszkodva cáfolja Bourdet „komolytalannak minősülő“ Lukács—Naphta értelmezését. Michael Löwy, akárcsak Yvon Bourdet, az Anthropos párizsi baloldali kiadó munkatársi csoportjához tartozik. Ennek a mai párizsi baloldali értelmiségnek a szociológiáját kellene végre megírni — teszi hozzá Tertulian — ahhoz, hogy megérthessük, milyen szívós előítéletekből táplálkoznak az ilyen Bourdet-féle frivol és extravagáns „hipotézisek“ (ahogy a szerző szerényen elnevezte tanulmányának fő tételét). Kár, hogy akárcsak Yvon Bourdet, Löwy sem képes túllépni egy bizonyos ponton. Bár teljességgel magáévá teszi a Naphta „romantikus antikapitalizmusát“ elfogadó álláspontot, Löwy szerint minden ezen túllépő következtetés (példul az, hogy Naphta a prefasiszta ideológiák képviselője lenne) áthághatatlan akadályokba ütközik. Persze csak akkor, ha hajlandók vagyunk elismerni, hogy „a skolasztikusok kis fejedelmének“ hitvallásában a konzervativizmus forradalmi ele-

mekkel ötvöződik, vagyis hogy a Naphta-ideológiában egy Sorel típusú „amalgámmal” van dolgunk. Meglepő, teszi hozzá Tertulian, hogy Löwy fenntartás nélkül elfogadja a Sorel-paradigmát, anélkül hogy számolna egy ilyen paradigma tényleges ideológiai implikációival: „Ha Löwy kellőképpen ismerné a prefasiszta és fasiszta ideológiák történetét, akkor tisztában volna vele: az európai szélsőjobboldali ideológiák hagyományához többek között az is hozzátartozik, hogy ügyes fondorlattal (innen a Lukács által jelzett »demagógiájuk«) a szélsőbaloldali eszmei fegyvertárából merítik — miután céljaik érdekében kellőképpen misztifikálták őket — a polgári demokráciát és szabadságeszményt dühödten támadó ideológiai elemeket.” Tertulian itt olyan jobboldali teoretikusok példájára hivatkozik, mint Carl Schmitt vagy nálunk Nae Ionescu, akik Sorel irracionalista és misztifikáló közvetítésével építettek be marxista elemeket elméletükbe.

„Michael Löwy téved, amikor azt állítja, hogy a »romantikus antikapitalizmus« a szélsőjobb és szélsőbal irányvétel csíráját egyaránt magában rejtí. Véleményünk szerint az előbbihez egyenes út vezet (a polgári demokrácia konzervatív kritikája), míg az utóbbi elképzelhetetlen a romantikus antikapitalista ideológiai előfeltevések gyökeres felülvizsgálata nélkül. Löwynek igaza van, amikor a fiatal Lukács (1914—1915-ben már határozottan baloldali irányulási, radikális-utópikus jellegű) »romantikus antikapitalizmusában« látja későbbi fejlődésének előképét; van azonban egy olyan tény, amiről Löwynél nem esik szó, ti. hogy Lukács marxista fejlődésének előfeltétele a korábbi »romantikus antikapitalizmussal« való teljes szakítás volt. (*Mutatis mutandis* hasonló eszmei átalakuláson ment át Thomas Mann az *Egy nem-politizáló elmékedéseitől* a demokrácia szenvédélyes védelméig.)“

Ami a Naphta által képviselt nézetek történeti analógiáit illeti, Tertulian nem tagadja, hogy a Löwy által felsorolt szerzők egynémelyike valóban inspirálhatta Thomas Mannt Naphta ábrázolásában. „Míg azonban az általam felsorolt szerzőknél — írja Tertulian — az egyes motívumok pontosan azonosíthatók, Löwy adósunk marad a Nietzsche vagy Dosztojevskij mellett szóló bizonyítékok felmutatásával. [...]“

Löwy arra is emlékeztet bennünket, hogy Lukács gondolkodása *nem mindig* követte a reneszánsz, a felvilágosodás és a forradalmi demokrácia humanista-racionalista vonulatát. A figyelmes olvasó számára azonban nem kétséges, hogy írásunk említett passzusában egyértelműen Lukács fejlődésének marxista szakaszáról beszélünk. Löwy tehát nyitott kapukat dőnget, amikor arra figyelmeztet bennünket, hogy a fiatal Lukácsnak más nézetei voltak. (Kár viszont, hogy Löwy nem veszi észre bizonyos alapvető eszmék *folytonosságát*, amely Lukács egész fejlődését átfogja. Ez a kérdés azonban meghaladja e megjegyzések kereteit.)“

Ezután a Naphta és Thomas Mann későbbi regényalakjai közötti *folytonosságot* elemezve Tertulian arra a következtetésre jut, hogy Thomas Mann érett műveinek konstans törekvése maradt feltárni és azonosítani a fasizmus intellektuális gyökereit: „Bármennyi dolog választja is el őket, a század legnagyobb veszedelmével szembeni fellépésük magasrendű szolidaritási aktsza az a közös platform, ahol Lukács György és Thomas Mann kezét adnak egymásnak.“

II. ELŐZMÉNY ÉS HÁTTER

Lukács György: Marxista fejlődésem: 1918—1930

Társadalmi-politikai nézeteim ellentmondásossága szellemi kapcsolatba hozott a szindikalizmussal, mindenekelőtt G. Sorel filozófiájával. [...] Szabó Ervin hívta fel a figyelmemet Sorelre. Ehhez járult, hogy a háború alatt megismerkedtem Rosa Luxemburg műveivel. Mindebből egy *belsőleg ellentmondásos elméleti amalgám* keletkezett, amely döntő hatást gyakorolt gondolkodásomra a háború idején és a *háború utáni első években*. (A szerk. kiemelései.)

Azt hiszem, ha valaki e korszak éles ellentmondásait „szellemtudományos“ módon közös nevezőre hozza, és szerves, immanens szellemi fejlődést konstruál bele, akkor eltávolodik a ténybeli igazságtól. Hiszen ha már Faustnak szabad volt két lelket rejtenie keblében, miért ne lehessen egy normális embernél, aki azonban egy világválság közepette éppen átmegegy az egyik osztályból a másikba, ellentett szellemi tendenciákat megállapítani, amelyek egyidejűleg ellentmondásosan funkcionálnak.

Amikor megbízható forrásból megtudtam, Kun Béla arra készül, hogy „likvidatorként“ kizárasson a pártból [...], közzétettem egy „önkritikát“. Akkor is meg voltam győződve álláspontom helyességéről, tudtam azonban azt is — pl. Karl Korsch sorsából —, hogy a pártból való kizáratásom akkor azt jelentette volna, hogy lehetetlenné válik aktívan részt vennem a közelgő fasizmus elleni harcban. E tevékenységhez való „belépőjegyként“ [...] fogalmaztam meg ezt az „önkritikát“.

A *Történelem és osztálytudatról* gyakorolt, hírhedtté vált önkritikámról: amikor 1933-ban megint a Szovjetunióba kerültem, s ott feltárult az a perspektíva, hogy termékeny tevékenységet folytathatok — a *Lityerturnij Kritik* 1934 és 1939 közötti irodalomelméleti ellenzéki szerepe általánosan ismert —, taktikai szükség-szerűség volt nyilvánosan distanciálnom magamat a *Történelem és osztálytudat*-tól. [...] Természetesen ahhoz, hogy önkritikát tehessek közzé, kénytelen voltam alávetni magamat az éppen uralkodó nyelvezeti rendtartásnak. De ez az alkalmazkodásnak egyetlen mozzanata ebben a nyilatkozatban. Ez megint belépőjegy volt a további partizánharcához.

1967. március

(Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 696—697.; 724.; 734—735.)

Lukács György kiadatlan leveleiből

Az ellenem irányuló támadások légkörében újraéled a Naphta-legenda, mely nagy népszerűségnek örvend mostanában a nyugati országokban. Mivel Thomas Mann-nak „megrögzött“ szokása volt ismerőseiről mintázni regényalakjait, nincs kizárva, hogy van valami igazság a dologban. Igaz, én úgy látom, hogy Naphta külső megjelenésében sok minden fotografikusan sem talál; Naphta világgképéről pedig maga Thomas Mann mondja, hogy az saját képzeletének szüleménye.

(1964. augusztus 8., Mihail Lifsichez)

Ami a Naphta-ügyet illeti, egy ősrégi irodalmi pletykáról van itt szó... Hogy mi az igazság ebben, azt nem tudom, és nem is érdekel.

(1964. augusztus 8., Podachhoz)

Naphta „programbeszédé“-ből

Tudjuk, hogy a hatalom rossz. De ha azt akarjuk, hogy eljőjjön az ország, jó és rossz, szellem és hatalom dualizmusát meg kell szüntetni, egyesíteni kell egy princípiumban, mely magába foglalja az aszkézist és az uralmat. [...] Az egyház-atyák az „enyém, tied“-et kárhozatos szavaknak, a magántulajdont rablásnak és bitorlásnak bélyegezték [...]. Megbecsülésre méltónak ítélték a szántóvetőt, a kézművest, de nem a kalmárt, nem a manufaktúra tulajdonosát. Mert azt akarták, hogy a termelés a szükséglethez igazodjék, és elítélték a tömegtermelést. Nos, mindezek a gazdasági elvek és nézetek évszázados feledés után a kommunizmus modern mozgalmában ünneplik feltámadásukat. [...] Ma a világproletariátus állítja szembe a *civitas Dei* kritériumait és humanitását a polgári-kapitalista rothadással. A proletariátus diktatúrája [...] nem az önmagáért való uralom és az örökkévalóság igényével lép fel, értelme [...] az átmenet, a transzcendencia. [...] A proletariátus [...] hivatása a terror a világ üdvösségére, hogy az emberiség elérje a megváltás célját, az állam és osztály nélküli Isten-gyermeke állapotot.

(Thomas Mann: *Varázshegy*. Bp., 1960. II. 77—79.)

Thomas Mann esszéjéből

Már a késő középkor vallási jellegű népi megmozdulásainak is volt eszkatologikus-kommunisztikus karaktere, már akkor közös tulajdonná akarták tenni a földet [...], és azt akarták, hogy az urak is dolgozzanak mindennapi kenyerükért, s meg akarták szüntetni minden adót és juttatást. Ilyen módon a kommunizmus ré-
gibb, mint Marx és a tizenkilencedik század. De a jövődökhöz tartozik annyiban,

hogy az a világ, amely utánunk következik [...], s amelynek körvonalai kialakulóban vannak, nehezen képzelhető el kommunista vonások nélkül, [...] az osztálykülönbségek fokozatos megszűnése nélkül, továbbá anélkül, hogy mindenkinek joga és kötelessége legyen a munka.

(*Sors és feladat*, 1944. In: Pók Lajos: *Thomas Mann világa*. Bp., 1969.)

Thomas Mann leveleiből

Settembrini és Naphta figurája tulajdonképpen a képzelet szüleménye; az emberi valóság csak hozzávetőleges viszonyítási alap. Kommunista jezsuitával valójában sohasem találkoztam, de hogy ez a vegyülék lehetséges és elképzelhető, azt — nekem úgy tűnik — Naphta úr szellemileg igen zárt világképe bizonyítja.

(1934. január 30., Pierre-Paul Sagave-hoz)

Nyomatékosan kérem, hogy ne keressen semmiféle kapcsolatot Lukács és a *Varázshegy*, Lukács és Naphta alakja között. [...] A kommunizmus és jezsuitizmus e kombinációjának, amely intellektuális vonatkozásban nem is tűnik annyira rossznak, semmi köze nincs az igazi Lukácshoz.

(1952. február 18., Pierre-Paul Sagave-hoz)

A szólásmondás: „Homokot a metafizikus dolgoknak“ és „a Földnek emberi értelmet adni“ — bizony Nietzsche-től származik, és szocialista színezete van. [...] Miért ne érinthették volna meg az ő szenzibilitását a kor szocialista tendenciái éppen úgy, mint a fasiszták is, főleg, mert a határt nem lehet élesen megvonni, és Sorelnél még egészen cseppfolyós volt?

Lukács, aki valahogyan jót akar nekem (és Naphtában nyilvánvalóan nem ismert önmagára), talán a legjobb cikket írta 70. születésnapom alkalmából az *Internationale Literaturban*, a Józsefet — a vonalvezetéshez híven kihagyva.

(1947. december 24., Max Rychnerhez)

Katia Mann emlékeiből

1922-ben Bécsben voltunk. [...] Ott meglátogatott bennünket Lukács György, aki emigránsként élt Bécsben. [...] Azonnal belefogott az elméleti fejtegetésébe, szüntelenül beszélt, jó óra hosszat tartott ott előadást a szobánkban. A férjem szóhoz sem jutott; mindössze annyit tudott mondani: — Igen, igen, nagyon érdekes volt. — De Lukács ekkor már indult is.

Akkoriban még ez volt minden, amit a férjem Lukácsról ismert és tudott. [...]

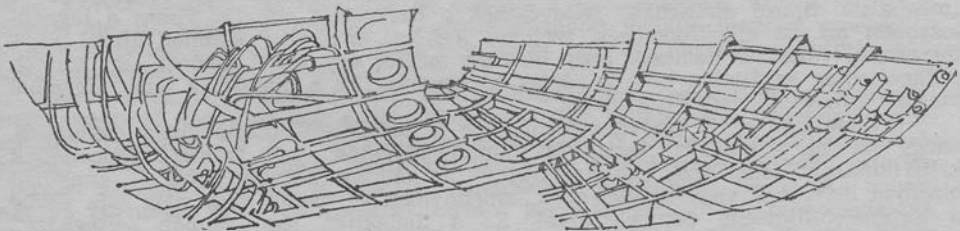
Amikor aztán felolvasta nekem a Naphtáról szóló fejezetet, azt kérdeztem: — Tulajdonképpen Lukácsra gondoltál?

— Nem. Hogyhogy?

— Nem tudom, Naphta engem Lukácsra emlékeztet.

— Szándékosság egyáltalán nem volt benne, de lehetséges, hogy mégis Lukács lebegett előttem.

(Katia Mann: *Megiratlan emlékeim*. Bp., 1978.)

Simon Sándor rajza

Az „ideologikus formák“ és az ideológia

Korunk rendkívüli élességgel veti fel az ideológiai kérdéseket. Társadalmi viták előterébe került az ideológia fogalma is. Egyre világosabbá vált, hogy a szocialista fejlődés nehézségei nem egyszerűsíthetők a politikai tevékenység pusztán szervezetenként értelmezett tökéletesítésére, hanem módszertani-elméleti, tehát ideológiai fejlesztést is megkövetelnek.

Márpedig Lukács György életművét szükségképpen úgy kell felfognunk, mint a marxizmus alkotó fejlesztésére irányuló szakadatlan törekvést. A filozófiatörténeti szemlélet Lukács szellemi fejlődését a marxizmus létfolyamatába ágyazza bele. Ezzel szemben Lukács György ún. „antimarxizmusa“, „revizionizmusa“ nem egyszerűen egy dogmatikus-kontemplatív bírálat címkéi, melyek mögött valamiféle megcsontosodott marxizmust lehetne előfeltételezni, hanem éppenséggel e felfogás történelmi útjának elemeit alkotják.

Lukács 1918—1922-es alkotói szakaszában Kant, Georg Simmel, Max Weber, Hegel, a romantikus szocializmus, Marx, Lenin, Rosa Luxemburg eszméi találkoznak és ütköznek össze a jelenlét valóságával. E talán legellentmondásosabb szellemi mozgásból rajzolódnak ki a *Történelem és osztálytudat* főbb jellemvonásai (*Geschichte und Klassenbewusstsein*. Berlin, 1923).

Az 1918-as *A konzervatív és progresszív idealizmus vitája*, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* és a *Taktika és etika* című tanulmányok annak a — kezdetben elvont-reális — perspektívának fokozatos bővülését jelentik, amely Lukács számára az októberi forradalommal nyílik meg, és ha nem is ellentmondásmentesen, de egészen a munkáspártba való belépéséig, majd a Magyar Tanácsköztársaságért folytatott tényleges harcig vezetnek.

A bolsevizmus mint erkölcsi probléma (1918) és a *Taktika és etika* (1919) között jelentős minőségi eltolódás figyelhető meg. Nemcsak arról van szó, hogy Lukács elméletileg konkrétan a politika területére lépett, hanem a dialektika elméleti elmélyítéséről is. A *Történelem és osztálytudat*on ugyanakkor a megelőző szakasz öröksége is nyomot hagyott: Lukács továbbra is elválasztja a prospektív történelemfilozófiát a „tényleirő“ szociológiától. Persze felvetődik a kérdés: hogyan egyeztethető össze ez a merev ellentézés azzal a mélyen dialektikus megállapítással, amely szerint a végcél és a proletariátus osztályharc-helyzetei elválaszthatatlanok. Ez a kérdés nem csupán egy időszerű módszertani szintet mérni óhajtó teszt. Az említett tanulmány Lukács számára olyan elméleti tisztázódás lehetőségét adja, amely forradalmi döntéseket von maga után. Ezért a kérdést a következőképpen kellene átfogalmazni: milyen típusú dialektika az, amely elviseli az előbbi ellentét megoldatlanságát, és amelyet alkalmazásában nem zavar ez az ellentmondás? A válasz történetesen Hegelé: „... az igazi filozófia feladatának nem azt kell tekinteni, hogy végül *megoldja* a talált ellentéteket [...], hanem a filozófia egyetlen eszméje, amely számára valósággal és igazi objektivitással bír, az ellentét *abszolút meghaladása*.” (Hegel: *Studii filozofice*. Buc., 1967. 20. Kiemelés tőlem — V. K. I.) Rögtön és nyomatékosan fel kell azonban hívnom a figyelmet arra, hogy ez a dialektika, amelyben Simmel, Weber, Hegel és Marx egyaránt megfér, és amelyet itt *meghaladó típusúnak* nevezek, nem Hegel dialektikája. Itt olyan, kizárólag alkalmazó jellegű módszertani helyzetről van szó, amelynek tulajdonképpen működése egyszemélyes: nem tartalmazza önmaga tudatosítását. Kétségkívül a „meghaladó típusú dialektika“ feltevésének a bevezetése adhatja vissza a legponosabban azt az ellentmondásos szellemi légkört, amelyben Simmel, Hegel és a forradalmi választás nemcsak hogy békésen megfér egymással, hanem, úgy tűnhet, pillanatnyilag egyáltalán nem is zárják ki egymást. Ez a dialektika tehát Hegelből magára a meghaladásra összpontosít.

E dialektika egyik lényeges eredménye a történelemfilozófia olyan szemlélete, amely szerint a politikai cselekvés immanenciájának vagy transzcendenciájának kritériumaként jelentkező politikai tett — az etikum közvetítésével — annyiban bizonyul helyesnek vagy helytelennek, amennyiben egybeesik vagy nem esik egybe a történelemfilozófiái perspektívával. Ez a dialektika nem csupán „elfogadja“, mégpedig elméletileg inerciálisan, a forradalmi kommunizmust, hanem ezt a külvonvettként megengedett ellentét történetfilozófiai oldalán „igazolhatja“ is.

Így válik érthetővé az a — már *A bolsevizmus mint erkölcsi problémában* is azonosítható, de a legvilágosabban *Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben* (1919) című írásban megragadható — folyamat, melynek során az ideológia bizonyos tekintetben platonikus jelleget kap: eszménytanná (ideál-ológiává) válik. A társadalmi valóság kialakulása szempontjából az *eszmé* Lukács akkori felfogásában nem más, mint osztályközegben működő, ontológiai alapról megfogalmazható és természetében, valamint modalitásában ontológiai értékkel rendelkező *általános*; az *eszmény* ezzel szemben elképzelhető, előrevetíthető, csupán szimptomatikus értékű *egyetemes* („A proletárdiktatúra osztályuralmi mivoltában világos ugyan az eszmé győzelme az egyes emberek önző akarata felett...”; „Itt merül fel az erkölcs társadalmilag hatékony szerepének a kérdése [...]”, amely a régi társadalom ideológiáiban nagy szerepet játszott ugyan, de amelynek a társadalmi valóság kialakulásához sohasem volt lényeges köze”; „Az a szolidaritás, amelyet a burzsoá társadalom legnagyobb gondolkodói mint elérhetetlen ideált állítottak a társadalom elé, eleven valóságként él a proletariátus osztályöntudatában, osztályérdekében” — *Történelem és osztálytudat*. Bp., 1971. 23—24.).

E dialektika másik, számunkra fontos vonása a konkrét elemzésről való lemondás, hiszen egyedül ez teszi lehetővé a fogalmi apparátus árnyalását. Lukács „ideológiát” csupán a polgárságnak és a meghasonlott proletariátusnak tulajdonít, az ideológiát tehát — egyelőre — pusztán hamis tudatként fogja fel. Lukács egyik legsúlyosabb tárgyköri nehézsége éppen ezért az osztálytartalom elvont megközelítése. Történelmileg ugyanis az osztálytartalom nem közvetlenül az ismeretek osztálykorlátait jelenti, hanem az egyik osztály korlátait egy másik, aktuálisan korlátlanként jelentkező osztállyal szemben, ahhoz viszonyítva tudatosítja. Az tehát, hogy utólag ez is korlátozottként tűnik fel, semmiképpen sem jelenti azt, hogy ne lett volna korlátlan periódusa, de azt jelzi, hogy már kialakult egy olyan „új korlátlan”, amelyik szemszögéből e korlátok megállapíthatók. Ebből pedig áttételesen az következik, hogy az „abszolút korlátlan” lehetősége nem osztálytartalommentes, hanem osztálynélküliség, és nem csupán osztálybeli egyetemesség tételezését igényli. Így hát „abszolút korlátlan” osztálynak azt nevezhetjük, amely az osztályharcban nemcsak az egész emberiség képviselőjében és nevében lép fel egy másik osztály ellen, hanem — ezáltal — az osztály (minden osztály) ellen általában, tehát önmaga ellen is úgy áll ki, hogy ez gyakorlatának és elméletének minden csomópontjában tetten érhető. Ennek az osztálynak tudatos érdeke önkritikailag belátni, hogy az osztálykorlát elsősorban nem episztemológiai, hanem ontológiai-történelmi jellegű.

Az itt vázolt dialektikafelfogásból kell kiindulnunk a *Régi kultúra és új kultúra* (1919) című tanulmány elemzésekor is, mert az ideológiafogalom tisztázása szempontjából ez a korszak legjelentősebb írása. Itt az ideológia egyenesen az osztályharcához kötődik, tehát már nem csupán egyetemes eszmények hordozója, hanem jelentős fejlődéstényező is. Ennek ellenére Lukács továbbra sem beszél ideológiák viszonyáról, hanem párhuzamot von az osztályharc-helyzet és az ideológia között. Ez a párhuzam „a korlátlanosság osztályhelyzetét” csak annyiban érzékeli, amennyiben *nem* „abszolút korlátlan”, így Lukács csupán az osztályharc-helyzetek és egyvalamely osztály szerkezetileg változatlan ideológiája közötti viszonyt veheti figyelembe. Ugyanakkor ez a típusú párhuzam lehetővé teszi ugyanannak az ideológiának különböző periódusokban történő vizsgálatát (vö. i.m. 35—39.).

Lukács szerint az „ideológiai és termelési rend” viszonyának természete határozza meg a kulturális termelés modalitását. Az „ideológiai rend” a kulturális alkotás alapja, amely az ideológiai és termelési rend összhangja esetén a társadalom kulturális életét a társadalmi lét irányába tereli, ily módon szerves egységet teremtvé ideológia és életvitel között. Ahogy a „termelési rend” meghatározza az emberek életvitelét, az „ideológiai rend” az emberek szellemi életvitelét determinálja. Következésképp: az ideológia ez esetben a korszellemmel azonos, amely a szellemi életnek azokat a történelmi eszmény-állandóit foglalja magába, amelyek a szellemi életvitelt meghatározzák. Ezek egy részét Lukács „ideologikus formáknak”, „ideologikus elemeknek” nevezi.

Szembetűnő, hogy Lukács fenti tanulmányában az ideológia és a „termelési rend” viszonyát kizárólag egy adott, lehetséges vagy szükségszerű összhang szempontjából vizsgálja. Így a polgári közgazdaságtannak is csupán kapitalista eszménységet tulajdonít. Ugyancsak ezért a kultúra, az „ideologikus formák” szintjén a polgári kritikai irodalmat is csak „becsületesként” érzékelheti. Ez az oka annak, hogy az ellentétek közti átmeneteket Lukács képtelen elméletileg megragadni. A burzsoáziát és a proletariátust egyaránt csak a forradalmak előtt és után képes elgondolni, emiatt azonban a korszellem is csak valamely elmúlt vagy elkövetkezendő koré lehet, ami a jelennel kapcsolatos módszertani tehetetlenségről árulko-

dik. Amiből már csak szigorúan az a túlzó következtetés vonható le, hogy „a kapitalista korszak kultúrája már önmagában összeomlott, még mielőtt a gazdasági és politikai összeomlás bekövetkezett volna” (vö. i.m. 29.).

Nem világos a tanulmányban az „ideologikus elemek” és az ideológia viszonya sem. A kapitalizmus esetében ez konkrétan a következőképpen jelentkezik: ha a kultúra egyetlen alapfeltételét a gazdasági élet uralma alóli felszabadulásban látjuk, anélkül hogy ennek konkrét-aktuális jelentőségével kapcsolatban bármilyen árnyalást bevezetnénk, ebből csak a következhet, amit Lukács állít: „A kapitalizmusban egyáltalán nincs olyan osztály, amely a természetben elfoglalt helyénél fogva alkalmas lenne arra, hogy kultúrát termeljen. [...] Tiszta kapitalista ideológia tehát a nemzetgazdaságtan törvényeiben örök természettörvényeket látni” (i.m. 31., 41.). Lukács kapitalizmusában ezek szerint van ugyan ideológia, de nincsenek „ideologikus elemek”, ami ellentmond annak a marxi megállapításnak, amely szerint a burzsoázia és a proletariátus egyazon elidegenedésnek részei és tanúi. Lukácsnak ezért nemcsak Zolát vagy Ibsent, hanem a munkásirodalmat, sőt a munkásméleletet sem sikerül a kapitalizmusból magyaráznia.

A fentebb jelzett módszertani nehézségek miatt nem tisztázható az ideológia és a politikai doktrína viszonya sem: „A kapitalista termelési anarchia szükség-szerű folyamánként az uralomért küzdő és az uralkodó polgári osztálynak csak egy komolyan vehető ideológiája lehetett: az egyéni szabadság ideológiája” (i.m. 35.). Ennek a homálynak kétségkívül számottevő tárgyi okai vannak. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a korszaktól, amelyre Lukács ebben az idézetben utal. A kései felvilágosodás szellemi sajátossága a vallásellenesség, az emberi autonómia védelme. A feltörekvő és „az uralomért küzdő” polgárság a Szabadság, a Testvériség és az Egyenlőség nevében, a liberalizmus politikai doktrínájának emez egységesítő jel-szavaival lépett fel a feudális kötöttségek ellen. E polgárságnak tehát valóban a politikai doktrína az ideológiája, hiszen ez megfelelő világossággal, rendszerességgel és funkcionális értékkel tapogtatja le osztályának, a kornak a nagy filozófiai rendszerek által csak közvetve kifejezett törekvéseit, lényegét.

Más a helyzet azonban a hatalomért küzdő, szervezett proletariátus esetében. Itt ugyanis más a perspektívák viszonya: a politikai doktrína önmaga számára már adottnak tekint egy ideológiai perspektívát, amit elfogad, és igyekszik lépésről lépésre operacionalizálni. A politikai elmélet stratégiai célkitűzéseiben a pártok saját, maguk választotta céljai találkoznak az általános ideológiai perspektívával. A pártok politikai doktrínája ilyen értelemben a marxizmus perspektívájának a konkrét körülményekre alkalmazott feldolgozása (vö. az olasz kommunisták „történelmi kompromisszum” stratégiája vagy az FKP választási programja stb.). Ez azt jelenti, hogy mivel az ideológia különböző korokban, különböző osztályok esetében és az osztályharc különböző helyzeteiben különböző konkrét elméleti formákhoz kötődik, nem lehetséges egy általános ideológiafogalom deduktív megalapozása. Ezért nézetem szerint abból az elméleti zűrzavarból, amely az ideológia fogalmával kapcsolatosan ma is fennáll, csak azoknak a konkrét „elméleti formáknak” a tanulmányozásával lehet kilábalni, amelyek történelmileg ideológiákként működnek.

Az itt megkísérelt Lukács-kritika alapvető tévedése lenne azonban, ha e hiányosságoknak és következtetlenségeknek csupán fogalmi és módszertani vonatkozásait venné szemügyre. Kétségtelen ugyanis, hogy ez a lukácsi következtetlenség problematikai gyökerű: írásai főként időszzerű politikai kérdésekkel foglalkoznak. Ez a beállítódás a magyar forradalom körülményei között azt a látszatot keltheti, hogy az időszzerű politikai kérdések tárgyalása nem igényli az általánosabb jellegű kérdések rendszeres átgondolását. A fenti elemzések azonban éppen arra a kritikai következtetésre vezettek, hogy ez a látszat a lukácsi filozófia előnytelen vonásait domborítja ki: a dialektikát csonkítaná meg az a feltevés, hogy a napi politika „fontos” kérdései nem érintik az „általánosnak” és „elvontnak” megbélyegzett elméleti tárgykört, és viszont. Itt természetesen nem az elméletnek arra a deklaratív, inkább csak keretszerű valóságra vonatkoztatására gondolok, amely Lukács *Párt és osztály* (1919) című írásában jelentkezik. Nem célszerű az ideológia tárgyköri összefüggéseit csupán a proletárcselekvés és a politikai szféra viszonyában tárgyalni, a kérdés megközelítése szélesebb szociológiai, praxeológiai és filozófiai alapvetést követel. Ennek az alapvetésnek itt csak néhány vonatkozására próbálok vázlatosan rámutatni.

— A kommunista pártok ún. „ideológiai nevelő” tevékenységükben — annak elkerülhetetlen modalitása folytán — a marxista távlatok, sőt, annak célkitűző operacionalizációját is mint szükségszerűnek nyilvánított megvalósítandó eszményt állítják a munkásosztály, az egyes országok népei elé. Ez akkor is szembeötlő, ha történelmileg tekintjük azt a folyamatot, amelynek során a társadalomtudomány új, nyitottabb eredményei a tényleges agitáció és a döntéshozatal elemeivé válnak.

Sajtóvitáink seregszámlája

„Teszik, de nem tudják.“

(Közmondás)

Egyetemi hallgatók egy csoportja 1976 őszén és 1977 nyarán szakmai gyakorlat keretében az irodalmi és kulturális arcélű romániai magyar lapokban zajlott viták bibliográfiai feldolgozását kapta feladatul. A munkában részt vett összesen tíz egyetemi hallgató (Balázs Zsuzsa, Bartha Gizella, Bódis Edit, Borbély Ernő, Egyed Péter, Ferenczy Enikő, Kovács Attila, Nagy György, Ráduly Mária, Várhegyi Júlia) összesen kilenc év (1964—1972) sajtóját (az *Ifjúmunkás*, *Igaz Szó*, *Korunk*, *Utunk*, valamint 1971. őszi indulásától *A Hét* megfelelő évfolyamait) dolgozta fel. Esetenként, a konzultált lapok utalásai nyomán az adatgyűjtők más lapok (*Előre*, *Megyei Tükör*, *Művelődés*) vitatott vagy vitacikkeit is megkeresték, és ezek adatait is besorolták. E munka kettős eredménye: egyrészt a diákok szakmai ismereteinek, filológusi jártasságának jelentős gyarapodása, másrészt egy értékes — bár bizonyára nem hibátlan és nem teljes — bibliográfia, mely azóta a kolozsvári Egyetemi Könyvtár dokumentációs osztályán az érdeklődő kutatók rendelkezésére áll.

Ez a dokumentáció szellemi életünk egyik legjellegzetesebb, sokatmondó aspektusát emeli ki az évfolyamok lapjainak közömbösítő rengetegéből. Olyan kezdeménynek bizonyul, amelyet feltétlenül folytatni és tovább pontosítani kell, és folytatható is az egyetemi hallgatók szakmai gyakorlata keretében — tapasztalatunk szerint mind didaktikai, mind pedig tudományos haszonnal. E könyvészeti dokumentáció kiteljesítése (például a negyvenes évek közepétől napjainkig) már egy egész művelődéstörténeti korszak feldolgozásához szolgálna értékes adalékokkal, például szellemi életünk folyamatos, eleven pulzusának grafikonjával. De már az eddig feltárt anyag is bőséggel kínál meggondolkoztató tanulságokat. Az alábbiakban ezeknek egy részéről szólok az általánosítás bizonyos szintjén, szándékosan lemondva a konkrét anyag elemző bemutatásáról.

A vita alaki kritériuma

Abból a megfontolásból, hogy az anyag homogenitását ne veszélyeztessék az adatgyűjtők eltérő értékítései (például olyan következtetlenségekkel, hogy valamely határesetnek számító vitajelenséget az egyik gyűjtő kicédulázzon, a másik viszont a maga anyagában talált hasonló esetet nem), tudatosan lemondunk tartalmi szempontok érvényesítéséről. Gyűjtőmunkánk egységes kritériuma formális (alaki) kritérium volt. Éspedig annak jegyében, hogy inkább többet, semhogy valami is kihulljon, ami fontos lehet; e formális kritérium alapegységének azt a gyakori jelenséget vettük, amely önmagában még nem is vita, csak kezdete a vitának — mi vitakezdeménynek, vitacsírának neveztük el.

Ez a vitacsíra egy kétatamos molekulaszervezet: két cikk, mely úgy kapcsolódik össze, hogy a második reflexió az elsőre vagy annak csak egyes kitételeire. Ez a reflexió lehet polemikus szembeülvő, de lehet csupán kiegészítő jellegű, másrészt terjedhet a legalapvetőbb elvi kérdések vitatásától egyszerű tárgyi tévedések helyesbítéséig, vagy ízlésbeli különbségek jelzéséig. Tehát, hogy végleteken érzékeltessem — vitának, pontosabban kicédulázandó vitacsírának minősült:

1. ha A. cikkének egy bekezdésére, néhány adatára B. visszatért (akár egy másik lapban), kiigazítva a tévesnek talált, esetleg csak kiegészítve a hiányosnak ítélt adatokat;

2. ha N. állami díjas, problémákat feszegető, bátor (tehát rázós) írását az óvatosszerű szerkesztő a lapalji megjegyzéssel közölte, hogy a kitűnő szerző érdemes írásának nem minden gondolatával ért egyet, mégis számos más mondanivalóját figyelemre méltónak tartja stb. (ez esetben ez a szerkesztőségi megjegyzés minősült vitaelemnek);

3. ha X.-nek például a közúti közlekedésről szóló glosszája kapcsán Y. kifejtette, hogy függetlenül a közúti közlekedéstől neki fenntartásai vannak X.-nek mondjuk a felmenőivel, vagy akár csak higiéniai szokásaival kapcsolatban.

Az összes céduláknak több mint egyharmada e csupán kéttagú vitacsírák (elapadt vitakezdemények, elvetélt viták) adatait rögzíti. Ez a nagy arány, úgy vélem, természetesnek vehető. Ugyanakkor az ide tartozó cédulák nagy száma, a már statisztikailag is mérhető, elemezhető mennyiség amellett szól, hogy egyszer érdemes lenne ezt az anyagot közelebről is szemügyre venni. Vita vagy eszmecsere azonban éppen e kéttagú formációnak túllépésével kezdődik. Amikor tehát egy írás kiváltotta megjegyzés újabb megjegyzést vált ki (akár az érintett, akár egy harmadik részéről), vagyis a legkisebb, de már — legalábbis formális kritériumunk alapján — valóban vitának minősülő egység legalább két. (vagy három) személy legalább három írásából áll.

Ez természetes csupán az alsó határ. Az esetek többségében az intervenciók száma, de rendszerint a résztvevők száma is meghaladja a hármat. (A felső határt felmérésünkben az *Ifjúmunkás* egy mammutankétja, az 1966-ban 21 hétig zajló „romantika-vita” képviseli 47 résztvevő 60 hozzászólásával.*) A munkaközösség a megvizsgált kilenc év alatt összesen 112, a jelzett formális ismérvek alapján vitának minősülő sajtóanyagot gyűjtött össze és rendszerezett az említett lapokból. (Minden egyes ilyen vita összes feltárt könyvészeti adatát külön törzslapon rögzítették, tehát: ahány vita, annyi törzslap.) Az említett 112 eset évek szerint így oszlik meg: 1964 — 5; 1965 — 5; 1966 — 9; 1967 — 7; 1968 — 18; 1969 — 16; 1970 — 13; 1971 — 14; 1972 — 25. További észrevételeim erre az anyagra vonatkoznak.

Viták és álviták

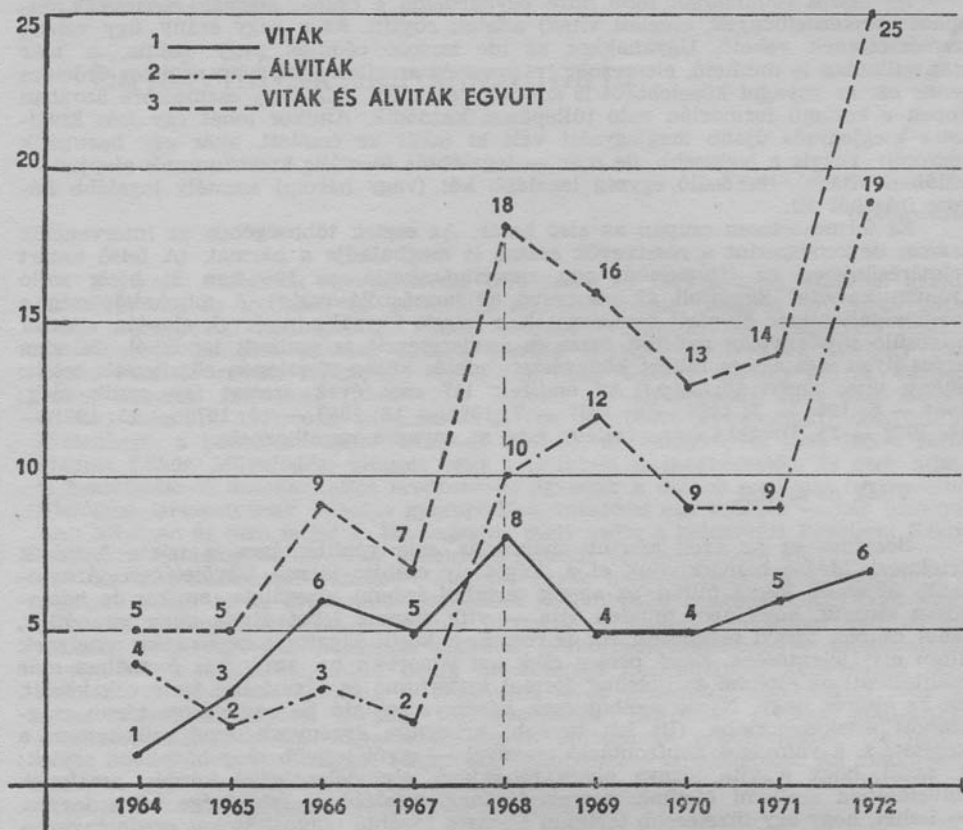
Beszédes ez az évek szerinti megoszlás, már rápillantásra is szinte önmagát értelmezi. Mégse hamarkodjunk el a dolgot ily csábító látszat bűvöletében. Árnnyaltabb, teljesebb képet mutat az anyag tartalmi-érdemi vizsgálata, amikor is hamarosan kiderül, hogy nem minden vita — vita, hanem lehet álvita vagy vitapótlék, lehet csupán tárgyi tévedések, sőt félreértések körül kipattant replikázás, amelynek nincs elvi jelentősége. Ezzel persze csak azt ismertem be, amit más formában már említettem: az eltérést gyűjtésünk formai kritériuma és a tartalmi ismérvek között. Ez az eltérés nagy. Nyolc esetből csak három sorolható be egy eléggé tágan megszabott vitakategóriába. (Itt két további kritérium érvényesítésével szűkítettem a keretet: 1. a valóságos konfrontáció tényével — erről lejjebb még bővebben szólok; 2. azzal, hogy a vita tárgya olyan főbenjáró, elvi jelentőségű kérdés, amelynek felvetésében szellemi életünk gyarapodásának legalább a lehetősége adva legyen. — Lehet, hogy egy tüzetesebb tartalmi elemzés további pontosításokat eredményezne. Ez azonban — meggyőződésem szerint — nem változtatna lényegbevágóan a jelzett arányon.)

Ennyivel le is zárhatnám ezt a témát, hogy áttérjek azoknak a problémáknak a vizsgálatára, amelyeket az érdembeli vitának minősíthető (42 törzslapon rögzített) anyag vet fel, ha nem gondolkodtatna el az, hogy szerkesztők és a részt vevő hozzászólók — az olvasók jóváhagyásával — milyen következetesen rangosították vitává a közel kétharmadnyi (70 törzslapra rúgó) nem-vitát, pótvitát, kis ügyek feletti szóváltást. Ez a körülmény arra késztet, hogy megindokoljam, miért is nem tekintem érdembeli vitának az anyagnak e nagyobbik részét.

Ennek az anyagnak jelentős hányadát teszik ki a már említett helyesbítések vagy kiegészítések körül kerekedő, gyakran csupán félreértésekből fakadó disputák, melyek nagyon is konkrét tárgyhoz kötöttségükkel, rész-, illetve adalékjellegükkel fogva nem is igényelnek elvi, eszmei tisztázásokat. Természetesen, az ilyen helyesbítések, kiegészítések és pontosítások — amennyiben az olvasó korrekt tájékoztatást szolgálják — szervesen hozzátartoznak a sajtó informáló funkciójához. Közéletük tehát kétségtelenül indokolt. Ám nem azt a vitát képviselik, amelyet, mint az egészséges szellemi élet megnyilvánulását, sőt mint serkentő VITAMINJÁT szokás — nem ok nélkül — emlegetni. Kirostálásuknak elmulasztása tehát önmagunk félrevezetése, a statisztika szépítő felduzzasztása volna. Ugyancsak ebbe a csoportba soroltam a formális kritérium alapján vitának minősített olyan írásokat, melyeknek szerzői tulajdonképpen mondanivalójukat kiegészítő, járulékos megjegyzések for-

* A kilenc év alatt legkevésbé húsz hozzászóló a következő vitákban vett részt:

Év	Ífjúmunkás	Romantika-vita	47 résztvevő	60 hozzászólás	21 hét
1966	Ifjúmunkás	Vitorlaénekvita	23	23	7
1967	Ifjúmunkás	Kerekasztal az írói elkötelezettségről	20	20	1 szám
1968	Igaz Szó	Kerekasztal drámaíróidalmunkról	23	23	1
1970	Igaz Szó	Modern-e a vagány?	21	21	7 hét
1971	Ifjúmunkás	Vita a tudományos ismeretterjesztésről	30	31	7
1971-1972	A Hét				
1972	A Hét, Korunk, Utunk, Igaz Szó	Vita Kántor-Láng könyvéről	27	32	9 hónap

májában enuncióznak — kölcsönösen — különvéleményt, egyet nem értést, olykor csupán ízlésbeli eltérést, és beírják az ilyen jelzésekkel. Például, amikor különböző lapok kritikái egyazon művészi vagy tudományos teljesítmény (könyv, kiállítás, színelőadás stb.) értékelése során a korábban megjelent kritikákra ezen a szinten reflektálnak.

Jellegükből következően nem tekinthetem vitáknak a gyűjtött anyag jelentős részét kitevő ankétokat. Ez megint nem jelenti ennek a formának a leértékelését, csupán más minőségként való elkülönítését. Annyira nem, hogy sokkal értékesebbnek tartok egy jó ankétot — a jó ankét nincs túlbeszélve: nem túl sok (8–12) kompetens, jótollú résztvevő hozzászólásából szervesül egészé — (ilyen pedig több is van), mint egy rossz vitát; sokféleképpen lehet rossz egy vita (ilyen példa is van, több mint elég). Az ankétok vagy kerekasztal-beszélgetés jegyzőkönyvszerűen rögzített anyagként jelennek meg a lapnak egyetlen számában, vagy pedig valamely — rendszerint a szerkesztőség által felvetett — témához hozzászólásra felkért munkatársak folyamatosan beérkező írásából állnak össze, melyeket a lap beérkezésük sorrendjében közöl. Mindkét változat abban különbözik a vitától, hogy nélkülözi a konfrontációt, illetve csak rejtett, ki nem fejtett formában tartalmazza. Ha pedig mégis felfedezhető bizonyos nézeteknek explicitebb formában való szembesülése, az az ankét egészében rendszerint alárendelt, perifériára szorult jelenség marad, és végső soron elsikkad. Óhatatlanul ebbe az irányba hat az ankétformának az a sajátossága, hogy tárgyát a nézetek mozaikszerű egymás mellé rendelésével állandóan bővíti, szélesíti, újabb és újabb adalékokkal extenzív értelemben gazdagítja. Az ankétoknak ez a természetes tendenciája nem kedvez a tárgy, a vitatéma pregnáns körülhatárolásának, amely pedig a célratörő, jó vita fontos feltétele. Ennek hiányában a vitát anarchia, fegyelmezetlen csapongás, végső soron az eredménytelen befulladás fenyegeti. Persze egy ankét, ankét-mivolta megőrzése mellett, tartalmazhat olyan érdembe vágó, kontrasztos vitamozzanatokat, vitákat is, amelyeket nem semlegesít az anyag egésze. Ilyen ankétba foglalt vita-enklávéknak anyagunkból való módszeres kiemelésére ez ideig még nem került sor, de úgy tűnik, hogy nem

várhatunk sokat egy ilyen művelettől. Továbbá: elméletben azzal is számolni kell, hogy egy anekdotának indult eszmecsere átfejlődhet konfrontáló érdemi vitává. A mi anyagunkra inkább az ellentétes irányú mozgás jellemző: több, anekdotakategoriába sorolt eset kezdetben vitának indult, és nyilvánvalóan szerkesztői beavatkozás fejlesztette anekdotává, mégpedig sok esetben igen nagy számú hozzászólás beszervezésével túlbuzgó, áttekinthetetlenül dagasztott anekdotává. Azt ma már csak külön-külön, beható esettanulmányok alapján dönthetnők el, hogy az ilyen — túlbuzgó — szerkesztői intervencióknak mi lehetett a mozgatója, a mennyiségi teljesítmény büvöletéből fakadó ügyetlenség-e, vagy pedig a nem kívánt vita fellazítására, befulladására irányuló tudatos manipuláció?

Miután megkülönböztettük a vitát az álvitától (jelöljük ezzel a gyűjtőnévvel mindazt a pszeudovitát — látszatvitát, képzelt vitát, vitapótlékot stb. —, amelyet vitakategóriánkból különböző megfontolásokból kirostáltunk), most már több hásszal vizsgálhatjuk a vitatörzslapok évek szerinti megoszlását is. Ugyanis ez a megoszlás akkor válik igazán érdekessé, amikor a jelenséget viták és álviták mennyiségi alakulásának összefüggésében vizsgáljuk. A túlórali grafikus ábrázolás 3-as számú diagramja a formális kritérium szerint összeállított, összesen 112 vitatörzslap megkülönböztetés nélküli együttes, évek szerinti megoszlásának alakulását szemlélteti (egyben azt is — az egész grafikon összefüggésében —, hogy hogyan szépíti meg a képet a tartalom szerinti megkülönböztetés elmaradása). A 112-ből 70 az álviták adatait rögzítő törzslapok száma — évek szerinti megoszlásukat a 2-es számú diagram szemlélteti; a fennmaradó 42 törzslap pedig — az 1-es számú diagram adatai — a vitáknak minősített anyagot tartalmazza.

Az időszak felezőjét képező 1968-as évből (minden diagramnál jelentkező) megugrást bizonyára maga az évszám is értelmezi. Itt most az előtte és utána következő évek alakulásának az összevetését tartom érdekesnek:

1. azt, hogy az *álvita* 1968 előtt három éven át (1965—1967) folyamatosan alárendelt szerepet tölt be, majd 1968-ra dominálónak válik, és ettől kezdve a grafikon ollója negatív előjellel kinyílik;

2. azt, hogy az 1968 előtti és utáni négy évet (1964—1967 és 1969—1972) a következő számok jellemzik:

	Évi átlagtermés		A növekedés évi átlaga 1969—1972-ben 1964—1967-hez viszonyítva
	1964—1967	1969—1972	
vita	3,75	4,75	+ 1,00
álvita	2,75	12,25	+ 9,50

Amint a harmadik oszlop mutatja, az 1969—1972-es időszakban — az 1964—1967-es időszakhoz viszonyítva — az *álvita* évi átlagos növekedése közel tízszerese a vitarovatban jelentkező hasonló növekedésnek (9,50:1).

Vajon 1968-tól mi duzzaszthatja így meg az álviták számát? A megnövekedett vitakedv hordaléka? De hát 1969-től (tehát az 1968-i tetőzés után), ha volt — mert volt — ilyen vitakedv, akkor a fenti számok tanúsága szerint az túlnyomórészt hordalékot termelt!

Nyilván arról van szó, hogy a hatvanas évek megelégnélküli szellemi élete, szaporodó sajtóvitái megmozgatták az olvasók tudatát is. A közönség igényelte a vitát. Igényét az ismert közhely-igazsággal indokolta: a vita a szellemi élet egészségének a jele. Ami azonban csak azzal a megszorítással igaz, hogy a viták főbenjáró, időszzerű és elvi kérdések körül zajlanak. Az ilyen viták viszont nem nélkülöznek bizonyos kockázatokat. Ez pedig — nyilván a szaporodó tapasztalatok nyomán — óvatosságra készíteti a szerkesztőket, akik kezdik előnyben részesíteni a kevésbé kényes témákat, és inkább mennyiségi teljesítménnyel kárpótolják olvasóikat. A statisztika alakulása mindenesetre arról látszik tanúskodni — és ezt alátámasztja az álviták tartalmi vizsgálata is —, hogy a hatvanas évek végére ezen az úton egyesek már jócskán rájöttek annak a módjára, hogyan lehet fejfájásmentesen, ügyesen tupírozott, pótcselekvéses álviták halmozásával a bátor, nyílt, eleven fórum látszatát kelteni. Egy fetisizált vitaszemlélet jegyében.

Az ártalmas vita

Amint már említettem, az álvitáktól megkülönböztetett, 1-es számú diagrammal ábrázolt egyharmadnyi anyagot igen tág kritériumok alapján válogattam. A gyűjtés formális ismervét csupán két továbbival egészítettem ki: a téma súlyával, szellemi életünkben betöltött fontosságával és a konfrontáció tényével. Ennek ér-

telmében félretéve a *Magyar Értelmező Kéziszótár* korántsem szűk meghatározását („két v. több személynek szellemi küzdelme vmely kérdés eldöntésére“), beértem azzal is, ha az eset valamely főbenjáró téma ürügyén csupán az indulatok szócsata formáját öltő összecsapásban merült ki.

A mérce ily alacsonyra állítására anyagom kényszerített. Sok a szenvedély jegyében, a szellem kellő fegyelme híján írt vitacikk. Olyan, amelyben az érzelmi-indulati elemek túlsúlya a racionálissal szemben elmossa a vitatéma körvonalait, elhomályosítja a szerző problémálatását.

Félreértések elkerülése végett: eszményinek nem azt a vitát tartom, amelyből a ráció abszolút érvényesülése nevében mindenféle érzelmet, indulatot, subjektivitást kilügdoztak. A vitázók — szerencsére — nem bújhatnak ki saját bőrükből. Innen tudjuk — empirikus alapon —, hogy a jó vita savát-borsát éppen annak érzelmi-indulati nyomatakra adja. Szókratész iróniáját indulat feszíti, de olyan, amelyet az ész ellenőriz. Ez nemesíti iróniává a lávázó szenvedélyt. A pátoz, az irónia azzal emeli meg minőségileg a legtermékenyebb vitákat, hogy a ráció fényének hevet is ad — érzelmi-indulati dimenziót. Csakhát: sóval, borssal ízesíteni szoktak. Még kell hozzá kalóriadús táplálék is — amit fűszerezzenek vele. Amit a fűszer nem pótol, és amit a rossz szakács agyonfűszerezhet. Másként: a jó vita biztosítéka a racionális tényezők (tárgyszerűség, logikus argumentáció) határozott túlsúlya, a jó vitának az érzelmi-indulati elemek csupán a tónusát adják meg, színezik azt. Nálunk viszont sok esetben megfordul ez a kívánatos arány.

Az üresjáratú replikázások egy része óhatatlanul elfogultságokba, személyeskedő invectivákba torkollik. (Egy része — mondom, s mondhatnám azt is, hogy nem sok. Valóban nem sok. De ezzel megtéveszteném az olvasót, mert mégiscsak több annál a bizonyos kanálnyi kátránynál, amely a hordónyi mézet is megrontja.) Az ilyen pamfletnek nem a tárgyat, hanem az ellenfelet veszik célba, aki aztán — önértékében vérg sértve — visszavág (a csábításnak nagyon nehéz ellenállni) —, és követik egymást a *nincs igazad, mert nem szenvedhetlek*-modellt variáló replikák, míg csak a szerkesztőség bele nem un.

Az elemző vizsgálódásnál, a meggyőző érvelésnél itt fontosabbak a debattéri erények, a hangulatkeltő szellemes fordulatok, a ripozt, a „schlagfertigt tromf“, mert itt már nem a probléma megoldása, az igazság felderítése a cél, hanem — a publikum tapsa. Az ilyen polémiák kevésbé finnyás művelője — finnyásabbja alig akad! — a mutatónyíl közben nyíltan a karzat felé kacsint: ellenfele álláspontját szövegösszefüggéseiből kiragadott, abszurdáá preparált idézetekkel teszi nevétségessé, s argumentálása gyakran nem több hivatkozásnál különböző tekintélyekre. (Előfordul, hogy cikkét a dogmatizmus ostorozásával indító szerző néhány bekezdéssel arrébb feszeltenül folyamodik tekintélyérvhöz, ehhez a sajátos dogmatikus eljárás módhoz. Persze, egy ténykérdést még csak eldönthet a tekintély — például a *Brit Enciklopédia* tekintélye —, de elvi vitát soha!)

Nos, ha a vita a szellem egészségének, életerejének a megnyilvánulása, akkor az itt jellemzett jelenséggel kapcsolatban szögezzük le, hogy *nem mind vita, ami tollharc*, vagy ha alaki okoknál fogva mégis oda soroljuk, hát *ártalmas* vitának kell minősítenünk. A mi nemzetiségi kultúránk és közéletünk konkrét, sajátos feltételei között kiváltképpen ártalmasnak, melynek annyi köze van a szellem egészségéhez és életerejéhez, hogy *súlyosan veszélyezteteti azt*.

E szenvedély fűtötte polémiák lényegében — ti. szerkezetüket és módszerüket tekintve (de a nagyságrendbeli, ugyancsak lényegbe vágó különbségtől eltekintve) — a XVI—XVII. századbeli hitviták hagyományát folytatják. Am Melius Juhász Péter és Dávid Ferenc, Alvinczi és Pázmány dogmatikai érvekre épülő, egymást kiátkozó gúnyiratai egy történelmi folyamat eredményeként tragikusan megosztott nemzet, egy megosztott társadalom belső (és külső) küzdelmeinek, objektív konfliktusainak ideológiai kísérőjelenségei voltak. (Éspedig egy olyan összetett művelődési folyamat keretében, amelynek e vitáknál — szerintem — sokkal jelentősebb teljesítményét Bornemisza és Szenczi Molnár, Károli Gáspár és Káldi György stb. műveiben tart-hatjuk számon.) Aki a négy évszázaddal ezelőtt sem egyértelmű hitviták hagyományával mai hasonló jelenségeket vél igazolhatni, az (a nyilvánvaló anakronizmusról nem is szólva) a megosztás, a bomlasztás igazolásának az ódiáját veszi magára.

(Beszűremlett személyeskedő felhangok olyan vitákban is feltűnnek, amelyekben pedig különben dominálna a tárgyszerűség, ezt azonban veszélyeztetési és esetenként el is torzítja az olykor mesterien elhelyezett fullánk. Éppen ezért, az ilyen szennyeződések szintén ártalmas, fertőző vitaelemeként kell nyilvántartani.)

Nem is annyira a jelenség maga az aggasztó, hanem — a recepciója. Ebből is nem a „karzat“ tapsai zavarnak, hanem az, ahogyan a céhbéliek — fejcsóválva vagy legyintve, de végül is — napirendre térnek fölötte. Mert, úgymond, mindig is így volt, mindenütt így van, és még igazoló példákra is hivatkoznak. Marxra, aki *A szent*

családban, A német ideológiában, meggyőző érvelését fölöslegesen megtoldva, szavakba kapaszkodó, szörszálhasogató szuperpolémiákban támadta ki az ifjúhegeliánusokat. (Életrajzírója, Franz Mehring, minden csodálata mellett meg is rója érte.) Az ilyen példálózásról csak annyit, hogy veszélyes, nagyon kockázatos dolognak tartom saját gyarlóságunknak egy nagy személyiség hasonló gyengével való ilyen igazolási kísérletét.

Sajnos, azok is hajlamosak a jelenséget mint elkerülhetetlen tudomással venni, akik minden egyes előforduló esetét károsnak és sajnálatosnak minősítik. — Másutt még úgyabbul — válaszolta aggályaimra barátom, és Bretonéknak, a húszas évek szürrealista lázadóinak „gesztus-kritikájára” (Anatole France temetése) hivatkozott. Megtehetnék: kibírták. Az életerős intézmények rendszerével körülbástyázott gazdag francia kultúra teljességének közepében még ennél többet is kibírnak! Náluk üdvös lomtalanításnak számíthat fölös rekvizítumoknak akár zajos eltávolítása is, olyanoké, amelyek a mi szükösségünkben még nélkülözhetetlenek. (Mondom ezt, annak tudatában, hogy nemcsak élni, visszaélni is lehet vele. Akárcsak az ellentétellel.

Ha már példák és hivatkozások kerültek szóba, akkor én Gaál Gáborra hivatkoznék, aki 1926-ban nem is krakéler pamfletistáktól, hanem a teljes értékű kritikától is féltette a hibáján kívül nem teljes értékű kisebbségi kultúráját, s aki le merté írni, hogy „a bírálóknak [...], amennyiben ítél és levág, a kisebbségi körülmények között nincs semmi értelme”. És hangoztatta, hogy „ez nem vidéki szempontokat és nem elfogultságot jelent”.*

A pamfletműfaj, a pamfletstílus felé tolódó polémia nagyobb, organikusán differenciált, tartós intézményrendszerrel rendelkező közösségek kulturális életében természetes. Antagonisztikus jellegű kultúrákban kimondottan szükséges, pozitív funkciójú jelenség lehet. Ugyanaz a jelenség nemzetiségi kultúránk más nagyságrendjében és objektív helyzetében más módon alakul ki, és merőben másként hat. Itt egy szűkös társbérlet kényszerhelyzete, az egymás veséjébe való könyöklés elkerülhetlensége, az összezártak jellem-, alkat- és vérmérsékletbeli eltérései képezik közvetlen feltételeit a subjektív személyi konfliktusok, a konkurrencia fokozódásának, éleződésének. E feszültségek erőterében a személyeskedés felé tolódik a napirendre kerülő problémák megtárgyalása. S ha előbb az állapot a hangnemre hatott ki, most a hangnem az állapotot módosítja (elkülönülések az együvézártaságon belül), és teszi még nehezebbé, ami már előbb is nehéz volt.

Minden ráción áttör a circulus vitiosus rossz dialektikája, miközben a nemzetiségi társadalom (annak objektív természetű *belső*, viszonylagos homogenizálódási tendenciája) ezzel ellentétes követelményt támaszt kultúraalkotó intelligenciájával szemben: a közösség szolgálatába állított elvi egységet, optimális belső toleranciát és szóértést egy megtartó, életképes kultúra kilombosodása érdekében. Tekintet nélkül stílusbeli, nemzedéki, hajszin szerinti eltérésekre s egyéb személyi ellentétekre. E legfőbb követelmény szempontjából tartom ártalmasnak, nemkívánatosnak sajtónkban az indultai túlfűtöttségű szubjektivistákat. De még ártalmasabbnak tartanám, ha adminisztratív eszközök, például szerkesztők — bár mégoly bölcs — cenzori közbelépése akadályozná megjelenésüket. Meggyőződésem, hogy az ilyen bomlasztó-fertőző jelenségekkel szemben az egyedül hatásos ellenszer *csak az érett, józan közvélemény elutasító ítélete* lehet. Csakis a *céhbéliek határozott*, egyben feltétlenül *higgadt fellépése*, valahányszor csak ilyen, számunkra ártalmas vitahangnem jelentkezik sajtónkban.

A meddő vita

Nemcsak az „ártalmas vita” rossz vita. A „meddő vita” sem jó vita. Ebből van a legtöbb. Egyben ez a legsokfélebb. Az előbb tárgyalt kategóriától ezt az igen heterogén csoportot az különbözteti meg, hogy mentes a túltengő emotivitástól, ennek következtében mentes attól, hogy a partnerek szemében a másik személye eltakarja a vita tárgyát. Ezeket a vitákat, bár olykor ide is beszüremlenek, mégsem a személyeskedések jellemzik, hanem a tárgyra irányulásuk, tárgyszerűségük.

Mi a vita tárgya? Mindig valamely eszme, gondolat vagy éppen gondolatrendszer: koncepció. Tárgy és gondolat ez egybeeséséből következik tárgyszerűség és ésszerűség (objektivitás és racionalitás) kettős követelménye a vitával szemben. A

* *Kisebbségi színház, kisebbségi kritika*. Gaál Gábor: *Vidéki történet*. Kriterion, Buk., 1977. 55–61. — G. G. e kérdésben képviselt akkori álláspontja árnyalt és összetett. Természetesen nem redukálódik az idézett szövegre. Koncepcióját további fontos mozzanatokkal egészítette ki *Erdélyi Színház* című, 1928-ban írt tanulmányában. (Lásd za említett kötet 167–178. lapjain.) A kérdésben képviselt teljesebb Gaál Gábor-i álláspontot e két írás együtt tartalmazza. Am az itt idézett néhány sor e teljes vizióba is eredeti súlyával épül be.

tárgyszerű vita tehát tárgyára, a gondolatra irányul. Azt ragadja meg, az egyetlen adekvát (megragadására alkalmas) eszközzel — a gondolattal, a gondolkodással. A vita során a vitatott gondolat a gondolkodás tárgyává, a kritika tárgyává válik. Mert a kritika — eredete szerint is, lényegénél fogva is — mindig a módszeres gondolkodást jelentette, azt a szellemi tevékenységet, amely tárgyat (az emberi cselekvést vagy annak objektivációját, az emberi alkotást, szellemi alkotást) megméri, értékeit és hibáit megkülönbözteti, egymástól elválasztja, s e műveletek eredményei alapján a jelenség egészét számba veszi, elgátéli. Az igényesebb vita nem nélkülözheti tárgyának ilyen módszeres kritikai vizsgálatát, nem nélkülözheti a kritikát.

Egyelőre azonban még nem tartunk az igényesebb vitáknál. Néhány tanulságos esetben még a tárgyra irányulás is problematikus. Csupán a lehetősége adott abban, hogy itt nincs vértolulást kiváltó kölesönös gyalázkodás, de még ennél árthatlanabb emóciók és indulatok sem homályosítják el a vitázók látását. És mégis — mint mondom — több esetben is bizonytalanságban marad az olvasó a vita tárgya felől. Van olyan eset, hogy a vitába bekapcsolódók egymástól eltérően értelmezik a tárgy terjedelmét és körvonalait. Anélkül, hogy megindokolnák, talán a maguk számára sem tudatosítva, egymás ide vonatkozó felfogását világosan tudomásul nem véve, és mégis intervencióikkal egymás korábbi álláspontját többé-kevésbé módosítva — tágítják vagy szűkítik a tárgyat, ennek során eltolódnak a körvonalak, majd részben visszatalóznak, a különböző vitafeleknél különböző mértékben. Mindez a kétélhúzásszerű ide s tova tolódás a résztvevők számára is rejtve marad — utólag sem könnyű kihámozni a vita kuszaságából, és rejtve marad az is természetesen, hogy a vita során miért nem jött létre sem egyetértés, sem az álláspontok olyan egyértelmű tisztázása, amely lehetővé tenné összevetésüket. Ti, azért, mert tárgya körvonalazatlansága következtében — ami a minimális vitafegyelmet biztosította volna — a rendszertelen, szerteágazó replikák szétzilálták a mondanivalót, diffúz masszává mosták össze az anyagot.

Egy másik, gyakoribb, tipikus esetben a vita kezdeményezője deklaratíve egészében elutasítja a vitatott írást, holott vitáikra tartalmi elemzéséből nemcsak az derül ki, hogy annak bizonyos jól körülhatárolható gondolataival, tételeivel nem ért egyet, de az is rekonstruálható, hogy a kijelentés szintjén egészében elutasított írás több lényeges pontja legalábbis igen közel esik az ő álláspontjához. Ilyenkor a szerencsés eset az volna, ha az eltúlzott támadást az érintett fél önfegyelmével, kellő higgadtsággal fogadná, és megfelelő elemzőkészséggel is, hogy mindezt felderítse, kimutassa, és ezzel a vitát jól körülhatárolt reális keretek közé helyezze. Ha viszont ezek a szükséges intellektuális erények nála sem funkcionálnak a kívánatos határfokon, akkor — miként a mi példánk esetében — maga is differenciálatlanul, egészében utasítja vissza a valóban eltúlzott bírálatot — és kezdődik a circulus vitiosus egy újabb változata.

Mindkét eset azt példázza, hogyan kárhoztatja már eleve terméketlenné a vitát, ha tárgyának szabatos körülhatárolásával a felek már az elején adócsak maradnak, ha az e téren előfordulható esetleges eltérő felfogásokat idejében nem tudatosítják. (Előfordulhat, hogy valamelyik fél a vita során, annak logikájából következően — tehát: indokoltan — módosítja idevonatkozó felfogását. Ha ez mintegy ösztönösen jön létre, anélkül hogy akár a maga számára is fogalmi tisztaságában tudatosulna, akkor ennek következményeként módosult álláspontját a partnerek számára is mintegy becsempészi a vitaanyagba, ahelyett hogy megfelelő súlyal jelezné a változást és indokolását. Ezzel öntudatlanul is vét az fratlan vitaerköles ellen.)

Az előbbi példa esetében bizonyos részelemek kiváltotta kifogásnak az egésze való rávetítése spontán tárgyétvéstést eredményezett. A vitáikkal legnagyobb csoportja ugyanerre a modellre emlékeztet, csak hogy itt nem véletlen vétséről van szó, hanem egy rossz vitamódszerről, amely megrögződött automatizmusként működik mint sajátos vitaközi, argumentálási technika.

E csoport nagyon sokféle változata mind egy széles lineáris skálán helyezhető el, két pólus között. A valóságban csak a pólusok közötti átmenetek különböző fokozatai léteznek — miként Hegelnél a Werden a Sein és a Nichts között — a két pólus csak két extrapolált ideáltípus, a negatív és a pozitív. A csoport statisztikai szóródása enyhén a negatív pólus felé tolódik el. A csoport jellemzését a két véletlen ideáltípus jellemzésével adom meg.

A csoport legellenzesebb vitaközi típusának eszményi sűrítmánya (negatív pólus) az a vitaközi, aki egy szervesen összefüggő egészről, a támadott írásból módszeresen emeli ki, kapcsolja össze, szedi csokorba a támadható részelemeket, idézi ezeket nagyobb nyomattal, mint amelyet az ellenfél egész koncepciójában betöltöttek, és kommentálja, a megfelelő negatív címkék alkalmazásával, a dörge-delmes leleplezés vagy a gunyoros kioktatás hangján. Így véve megcáfolni egy való-

jában preparált konstrukciót, az ellenfél egész koncepcióját nyilvánítja megcáfolt-nak. Ha ilyenkor a vitapartner hasonló vértetben és módszerrel lép arénába, akkor formáját, stílusát tekintve személyeskedés nélkül is vagdalkozás lesz a vitából, tartalom szerint pedig süketek párbeszéde: mindegyik a maga igazát ismétli és variálja, esetleg klasszikusok idézett szövegével is megtámogatva (magister dixit).

Az ellentétes pólus ideáltípusának vitabeállítottsága, modora, stílusa, egész vértete természetesen merő ellentéte az előbbinek.

E típus vitastílusát a tolerancia, az előzékenység, a választékos hangnem, az elegancia jellemzi. Anélkül, hogy hangoztatná — ebben jóérzése akadályozza meg —, az olvasóban nem hagy kétséget afelől, hogy hisz vitapartnerre jóhiszeműségében, kompetenciájában. Készséggel elismeri partnere bizonyos tételeinek igazát, esetleg gondolatmenetének helyességét is, általában fontosnak tekintti hangsúlyosan kiemelni az azonos és közel álló nézeteiket. Imponáló tudással és dokumentációval, kulturált európai hangon, okosan és szellemesen vitatkozik. Mondanivalóját a szellem legnemesebb fűszerével, attikai sóval izesíti. Iskolázott gondolkodására vall, hogy ezen a módon precízen körülhatárolva exponálja azt, amit partnere álláspontjából helyt nem állónak tekint. Eltől kezdve azonban lényegében azonos módon jár el, mint e népes csoport bármely vitatkozója. Legfeljebb udvariasabb formában — ugyanazon modellét követi: *nincs igazad — mert nekem van igazam* —, és kifejezi a maga (vélt) igazát, és ezzel „a limine” elvetette a partner (vélt) igazát.

Ha már most — miként a negatív pólust képviselő vitatkozó esetében — itt is feltételezünk egy minden vonatkozásban azonos szinten álló vitapartner (és ezen a téren nem kell pusztán a képzelőerőnkre hagyatkoznunk, mert szerencsére eset-tárunkban van példa e pozitív ideáltípust sok lényeges vonásban megközelítő felek sok szempontból színvonalas vitájára is), az feltétlenül nyereséget, gazdagodást jelent lapnak és olvasónak egyaránt. Művelt, nagytudású emberek magas színvonalú eszme-futtatásainak váltunk részeseivé. Csak a vita lényege tekintetében marad eredménytelen a polémia, hiszen a partner is megállt az „a limine”-kritikánál. A feleknek alkalmuk volt kölcsönösen kifejezni a maguk ellentétes álláspontját, és egyben kölcsönösen elvetni a partnerét. Egyik sem győzte meg a másikat a maga igazáról, mert ezen a módon nem is lehet. De még az olvasók közül is mindegyik vitatkozó csak azokat erősítette meg eredeti pozíciójukban, akik már eleve az ő álláspontján vagy ahhoz közelebb álltak, a másik oldalon vagy ahhoz közelebb állók közül senkit még csak meg sem ingatott egyik sem.

Ebben a tekintetben tehát a lényeg: a vita szempontjából ez is süketek párbeszédének bizonyult, meddő vita volt.

Félkézen megszámálhatók azok, akik túllépve a meddő „a limine”-kritikán, úgy járnak el, hogy végiggondolják: ha a partner azt mondja, hogy N., akkor miért összeegyeztethetetlen ezzel, hogy Z.-t is mond, és egyáltalában mi következik abból, amit a partner A. tételében mond, és e következmény összhangban van-e B., C. stb. tételeivel. Aki erre az útra lép, az a vitapartner eszme- és érvrendszerébe belső koherenciájának vizsgálatára vállalkozik, arra az immanens kritikára, amely nélkülözhetetlen alapeleme az új eredményekhez vezető, termékeny, jó vitának. És még e többnyire spontán kezdeményeket is rendszerint kisiklasztja a vitapartner makacs ragaszkodása a megszokott rossz vitamódszerhez és rossz vitastílushoz.

Miért nem tudunk vitatkozni?

Végül is ki kell mondanom a jelentős mennyiségű anyag átvizsgálásának számomra legmeggondolkoztatóbb tanulságát, azt, hogy valójában nem tudunk vitatkozni. (E megállapításomnak többes szám első személyben való megfogalmazására nem az ostyába csomagolás valamiféle taktikázó meggondolása készítetett, hanem a saját egykori vitáikkal szembeállított való személyesülés.) Vitatkozni nem tudunk, és ezért hajlamosak vagyunk fetisizálni a vitát, s ez a fetisizált vitaképzet maga is visszahat, és szaporítja a rossz viták számát.

Ilyen fétissé vált az is, hogy a vita a szellemi élet egészségének, életerejének a megnyilvánulása. Ezt a tételt, ebben az elvont-általános formájában — ahogyan köztudatunkban él — veszedelmes, megtévesztő közhelynek tartom. Láttuk, hogy vitává rangosítva tekintélyt biztosít álvitáknak, harmadrendű témák körül kerekedő perpatvaroknak, személyi hiúságok táplálta tollharcoknak, köztük közmorált fertőző, becsületbíróság után kiáltó sajtóbotránynak is. (Akad rá példa.) — A vita jó, a vita kell. Ez vita. Tehát ez jó, ez kell. Íme, a veszedelmes szillogizmus. Következtetésében annyi a pozitívum, hogy abszurdításával megkérdőjelezi a kiinduló tételt: nem akármilyen vita jó, tehát kell. Nem akármilyen vitában nyilvánul meg a szellemi élet egészsége és életereje.

Itt megszakítom eredeti gondolatmenetemet, hogy zárójelben közbeiktassam egy utóbbi olvasmányom néhány fontos gondolatát. Mert tárgya ugyan különbözik, de mondanivalója erősen konvergál az enyémekkel. Hankiss Ágnes *A bizalom anatómiája* című kötete (*Gyorsuló Idő* sorozat. Bp., 1978) szociálpszichológiai tanulmány, és a mindennapi élet konfliktusainak természetét, eredetét, hatását, valamint azok társadalmilag pozitív megoldási módozatait vizsgálja. A szerző abból indul ki, hogy az ilyen konfliktusok leereagálási formái — már ez is érvényes sajtóvitáinkra is — lehetnek társadalmilag nemkívánatosak, károsak, rombolók, a kölcsönös gyanakvás és ellenségeskedés jegyében állók, vagy kívánatosak, hasznosak, építők, az együttműködés és a bizalom jegyében állók. Ebben a keretben a tanulmány egyik fejezete a konfliktusok leereagálásának — a gyanakvástól a bizalom felé tartó — három formáját vázolja fel (Anatol Rapoport politológiai modellje nyomán): a harcot, a játszmát és a vitát (itt nem a mi vita fogalmunkról van szó, de valami hasonlóról).

A *harc* alapsémája: A. arcul üti B.-t, aki reflexszerűen visszaüt. Ettől kezdve mindkét fél saját sérelmének megtorlására tör. Cselekedeteiket kezdettől fogva indulatuk (nem az értelem) irányítja, következképpen a harc óhatatlanul eszkárlódik. Egymás megsemmisítésére törő ellenségek állanak egymással szemben egy olyan küzdelemben, ahol (ez a harc irracionális motivációjából következik) „nem lehet győzni, a felek nem nyerhetnek semmit, de mindketten sokat veszíthetnek“. (NB: az agresszió irracionálizmusa már A. első pofonjában megnyilvánult [indulata elnyomta, kikapcsolta az értelem kontrollját], s ez kezdettől fatális módon meghatározta az egész folyamat irracionális jellegét. Ha B. az első pofont nem torolja meg [reflexszerűen], hanem racionális magyarázatot kér, ezzel „valamit máris elismert a pofon jogosságából“ — és hátrányos helyzetbe került. Továbbá: amikor B. visszaütött, azt „jogos felháborodásában“ tette, az erkölcsi világrendet megsértő agressziót torolta meg. Ezért is van az, hogy ideologikus-konfabulatív rekonstruálásakor — de némileg valóságosan is — minden verekedés a *visszaütéssel* kezdődik. A. első pofonja is visszaütés volt, ha meggondoljuk, hogy annak is kellett hogy legyen valamilyen előzménye.)

A *játszma* ugyanannak a konfliktusnak egy más lehetséges leereagálási modellje. Annak a *belátása* nyomán, hogy az erőszak nem alkalmas eszköze a konfliktus megoldásának (mindkét fél csak veszíthet), itt az indulatot féken tartja az értelem, az ész. A szemben állók, ahelyett hogy odavágjanak, most arra törekednek, hogy „túljárjanak egymás eszén“. A játszmának stratégiája van, „amely rendszerint az igazmondás és a hazugság (blöff) sajátosan megkomponált keverékéből áll, és az ellenfél várható lépéseinek előzetes felmérésén alapul“. Ez a stratégia konvencionálisan kialakult szabályokhoz igazodik, amelyeket a felek be kell hogy tartsanak. (Gondoljunk a sakkra.) Legfeljebb csalni lehet — a leleplezés és diszkvalifikálás kockázatával. A játszma magasabb rendű, humanizáltabb forma, mint a harc, mert itt nem az irracionális indulat, hanem az ész, a ráció érvényesül. Itt a másik nem ellenség, hanem ellenfél, a cél nem a megsemmisítése, hanem a *legyőzése* (matt!). A felek, ha nem is kölcsönös bizalommal, de nem is gyűlölködő gyanakvással viselkednek egymás iránt, hanem becsülik egymást, illetve legalábbis megtették ebbe az irányba az első, de döntő lépést: megbecsülik egymásban, ha mást nem, a méltó, a hozzáértő és ezért veszélyes ellenfelet. Küzdelmük racionális feltételei kényszerítik rájuk ezt az etikailag magasabb rendű (humánusabb) egymáshoz viszonyulást, hiszen saját győzelmi esélyét csökkenti az, aki ilyen feltételek mellett megragad a gyűlölködő viszonyulás irracionális szintjén. És végül: ha a harcban nem lehet győzni, csak veszíteni (a „győztes“ is vesztes!), a játszmában van (lehetséges) győztes és legyőzött.

A *vita*. „A vitában a felek arra törekszenek, hogy eleven és nyílt véleménycsere keretében meggyőzzék egymást a maguk igazáról, illetve a véleményváltoztatás szükségességéről. Ennek megfelelően a vita eszköztárában a *ráhatás* és *meggyőzés* különböző módszerei, technikái kerülnek előtérbe. A vitában is, akárcsak a játszmában, a felek igyekeznek minél jobban *megismerni* és *megérteni* egymás szándékait és helyzetét, a vitában azonban a Másik megértését nem a kijátszás, hanem a meggyőzés gondolata vezérli. A vitában álló feleknek, szemben a játszma résztvevőivel, a nézeteiket és a szándékaikat *nyíltan vállalniuk kell*. Egyrészt a meggyőzésnek, másfelől pedig saját álláspontjuk megvédésének a követelménye a vita résztvevőit folyamatos *önellenőrzésre*, nézeteik és szándékaik folyamatos felülvizsgálatára kényszeríti; ez pedig az önismeretnek ahhoz a szintjéhez képest, amely egy játszma végigviteléhez szükséges, mindenképpen többletet jelent.“ Ide írtam a vitáról szóló fejezet első bekezdését Hankiss Ágnes tanulmánya 151. lapjáról. Következik a fentiekből az is, hogy az ilyen vita nemcsak jobb önismerethez vezet, de a partnerek kölcsönös jobb megismeréséhez, emberi kvalitásaik, argumentált

Igazuk elismeréséhez, továbbá a kölcsönös bizalom fokozatos kifejlődése és meg-
alapozása útján a felek közeledéséhez is.

Persze, a fenti kategóriák a szerző számára a mindennapok konfliktusainak
szociálpszichológiai vizsgálatára szolgálnak, mi pedig a szellemi élet egyik meg-
nyilvánulását, a sajtóvitát vizsgáljuk, s a kettő eléggé különbözik egymástól. Annyi
közös azért mégis összeköti a mindennapi életet és a szellemi életet, hogy idézett
példákat termékenyítő analógiáink tekintsük.

Hankiss Ágnes tehát — Anatol Rapoport nyomán (igaz: jól körülhatárolt ér-
vényvel, de a gondolkodó olvasót további általánosításra serkentve) — fontos, lé-
nyegyet érintő fokozatokat különböztet meg a harc—játzsma—vita terminusok (fo-
galmak) segítségével, illetve — de ez ugyanaz, csak más rálátásból nézve — meg-
különbözteti, sőt ellentételezi a harcot és a vitát (és össze is kapcsolja egy közvetítő-
től, a játzsma köztes fogalmával). Ezzel oda helyezi a nyomatékokat, ahol elméleti
irodalmunk hagyományos terminológiahasználata ez ideig akaratlanul is elmosta
a hangsúlyt azzal, hogy a „harc” terminust a legáltalánosabb kategoriális értelemben
használta (az ellentétek egysége és harca). A filozófia szaktanára persze még
Zsdanov idejében is tudta, hogy a harc a filozófiai fogalom általánosítási fokán
milyen sokféle, egymástól eltérő, egymást kizáró részelemeket is tartalmazó vál-
tozatot fog egybe. Már a középkorai tankönyv is megkülönbözteti — mindig is
megkülönböztette — például az osztályharc gazdasági, politikai és ideológiai formáit,
a háborút és a politikai harc más, nem fegyveres formáit stb. Am amit a
szakkörök megkülönböztetve tartanak számon, annak árnyalatait máig összemosza
a köztudat (inkluzíve a tehetséges író is, aki „nem könyvből tanulta: zsigereiben
tudja a dialektikát” — mely hetyke kijelentés persze nemcsak a tehetséges íróra,
de a dialektika oktatóira is vet némi rossz fényt).

A nem filozófiai szakfoglalkozású értelmiségi (inkluzíve a tehetséges író) még
ha olvas is filozófiát, abban nem a fogalmak terjedelmi és tartalmi tisztázását ke-
res. Fel sem figyelve tehát esetleges filozófiai olvasmányai ilyen irányú sugalma-
zásaira, a harc egyetemes jellegét házi használatra a maga módján értelmezi. Szá-
mára a harc legnyilvánvalóbb formája konkrétárságánál, drámaiságánál fogva — a
fegyveres harc. A fegyveres harc lényeges sajátossága az erőszak, amelynek más-
más formáit más, a harc fogalma alá vonható jelenségek esetében is lényeges saját-
osságként ragadja meg. E néhány — valójában semmiképpen sem elégséges —
egyes esetből általánosít (nem feltétlenül az iskolázott gondolkodás szintjén és igé-
nyességével), és megfogalmazva vagy megfogalmazatlanul („zsigereiben” tudja!) az
erőszakot a harc egyetemes vonásának, minden harc lényegének tartja. Innen merít
aztán a tehetséges lírikus vagy kritikus berzenkedő indulatát igazoló „elméleti in-
dokolást” ahhoz, hogy az irodalmi viták során — minthogy az is harc — vagdal-
kozzék. És erre később is úgy tekint vissza, mint aki jól végezte dolgát.

Harc és vita úgy zárja ki egymást a Hankiss-tanulmányban, hogy a szerző a
vita szférájából az erőszakot zárja ki. Mert a vita a szellem megnyilvánulása. A
szellem világa pedig, noha a társadalom egészének része, de autonóm, viszonylag
autonóm része, a humánus magasabb szintje, kvintesszenciája, mellyel az erőszak
legszubtilisabb formája is inadekvát. A Hankiss-tanulmány harc—játzsma—vita
hármast fokozatát továbbá azért tartom számunkra konkludensnek, mert a harc
spiritualizálódását, humanizálódását ragadja meg, ahogy a nyers erőszak átminősül
a ráció alantasabb szférájába lokalizálható taktikázó rászedéssé, majd ez nevesebb
szellemi küzdelemmé. És ezzel a második lépéssel (a harmadik lépcsőfokra) túllépi
a taktikázást, a furfangot is, ezeket is kizárja a szellem világából.

Magam is úgy tanultam még — és máig is úgy tudom —, hogy a szellem
világában nem győzelem az olcsó győzelem. (A taktika, a furfang mindig is azt
jelenti, hogy valami kívánatosat, amit egyenes úton nehezen vagy sehogy sem
érhetünk el, kerülő úton, akár becsapás útján, a lehető legkisebb erőrafordítással
szerezzünk meg.) Valamely irányzat harmadrendű epigon képviselőjének doktrínér,
vagy vulgarizáló, vagy általában inkoherens munkáját könnyűszerrel ízeire bont-
hatod — nem sokra jutottál, amíg az irányzat igazi, klasszikus képviselőjének rep-
rezentatív munkáit elkerülsz. Amiként az sem visz sokra, hogyha csak úgy szem-
beszülz a klasszikus szerző reprezentatív műveivel, hogy leggyengébb pontjait ki-
támadod. A nemes szellemi küzdelemnek a stratégia a taktikája, vagyis: itt nincs
helye a taktikázásnak. Az ellenfelet ott kell legyőzni, ahol a legerősebb. Az ellen-
felet csak akkor győzöd le, ha legerősebb pozícióit is kritikailag megdöntötted.

Alaposan felsültem mostanában e régi tételeimmel. Fiatal, elsőkönyves szer-
zővel, volt diákkal éppen az irodalmi vitákról beszélgettünk, és én ezt a gon-
dolatot egy hasonlattal igyekeztem megközelíteni: az irodalmi vitában is — miként
a szorítóban az ökölvívó — az győz, aki megkeresi és eltalálja ellenfele leggyen-
gébb, legérzékenyebb pontját és — kiüti... Itt szakította meg mondanivalómat

fiatal barátom harsány helyeslése (nyilván elsikkadt beszédemből a mondottaktól való elhatárolódás hangsúlya), és én alig tudtam megmagyarázni neki, hogy miért nem tudok lelkesedni ezért.

Az eset nem anekdotaként érdekes, hanem mint adalék egy további általánosításhoz. Nemzedéki és más színezetű csoportok jelentkezése nálunk is mindig az eddigi voltnál jobb új jegyében történik (Forrás-nemzedékek, a szellemi érték jel-szavával indulók és tovább). Amikor aztán — előbb-utóbb — e csoportok képviselői is megjelennek irodalmi vitáink porondján, akkor kiderül, hogy vitamódszer és vitastilus dolgában se újat, se jobbat nem hoztak. Többé-kevésbé ugyanazon a szinten vitatkoznak, mint az előttük járók. Pedig abból a megfontolásból, hogy a viták mily jelentős tényezői — serkentői vagy bénítói — lehetnek a szellem köz-érzetének, arra következtetek, hogy az a csoport (legyen az nemzedéki vagy nemzedékközi) hozna fellépésével valóban újat, forradalmat, amelyik mindenekelőtt a vitamódszer, vitastilus, vitaerkölcs magasabb, korszerűbb, parancsoló szükségleteinkhez alkalmazkodó színvonalával adna mértéket-példát egész művelődésünknek.

Fentiekben a Hankiss-tanulmány kínálózó tükrében igyekeztem kimutatni, hogy miért is nem tudunk vitatkozni. Ennek során bizonyára nem kerülte el az olvasó figyelmét az, hogy mennyire összecseng a harc és a játszma jellemzése az ártalmas és a meddő sajtóvita legtöbb lényeges elemével. Én mégis a Hankiss-féle vitafogalom kedvéért időztem oly hosszan a felkínált témánál. Mert amiként az első kettő a nálunk is meglévőre utal, ez a harmadik azt idézi, aminek híjával vagyunk, azt, amire nemzetiségi művelődésünk sajátos létfeltételei között meggyőződésem szerint oly nagy szükségünk volna. Azért is tulajdonképpen valamiféle *captatio benevolentiae*-ként idéztem ezt a harmadik formát, mintegy hitelesítve vagy valószínűsítve vele az alább következőket.

A módszeres kritika

Ama kívánatos sajtóvitának — amely nemcsak megnyilvánulása, tünete az egészséges életerőnek, de előmozdító eszköze is —, mindenek előtt való feltétele — ismétlem — az, hogy tárgyszerű (nem szubjektív) vita legyen, és hogy tárgya a közösség, a szellemi élet érdemi, lényegi, időszerű kérdése legyen. A kérdés pedig azért kérdés, mert válaszra, feleletre, megoldásra vár. Jó az a vita, amely a felvetett megoldatlan kérdésekre megoldást talál, vagy legalább megoldást ígérő új utakat tár fel, új megközelítési lehetőségeket tisztáz. Az „a limine“-kritikát alkalmazó, korábban tárgyalt vitatípus azért meddő, mert az egymást kizáró álláspontok pusztá szembesítése csupán meglétét jelzi a problémának, a megoldatlan kérdésnek. (Hiszen maga a tény, hogy egyazon téma egymást kizáró ellentétes értelmezést tesz lehetővé, éppenséggel a témának valamiképpen problematikus voltáról árulkodik.)

Vitáink terméketlenségének okát annak a módszeres kritikának a hiányában vagy hiányosságában látom, amelynek fontosságáról, valamint lényegéről már korábban is szóltam. Az intellektuális fegyelem rövidzárlatának különféle változatai legszínvonalasabb vitatkozóink kritikai módszerességét is zsákutcába vihetik. Ilyen rövidzárlatok készítenek a legtöbb vitatkozót arra, hogy a kritikát ott kezdje, ahol befejezni kéne. Így születnek a már kifogásolt „a limine“-kritikák, amelyek ti. már a „küszöb“-ről elvetik a partner nézeteit.

A módszeres kritika ezzel szemben az *immanens kritikával* kezdődik. Az immanens kritika hatékonysága éleai Zénón apóriáinak és Szókratés módszerének történelmi példái óta ismert. Lényege a „küszöb“ átlépése, mert — Hegel szavaival —: „az igazi cáfolatnak bele kell bocsátkoznia az ellenfél érvelésébe, és be kell állania erősségei körébe; az, hogy kívülről megtámadja, s igazra lesz ott, ahol ő (ti. az ellenfél) nincsen — nem viszi előbbre a dolgot.“ (Jegyzetfüzetében Lenin ugyanezt a gondolatot így fogalmazza meg: „Azt, hogy valami hazug, nem azzal kell bizonyítani, hogy az ellenkezője igaz, hanem benne magában kell kimutatni hazug voltát.“)

A bíráló tehát itt nem „kívülről támadja“ a partner álláspontját, gondolatrendszerét, hanem feltételesen elfogadja azt, abba mintegy belehelyezkedik, hogy a konstrukció benső összefüggéseit tegye vizsgálat tárgyává, így tárva fel annak belső ellentmondásait, gyengeségeit, következetlenségeit — ha vannak ilyenek. Mert ha vannak, akkor éppen a bírált mű így feltáruuló inkoherenciája teszi lehetővé annak belülről való teljes szétvetését, felrobbantását, vagy amennyiben e művelet a konstrukcióban csak részleges következetlenségeket talált — annak részleges lebontását. Ha a bírálat tárgyává tett gondolatrendszer az immanens kritika világánál logikailag következetesen felépített, belső ellentmondásoktól mentes koherens egésznek bizonyult, akkor természetesen intakt egészként is számolni kell vele a

módszeres kritika további fázisai során. (Immanens kritikának nemcsak kidolgozott rendszer, összefüggő elmélet lehet a tárgya, hanem elszigetelt eszmék, tételek, gondolatok is. Az immanens kritika eljárása ekkor is a „mi következik ebből” kérdésének a végiggondolása.)

A módszeres kritika az immanenciát a transzcendenciával egészíti ki. Itt az elmélet kilép önköréből és a valósággal szembesül. A transzcendens kritika az immanens kritika eredményeinek (lebontott építőkövek, részlegesen lebontott vagy intakt konstrukció) azzal a valósággal, valósággelemekkel történő szembesítéséből áll, amelynek elméleti leképezése igényével koncipiálódott a bíralt tárgya. Ez az összevetés arra keresi a választ, hogy a bíralt koncepció milyen mértékben bizonyul ama valóság adekvát elméleti megragadásának, amelyre vonatkozik, illetve hogy építőelemei mennyiben felelnek meg valósága alkotóelemeinek.

(Ezt a fázist azért kell hogy megelőzze az immanens kritika lebontó művelete, hogy az inadekvátnak bizonyuló egésznek mint egésznek az elvetése ne jelentse egyben esetleg adekvát értéknak bizonyuló részek elvetését is.)

Ami most már a kritika első két fázisában (mint teljes vagy részleges konstrukció vagy annak csupán nyersanyaga, építőeleme) reális értéknek bizonyult, azt szembevisíti a bíráló végül saját koncepciójával. Ennek során kiderülhet, hogy ami a kritika tárgyából eddigelé helytállóként megmaradt (építőelemek, részkonstrukció, avagy az intakt konstrukció), az teljesebben, árnyaltabban, adekvátábban megvan a bíráló saját koncepciójában. Ez esetben a bíralt tárgya kezdetlegesebb, elnagyoltabb mivoltában bizonyult mellőzhetőnek, elvetendőnek. Ha viszont ennek az összevetésnek az lesz az eredménye, hogy a bíralt tárgyává tett koncepció helytállónak bizonyult elemei (egészükben vagy csak részben) hiányoznak a bíráló saját koncepciójából, avagy abban csak kezdetlegesebb, kevésbé árnyalt kifejtésben szerepelnek, akkor a feladat nem korlátozódhat csupán e ténynek az elismerésére. Az az igényem, hogy saját koncepcióm optimálisan helytálló és hatékony legyen, érdekeltté tesz abban, hogy a vitapartnerem koncepciójából érvényesnek bizonyult értékeket asszimiláljam, beépítsem a magaméba, ezen az úton gazdagítsam, továbbfejlesszem azt. Ez azonban nem egyszerű hozzáadás kérdése. Az új felismerésekkel saját koncepciómat is szembesítenem kell. Ez a próba zárulhat azzal, hogy az új — anélkül, hogy koncepcióm intakttságát érintené — egyszerű gyarapodásként szervesen beilleszthető abba, vagy hogy annak több-kevesebb elemét ki kell rostálnom, mert nem kongruens az újjal, esetleg koncepcióm lényegbe vágóbb lebontására kényszerülök, hogy érvényesnek bizonyult összetevőiből és a vitapartner koncepciójából elfogadott elemekből új, egységes szintézist építhessek fel. Végül: extrém eset korábbi koncepcióm egészének a feladása, vitapartnerem egészésként érvényesnek bizonyult koncepciójának az elfogadása.

Ha a résztvevők mindegyike ilyen módszeres kritikát alkalmaz a vitában, akkor a kezdeti álláspontok egy körvonalazódó szintézis felé fognak konvergálni, s az eredmény végül is valóban új távlatokat nyitó felismerésekben testesül meg. A lényegét téveszti szem elől az, aki ezt kompromisszumnak minősítené. A kompromisszum összeegyeztethetetlen a vitaerkölcs azon központi követelményével, hogy senki a résztvevők közül igaza tudatában fel ne adja álláspontját, hanem csakis az érvek meggyőző ereje előtt hajoljon meg. Nem kompromisszum ez, hanem *kritikai nyitottság*, amelynek szerves kiegészítője az *elvi szilárdság*. Ilyen követelmények mellett a felek nézeteinek egymáshoz való közeledése érvek és ellenérvek kemény, szikrázó ütközése során valósul meg. Persze, ez a keménység nem kell hogy külsőségekben, hangskodásban is megnyilvánuljon. Nem feltétlenül a látványos polémia, a kíméletlen ostromozás az elvi szilárdság záloga. És tegyem hozzá: ez szerintem a mi esetünkben nem is kívánatos. Ennek hiányában még nagyon is vita marad a vita. Sőt...

Mert láttam én már parádés ripsztoz árnyékában szemenszedett elfeladást és behódolást is, másrészt a legszilárdabb elvi pozíciók ütközése is kifejeződik a legakadémikusabb eszmecserre formájában. Klasszikus eszményi példa: Platón dialógusai. Mert bár ezek a dialógusok nem megtörtént vagy nem így megtörtént eszmecserék, hanem a filozófus irodalmi alkotásai, ám bennük az eszmék ütközésének, a vitának minden lényeges eleme szerves alkotórészként funkcionál. A platóni dialógusok vitái számunkra nem kevés tanulsággal példázzák következetesség és tolerancia harmonikus egységét.

A platóni dialógus sajátosságait behatóan elemzi filozófiatörténetében Hegel. Két passzusát idézem itt. Az elsőt annak illusztrálására, hogy a platóni dialógus valóban megfelel a módszeres vita fennebb vázolt ismérveinek: Platón párbeszédei „nem olyanok, mint többeknek sok monológból álló beszélgetése, ahol azután az egyik így vélekedik, a másik amúgy, s mindegyik megmarad véleményénél. Hanem megvizsgálják a felmerülő véleménykülönbséget, s adódik egy eredmény mint az

igaz...“ A másik passzus a dialógusok vitastílusát jellemzi: „A beszélgetésekben, a személyes magatartás ábrázolásának *hangjában* [...] művelt emberek *legnemesebb urbanitása* az uralkodó [...]. Az udvariasság szó nem fejezi ki egészen az urbanitást, s valamivel többet tartalmaz, bizonyos felesleget, nevezetesen még tiszteletnyilvánulásokat, előny és kötelezettségek kifejezését; az urbanitás az igazi udvariasság és alapja ennek. Az urbanitás azonban megáll amellett, hogy az ember mindenkinek, akivel beszél, megadja a tökéletes személyes érületi és vélemény-szabadságot, valamint a nyilatkozás jogát; úgyhogy ellennyilatkozatában és ellentmondásában az a vonás jut kifejezésre, hogy saját beszédét a másiknak nyilatkozásával szemben szubjektívnak tartja; mert ez olyan beszélgetés, amelyben személyek mint személyek lépnek fel, nem pedig az objektív ész beszélget önmagával. A nyilatkozat minden erőessége mellett azután mindig megvan annak elismerése, hogy a másik is gondolkodó személy: mint ahogy általában nem kell orákulumszerű kijelentéseket tenni és a másikat elhallgattatni. Ez az urbanitás azonban nem kímélet, hanem inkább a legnagyobb nyíltság és szabadelvűség, s épp ebben van Platon dialógusainak bája.“ (Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, II. Bp., 1959. 118. és 120.)

E második Hegel-idézzel csupán érinteni kívánom a vitastílus kérdését, csak annyit akartam mondani vele, hogy így is, még így is lehet. A vita stílusát egyébként alapjában véve a résztvevők egyénisége, jelleme, vérmérséklete, műveltsége szabja meg. De nem kizárólagosan. Elvárásaival, jelzéseivel jótékonyan befolyásolhatja a hangnemet az írói és olvasói közvélemény. Továbbá: a vita módszere maga is kihát a vitastílus alakulására. Például a tárgyszerű, módszeres vita, bár nem zárja ki a szubjektivitásból fakadó negatív felhangokat, mégis, legalább fékezi, tompítja a szenvedélyek érvényesülését.

A vitastílus kérdése külön tanulmányt érdemelne. Egy másikat a vitaerkölcs kérdése. Egyébként mindkettőről több helyt is szólottam már témám kibontása során. Itt tehát nem terhelem további boncolgatásokkal az olvasó már eddig is próbára tett türelmét.

Dolgozatom elején már említettem: a feltárt anyagról szándékosan az általánosság szintjén számolok be. Hosszas töprengés nyomán döntöttem így. Be kellett látnom: sokkal több kárral, mint haszonnal járt volna, ha mondanivalómat konkrét hivatkozásokkal formálisan is hitelesítem. Az olvasók (egy részének?) figyelmét a múltbeli dolgokra, azok közül is a kevésbé épületesekre terelte volna, indulatokat és szenvedélyeket korbácsolt volna fel. Holott a feladat: a jövőre tekintve, felelősséggel elgondolkozni a tanulságokon, és együttes erővel változtatni, megváltozni, képességeink szerint.

Anyaggyűjtés és feldolgozás: 1976. október—1977. július.

A megírás ideje: 1978. augusztus.

Utóirat a sajtóvita-tanulmányhoz

Az 1964—1972-es sajtóviták anyagának a feldolgozásától tanulmányom megírásáig több mint egy év telt el. Amikor 1978 nyarán, újra kézbe vettem jegyzeteim fölött töprengve, megtalálni véltem az alkalmas formát, még csak a túl soká heverő jegyzetek megfakulásának a tapasztalata készített munkára — ha csupán az asztalfiók számára is. Am mire elkészültem, irodalmi sajtónk újra többrendbéli vitáktól volt hangos, s az új vitákat is megterhelték a dolgozatomban tárgyalt régi negatívumok. Mondanivalómat ez váratlanul különösen időszerűvé tette. Elhallgatni — úgy véltem — már nem is volna tisztességes dolog. Hatása felől azonban — ismerve a zajló viták animózus lélkörét — kételyeim voltak. Ezeket ellenőrizendő, a kéziratot — mielőtt letettem volna a szerkesztőség asztalára — több barátommal elolvastattam. E baráti lektorálások eredménye egészében bátorító volt. Egyetlen olyan vélemény hangzott el, hogy a dolgozat közlése most nem opportunus, azt is később visszavonta a gazdája. Mindenki más megkérdézett szükségesnek mondta a dolgozat közlését. Ezen túl két — többféleképpen megfogalmazott — észrevétel hangzott el. Ezekre szeretnék az alábbiakban kitérni.

Az egyik a dokumentációt hiányolta. Elismerve: értik és helyeslik a záró bekezdésben erről kifejtett álláspontot. Mégis — mondták más-más változatban — legalább egy-egy tipikus példa elemző bemutatása eloszlata az olvasó bizonyos hiányérzetét. Érttem én ezt, nagyon is. Hiszen a megírást is főként ez a dilemma késleltette egy éven át. Am a dilemma azért dilemma, mert csak vagy—vagy meg-

oldást tűr meg. Most mégis megpróbálom áthidalni ezt a szakadékot. A dokumentációt igénylő olvasónak egy áttekinthető bibliográfiát — és az önkiszolgáló módszert ajánlva: az írásomban tárgyalt minden vita- és vitatkozó típushoz, minden előforduló esethez nagyon beszédes példákat kínál a Kántor—Láng-kötet emlékezetes vitája, lapjaink 1972-es évfolyamaiban. (*Korunk*, 1972. 1., *Igaz Szó*, 1972. 1., 2., 9., *Utunk*, 1972. 4., 6., *A Hét*, 1972. 2., 5., 6., 7., 8., 10., 11., 12. és 39. számok.) Tessék csak böngészni.

A másik észrevételben az az aggály fogalmazódott meg, hogy konklúzióim, sugalmazásaim érvényesülése irodalmi életünk sokszínűségének összemosásához vezetne, és megbénítaná a vitát. Egyik kritikusom ezt levélben fejtette ki, mely engem terjedelmes válaszlévre készítetett. Később a *Korunk* szerkesztősége azt kérte, hogy válaszom néhány passzusát foglaljam bele tanulmányomba. En inkább a ki egészítésnek jelen formáját választottam. Ezért is született meg ez az utóirat.

Kritikusom attól tart, hogy igényeim szerkesztői szempontokká válva minden vita elfojtásához vezetnek. Írók, irodalmárok vitáiban óhatatlanul szóhoz jut ezek fokozottabb szubjektivitása, mely kiválthatná a szerkesztőségi cenzúrát, holott ezek a viták másért nélkülözhetetlenek: a vitákban álláspontok, nézetek, meggyőződések ütköznek meg. Így érvényesül irodalmunk sokszínűsége, pluralizmusa. Es ez a lényeges, míg a forma kérdése csupán másodrendű, taktikai kérdés. „Ezért vagyok híve — a formáktól eltekintve — akár a polarizált nézetek kimondásának, akár a szubjektív hangot, túlzást is elviselve. Ilyen az irodalom” — írja levelében barátom.

Válaszomban elsőnek lényeg és forma szembeállítását kifogásoltam: „általában legalább olyan gyakori az, hogy a forma a lényeg, mint hogy a tartalom az”, konkrét tárgyunkra vonatkozóan pedig azt a formai kérdést, hogy tudunk-e vitatkozni, számunkra az teszi lényegi kérdéssé, hogy a rossz viták súlyosan károsítják, sőt veszélyeztetik művelődésünket, nemzetiségi közéletünket. Ezt rezignáltan tudomásul venni, s ezzel egyben igazolni is („ilyen az irodalom”), súlyos felelősséggel jár. „Mert ha az irodalom általában és megváltozhatatlanul ilyen, akkor számunkra ennek valami fatálisan abszurd következménye lenne. Ha ilyen, akkor demoralizálásunkat, szellemi lefegyverzésünket végzi el, holott homlokegyenest az ellenkezője lenne a hivatása. Persze irodalmunk nem ezekből a »viták«-ból áll. De *irodalmi életünket* jelentősen mégis ezek a viták és főként e viták széleme jellemzi. Márpedig irodalmi életünk közösségi életünknek a nyilvánosság előtt zajló része, szinte kizárólagosan.”

„Végtére itt szellemi kiskorúságunk meghaladásáról van szó, arról, hogy ha meg akarunk maradni, fel kell nőjünk korunk követelményeihez. (A mi korunk: a mi terünk meghatározta kor.)” A továbbiakban leszögeztem, anankorizmusnak tartom azt, hogy nincs vitakultúránk, és megismételtem a levélben is azt a nézetemet, hogy az organikusán kiépült gazdag intézményrendszerrel rendelkező nemzeti kultúrák esete számunkra sajnos nem lehet mérce. Sok minden, ami nekik meg se kottyan, esetleg a szellem szükséges, »testgyakorlatának« számít, nálunk alkalmazva életerőnk felelőtlen elfecsérlésének, szellemi energiáinkkal való rablogzáskodásnak minősülhet. „Szűkebb lehetőségeinkkel csak nagyobb beosztással, nagyobb tudatossággal élhetjük túl a szükséztendőket. [...] Ha úgy tetszik, hát ama kisebbségi humánium jegyében, amely üres frázis marad, ha belső viszonyainkra képtelenek vagyunk alkalmazni.”

Válaszlevelemben vitába szálltam azzal a nézettel, hogy a rossz viták nem bomlaszthatják a nemzetiségi közösséget, mert az szociológiailag-etnikailag determinált egység. „Már ne haragudj, de megkérdem: a Szentlélek kegyelméből? Mert magam úgy vélem, hogy a nyelv- és sorsközösség önmagában még csak »an sich«-egység, amorfi, könnyen bomlasztható adottság csupán. Mindaddig, amíg a kultúra közösségében nem strukturálódik »für uns«-egységé. Ezt ápolni, gondozni, tervszerűen, gondosan építeni kéne nap mint nap. Ez lenne irodalmunk legfőbb hivatása. A rossz viták pedig rombolják. Például a duhajkodók — mint elefánt a porcelánvitrinben — helyrehozhatatlan károkat okoznak. Nos, vitába szállni a rosszul vitatkozókkal — ez nem a vita elfojtását, száműzését jelentené, hanem a példás vitát, a céltudatos, türelmes, higgadt, de elszánt, következetes vitát — szellemi életünk felnöttei serdüléséért. Nem a rosszul vitatkozók elnémitását, hanem az igazi vitát velük. Vitát vitamódszerekről, vitastílusokról, a közösség érdekeinek megfelelő »Sollen« jegyében. Vitát, melynek során nem hagyjuk eltéríteni magunkat a magunk vitamódszereitől, -stílusától, erkölcsi és argumentációs fölényünkkel kényszerítve rájuk a magunk érett vitaeszményét. Illetve — ha a vitapartner (morális-intellektuális érzékenysége hiányában) nem sikerült volna meggyőzőnk igazunkról — vitánk eredményeként az olvasónak kínálhassuk fel a quod erat demonstrandum-ot.”

„Ami mármost az irodalmunk pluralizmusát reprezentáló csoportokat, csoportosulásokat illeti, talán számodra sem lesz meglepő, hogy a vitához nem értő vitatkozók minden lehetséges csoportosulásban fölös számban megtalálhatók, és szereplésükkel csoport-hovatartozástól függetlenül züllesztik közéletünket. Mint kívülálló úgy vélem, hogy ebből a szempontból és ebben a kérdésben a csoportok és eszmei töltetük — harmadlagos kérdés. A rivalizáló csoportok vitához nem értő partizánjai ebből a szempontból egy csoportba, a vitatkozni nem tudók azonos csoportjába tartoznak, bárhogyan is fenekednének egymásra vezéreszméik diadalra vitele ürügén. Mi ne fenekedjünk rájuk, de ne hagyjuk szó nélkül károkozásukat, és ne tekintsük mentségnek se a hozzá nem értést, se a műveletlenséget, se a megszállottságot, még akkor sem, ha különben nem kételkednénk jóhiszeműségükben. Ebből a szempontból és erre a küzdelemre úgy vélem jogos elvárni a rivalizáló csoportok azon képviselőinek egységfrontját, közös erőfeszítését, akik átérzik a nagy közösség iránti felelősség teljes súlyát. Eppen azért, hogy aztán e nagy közösség érdekében tisztultabb légkörben, nemesebb eszközökkel vívhassák meg egymással eszményeik érvényesítésére irányuló vitáikat.“

(Ezek a gondolatok különben — ha csupán implicite is — tanulmányomban benne foglaltatnak.)

T. S.

1978. november

Márkos András:
1514 (I.)

A magunk mindennapi revíziója

„Mint olvasó kérdezem a Szerkesztőségtől, nem lehetne-e az író, nemzetiséget nem kimélő, sőt éppen gúny, nevetség tárgyává tévő vitacikkek közlésének a jövőben elejét venni? A közönség kénytelen-kelletlen, nevetve-bosszankodva vagy fájó csodálkozással olvassa őket.

Íróink: a mi szellemi vezetőink. [...] Tőlük várunk útmutatást »a roppant távolság lerövidítésének nyílt óhajával« szemben. — Ehelyett egy megszívleendő esszé nyomán ádáz vita kerekedik, részt vesz benne élő és holt, a hullámok, ahelyett hogy elsimulnának, egyre tágabb körben gyűrűznek.“

A *Korunk* szerkesztőségéhez címzett, 1978 novemberének végén postára adott levél így fejeződik be:

„Vajon tekintélyenél, pártatlanságánál fogva megakadályozhatná-e a *Korunk*, hogy jeles íróink egymás eszményeit, lapjaink hasábjain, ezután is kifigurázzák?

Itt lenne az ideje, hogy hiúságon, gőgön felülemelkedve összefogjanak, és nem széthúzó, de közösségünket egybekovácsló erővé váljanak.“

A borítékon ott a név s a pontos lakáscím; csak azért nem másolom ide, mert az utóbbi hónapok nem-szakmabeliekkel folytatott vitái és két évtizedes szerkesztői tapasztalat alapján hajlok rá, hogy olvasónk idézett soraiban AZ OLVASÓT halljam megszólalni. Eddig sem hittem, hogy az úton-útfélen nekünk szegzett kérdések elől megfutamodhatunk, vagy visszahúzódhatunk a névtelen hallgatásba, most azonban úgy érzem, mintha egyenesen engem szólítottak volna meg. Köszönöm hát a megtisztelő (személyesen magamra vállalt) kérdést, és igyekszem válaszolni rá — ahogy már hónapok óta keresem a választ, amely bár engem kielégítsen. Mert ilyen kérdésekben és válaszokban aligha lehetséges „közös“ álláspont (hacsak nem hivatalos, protokolláris értelemben), mint ahogy nincs „pártatlanság“ sem. Legfeljebb arról van szó, hogy bevalljuk-e vagy sem elfogultságunkat — és hogy ez a „pártosság“ milyen hatókörű. Csatlakozva tehát a Sütő—Panek vitában vallomást tevőkhez, mindenekelőtt tanúsítanom kell pártatlanságom teljes hiányát. Nemcsak azért nem tekinthetem magam kívülállónak (mint Deák Tamás), mert közel egy évtizede elfogultan nagyra értékelem azt, amit Sütő András esszéiben, prózában és drámában ír, és mert éppen a legutóbbi időben éreztem rá Panek Zoltán epikájának eredetiségére, rendkívüli mélységeire; pártatlanságomat (személyi vonatkozásban) ugyancsak volt alkalmam eljátszani az elmúlt húsz év sajtóvitáiban, amikor közvetlenül vagy közvetve szembekerültem Sütő, illetve Panek véleményével egy-egy könyvnek (esetleg épp az illető szerző művének) vagy egy irodalmi jelenségnek a megítélésében. De végre a tárgyra térve, a *Korunk* 1978. júniusi színházi számába én kértem Sütő Andrástól egy drámaírói ars poeticát, mely a *Csiperózsika* címet kapta, s természetesnek véltem, hogy a *Korunk* közölje Panek Zoltán választát (ez kapott helyet végül is *A Hét* 1978. 35. számában), Sütő viszontválasztát s a további hozzászólásokat (amelyek aztán az *Igaz Szóban* láttak napvilágot. 1978 szeptemberétől 1979 januárjáig). Maradék „kívülállássalommal“ sem dicsekedhetem tehát.

Igazságosztás helyett, természetesen, én is csak *egy* véleményt fogalmazhatok meg, jöllehet minden előttem szólóhoz hasonlóan a magamét tartom a legigazságosabbnak; annyi előnnyel (!?) rendelkezem, hogy válogathatok a korábbi vitacikkek érvei között. Megvallom, e kényelmetlen előnyt, a vélemények nyílt szembeállítását jobbnak vélem, mint az egység *látszatát* keltő hallgatást, de föltétlenül szerencsésebbnek annál, hogy valakit is megakadályozzanak elvileg megalapozott álláspontja kifejtésében. Ami még nem jelenti azt, hogy olykor ne osztoznám levélíróink nevetésében-bosszankodásában, fájó csodálkozásában, és ne látnám, hogy a vita — lehetetlen körülmények között különösen — hova fajulhat. Próbáljunk hát tanulni a történetekből, illúziótlanul persze. Nemcsak a szóban forgó vita résztvevőinek, hanem az irodalomtörténet vitáinak, egyáltalán az írói-művészi szubjektívizmusnak az ismeretében „nyugtathatom meg“ ugyanis olvasónkat, hogy az ádáz polemikákat a jövőben sem igen kerülhetjük el — a hiúságon és gőgön felülemelkedni valóban többnyire csak a kívülállók képesek. Az olvasót viszont figyelmeztetnünk kell a különbségtévesztésre, érvek és értékek önálló megítélésére készítve fel őt, ha már megóvni nem tudjuk a bosszúságtól; az irodalom, a művészetek respublikájában csupán így őrizhetjük a demokráciát.

„Újrakérődzött népi-urbanus vitának“ minősíti Farkas Árpád a Panek és Sütő között kirobbant polémiát (cikkének címe önmagáért beszél: *Egy fölöslegesnek tűnő vitához*), Deák Tamás pedig éppenséggel álfonfliktusnak nevezi („napfoltos vita“). Balogh Edgár békítő szándéka jut eszembe, ő szokta mondani, a legélesebb össze- csapások után is: tulajdonképpen egyetértünk. A szempontok és ítéletek ilyenfajta összehasonlása aligha vezetne most eredményre — akkor csupán a veszekedés, az összeveszés után következő rossz közérzettel maradnánk, s e fél évig visszhangzó csetepatét egyszerűen a „hiúság“ skatulyába kellene beleraknunk. Rácz Győzőnek, azt hiszem, igaza van, amikor — lényegében Sütő szempontjainak elfogadása mellett — nem „csak véletlen explicitálás-hiányt“, hanem bizonyos fajta türelmetlen- séget ismer fel Sütő András álláspontjában (avantgarde-ügyben és Teilhard de Char- dinnel kapcsolatban) — amire Panek Zoltán nem kisebb türelmetlenséggel választott (*Irjon ön is írül*). Írás- és látásmódról egyaránt szó van itt; s noha a *Csipkerózsika*-ból és Panek pamflet-hangvételü válaszából kiválaszthatunk lényegileg összehangzó részeket is, mégis Szász Jánossal értek egyet, aki sajátosság és egyetemesség meg- ítéléseket irodalomtörténeti előzményeire utal, Arany Jánost és Reviczkyt emle- getve. A vitázók teljes névsorát, a tárgyat kimerítő bibliográfiát nem kívánok — nem is tudnék — adni, csak önkéntesül hivatkozom Kuncz Aladár véletlenül most kezembe került 1925-ös cikkére (*Közszólalom veszedelme*), amelyben tiltakoz- ik egy ilyen intelem ellen: „csináljunk inkább Petőfi-kultuszt, mint Ady-kultuszt; ne Babitsot, hanem Aranyt, ne Móríczt Zsigmondot, hanem Jókait olvassuk.“ És már személyes emlékként idézem föl „nemzedéki“ vitáinkat az új vers- és próza- termsés jelentőségét illetően (talán erre utalt Sütő a *Csipkerózsika* bevezetőjében), az éles véleménykülönbségeket az új drámák (a „Páskándi—Kocsis jelenség“) meg- ítélésében — amikor nem volt még a *Lócsiszar* s a *Csillag a máglyán*, csak a *Té- kozló szerelem*, majd a *Pompás Gedeon*, de megszűletett már a *Vendég*, a *Tornyot választok*, illetve a *Megszámláltatott fák* és a *Bolyai János estje* —; de a „nem- zedéken“, a Forráson belül fejtő polémiát sem felejtettem el, amikor Csiki László fejtette ki, „hogyan történt meg a forma felszabadítása az első Forrás-évjárat által, és hogyan vállalta a népszolgálat ügyét és eszméjét a második Forrás-nem- zedék“. Frontok és vélemények alakulhatnak tehát, nemzedékek között és nemze- déktől függetlenül is — ezért megszívlelendő Sütő András figyelmeztetése, „a ma- gunk mindennapi revíziója“.

Ha figyelmesen — Paneknél is figyelmesebben — olvassuk újra Sütő esszéjét: a *Csipkerózsikát*, nemzetiségi lelkiismeretünket („a sajátosság méltóságát“) ébresztő eszme-futtatásában nem csupán a kritikai, hanem az önkritikai elemeket is meg kell hallanunk. Pedig hát Sütőnek (a próza- és esszéírónak, no meg, igenis, a drámaíró- nak) van itt a legkevésbé oka lelkiismeretfurdalásra a „*tematikai* fehér foltok“ miatt. Megszolgált, mindmáig páratlan népszerűségét a magas irodalmi szinten jelentkező közéleti felelősségnek, a „sorsproblémák“ nyílt vállalásának tulajdoníthatjuk. És mégis, az *Anyám könnyű álmat ígér*, a *Nagyenyedi fügevírág* írója többes szám első személyben (de nem megjátszott udvariassággal-eleganciával!) teszi fel a kér- dést, Tamási Áron *Ábelére*, Tompa László verseire és Méliusz régi könyvére, a *Sors és jelképre* utalva: „Miért vagyunk mégis a magunk számára ismerősebbek, e művek tükrében? Mitől a különös érzés az olvasóban, hogy a tegnapi híradás a mai, s a friss termés az ódon? Vagy legalábbis nem a helyről és napjainkból való.“ A *Perzsák* s a színpadon is igazolódott történelmi dráma-trilógia szerzője elégedetlen volna önmagával is? Nincs oka rá, ma már igazán nincs oka rá. S ha mégis él benne az elégedetlenség, hogyan nem értjük türelmetlenségét a nála jóval kevesebbet vagy éppen semmit nem vállalókkal szemben? Persze, a türelmetlenség igaztalan ítéle- tekhez is vezetethet. Legalábbis egyoldalú ítéletekhez. Meggyőződésem ugyanis, hogy nem egy mű és alkotója, akiket Sütő a *Csipkerózsikában* „Párizst játszunk-e Mucsnán?“ kérdéssel intéz el, ha más formában is, mint Sütő András teszi, mégis- csak „a sajátosság méltóságát“ fejezte és fejezi ki. Amellett — azzal együtt —, amit a vita középpontjába került esszé is elismert, hogy ti. „a hatvanas évek el- hozták az irodalmi idillizmus alkonyát is. A valóság — ha nem is döngő léptek- kel — besompolygott már a tétován drámaivá lett művekbe. Költő, novellista, szín- padi szerző jó ideje érzékenyebbnak mutatkozik az élet nagy konfliktusainak val- lató kamrájában. Eltűntek az udvari énekesek. [...] Igazi tehetség nem maradt a fehérszoknyás ministránsok között.“

Nos, irodalmunk e szenvedélyes hangú, „adys türelmetlenséggel“ előadott védő- és vádbeszédjét mindezekért én is (Farkas Árpáddal és másokkal egyetértésben) jelentős tettek vétem és vélem. Ami nem jelenti azt, hogy mindenben egyetérték vele, és nem akadályoz meg abban, hogy vitatkozzam félmondatos oldalvágásaival — vonatkozzanak ezek a közelmúltra („... egy félig-meddig kierősokalt »nemzedéki« vitában az irodalom társadalmi szerepe krétázott meg neoavantgarde kérdőjelek-

kel“) vagy a jelenre (a Bretter-tanítványok globális megítélése s különösen a legtöbb érzékenységet kiváltó „Joyce-ügy“: „Szerzőnk elhatározta, hogy ő lesz honi magyar irodalmunkban az új James Joyce.“). E félmondatok (bekezdések?) bántó elfogultságot nemcsak Panek Zoltán és Láng Gusztáv vette észre, sőt nem is csak Ráczy Győző („az avantgarde helyével és szerepével kapcsolatos körültekintőbb fogalmazás, a nagyobb tolerancia minden olyan művészi vagy elméleti értékkel szemben, amely az ő nemzetiségi elkötelezettség-képletétől, irodalmi és elméleti izlésétől, tüneményes nyelv- és formateremtő fantáziájától távolabb áll...“). Bajor Andor, aki — miután legolyószórta a „sima tengert“ a tenger ugyanis elsüllyesztett egy tankhajót, s csak a petróleumszag maradt a felszínen, vagyis Láng Gusztáv „olvasónaplóját“ (amelyet Balogh Edgár, érvelés nélkül, majdnem egészében visszautasít, Szász János és Deák Tamás viszont szinte maradéktalanul igaznak érez) —, tehát Sütő András álláspontja mellett teljes fegyverzetével kiálló, az ő tengerügyi vezetése alatt álló hajón közlegénységet vállaló Bajor Andor is szót ejt „a sajátosság furcsaságairól“, egy irodalomtörténeti párhuzam erejéig: Móricz Zsigmond riportját említi a római Szent Péter templomról, amelyben a mindnyájunktól tisztelt Móricz kiszámítja, hogy e bazilika helyén mennyi krumpli teremne... Valóban, igaza van Bajornak, Móricz Zsigmondot nem ezért tartjuk nagyknak, ma is időszzerű klasszikusunknak!

A tehát többektől jelzett elfogultságokra ki-ki vérmérséklete, írói-irodalomtörténetési alkata, illetve saját elfogultsága szerint reagált. Nem titkolom, az én elfogultságom a Láng Gusztávéhoz áll a legközelebb (s én legalábbis azt hiszem, nem a társszerző jogán). „Hely, idő és körülmény konkrétságára“ tekintettel, én ugyan nem tudnék ilyen kiegészítő fogalmazni (weimari hangulatban, ahogy Sütő is minősíti a termékeny vitaalaphoz elfogadott Láng-szöveget), s adott feltételek között többre értékelem, mint ő a képes beszédet, a jelkpet (legyen az akár egy személy), de példásan tartom mindenekelőtt az *Elidegenült irodalom?* alcím alá sorolt okfejtését; ne felejtjük, hogy abban a bizonyos „neoavantgarde kérdőjelekkel kré-tázó“ vitában, vitákban olyan fiatal alkotók (és írásmódjuk) elismertetéséről volt szó, mint Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Bálint Tibor, Szilágyi István, Szabó Zoltán, Kocsis István — akik most többnyire szerepelnek Sütő elkötelezettség-listáján. Hiszem, hogy Sütő András arra gondolt, amit én értettem belőle, amikor az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* című könyvét e sorok kíséretében küldte el: „... immáron közös nemzedéki gondban, barátsággal.“ 1977 decembere óta e tekintetben, úgy érzem, semmi nem változott, s biztos vagyok benne, nem is fog változni közöttünk, a *Csipkerózsika*-vita után sem — még ha a múltból különböző emlékeket örünk is, s ha a sajátosság méltóságát én tágabban ítélem is meg.

Ezzel már jeleztem viszont, hogy idegen tölem magának a fogalomnak s még inkább e fogalom tartalmának kigúnyolása. Bár nem szeretem Panek Zoltán individualizmusát, tisztelem következetességét, határozottságát, amellyel az egyéniség sértetelenségét, szuverenitását védi (ezzel, közvetve, „a sajátosság méltóságát“ is szolgálja; de rosszízűnek, sőt károsnak vélem, ha a nemzetiségi elkötelezettséget — bármilyen szubjektív megfontolásból, rosszhiszeműség nélkül — a vidéki hősködéssel azonosítja. A vitázó indulatok felkorbácsoltsága közepette szükségesnek tartom idézni Panek vitacikkének egy részletét, mert itt, ha vitathatóan is, a teljes tagadás, illetve a pamflethang helyett, érvelve fejt ki a maga sajátosságszemléletét: „*Aki művész, az már az örökölt és továbbfejlesztő gondjaira bízott anyanyelv első mondatával magától értetődően eredeti (=sajátos) tehetség (=méltóság), nem lehet híjával saját sajátossága méltóságának, letagadni sem tudja — nem az anyanyelvét (az anyanyelv: tudat és: elkötelezettség is egyben), hanem észjárását, gondolkodásmódját, emberre válásának örökre meghatározó élményeit, kibontakozásának segítő-gátló körülményeit, ember- és világlátását, továbbá az adott földrajzi ponton és történelmi időben megfogalmazódó, ám minden emberrel valószínűsíthetően közös, manapság is csillapíthatatlan egyetemesség-vágyát.*“

Bajor ugyan Panek védőüggyvédjének nevezi Láng Gusztávot (a filológiai pontosság kedvéért: Láng cikke a Panekétől függetlenül s vele körülbelül egyidőben készült), ám ha e Panek-idézethez bárki hozzáolvassa Láng okfejtését *A képes beszéd hasznáról és káráról*, maga döntheti el, objektív-e vagy sem kitűnő szatíra-írónk minősítése s a vitacikkét indító „sima tenger“ metafora. A nemzeti-nemzetiségi tudat és az anyanyelv viszonyáról s e viszony gyakorlati következményeiről Láng Gusztáv korántsem „általános“, unalmas dolgokat mond. Ha volt lényegi haszna a vitának, akkor éppen ez, az érzelmi és értelmi mozzanatok összefüggésének a megvilágítása volt az. Láng szerint az anyanyelv, „ez a közös nyelv a világ bármely nyelvével egyenrangú, nemcsak elvont értelemben, hanem elsősorban azért, mert minden mással egyenrangú műveltség elsajátítását, az egyén számára a sajátos szakmai önképzést lehetővé teszi, s nem utolsósorban az egyetemes művelődéssel,

tudományossággal való lépéstartást. S csakis ez az anyanyelv biztosítja legteljesebben. A hűség csak rövid távon tarthat igényt az önfeláldozásra; hosszú távon hasznosnak kell lennie — s ez a haszon: hogy az anyanyelv és »anya«-kultúra a közösségbe születés szükségszerűségét az önmegvalósítás szabadságává avatja.“ S hogy nem az eredeti vitatéma mellékvágányra tereléséről van szó, annak bizonyítására a Sütő—Panek konfliktusban a Láng Gusztávétól lényegesen eltérő álláspontot megfogalmazó Szöcs István cikkéből hosszasan, ugyanebben a szellemben idézhetnénk. (Álljon itt egyetlen mondata: „Valóban, akárhányszor tanúi voltunk a történelemben, hogy a kis népek nyelvei ellen felhozott »összemberi« érdekek hangoztatása csakis nagyhatalmi, birodalmi szándékokat hordozott.“) Csakúgy, mint Szász János figyelmeztetéséből, amelyet nem bont ki ezúttal, de jelzi, hogy irodalmunk kérdésköreit meghaladó irodalmi közgondokról, sőt jóval irodalmon túliakról folyik tulajdonképpen a vita.

Az olvasó elől e létkérdésekből sokat eltakart azonban a sajnálatosan sok, túltengő személyi indulat, sőt személyeskedés (hogy ne használjunk súlyosabb szavakat). Pedig hát éppen az lehetne a felfigyeltető, hogy oly különböző alkatú gondolkodó emberek hasonló gondokkal küszködnek, s különböző premisszákból elindulva, a közösség számára elfogadható megoldásokat keresnek. És ez, ha ellentmondásosan is, Sütő metaforáját igazolja: „Nos itt állunk — mert egyebet mit tehetnénk! — az Idő markában válogatatlanul, esztétikai nézetekre való tekintet nélkül, de sajátosságunk méltóságának szigorú tekintete előtt.“ Az e szavakkal indított vita szubjektív összefoglalása (?) helyett persze lehet, hogy hasznosabb lett volna irodalom-szociológiai-olvasászociológiai és lélektani helyzetelemzést adni, tudati és materiális (materialista) háttérét keresve annak a sok torzulásnak, ami egy ilyen vitában, illetve hordalékában megmutatkozik.

Vagy, akaratlanul (s nem módszeresen, nyilván), mégis ezt tettük?

Bencsik János rajza

Méliusz József hetvenéves

Kimondjuk a nevét, hozzáteszünk néhány évszámot — van-e jobb alkalom erre, mint egy születésnap? —, s máris köréje s körénk telepedik a történelem. Az irodalom, ahogy Méliusz József műveli, történelmi szerep, pótolhatatlan funkció betöltése. Külön kiváltsága a *Korunk*nak, hogy a hetvenéves íróat köszöntve, a maga történetével vethessen számot, tevékenységét elemezze, feladataira emlékeztesse önmagát. Méliusz József személyében azt a nemzetiségi kultúránk korszakait összekötő elvi folytonosságot ismerjük el örökség és célkitűzés eligazító értékeként, amelyre a legbüszkébbek lehetünk. Életműve szellemi javainkat gyarapítja, s példásan egyesíti a forradalmi világnézet következetességét a legkorszerűbb formakultúra vívmányaival, a valósággal számoló nemzetiségi sorsvállalást a világra nyitott fogékonysággal: otthonosságot valósít meg a közös hazában és az emberi célok egyetemes világában. Hirdeti és bizonyítja, hogy a kettő egy és elválaszthatatlan.

KORUNK

EGYED PÉTER

„És mikoron körülnézék,
íme, a kor vala egyedüli kortársam“

A *Város a ködben* zárófejezete *Az utolsó vacsora* címet viseli, Méliusz József gyermek-egója a grandiózus cím ellenére pátosz nélkül, némi szorongással vesz búcsút a Monarchiától. *Az utolsó vacsora*ban nem az történik, amit a nagy történelmi korszakváltást ábrázoló regények hasonló végfejezetekben felmutatni szoktak, mint ahogy például Lampedusa teszi *A párdub*ban: a báli jelenetben egy osztály minden bűne hiperbolikussá lesz, ugyanakkor minden erénye karikatúra, az utolsó nagy arisztokrata-szimbólum, Don Fabrizio meghal, és kitömött kutyáját kihajítják az ablakon... Nem, itt egy szó sem esik a morális végélja felé nyílegyenesen száguldó történelemről, a Nyevszkij Proszpektet nem veri fel a felismert igazságok optimista végszáva. A gyermek szorongását igazolandó később Méliusz ezt kérdezi: „Mert micsoda hát a történelem?“ Az 1943-as válasz: „Egy megdöntött úri uralom nyomában új úri uralom. Csak a Hivatal nyelve változott, a konkvisztádorság nem, nem az osztály és politika, amely a háború konkvisztádoraival egyhamar kiegyezett.“ Milyen is ez a történelem, milyen a kelet-európai történelem? — kérdezi Méliusz szinte minden írásában, és tudjuk, hogy a lényegfelmutatás ebben az esetben nem egyszerűen elvont történetfilozófiai kérdés; ha tudnánk, hogy mi ennek a történelemnek a lényege, akkor megmagyarázhatóvá válnának a különben érthetetlen sors- és jellemváltozások, a folyamatból dráma lenne, és a történelmi korszakváltásokból tragédia, e válasz — némiképpen a „német nyomorúság“ marxista magyarázatának a mintájára — a sors- és élményközösség egész tudatát hozhatná létre, mint a katarzis, mint a nagy dráma, mint a nagy tragédia. Ezért Méliusz állandóan általánosít, legfőbb értékvalasztásának megfelelően, autentikusnak ő ugyanis a plebejus történelmet tekinti, követhetőnek pedig a ráció szimbolikus történelmi folytonosságát is megvalósító kultúrtörténetet. Mindezekért a történelem az önazonosság kategorikus imperativusaként tűnik fel, mint kellés, mint szükségszerű, és nem mindig szükségszerű pusztulás, mint lehetőség arra, hogy a történelem népi és a rációé legyen. Az alternatíva rettenetes: a történelemnélküliség. Ennek prototípusai a keleti társadalmak (ázsiai termelési mód és despotia között), a politikai hatalom „felhőregióiban“ zajló történelemmel. Küzdeni kell a történelemért: „A történelem mindig elseperte önmagát, végül is emlékezet nélkül maradt. Ez az emlékezhethiányunk az, hogy úgy érezzük: nincsen történelmünk, az új konkvisztádorok legerősebb szövetségese ellenünk.“ Méliusz 1943-ban aktuális stratégiát fogalmaz: „... a valóságban maga az élet kegyetlensége, a történelem embertelen és talán felmagasztosító fordulatai viszik majd el népünket és a nemzetet

ebből a háborúból a »főiskolához«, egy igazi demokratikus érettséghez, ahhoz a gondolathoz, hogy sorsát a nép maga cselekvő politikában intézze.“ A francia forradalom népszuverenitás-elve lebeg itt Méliusz előtt, nem merül fel az éppen kelet-európai tapasztalat alapján Eötvös által megfogalmazott szörnyű kétely: vajon elégséges-e a népfenség, vajon ez automatikusan biztosítja-e a nép szabadságát is? Erre a kérdésre is van válasz, elsősorban a regények regényei válaszolnak, a regények arról, hogyan a kéziratok szatellitpályán vándoroltak két olyan pólus között, amely a történelem megkettőződése révén jött létre. Ebben a megkettőződésben, amelyre az alternatívák strukturális-kizáró viszonya jellemző, a klasszikus értelemben vett, egyenlőséggel és lezárttsággal jellemezhető sorsú individuum nem létezhet, sorsmozzanatai óriási történelmi cezúrákon át alakulnak. De mivel csak illúziói szűnnek meg, eszményei pedig megmaradnak („Mi máig álljuk a régi erkölcsi szövetséget. Tehetnénk-e egyebet, barátaim, Kassiopeia sugaraival a fejünk búbján és a történelem paraszával meg üvegcserepeivel meztelen talpunk alatt?“), az individuum és a jellem találkozása egy sorsmozzanatban gyakran a pusztulás. A túlélők pedig, akikbe a történelem beoltja halottaikat, úgy tesznek, mint Méliusz regényeiben és emlékirataiban, sorsmozzanataik egyesítésében keresik a karakternek megfelelő történelmi alternatívát. Azért, hogy mások ne járhassanak úgy, mint ők, akik mikor körülnéztek, azt kellett látniuk: a kor egyedüli kortársuk. (Az idézetek forrásai: Méliusz József: *Sors és jelkép avagy egy erdélyi utazás regénye ezerkilencszáznegyvenháromban tizenkét fejezetben elbeszélve*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975. 29., 30., 30., 144. és *Kávéház nélkül*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 327.)

ION VLAD

A Sors és jelkép — románul

Ennek az esztendőnek az elején Méliusz József betölti hetvenedik életévét. Miután román tolmácsolásban olvashattam az Időben és az Erdélynek nevezett Térben tett „utazását“, megbizonyosodtam róla, hogy a román olvasó az íróval való leghitelesebb találkozás, a közvetlen, szenvedélyes és őszinte vallomás élményében részesül. Megismerkedhetett már előbb Méliusz költeményeivel és prózájából a lefordított *Város a ködben* című regényével, amelyben a memória mint az elbeszélés serkentője működik, az Elbeszélő pedig egyben résztvevő is, helyzete és magatartása igen közel áll a most úti emlékezősként bemutatott napló — vagy talán inkább önvallomás szerzőjéhez, aki úgy folytat párbeszédet az emberekkel, hogy közben szakadatlanul a Történelem árnyaival viaskodik: ők a könyvbe foglalt monológ tanúi.

Az író számos tapasztalatot rejtett el érzelmi archívumában; megfordult Európa metropolisaiban, Párizsban, Berlinben, Londonban, találkozott írókkal, a magyar irodalom és a számára hozzáférhető irodalmak jeles személyiségeivel, s ezek a találkozások reflexiókra készítették a kultúráról, az alkotás valóságos, vagyis a két világháború közötti Európa történelmének kusza jeleivel szembesített dimenzióiról. Később, mint a fasizmus elleni küzdelemben elkötelezett értelmiségi, aki maga is üldözöttje a náciizmus ideológiai és politikai fertőzések, amely fölött, a hitleri Németország által vérbe borított évtizedek nagy szellemihez hasonlóan, megfellebbezhetetlen ítéletet mondott, Méliusz József hű maradt Erdély egyedülálló, összetéveszthetetlen világához, ahhoz az irodalomhoz, amelyet romániai írótsársai olyan folyóiratok szellemi védnöksége alatt műveltek és alakítottak, mint az *Erdélyi Heli-kon*, főként pedig a Gaál Gábor nevével elválaszthatatlan kolozsvári *Korunk*. A temesvári származású író szülővárosában megfigyelhette az elaggott birodalom hanyatlásának jeleit; ebben a térségben a Történelem értette meg vele feladatát, azt, hogy hivatásának kerete a mind átfogóbb körű, egyre szorosabb összefogás a román írókkal. Valójában arról volt szó, hogy a történelmet a románság és a századok alakulását vele együtt átélő nemzetiségek közös sorsaként értelmezze, s megírja az áldozatok és reményések krónikáját, amelyből nem maradhatnak ki a népek közeledése és összetartása iránt ellenséges Hatalom által elködösített pillanatok sem. Sajátos hangulatú emlékiratában Méliusz olyan jelképek felmutatására vállalkozott tehát, amelyek ezt a közös Sorsot, az időben és térben közös múltat fejezik ki a maguk történelmi teljességében, vagyis magukba foglalva a Románia felszabadu-

lását követő évek erőfeszítéseit is. Akárcsak jó barátja, Geo Bogza, aki nemegyszer jelenik meg a minden jelre nyitott és fogékony emlékezés monológjaiban, az író fejezetenként kínálja könyve szinopszisát, kalandok emlékeit és emlékek kalandját, néhány erdélyi várost összekötő útját jegyezve föl e „Városok könyvében”, amely *Az Ol' könyvének* mása. Térkép s menetrend szerint nem nagy utazás ez. De a nyugtalan Elbeszélőt Kafka tragikus hősének szorongása győtri, s akárcsak *A kastély* szereplőjét, áthatolhatatlan világ veszi körül az éjszaka árnyaival és körvonaljaival; az ismert tájat, ekkor, vagyis az 1943-as komor esztendő napjaiban, úgy látja viszont, hogy az úti kalandból kibontakozik a lelkiismeret elkerülhetetlen kalandja, az a folyamat, amelynek során a gyökerekig hatolva felülvizsgálja szemléletét az eseményekről, a magyar nemzetiség helyzetéről, sorsáról az akkori Románia Történelmében és a Másikban, amelyre az ország jövőjéért küzdő névtelenek törekedtek.

A vázlat („A könyv tartalma avagy a kalandok megközelítő felsorolása”) feltárja ennek az útinaplónak a természetét; olyan ember utazik, akit a múlt elmúlásának gondolata foglalkoztat; találkozás a jelennel csak így kapja meg eszmei topográfiáját, nem a színhelyek előrelátható „földrajza” szerint, hanem abban a keretben, amelybe beemeli a közvetlen, nyers, embri világot és a szellem valóságát, ahogyan azt a helyszínekkel, a Tér és az Idő jelképeivel való érintkezés során visszahódítja. Maga az utazás köznapinak tűnhetne; az olvasó beavattatik az Utazó előkészületeibe, aki majd többé-kevésbé spontán, többé-kevésbé rögtönzött módon feljegyi benyomásait az emberekről, az idő nyomairól, a felkeresett helyekről. Látszat szerint minden a helyén van: készülődés közben a távoli utalások máskor és máshol megtett utakra, a család körében váltott szavak stb. Valójában az utazás éppen ekkor kezd felülteni rendkívüli arányait: tanúi vagyunk egy olyan világgal való találkozás előkészületeinek, amelyben érezhetőek a háború nyomai, és amely olyan önkényes, igazságtalan cselekmények következményeit viseli, mint a bécsi döntés. Az ország szétdarabolása, a náciizmus és az uralkodó erők szította gyűlölködés nem kerülheti el annak a magyar írónak a figyelmét, aki tisztán lát, és magasrendű nézőpontból ítéli meg a tényeket: a Történelmet vallatja, s maga is tanúként jelentkezik, arra az időre várva, amikor igazságosabb rend virrad a szabad ország minden nemzetiségére. Az izgalom lázas gesztusai, ez a valóságos „tér-éhség” és a viszonylag hosszadalmas készülődés, az előzmények és a napló széljegyzetei nem módosíthatják az általános benyomást: a *Sors és jelkép avagy egy erdélyi utazás regénye ezerkilencszáznegyvenháromban tizenkét fejezetben elbeszélve* (hogy megadjuk a mű teljes címét, amely ismételtelen emlékeztet a régi elbeszélők bűvölő szavára vagy Geo Bogza szenvedélyes és komoly hősének kalandjaira *Az Olt könyvéből*) olvastán a táj távolabbi vagy közelebbi múltjával találkozó tudat vallomását hallhatjuk. Ha nem is úgy, mint Egon Erwin Kisch, Curzio Malaparte vagy más útijegyzet-szerzők, Méliusz József betartja az útleírás szabályait, és éppen ezzel válik utazása eredetivé, sőt szokatlanná, telve nem sejthető fordulatokkal. Majd amikor Szeben környékén jár vonata, az író lelkes szavakkal idézi fel a múlt század egyik nagy és modern utazója, Ion Codru Drăusanu emlékét. De még a bánsági síkságon vagyunk, s a Temesvárról Arad felé haladó vonaton a vándor csodálattal emlegeti az *Erdélyi peregrinus* szerzőjét, aztán a Maros folyása mentén feltároló táj következik, útítársa az éjszaka, s miközben szemben a sötétbe burkolt hegyeket fürkészi, figyeli a többi utast, s olyan észrevételeket rögzít aprólékos részletezéssel, mint Michel Butor, majd befelé figyel, feltárja emlékei árnyék-hátterét, de mindenekelőtt a Történelem kalauzolja: a mezősi magyar parasztok és „a románok ősi földje”, ahol Horea román és magyar jobbágyaival átvonult, a bábolnai felkelés emléke, Dózsa György és hadnagvai alakja, aztán Varga Katalin sugallatos jelképiséggel áthatott emléke meg a Iancuék, Bălcescu és Kossuth, Gyulafehérvár és a három jobbágy halála 1784-ben, a híres enyedi kollégium, Szeben utcáinak középkorias hangulata, s végül Brassó — a sorsterhes út, a jelképekben gazdag önfaggatás állomása.

Nyilván naplóval van dolgunk, s Méliusz könyvének leghangulysabb vonása az önvallomás; a román olvasótól ez a képlet egyáltalán nem idegen, mert személyes és bizalmas, vagyis naplójellegét meghaladja a további értelmezések előtt nyitva hagyott, egymást váltogató jelentések ötvözeté. Nicolae Iorga emlékirataiban és naplójában (öt az író románok és magyarok szükséges összefogásának felismerésére idézi példaként), Camil Petrescu feljegyzéseiben, Geo Bogza riportjaiban, Anton Holban *utazásaiban* — hogy a legkülönbözőbb példákat említsük — az önvallomás egybemosódva vagy váltakozva tárgyi megfigyelésekkel, irodalmi hivatkozásokkal, a gyakran meghökkentő benyomások, emlékek, felidézések sokaságával találkozik. A feljegyzéseket olyan Narrátor uralja és ellenőrzi, aki beszámolóját meg-megszakítva magából merít, a felkeresett helyek visszaverődő fényén pedig átdereng, mint alkalmon az ok, a váratlan képzettársítás, a megfelelés, a memória bőszes és szeszélyes áramlása. Egy láthatatlan partnerhez intézett, nehezen megfogal-

mazható lelkiállapotok közlésétől egészen addig az előjögig minden vallomások könyv írójának, hogy megossza másokkal az érzéseit, a helyzetűtaddat olyan rezzenetivel találkozzunk, amelyekben az emlékező vállalja emlékeit, a történelmet és a jelent a *Sors és jelkép* részletesen kifejtett vezérlő eszméinek jegyében.

Az emlékek hatalmas áradása gyakran visszahívja a megélt vagy a könyvekben elsajátított múlt fájdalmas képzeteit, és ha erre is keressük megfelelést a kortárs román irodalomból, a legjellemzőbb és legsokatmondóbb összevetésre kétség-telenül Zaharia Stancu kínálkozik. A *Mezitláb* című regény szerzője ugyan kevés kifejezetten memoár, illetve napló jellegű írást hagyott hátra, talán mert prózájának képzelet szülte mozzanatait minduntalan átszövök az önéletrajzi elemek. Önvallomásaiban azonban Zaharia Stancu nyugtalan Léleknek bizonyul, fogékonyan kap az iránt, ahogyan a történelem az ember sorsát alakítja. Emlékezőtechnikájával Méliusz József tágitja az utazás térbeli dimenzióit, és megsokszorozza a szimbólumok értékét. Egyébként a könyv XII. fejezete, amely a szuggesztív *Szemben a csillagokkal* címet viseli, még nyilvánvalóbbá teszi az olvasás menetében Méliusz prózájának közeli rokonságát Zaharia Stancu epikájának nagylegzetű lírai kiterőivel, pompás reflexiókat kibontó utánozhatatlan diszkurzív lendületével, annál is inkább, mert a román író-társ ugyancsak idők és terek vándora volt, áhítatos tisztelője az elődöknek, még a román irodalom kevésbé rangos, mint lelkes hitvallóinak is. Ide kívánczok az is, hogy a történelem jelenléte mindkét író számára fenyegetés, intelem és egyben radikális változások ígérete, abban az értelemben, ahogyan — Méliusz parafrazálva — az írók mindig felelősek nemzetük sorsáért, a szülőföldért, s a történelem nem nélkülözheti szolgálatukat. Ennek a mélyen a múltban gyökerező szolgálatnak a vállalása felelősséget jelent a közös létnek, az együttélésnek ezen az ősi földjén kialakult szerves szövetség iránt a román nép s a magyarság közt.

A *Sors és jelkép* vándorának monológja a prousti típusú elbeszélés mód fonalát követi, meg-megszakad, vissza-visszakanyarodik, kitérőkkel, az emlékezésfolyam hullámválásaival. Olyan tudatos ember önvizsgálata ugyanakkor, aki az Igével faggatja magát, mert a gondolat is Szó, a napló szerzője pedig nagyon is jól ismeri a Szó belső erejét, mindazzal, amit az felidéz és elraktároz. Utazását a nyitottság, a kapcsolatteremtésekre való fogékonyág síkján éli át (ez az út általános jelentése), de olykor gogoli fordulatokkal (Csicsikov-kaland), jelentés-síkokat változtatva keresi a lelki cselekmény színhelyét, így védekezik az író a magány ellen. Keresetlen pártosszal szól az emberekhez, hívja őket. A bensőséges élmények serkentő hatása és az emlékezés hőmpölygő folyama létrehozza Méliusz könyvében az idő- és térbeli, történeti és kulturális, racionális és tényfeltáró elemek összefüggését, azt a közeget, amelyben a sors, a történeti jelképek megfeyjthetővé válnak.

Méliusz utazása a megismerés kalandja. Termékeny találkozás a potenciális emlékfelidező elemek hosszú sorával, amelyekben — és ez bennünket most szigorúan irodalmi szempontból érdekel — az epikai invenció az emlékezés erejétől mozgósított képzeteket gerjeszt, történelemmel, érzelmekkel, emberi jelenléttel népesíti be a helyeket, a szerző érzelmes utazásának keretét. Az éjszaka csendjében a Bánság és a Marosmente táját megeleveníti az emlékezés: Dózsa seregeinek magyar, román, szerb parasztjai kelnek életre, más „hódítókként“, mint a bitorlók és betolakodók hada. A Szemenik-hegység és Eftimie Murgu, Kossuth, Bălcescu nevének ünnepélyes kimondása légkört teremt, toposszá válik, központi szimbólumává annak az általános szimbólumrendszernek, amelynek átleskesítő kulcsszava az *előjövendő történelem*. A történelem általános jelképei egy név rezonanciájával egészítik ki a könyvnek azt a területét, ahol a társítások útján jutunk a Szónak egy másik jelentésszférájába: nemegyszer hivatkozik a könyv Kafkára, s főként a prágai író *Kastélyára*. Talán azért is, mert Kafkánál a „büntetőtelep“ fogalma a bezártság és a tragikus szorongás, a zárt útvonal feszültségében élő egyén kilátástalan vállalkozását jelenti. Enyeden, a vár környékéről, amelynek hangulati ellentéteként felcsendül az ősi kollégium diákjainak éneke, az író tovább halad a képzelet térségein, a lázadás nyitott útján a tulajdonképpeni alkotás világa felé, ahol saját kétségeinek krónikása. És ismét eszünkbe jut *Az Ott könyve*, ott, ahol Bogza komoly, megfendült hangja felszárnyal, éppen úgy, ahogy Méliusz meditációja is költeményként visszahangzik akkor, amikor a kollégisták Kodályt énekelnek.

Az író naplót írt; füzetbe jegyezte benyomásait, és könyvek, árnyak, történelem, helyek ihlette emlékezete nem az emlékirat-konvenció kronológiájához igazodik, hanem önnön törvénye szerint működik. „Az emlékezés ősvényein“ haladva, hogy az író szavával éljünk, érzelmes utazása megkapó önéletrajz; szava a tisztánlátó értelem frissességét őrzi, nem homályosítja el azoknak a zavaros éveknek, a gyűlölködés és bűn éveinek, a háború, a sovén usztás éveinek, Erdély megszálltatása éveinek mérge, a bécsi döntés következményeinek, amelyet az író határozottan elítél. Az írói szemlélet gyakran olyan szerteágazó megfelelésekben és összefüggések-

ben szövegezi meg az érzelmi emlékezet sugallatait, hogy az elbeszélés egyszerre érzékelteti a fiktív és a dokumentatív sítot: a két világháború közötti évek Párizsának és Londonjának felidézése; az enyedi házak és az elképzelt személyzeti szobák, amelyek mintha *A per*, Joseph K. peréből kerültek volna ide. A lehető legvegyesebb leltára szobáknak, bútorzatnak, családi albumoknak és csecsebecsékeknek — ez is az író kelléktára. Emlékek szabad, mozgékony, nyitott játéka az analitikus regény modorában, amelyben a visszajátszás segítségével régi tárgyak teremtik újjá az elmúlt időt. Szeben és Brassó vidékét ugyanezzel az eljárással és számos, de nem toladókö könyvvel közbeiktatásával rekonstruálja az író. A felidézésekkel folytatott játékokban egykori tények, események, emberek kelnek új életre mindmégannyi kirándulás folyamán az időben, s alkotják együtt az utazást, vagyis azt a szellemi területet, amely a könyv természetes közege.

Méliusz könyvének főmotívuma a történelem, ennek az országrésznek a tere és ideje. A kommunista harcos őszintesége, tisztánlátása, józansága, érzéke a valóság és a világos távlatok iránt megmutatkozik abban, ahogyan Erdély múltját értelmezi, ahogyan felfogja a jövőnek azokat a dimenzióit, amelyekben a román nép a magyarokkal, a németekkel együtt megtalálja majd a valóság közös érveit, mindent, ami az egység, az összefogás, a kiteljesedés mellett szól, és átsejt a legyőzendő múlt, a letűnt századok és évtizedek urak szította ellenségeskedésein. Az író nem huny szemet a hamis képzetek fölött, amelyeket gyakran éppen írók (románok, magyarok) tartottak fenn, nem kerüli meg az eltévelyedéseket, a nemzeti gyűlölködést, a barbár cselekedeteket. *Ebben a térségben élni*, együtt, követve azoknak a példáját, akik szembeszálltak az egykori Hatalommal — íme a történelemtől folytatott töprengések értelme sorsok és jelképek itt bemutatott könyvében. Erdélyi írástudók közösségvállalása a paraszttal, a *Supplex Libellus*ból, a *Memorandum*ból idézet szavak is helyet kapnak, mert Méliusz szerint egymást tükrözi a sorsunk... Bábolna, Dózsa, Horea, Varga Katalin, akiknek a könyv legszebb lapjai közé sorolható hódolattal adóz az író, Avram Iancu, Petőfi neve kulcsszavakként sorakoznak a történelmi igazságtalanság, a nemzeti jogfosztottságtól megmérgezett jelen ellenében, a Döntés által kettészakított Erdély északi részén a marhavagonokban kitelepipített paraszttok szégyene, délen a magyar paraszttok sanyargató Antonescu-diktatúra. Az *Itt élni* szintagma válasz a náci háború minden rettenetére. Magasztos szózatban itéli el ez a könyv azoknak az alakoskodásait, akik szószegői lettek a magyarok és a románok összefogásának, s most a gyűlölködés és a sovinizmus nyelvén beszélnek. Az írói emlékezés egyaránt felidéli a Horthy-fasizmus rémtetteit és a román katonai rendszer igazságtalanságait. Ez a hátere az író megrázó jóslatának: Horea, Cloșca és Crișan, a lázadó jobbagyok arcképét szemlélve a Brukenthal Múzeumban érlelődik bizonyossággá a sejtélem, hogy közeleg az idő, amikor hozzá kell látni egy új történelem megteremtéséhez. Az író hangsúlyozza, hogy az a merénylet, amelyet a bécsi döntés jelentett Erdély számára, nem semmisíti meg a vándor korántsem indokolatlan bizalmát egy új, közös történelem lehetősége iránt. Az értelem és a történelmi példák, a tisztánlátó, komoly felelősség, az emberek és az írott Szó nevében, amely hatalmas erővel tör utat az emberek felé, a vándor megírja a legőszintébb vallomások egyikét az egységről s ennek a szabad és termékeny földnek az elrendelt sorsáról.

S minthogy ez az emlékirat *napló* is, talán éppen elsősorban az, a szétágazó vonatkozások és utalások képzeteket tömörítene, hogy érvet szolgáltatassanak a céltudatos emlékezés számára, annak az üzenetnek az alátámasztására, amelyet az író az 1943-as esztendőben vállalt. Nincs a könyvnek egyetlen részlete sem, amelyben egy-egy író neve ne lenne nyitott jelzése a mű jelentéseit tovább tágitó lehetőségeknek. A náci háború Párizs emlékét is jelenti, és olyan „együttműködők” megrovását, mint Montherlant. Méliusz antifasizmusa mély, következetes, szenvedélyes és megvesztegethetetlen. James Joyce emlékezete (és az egykori Zürich), az oly jól ismert angol irodalom — Aldous Huxley, Virginia Woolf, D. H. Lawrence, Charles Morgan vagy a távolabbi időből Shelley nevével —, természetes, spontán utalások Baudelaire-re, Verlaine-re, Proustra, Gide-re, Julien Greenre, Walt Whitman költeményeire, Hemingway-re vagy kortársakra, mint Malraux és Aragon, Thomas Mann, hozzátartoznak a napló jellegzetes regiszteréhez, a meditáció és eszmecsere világához. Minden utalás, a hivatkozások egész rendszere, az érvek és gondolatok cseréjéé, más írók bevonása a tanúságtétel körébe teljesen indokolt e vallomások könyvében, amely mentes némely mai utazó tudálékos öntelenségétől, a túlbujánzó énnel nem egy kultúráról vagy a kultúráról, hanem csakis önmagáról támadt benyomásaitól... Méliusz József a maga példáit a legtermészetesebben adja elő, uralva és szervesen átélve az alkotás módozatait.

A magyar irodalom ebben az utazásban legjellegzetesebb értékeinek színeiben tündöklő. Apáczai Csere János álomkép-alakjától a könyvnyomtató Dávid Ferencig,

s tovább, Kosztolányi, Vörösmarty, Petőfi, Arany példáin túl a napló szerzője megvallja egyik nagy szenvedélyét a minduntalan megidézett költő, Ady iránt, aki újra meg újra megjelenik a könyv lapjain, hogy támogassa az író vállalkozását. Ady a magyar és Kafka a világirodalom szöszölőjaként állandó szereplői a *Sors és jelkép*nek. Majd az író személyes emlékei következnek, arcképsorozat Kuncz Aladár, Nagy István, Gaál Gábor, Balogh Edgár, Kós Károly vonásaival, s a viszontlátás meghatottságával felidézett Szemlér Ferenc. A szerző újraolvas és beépít szövegébe példázatokkal teljes vagy figyelmeztető, intő lapokat, s ezek felsorakoznak a megidézett árnyképek mellé, a kultúra idejére visszapillantó nosztalgiaát erősítik.

Mert a kultúra, abban a szellemben, amely áthatja ennek a naplónak az üzenetét, a legrangosabb, legnyomatékosabb érv; úgy szolgálja majd a jövőt, ahogy a múltban gazdagságával egy-egy kor legelőrelátóbb szellemeit szolgálta. Ezzel a felfogással és az értő otthonosságával tájékozódik Méliusz József a román írásbeliség világában. Az általa szorgalmazott dialógusban a román irodalom, értékeivel és tanúságával partner, barátságsszimbólum, az időbeli és térbeli közeledés és kölcsönös megismerés jelképe. Ha a történelem lépten-nyomon megidézttetik a könyvben, s a lázadás nagy vértanúi egymás mellé kerülnek azonos eszmék jegyében, az irodalomban is részt vállal a maga szükségszerű ékesszólásával. Ion Codru Drăgușanu az új, dinamikus, korszerű szellemiség képviselőjeként szerepel, és — hozzátennem — mint olyan erdélyi gondolkodó, akinek sikerült megszabadulnia a földrajz és a tudálékoskodás béklyóitól; az utazás Szeben környéki szakaszán feltűnik George Coșbuc és Octavian Goga, majd Liviu Rebreanu az *Akasztottak erdejével*; Lucian Blaga mint a fasizmus fertőzötével szembenálló költő; N. D. Cocea és Mihai Beniuc; Nicolae Iorga ránk hagyott tanuskodása a nemzetiségek egymásratalálásáról; de őrzi a múlt idő egy csodálatos barátság marandó voltát is: a Geo Bogzáról írott szavak alkotórészei a könyv általános szimbolikájának. Írók, akik megemlékeztek Erdélyről, vagy bejárták hegyeit-völgyeit. A barátság él, és jelképei megmaradnak egy könyvben, amely erről a tartós emberi kötelékről szól. Áthaladva „a lélek és az emlékek tájain“, Méliusz József újjáalkotta ennek a térségnek a sorsát és jelképeit, amelyet immár a hazával való azonosulás nevének nevezhetünk.

Szilágyi Júlia fordítása

SZILÁGYI JÚLIA

Egy utazás kitérői

Így hát Svejek elhagyta a „Kehely“-hez címzett vendéglőt a titkosrendőr oldalán, s amikor kiléptek az utcára, jámbor mosollyal belebámult kísérelője arcába, és megkérdezte tőle:

- *Menjek le a járdáról?*
- *Hogyhogy?*
- *Gondoltam, ha le vagyok tartóztatva, nincs jogom a járdán menni.*

JAROSLAV HAŠEK: SVEJK

I. kitérő: járda-jog

Vannak közérzetek, amelyeket könnyebb illusztrálni, mint meghatározni.

Svejek úgy érzi, hogy letartóztatása után jogi helyzete annyiban különbözik a letartóztatását megelőző állapottól, hogy most már nem közlekedhetik a járdán, nem járókelő többé, hiszen nem megy, hanem viszik. Elvesztette a járda védelmét. Jogáról a járdához akkor derül ki, hogy kiváltság, amikor nem élvezi többé a néhány centiméternyi emelvény fölényét, a járdáét az úttesthez, az állampolgárét a járműhöz, a teherhordó baromhoz, az emberét a dolgokhoz képest. Svejek persze téved. A járda is a börtönbe vezet(het). Hibás szillogizmusa — a teljes jogú állampolgár a járdán halad; akit letartóztattak, már nem teljes jogú állampolgár; tehát nincs helye a járdán — valójában művészi kép. Svejek sorsa ezzel a tévedéssel válik jel-

képessé. Létezésének szférája látszólag leszűkült, voltaképp ez a pillanat lendíti át a partikularitásból a nembeliségbe. Abból, hogy letartóztatták, még nem következik, hogy nem szabad a járdán közlekednie. De abból, hogy másodrendű állampolgár — még ha nem veszik is őrizetbe —, egyenesen következnek, hogy bármikor a legönkényesebb, a leglogikátlanabb döntések tárgya lehet. Kivált háborúban, amikor a másodrendű állampolgár (a Monarchiában kisebbségi, Palivec kocsmájában a politikai események naívan illojális, gyanútlanul ellenzéki kommentátora) kétes megbízhatóságából gyanússá, gyanúsból hazaárulóvá minősül a magát hazának, sőt HAZÁNAK kikiáltó államrend előtt.

II. kitérő: irodalmi traumatológia

Eddig az analógia. Az alaphelyzetre s a belőle származó közérzetre korlátozódik. A helyzet megjelenítése, a közérzet művészi közvetítése tekintetében Hašek szatirikusan megformált műve és a *Sors és jelkép* pátosza között semmilyen rokonság nem mutatható ki. Ha egyáltalán regényként olvashatjuk Méliusz (publicisztikai című, esszéekkel átszőtt, retorikusan felépített, útinaplónak írott és memoárként prezentált-kiegészített, lírai hevületű) könyvét, azt kell megállapítanunk róla, hogy egy közérzet anamnézise, a szerző félelmetesen pontos diagnózisával: „irodalmi traumatológia.” Vagyis: az élmény, az emlék, a feszültség, az asszociáció — a közérzet — mint regényanyag van jelen a műben, amely így, ahogy van, regény is lehetne.

Nálunk egyébként — az irodalomtörténet tanúsága szerint — az irodalom ott kezdődik, ahol másutt, más történelmi éghajlatok alatt végződni szokott: az állásfoglalásnál. Íróink századokon keresztül végvári vitézek voltak, földönfutók vagy hitvallók. Az esszé közírassá sürgősödött, a memoár vitairattá élesedett, a bujdosó leveleit nem a Kedves Némén könnyezte meg, hanem az utókor. Regényeink balladák, líránk vád és panasz volt, s ha volt Schillerünk, örömmódát nem írt. Ha Dante Szatmáron születik (s miért ne, hiszen tehetségekben sosem szűkölködtünk), máig is azt vitatnók, a guelfeknek volt-e igazuk, vagy a ghibellineknek. Az olaszokat ez régesrég nem érdekli. Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták, hanem a megváltást azonnal, vagy a bódulatot addig is.

Méliusz nem megváltó, nem is sámán. Minthogy útirajza Sorsot és Jelképet invokál, feljogosít a kitérőkre. A könyv maga is kitérők sorozata, vagy ha úgy tesszük, egyetlen, a prédikátorok hevével elzengett invokáció, a prédikátorok puritán aszkézise nélkül. Kitérők a múltba, invokáció a jövőhöz. A szabadsághoz, amely eljön, csak ki kell várni, meg kell érdemelni. A várakozás persze még nem érdem. Kivárni annyi, mint túlélni, elviselni, megmenteni — van úgy, hogy ez a minimális program maximális erőbevetést igényel. A kérdés — vajon az erőfeszítést kell-e értékelni vagy a programot — azért nem lenne méltányos, mert a közérzetben még nem különültek el egymástól. A traumatológia külön műfaj — a differenciálatlanságé. Ezért kell a történelmi stresszt megidézni mint a műfaj eredőjét.

Van kivívott veszély is, megidézett megsemmisülés, kiérdemelt üldöztetés — az ártatlan szembefordulása saját ártatlanságával. Szenvedni rossz. Ártatlanul szenvedni s azt nyöszörögni közben, hogy nem tettünk semmit, mentésként, magunk elé tartani szégyenünk pajzsát — a legrosszabb. Ki ebből a megszokott rettenetből, a mozdulatlanság halott-mimikrijéből! De hová? — Utazni kell, hírt vinni, hírt hozni. Így szól az utasítás.

III. kitérő: út — utas — utasítás

Utasítás szavunk alighanem közös tövű az utazással, eredetileg azt a megbízást jelentette, amellyel valakinek útra kellett kelnie. Itt egyszerre jelent külső parancsot és belülről fakadó vágyat a helyváltoztatásra. Egész irodalma van azoknak az életformáknak, életérzéseknek, amelyekben az utazás, a helyváltoztatás a helyzetváltoztatást hivatott pótolni. Méliusz könyvében sürgeti ezt, elébe megy. A türelmetlenül várakozót az utazás veszélye és szüksége arra emlékezteti, hogy csálnak a látszatok: a vonat indul és érkezik, nem a bakterház.

Azt az átmeneti állapotot, amelyben 1943-ban a könyv hőse s egyben írója sokadmagával él, az utazás dinamizálja. Tevékeny készülődéssé mozgósítja a tétlen várakozást, a passzív szorongást aktív veszélytudattá. Ezt az utazást — Temesvártól Brassóig és vissza — nem elég a térképen követni; a tájnak nemcsak topográfiája van, a városoknak nemcsak urbanisztikájuk, még a vasúti fülke sem csupán fülledt — feszült is a történelmileg meghatározható félelemtől. Az utas aggódva figyel, figyelik-e az útitársai, igyekszik kitalálni, kitalálják-e a gondolatait. Tudja, min-

denki annyira veszélyes, amelyen veszélyesen gondolkozik. Hogy miért fél, mitől fél az utas? Az 1946-os kiadás olvasója egyből megfelelehetett a kérdésre. 1973-ban késik a válasz, habozik az olvasó, s csak hosszass megfontolás után, bizonytalanul vagy elszántan, ki-ki természetete, tapasztalata szerint felelhet: ahol félnek, ott mindenki fél. Bombától, titkosrendőrtől, attól, hogy rátörhetnek, elhurcolhatják, meg kell válnia a szeretett lényektől, a meghitt tájaktól, az elvégzendő feladatoktól. Csak az nem fél, aki felkészült arra, hogy letaszíthatják a járdáról.

Akár fiktív is lehetne az utazás. Nem az, hiszen az utazó fel tudja mutatni a vasúti jegyét, a személyazonossági igazolványát, az útlevelét, s ha mindezekről — bár valódiak voltak — kiderítik, hogy hamisak, ott a könyv, amelynek megírása végett útra kellett kelnie. A legfőbb hatóság, az utókor előtt egyetlen dokumentummal bizonyíthatja a fikció hitelességét — s ez maga a könyv.

IV. kitérő: és mi a könyv?

„Az író szerepe a könyv“ — mondja Méliusz József, és hiszünk neki. Elhiszszük könyvről, hogy szerep, elhiszszük szerepéről, hogy könyv. Próbáljuk elképzelni, milyen lehet az, amikor úgy kell, csakis úgy lehet könyvet írni, hogy a lényegét el kell rejteni a lényegtelen közé, mögé, annyira, hogy nem is tudni végül, mi a nagyobb veszély: ha megértik, vagy ha nem értik meg; milyen az, amikor ködbe burkolóznak a városok a gondolat kunyhóival és székesegyházaival, s félő, hogy mire a köd felszáll, a kunyhók és székesegyházak bérkaszárnnyákká uniformizálódtak; amikor üvölténi kell az arénában, hosszú történelmi pillanatokra elfelejtve vagy rá sem eszmélve, vajon az orozslán, a gladiátor vagy a vértanú szerepét szánták a szerepre ítéltnek. S mindvégig bizonytalanságban maradni afelől, szántak-e neki egyáltalán szerepet, vagy maga kreálta azt is, összetévesztvén sorsot jelképpel, jelképet szereppel. Hogy talán nincs is szerep, csak könyv van. S ez esetben a szerep a mit sem sejtő olvasóé, akiért one man show-ját előadta, s aki tapsol vagy fütyöl aszerint, hogy a beavatott vagy az értetlen szerepe jutott neki, s nem tudván a játékról, nem is játszik, hanem komolyan vesz mindent, éppúgy életével szavatolva alakítása hitelességét, mint ahogyan az író tesz hitet amellett, hogy nem klakknak és nem klikknek ágál, nem is a zenekari ülés vájt fülv közönségét kívánja gyönyörködtetni, hanem a karzatok népét okítani, okosítani, ha kell, cirkuszi eszközökkel, minden szerepek östípusa, a tragikus csepürágó sikerétől sújtottan. Ha van szerep, amely a démoszt szolgálja, hát ez az. Nem könnyű, nem hálás, de groteszk és kínos, mint az igazság maga, s mint az, elkötelezett és következetes, mert — amint Méliusz József vallja — „ha hirdetjük a demokráciát, az ellentmondásait is vállalnunk kell“. Nem mint a demokrácia lényegét, hanem mint menet közben megoldandó feladatokat.

BÁGYONI SZABÓ ISTVÁN

SZAVAIMAT

nem érted még pedig ha közelebb jönnél
kék egemről végtelen vásznakban hullna
vállaidra gyermeki öszinteségem
és rád képzelt ingedről bimbókat szednék
margarétát s pillogó búzavirágot
kakukkfűvet árnikát gyöngyajak-szárnyat
liliomot
s szöhetnék szőnyeget néked
gyökerekből — gyermekek játszóterének
neveznök el kedvesem évek után majd
csak értenéd szavaim intését s jönnél
közelembbe
vállamig
véremig
legalább

A szerves és a szervezett folklór

Idestova fél évszázada, 1934-ben írta Bartók Béla: „A falu művészete csakis spontán megnyilvánulás lehet; amint abba valaki bele akarja magát ártani és azt mesterségesen akarja irányítani, abban az órában befellegzett az egész falusi művészetnek. Eppen azért teljesen meddő dolog volna — amint azt újabban meg-megpendítik — a falu zenéjét ilyen vagy amolyan irányban fejleszteni akarni, régi dal-lamokat falun újra feléleszteni és ehhez hasonlókat.”

Egy kis emberöltő múlva, 1972-ben Sárosi Bálintnál a következők olvashatók: „Mindnyájan jól tudjuk, hogy a falu zenéje a régi életforma szerves tartozéka, és szükségszerűen pusztul azzal együtt. Az az örvendetes felendülés, amit az utóbbi években, különösen a Televízió »Röpülj, páva« versenye nyomán tapasztalhattunk, mint tudjuk, nem a népzene hagyományos életében történt, hanem másik fronton: a népzene átmentésének frontján. Igazi szájhagyományos népzeneátvitelét falvaink nagy átlagában csak az erősen ritkuló számú legöregebbektől gyűjthetünk; többnyire csak olyanoktól, akik az első világháború előtt felnőtt kort értek. Amit tőlük hallunk, többségében már nem élő zene, hanem megmerevedett, töredékessé vált fiatalkori zenei emlék.”

Kodály és Bartók sokszor megemlíti, hogy a század elején az öregek fiatalok jelenlétében nem szívesen daloltak, mert a fiatalok kinevették a divatjamúlt régi dalokat. Ma odajutottunk, hogy a fiatalok nem nevetnek. Nagyjajukat, nagyanyjukat mint valami történelmi érdekességet ajánlják az esetleg felbukkanó néprajzi gyűjtőnek, s maguk is jóindulatú érdeklődéssel figyelik, sikerül-e az élő ősből valami számukra is új emléket kiszedni... A mai falusi fiatal a modern civilizált ember pózából — vagy mondjuk jobbindulatúan: álláspontjáról — nézi nagyszülője muzeális emlékeit, s ezek használhatóságát leginkább azzal méri, hogy megütik-e legalább egy rádióbeli említés mértékét.”

Valóban, Bartók fejtegetései óta a folklór fejlődése olyan fordulatot és irányt vett, amelyet ő előre nem láthatott, sőt épp a kelet-európai szocialista országokban ez az új fejlődés különös hangsúlyt nyert, miként alább majd igazolni próbálok.

Szaktudományunkban ugyanis elodázhatatlan feladatává vált a Bartóktól és Sárositól jelzett kétféle folklór alapvető különbségeinek, valamint egymáshoz való viszonyuknak a megállapítása — hogy végre gátat vessünk a sokféle félreértésnek és félremagyarázásnak. A magam részéről a folklór e kétféle állapotának, minőségének jelölésére egyrészt a SZERVES (nemzetközi műszóval ORGANIKUS), másrészt a SZERVEZETT (ORGANIZÁLT) FOLKLÓR szakkifejezést javaslom. Kissé szokatlan, de talán megszokható terminusok; magam sokévi latolgatás után azért döntöttem mellettük, mert a kétféle folklór elméleti elkülönítésére és szembeállítására mind magyarul, mind más nyelveken ez az az egyéjű szópár, amelynek mindkét tagja ugyanabból az alapszóból van képezve. Ide kívánczok még annak hangsúlyozása, hogy noha mindvégig csak a folklórt fogom emlegetni, a szóba kerülő jelenségek és folyamatok a parasztság egész hagyományos anyagi és szellemi kultúrájában érvényesülnek.

A két új szakkifejezés önmagáért beszél, és az összes korábbi terminus-változatokat helyettesítheti, illetőleg magába olvasztja. Így a szerves folklór azonos a Bartóktól említett *spontán megnyilvánulással*, Sárosi szerint a folklór *hagyományos életével* vagy a *szájhagyományos folklórral*. E folklór élettörvényeit nem kívánom részletezni, mert minden szakember tudja, és minden kézikönyvben megtalálható.

A szerves folklór létrejöttétől fogva évszázadokon, évezredekken át a történelem és a társadalom mélyén: kizárólag alkotóinak és fenntartóinak körében élte a maga háborítatlan, a felsőbb társadalmi osztályok számára érdektelen, rejtett és ismeretlen életét. Ez az állapot addig tartott, amíg a történelmi fejlődés parancsa szerint egy új társadalmi osztálynak, a polgárságnak a figyelme a jobbágyparasztságra s ezen belül a parasztság kultúrájára irányult.

Az új érdeklődés kissé kései, de első tudományos követe faluhelyen a folklór-rista volt. A folklórgyűjtés hőskorának majd mindenik klasszikusa többször is leírta, hogy falun mily küzdelmet kellett folytatnia a bizalom megnyerésétől a jó eredményig. Példaként idéztek ismét Bartók emlékeiből: „A parasztság... mindig némiképpen bizalmatlan a városiasan öltözött »úriemberrel« szemben, hiszen a múltban sokat szenvedett az uralkodó osztályok hatalmaskodásaitól. Az első asz-

szony, akit meglátogatunk, esetleg attól fél, hogy »az úr valami új adót akar kivetni a mi falusi dalainkra«; a másíknak »nincs ideje az efféle haszontalan dolgokra«. A harmadik azt tanácsolja, jöjjenek el vasárnap. S amikor vasárnap megjelenek nála, megtudjuk, hogy »misére, litániára mentek«. A leányok túlságosan szégyenlősek ahhoz, hogy a fura városi népek előtt énekeljenek; az ember gyakran kényszerül arra, hogy órákon át hízelegjen egy-egy falusi szépségnek, mielőtt az rászánná magát, hogy egyetlen nótát énekeljen — de akkor végre megtört a jég. A dallamot lejegyezzük, a szövegét leírjuk és most jöhet a fonográf. De most újabb nehézség támad. Abbeli félelműeknek adnak kifejezést, hogy »nem babonázza-e meg az a nagycsőves ördögi masina a lelküket?« Végre legyőzzük az ellenállásukat, felvesszük a dalt s közvetlenül utána lejátszunk a jelenlevők előtt. A nép határtalanul meglepődik és el van ragadtatva... és most már rendben mennek a dolgok. Vad vetélkedés kezdődik: mindenki hallani akarja a »saját hangját« a gépezetből. A munka lázas sebességgel tart éjfélig — a nép sohasem fárad el.

Az ilyesfajta gyűjtés egy-egy énekes számára holtig tartó emlék maradt, sőt a vele járó izgalom és siker élménye még a következő nemzedékre is átsugárzott, miként azt például a maroszeiki Kibédén Seprődi János század eleji gyűjtései nyomán tapasztaltuk. A szenczáción esemény a helyi folklór további fejlődésére is hatással lehet, mert a gyűjtőtől értékesnek nyilvánított alkotások a falu szemében különleges csillogást nyerne. Egy bizonyos: történelmileg a folklórlista az az út-törő, aki a folklórt már nem belülről éli, hanem kívülről szemléli, miközben egy faluhelyen addig ismeretlen értékskála alapján kezdi osztályozni és minősíteni.

A helyi szenczációnál sokkal általánosabb érdeklődést keltett a maga idején egy-egy kiváló népi énekes fölléptetését nagyvárosi előadótermekben, mindig kisebb-nagyobb, néha épp országos sajtóvisszhanggal. Gondoljunk például Tamás Katára, a fiatal bánffyuhunyadi nótafára, vagy a Hunyad megyei román énekesekre; az előbbt Vikár Béla, az utóbbiakat Bartók mutatta be a század elején Budapesten, megfelelő szakmai magyarázatok kíséretében.

A két világháború között a szervezett folklór legmagasabb szintjét — ami nem feltétlenül minőségi szint — néhány olyan népi együttes képviselte, mint például a magyar folklórt színpadra állító Gyöngyösbokréta vagy Erdélyben Szentimrei Jenő kalotaszegi csoportja. Ezek az együttesek turnéik révén országszerte ismeretessé váltak, sőt folklórműsoraikat külföldön is bemutatták.

Ebben az időszakban a haladó értelmiségiek folklórmentő vagy -népszerűsítő mozgalmak, kellő társadalmi vagy állami apparátus nélkül, a szerves folklór fejlődését nem tudták érdemes módon befolyásolni. A korabeli népi együttesekkel együtt csak nagyon kis ízelítőt nyújtottak abból, ami utóbb hihetetlen arányokban kibontakozott.

A döntő fordulatot a kelet-európai országokban a népi demokratikus, illetőleg szocialista forradalom győzelme hozta. Az új társadalom nemcsak hogy fölismerete a folklór súlyát és jelentőségét a nemzeti kultúrában, miként azt a haladó értelmiségiek már a romantika korától, vagyis a folklór fölfedezésétől fogva tudták és hirdették, hanem az ereje és a lehetősége is adva volt ahhoz, hogy az elméletet a gyakorlatba ültesse. Más szóval a folklór ügye kilépett szűk tudományos-szakmai köréből; összes értékeinek-szépségeinek megőrzése és felvirágoztatása országos közüggé; a történelem folyamán első ízben állami művelődéspolitikai feladattá vált. Maga a folklór pedig, ugyancsak első ízben, a parasztság kizárólagos tulajdonából össznépi, vagyis nemzeti tulajdonba ment át.

Nem könnyű a szocialista állam „folklór-politikáját“ néhány mondatban rendszerezni vagy összefoglalni (ez az időszak feladat alaposabb átgondolást és nagyobb teret igényelne), főbb módszereit és eredményeit azonban nem nehéz emlékezetünkbe idézni.

Az állam új folklórkutató intézeteket alapított, vagy a régieket megújította és megerősítette; számukra megfelelő költségvetésről, szakképzett kutatókról és modern technikai felszerelésről gondoskodott. A hivatásos folklórkutatást az önkéntes folklórgyűjtők hálózata egészíti ki. Faluhelyen, iskolákban stb. számlálatlanul alakultak a folklórgyűjtő és -tanulmányozó körök.

Az állami kiadványok révén a folklórközlés minden formája — az akadémiai kiadványoktól a legnépszerűbb ifjúsági és gyermekkönyvekig, a hanglemezeket is ide számítva — megsokszorozódott. A folklórkönyv, a nemzeti és világirodalom klasszikusainak műveivel egy sorban, tömegigénné és tömegcikké vált. Nem is egy egész ország, hanem csak a romániai magyar nemzetiség igényeire hivatkozva, egy-egy folklór szakgyűjtemény példányszáma az 1950-es évektől napjainkig százezrekre, néhány esetben tízezezekre növekedett. Új szakfolyóiratok indultak.

Az állam az időszak sajtót, ezt az óriási kollektív szervező és mozgósító erőt, a folklór méltatásának, népszerűsítésének szolgálatába állította. A sajtóhoz mo-

dern korunk két nagyhatalmú tömegkommunikációs eszköze: a rádió meg a televízió csatlakozott.

Az egykor oly kisszámú népi együttes helyébe a hivatásos és félhivatásos vagy önkéntes állami, megyei, üzemi, szakszervezeti, egyetemi, iskolai, gyermek stb. népi együttesek sokasága lépett, sőt ma már mindenik falu arra törekszik, hogy folklórájának szín-javát önálló műsorra szerkesztve-kerekítve, saját együttesével mutassa be a színpadon. Sok faluban, életkorok és folklórműfajok szerint tagolva, több csoport is működik.

Az együttesek annál is inkább jól fognak, mert a földrajzi (helyi, táji, megyei és megyeközi), a műfaji (énekes, hangszeres, táncos, farsangos, lakodalmas stb.), a mesterségbeli (juhász, favágó, bányász stb.), valamint a nemzetiségi folklórfesztiválok úgy megsokasodtak, hogy jegyzékük valósággal folklórkalendáriumba kívánkoznék, mint egykor a vásári sokadalmaké. Az ilyen részleges rendezvényeken kívül az országos fesztiválok és versenyek — Romániában *Cîntarea României* (Még-énekünk, Románia) névvel — a legkisebb falukban indulnak, majd a községi, községközi, megyei és megyeközi szakaszok után a fővárosi, vagyis országos döntőben tetőznek. S alig ültek el a fővárosi döntő hullámai, amidőn a fesztivál mindenik faluban újult erővel újból megkezdődik.

Nincs az országnak egyetlen olyan eldugott települése sem, amely a szervezett folklórnak ehhez a diadalmenetéhez hozzá ne járulna. És nincs a faluban senki, akinek bármilyen rendű-rangú folklórtehetsége rejtve maradna: a legkisebb gyermektől a legidősebb öregig, aki már, illetőleg még énekelni, zenélni, táncolni, mesélni stb. tud, az tehetségét nemcsak saját környezete, hanem egyre táguló körben sokszor az egész ország színe előtt, a jupiterlámpák fényözönében is megcsillogtathatja. Egy-egy Tamás Kata helyett ma a falusi szőlőénekesek ezerszámra lépnek föl a színpadra, most már kezükben az elmaradhatatlan mikrofonnal és mögöttük a népi zenekarral.

Korunk modern népvándorlása: a hazai és a nemzetközi turisztika a szervezett folklórnak szintén egyik állandó, nagy fogyasztója.

Nem folytatom, mert az érintett jelenségek további taglalása nélkül is kétségtelen, hogy a folklór a XX. század negyedik negyedében, jó félezer évvel a könyvnyomtatás feltalálása után és egy új, telekommunikációs korszak kibontakozásának teljében hagyományos létének és életének végéhez jutott: a szocialista rendszerben a parasztság néhai szerves folklóráját rohamosan fölváltja a tömegek szervezett folklórája, vagyis megkezdődött a folklór történeti fejlődésének egy olyan merőben más minőségű, irányított korszaka, amely a hagyományos folklórt teljesen magába olvasztja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy egyazon időben, egyazon kis közösségben a két-féle folklór egymást kizárja — nemcsak azért, mert a szocialista falunak, adott társadalmi és művelődési szintjén, sem lehetősége, sem igénye nincs a szerves folklór fenntartására, hanem azért is, mert a szervezett folklór a szervesnek a legparányibb értékeit is igyekszik földérfíteni és a maga számára kamatoztatni. Ha pedig a szerves folklórt akármilyen kis mérvben szervezni-irányítani kezdjük, akkor visszavonhatatlanul szervezett folklór lesz belőle.

1973-ban Marosvásárhelyen, egy *Öreges táncok* című kitérő találkozó utáni tudományos tanácskozáson fejtegetéseimre egyik felszólaló azt mondotta, hogy a találkozó némelyik tánca valósággal szerves folklór volt szervezett formában. Csak-hogy egy ilyen színpadi jelenés alkalmával a falunak nem bármelyik öregje táncolhat, hanem csak annyian és csak azok, akiket erre a célra a rendezők kiválasztanak; nem szakosos tánchelyükön és környezetükben, hanem nagyvárosi színpadon „lépnek föl”; nem önmaguk, hanem a közönség gyönyörködtetésére járnak, vagyis táncuk produkcióvá válik; nézőik nem körbe fogják őket, mint az otthoni bábészkodók, hanem csak egyik oldalról: a nézőtérről figyelik, miáltal kisebb részük előtérbe, nagyobb részük háttérbe kerül; a tánc terét és terjedelmét, a motívumok rendjét és váltakozását nem pillanatnyi kedvük, illetőleg a hagyományok szabják meg, hanem a színpad nagysága, a produkció időtartama és szerkezete, vagyis a koreográfus elképzelése és akarata dönti el. Egy szó mint száz: a szervezett folklórból a szerves folklórt nem lehet különválasztani, az utóbbiból az előbbit nem lehet megismerni.

Most pedig próbáljam megfogalmazni az eddigi tanulságokat. 1. A szervezett folklór nem azonos a szerves folklórral, hanem — helyes tudomány- és művelődéspolitikai esetében — annak céltudatosan irányított folytatása és továbbfejlesztése. 2. A hagyományos népi kultúra lényegének és élettörvényeinek merő nemértésén alapszik a szervezett folklór paradés csillogását összetéveszteni a szerves folklór néhai vagy mai létével, gazdagságával vagy „élő” jellegével.

A szervezett folklór egyelőre áttekinthetetlenül sokféle új arcot mutat; ezeknek a fölfedése, tanulmányozása és kategorizálása a mai folklórkutatás feladata.

Például a háromszéki Kézdivölgyben a kicsi csobánka bonyolult, parlando rubato előadású, heterometrikus és sztihiikus szerkezetű balladáját évtizedeken át egy-maga a 80 fölé öregedő Tódor János bácsi dúdolgatta, és együtt szállottak volna sírba, ha föl nem kél a folklór új napja. Ma a balladát a helyi folklórkör, az iskola, a művelődési otthon stb. jóvoltából a falu egész fiatalága fújja.

A szervezett folklór világában a néhai szemérmes adatközlő teljesen kicserélődik. Nem szerénykedik és nem sokat kéri magát, sőt ellenkezőleg: tisztában van az általa birtokolt folklór szellemi értékeivel, különösen akkor, ha az erkölcsi dicsőségre, sőt anyagiakra is átváltható. Nem mikrofonláza, hanem inkább mikrofonéhsége van. Újságban, könyvben akar megjelenni, rádióban, tévében szerepelni. Alábecsüli azt a folklóristát, aki nem mindjárt hang- vagy filmfelvevővel kezdi, és lelohad buzzgalma, ha kiderül, hogy a felvételek „csak” folklórkutatásra szolgálnak, nem pedig a rádióknak vagy a tévének készülnek. Mások, a nagyobb dicsőség vagy fizetség reményében, természetes repertoárjukat mesterséges módon; például mesékönnyvek olvasásával, sebtiben duzzasztják fel, hogy minél többet mutassanak. Olyan falusi levelezőnk is akadt, aki egy klasszikus ballada több nyomatott változatából figyelmesen és ügyesen összeollózott új „változatot” küldött be, hogy „gyűjtésének” könyveredetét ne vegyük észre.

Sokkal általánosabb és jellemzőbb azonban az az adatközlő-típus, aki valóban a hagyományos értékek megmentésén, megőrkítésén munkálkodik, és fáradozásainak egyedüli nemes indítéka magas fokú folklórintudata. Az ilyen maga siet, hogy tudását felajánlja, ha híret veszi, hogy egy gyűjtő a faluba érkezett. Heteken, hónapokon át gondolkodik és jegyzi papírra repertoárja címszavait, hogy egy következő találkozás alkalmával a folklorista dolgát megkönnyítse. Hagományos repertoárját különválasztja az óvodában-iskolában tanult, rádióban-tévében hallott, könyvből olvasott stb. daraboktól. Időt-fáradságot nem kímélve, levelezéssel előkészítve, saját költségén is a folklórintézet székhelyére utazik, hogy szóbeli tudása ne menjen feledésbe, hanem archívumba kerüljön.

Öszinte öröm és elégtétel ilyen adatközlőkkel dolgoznia annak a folklóristának, aki maga is megváltozott a folklór új fejlődésének sodrában. A néhai folklorista csak gyűjtötte és értelmezte a folklórt; a mainak a feladata, pontosabban szólva a felelőssége meghatványozódott. Az a számtalan művelődési intézmény és aktivista, aki országszerte a szerves folklór hatalmas áradását irányítja, sokat (bár néha nem eleget) ad a folklorista szavára: minduntalan „eredeti” nyersanyagot, bibliográfiát és dokumentációt, szakmai tanácsot és ötletet, elméleti és gyakorlati segítséget vár tőle. Ő egykor csöndes dolgozószobájában fogalmazta tanulmányait — ma a folklórversenyek izzó légkörében, a fényszórók és a szemek kereszttüzeiben zsűritag vagy ő a zsűri elnöke, aki a döntő szót kimondja, a tanulságokat levonja, és a további feladatokat kijelöli. Valaha boldog volt egy isten háta mögötti faluban az éjfélbe nyúló gyűjtés sikeréért — ma egy egész ország folklórfejlődését befolyásolhatja vagy irányíthatja. A mai folklóristától a társadalom joggal várja, hogy ne csak elsődrendű tudós, hanem elsődrendű művelődéspolitikus is legyen.

Ezúttal maradjunk csak a tudósnál, mert az ő feladata sem kevés. A szervezett folklór aranyalapja minden nép számára kizárólag a szerves folklór, ennek a kincstárosa pedig a folklorista. Minél gazdagabban fel van gyűjtve egy nép szerves folklórja, annál hitelesebben, biztosabban és gazdagabban építhető reá szervezett folklórja. Mivel a szerves folklór ma már nem él, gyakorlatilag nem gyűjthető; csak töredékeiből, emlékeiből rekonstruálható. Ebben a nehéz és kényes feladatban a folklorista rohamosan gyűrűl munkatársai azok a Sárositól is emlegetett mai öregek, azaz inkább aggastyánok, akik az első világháború előtt felnőttek — végső szorultságunkban legyünk szerényebbek vagy igénytelenebbek: legény- és leánykort — értek. Egy kis számítás árán bárki rádöbbenhet arra, hogy mit jelent a folklórgyűjtésben *itt és most* a tizenkettedik óra parancsa. És rövid gondolkodás után azt is mélyen megérti, hogy miért lett a szervezett folklór egész fejlődésének jellegéje Bartók *Cantata profanájának* utolsó sora: „Csak tiszta forrásból.” E tiszta forráshoz az utat a folklorista mutatja; ez is az ő korunkhoz méltó hivatása.

Megszakadt-e a népi gyakorlat művészetté válása?

Minden tudomány a körébe tartozó ismeretek és jelenségek törvényszerűségeinek a rendszerére épül. Ma már ilyen rendszerbe foglaltatnak a legkülönbözőbb emberi tevékenységek elsajátításának és művelésének módszerei is. Ennek ellenére — megfelelő szakmai tájékozottság hiányában, néha jóhiszemű szófűzésből is, más-kor tudatos manipulálás nyomán — a fogalmak jelentésüktől, tartalmuktól idegen kapcsolatokba kerülnek. Különösen gyakori ez a jelenség az emberi-társadalmi tevékenységek olyan területén, mint a művészet, amely az ember önkifejező, alkotó és kommunikációs készségeinek magas szintű megnyilvánulása. És természetes is, hiszen mindezekről, mint saját gyakorlatáról, mindenkinek van valamelyes ismerete, tapasztalata és véleménye. E személyes ismeretek, tapasztalatok és vélemények többsége azonban igen ritkán társul a megújuláshoz szükséges, a fejlődés szakaszainak történeti, elméleti ismereteit egyesítő, hivatásos szakmai tudattal és tapasztalattal. Eppen ezért, ha csak vázlatosan is, megkíséreljük egy általános, összefüggő rendszer részeként bemutatni a mai népművészet körébe tartozó, leggyakrabban vitatott jelenségeket.

Kezdjük talán a hagyományos néprajzi, folklórjelenségek művészetté avatásának tapasztalataival. Esztétikánk szerint a műalkotás tudatos esztétikai törekvés eredménye. Minthogy ez a törekvés a folklórjelenségek közül hiányzott, ezen a szinten még nem beszélhetünk művészetről. A népi gyakorlatban még a legdíszesebb tárgyakat, táncokat, dalokat sem tekintették művészi alkotásnak, mert a megfelelő esztétikai tudat hiányában mindennek csak a gyakorlati szerepe érvényesült. Emez alkotásoknak sokszoros kísérlettel és gyakorlattal alakították ki legmegfelelőbb tartalmát, formáját. Minthogy a hosszas gyakorlat az alkalmazott technika fejlődéséhez, tökéletesedéséhez, formáinak rendezéséhez, sajátos szerkezetek létrejöttéhez vezetett, ezek a gyakorlati rendeltetésű népi termékek számos alapvető esztétikai tulajdonsággal, tartalommal is gazdagodtak. Napjainkban, az eredetétől eltérő feltételek között, amikor a legtöbb régi tárgy gyakorlati szerepe háttérbe szorult, uralkodóvá válhattak esztétikai értékeik, és így műalkotásnak tekintjük őket. Ez a szerepváltás olyan nézetek kialakulásához vezet, miszerint a műalkotás keletkezése és működése nem feltétlenül tudatos esztétikai tevékenység eredménye.

E szerepváltás során azt is tapasztaljuk, hogy többnyire elvesz vagy ismeretlen marad e tárgyak, jelek, jelképek, díszítőelemek és díszítmények eredeti jelentés-tartalma, s a tárgy műalkotásjellegét, esztétikai értékeit csak a mindenkor felmérhető anyagok, tömegek, szín, fény, forma, ritmusok, arányok technikai-szerkezeti vonatkozásai határozzák meg. Talán ezekből az objektív esztétikai értékekből magyarázható meg a legkülönbözőbb korok és társadalmak ellentmondó tartalmú alkotásainak maradandó esztétikai hatása is.

Természetesnek látszik, hogy ezeknek, a tárgy létrejöttében nélkülözhetetlen szerepet játszó, esztétikumhordozó, objektív szerkezeti-technikai minőségeknek, értékeknek a felfogásához szükség van bizonyos fokú személyes technikai jártasságra. Enélkül a tárgy csak az adott társadalmi helyzetnek megfelelően nagyon is változó, járulékos értékei: szokás, hagyomány, divat, erkölcsi, eszmei tartalom, anyagi, használati érték alapján fogható fel. Mondanunk sem kell, hogy az esztétikum értékelésében járatlan laikus emberek általában az utóbbi tényezők egyike alapján bírálják el a műalkotások művészi értékét is.

A népművészettel kapcsolatban külön kell szólnunk a „népi” fogalmának értelmezéséről is. A népi jelleget ugyanis igen sokan csak bizonyos külső, formai jegyek alapján határozzák meg. Szerintük például népi alkotás minden olyan, bárhol, bármikor és bárki által készített tárgy, amelyen a népművészetből ismert forma és díszítmény található; minden olyan zene és tánc is, amely a folklórból ismert motívumokra épül. Ezek a külső jegyek azonban csak a forma népi eredetére utalnak. A tárgy és tevékenység népi jellegének ugyanis nélkülözhetetlen alapfeltétele a térben és időben kiterjedt előfordulás és közösségi kidolgozás. Enélkül az ilyen termék csak reprodukció, és nem tekinthető eredeti népi alkotásnak. Ezzel nem tagadjuk a reprodukció különböző formáinak értékfenntartó, -terjesztő és -népszerűsítő szerepét, de hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez nem helyettesítheti és

nem akadályozhatja az újabb, nem népi eredetű alkotási, önkifejezési formák és technikák népi asszimilációját, alkalmazását.

Igy például nem kifogásolhatjuk, ha a viszonylag korszerűen szervezett és felszerelt csíkszeredai, horezui, Curtea de Argeș-i, korondi, bukaresti, dánfalvi szövetkezeti, helyiipari kerámiaüzemek ellátják „népi kerámia”-termékeikkel nemcsak a környék s az ország, hanem a külföldi megrendelők igényeit is. Viszont az már elgondolkoztató, hogy a makfalvi, szolokmai, görögyszentimrei, nyárádköszvényesi és sármási fazekasok megfelelő kulturális propaganda hiányában még a saját körzetükben sem versenyezhetnek ezek termékeivel. A Maros megyei művelődési szervezetek ugyanis még egyetlen kiállításon sem mutatták be e központok gazdag népi kerámiahagyatékát s mai folytatását.

Azt sem kifogásolhatjuk, hogy például a marosvásárhelyi Szakszervezetek Művelődési Háza és a különböző vállalatok táncsoportjai és énekesei népi táncokkal és népdalokkal lépnek föl, viszont elgondolkoztató, hogy gyakran olyan falusi színpadokon szerepelnek, ahonnan nemcsak az ilyen szervezett, helyi tánc és a népdal-éneklés, hanem az erre lehetőséget nyújtó szokásos alkalmak is már többnyire hiányoznak. Kérdés ugyanis, hogy az ilyen polgárosodott falvakra ez kell-e, és szeretettel, megértéssel fogadják a népi táncot, muzsikát? Nem állítható azonban, hogy ezzel a szervezett és irányított, fogyasztásra berendezkedett, reprodukáló jellegű „népművészettel” szemben a néptömegek körében ma már országszerte hiányzana minden olyan tevékenység, amelyben legalább potenciálisan megvolna a térben és időben terjedő közösségi kidolgozás, a hiteles tömegművészeti válás lehetősége. A probléma ezúttal az, hogy e lehetőség ösztársadalmi és nemzetiségi szinten való érvényre juttatása mind az oktatás, mind a tömegtájékoztatózás vonalán több teret, több elméleti és gyakorlati szakmai ismeretet, jártasságot és hozzáállást igényel.

Mindenekelőtt a múltbeli, paraszti-népi meghatározással szemben el kell fogadnunk e fogalom mai, általánosabb értelmezését. Eszerint mai szóhasználatunkban népi gondolkodáson és tevékenységen általában a legújabb tudományos, elvi, rendszerező összefüggéseket mellőző, hivatásos szervezetek és intézmények által rendelteti úton és törvényekkel nem szabályozott, többé-kevésbé a személyes tapasztalatokra alapozott, természetes, naiv, közösségi tömegigényeket és jelenségeket értjük. Ha ezek az igények fejlődésük során uralkodóvá válnak, kialakítják, megfogalmazzák és kötelezővé teszik a saját intézményeik, szervezeteik ellenőrizte törvényeiket, szabályaikat, rendszerüket. A kezdeti, eredeti állapotra jellemző népi formák továbbbi, intézményes fenntartása pedig professzionizmussá válik, és nem jelenti a népi jelleget meghatározó tartalom folytatását is. Ez a népi jelleg tehát mindig a néptömegek legújabb anyagi-szellemi törekvéseit és szükségleteit kifejező, számtalan forrásból táplálkozó gyakorlatot jelent. Éppen ezért, mert sohasem lehet minden korban és minden igényt egyformán kielégítő emberi tevékenységet elképzelni, egy népi forma örök időkre érvényes rögzítése is elképzelhetetlen.

A továbbiakban a szervezett közművelődési gyakorlatban és a köztudat szintjén is tisztázni kell a szakszerű, hivatásos és a tömeggyakorlat viszonyát. Ugyanis nemcsak a laikus köztudatban, hanem szervezetek és intézmények munkájában is elmosódnak néha egyfelől az alkotás, tervezés, másfelől a termelés, kivitelezés, az új, az eredeti, a változat és a reprodukció közötti határok. Ebből kifolyólag hazai folklórkutatásunk is adós a különböző folklórjelenségek, -alkotások eredetének és fejlődési szakaszainak, formáinak tudományos igényű meghatározásával. Ugy például szemléltetném az ebből eredő visszasságokat. Tíz-tizenöt évvel ezelőtt egy marosvásárhelyi iparművész eredeti, tehát addig senki által nem látott és nem használt díszítményeit átvették a mezőfelei gyékénykötő földművesek, és munkáikon több változatban is kezdték alkalmazni. Miután ezek a sajátos szerkezetű díszítmények fővárosi kiállításokon is szerepeltek, a képzőművészeti alap bukaresti üzleteiben egy másik hivatásos iparművész rafiaszöttéssein is megjelentek. Ugyanakkor az akkori tartományi néptanácsai szervek írásbeli figyelmeztetésben részesítették a tervező iparművészt, miszerint ő illetéktelen a szerzői címre, mert az ilyen művek „eredeti szerzői” azok, akik kivitelezik. Mi lenne a természetes következménye egy ilyen állásfoglalásnak és figyelmeztetésnek? Talán az, hogy a tervező iparművész vegye igénybe a szerzői jog törvényes védelmét, és senkinek se engedje műve felismerhető, sajátos elemeinek alkalmazását és forgalombahozatalát?

Ezenkívül több, jó- és rossziszemű „elvi állásfoglalás” a helyi hagyományok ápolása és védelme címén igyekezett és igyekszik elszigetelni és megakadályozni hasonló, hivatásos és műkedvelő kapcsolatok létrejöttét és folytatását. Általában igen sokan még az első asszimiláló kísérletek előtt megbélyegzik az elsajátítást elősegítő reprodukálást. Mindezt attól függetlenül, hogy adott esetben semmilyen folytatható helyi népi-művészeti hagyomány sem mutatható ki.

Nemcsak a laikusok, de a közoktatás, közművelődés és tájékoztatás képviselői sem igen ismerik a különböző folklorjelenségek eredetére vonatkozó tudományos kutatások eredményeit, s így olyan nézeteket képviselnek, mintha az alsóbb társadalmi rétegek, osztályok történelmük során a felsőbbektől teljesen független, önálló technikát, tudományt és művészetet folytattak volna, s a népi alkotásnak továbbra is csak ez lenne az útja. Ez a felfogás talán azért is általános, mert még a „tanult emberek” sem tudták mind asszimilálni a különböző úton szerzett és különböző területekre vonatkozó ismereteiket. Véleményem szerint azonban az ilyen eredetkutatásnak is csak módszertani és történeti következtetések levonása lehet a célja. Sajátos jogokat ugyanis csupán a saját gyakorlat értékei biztosíthatnak.

Az egyes művészeti ágak és műfajok meghonosodásával és terjedésével kapcsolatban kiindulópontunk az, hogy az ember spontán és tudatos esztétikai tevékenysége igen különböző területekre terjeszhető ki. Így például mindenki csupán a saját testi, szellemi adottságainak megfelelő esztétikai szinten művelheti elbeszélő, éneklő, mimelő, táncos, játékos önkifejező hajlamait és készségeit. Más adottságok érvényesítéséhez, mint amilyen például a zenélés, írás, rajzolás, festés, mintázás, fényképezés, filmezés, vagy a mesterségek egyszerű és művészi szintű gyakorlásához különböző anyagokra, eszközökre, szerszámokra és gépekre van szükség. A zenekari muzsikálás, kóruséneklés, színjátszás pedig csak társakkal, szervezett alkalmak során és vezetéssel gyakorolható.

Ebből a felsorolásból a népi gyakorlatra is érvényes, az elsajátítás, gyakorlás, művelés objektív feltételeitől függő sorrendet állapíthatunk meg. Természetesen minden esetben meghatározó a társadalmi-kulturális környezet is, amelyben ezek az önkifejező, alkotói lehetőségek kibontakozhatnak, gyakorlatiá, szükségletté és értékké válhatnak. Külön-külön vizsgálva e műveltségalkotó tényezőket ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a csupán személyes adottságokhoz fűződő készségek művelését a közvetlen társadalmi környezet türelmetlensége, idegenkedése szűkebb korlátok közé szoríthatja ugyan, de teljesen meg nem szüntetheti, mert ezek csak az emberi személyiség lényegével, műveltségével együtt változhatnak. A különböző anyagokhoz, eszközökhöz vagy a szervezéshez, megrendeléshez és fogyasztáshoz kötött tevékenységek és alkotói készségek fejlesztését pedig az alkotó személyiségtől többnyire független és gyakrabban változó gazdasági, kulturális, politikai adottságok, célok és divatok is szabályozhatják.

Amíg például a szerelmi énekek, népdalok, könnyűdalok éneklésében, a mesélésben, a társasági táncban még beszélhetünk bizonyos fokú mai nemzetiségi tömeggyakorlatról, addig ezek szervezett formáiról: ének- és zenekarokról, színjátszó és táncosportokról, népi játékok és szokások gyakorlatáról már sokkal kevesebbet. A pár évvel ezelőtt megtartott nyáráradmenti és Kis-Küküllő menti kórustalálkozókat például bürokratikus intézkedések és kedvezőtlen közművelődési szellem következtében megszűntek. Alig néhány évi működés után akadékoskodások számolták fel a szépen indult csíkfalvi értelmiségi zenekart is. Megszűnt a Maros megyei Népi Művészeti Iskola országos elismerést szerzett, mezőfelei naiv festő tagozata is.

A szövetkezetesített és intézményesített népi mesterségek, népi együttesek, műkedvelő képzőművészek egyesületei gyakorlatában pedig még fokozottabban érvényesülő a tömegek spontán alkotói gyakorlatát és tevékenységét fogyasztással helyettesítő irányítás és hivatásszerű szervezettség. Annak ellenére, hogy az amatőr vagy hivatásos szinten szervezett tömegrendezvények bizonyos közös vonásaik ellenére sem téveszthetők össze a természetes, spontán népi gyakorlattal és megnyilvánulásokkal, különböző értékek közvetítése révén a közművelődés igen jelentős tényezői lehetnek. Ezt bizonyítják az 1930-as évek sokfelé megtartott dalárda-versenyei s a későbbi nyáráradmenti kórustalálkozók is, amelyeknek éppolyan népművelési jellegük volt, mint az utóbbi évek görgényi leányvásárainak. Ezeken szereplők és közönségük, az összehasonlítás mércéjén, gyakran szakszerű, hivatásos segédlettel mérhették föl önművelésükben elért eredményeiket. A kórusok és vezető szakembereik, tanítók, karmesterek és zeneszerzők önkéntes társulásának céljaként saját vágyaik és érzelmeik művészi kifejezésére törekedtek. E rendezvények rendszeres ismétlése rendszeres gyakorláshoz, ez pedig természetszerűen magasabb, gyakran művészi színvonalú előadói-technikai, önkifejező készségekhez vezetett.

Egy időben a Maros megye közművelődését irányító szervek különféle intézkedésekkel igyekeztek javítani a műkedvelő mozgalom szerkezetén. De — sajnos — nem mindig szerencsés kézzel. Hogy az egymástól nagy távolságra eső helységek műkedvelő rendezvényei például ne essenek egybe, a kórustalálkozók korábban kijelölt időpontját addig változtatták, amíg teljesen elmaradtak. Alkalmi szerepekre mindegyre újjászervezték egyes „műkedvelő művészcsoportokat”, azonban ezek léteének objektív és szubjektív feltételei kevésbé biztosítják a megkívánt műsorszámok művészi, esztétikai kidolgozásának lehetőségét. Megjegyzendő, hogy a *Meg-*

énekünk, Románia fesztivál jelentős pezsgést, fölélnkülést hozott sokfelé, de sajnos, egyes körzetek, művészeti ágak, csoportok kimaradtak ebből a föllendülésből, máshol pedig a nekirugaszkodás szalmaláng volt, nem követte folytatás.

Természetesen más-más tömegalapja és népi-közösségi jelentősége lehet ma az öltözködésnek, a lakberendezésnek, a környezet, a munkahely kialakításának, a családi és nagyobb összejövetelek megszervezésének, a lakodalmi, névnap, születésnap köszöntők elmondásának, vagy a versmondás, zenélés, ének, tánc, játék, fényképezés, rajzolás, festés, faragás, kötés, szövés, varrás és nem utolsósorban a mindennapi termelőmunka esztétikai gyakorlatának. Személy szerint senki sem tehet arról, ha érdeklődése és gyakorlata megrekedt a gipszgombák, kerti törpék, műanyag-hattyúk, -katicabogarak, holdvilágos tájak, rémregények élvezetének alacsony szintjén. Számítalan embert ismerünk, aki keresve keres támpontot, mintát, példát, tanácsot, ösztönző véleményt érdeklődése kielégítésére. Bizonyos területeken még a hagyományos népi eljárások és formák jelentik a legmegközelíthetőbb és legmagasabb színvonalú forrásanyagot.

Még a szervezett kulturális-művészeti tömegrendezvények sajtóbeli méltatása is legtöbbször megreked az általános, számszerű adatok és tartalom ismertetésénél. Ennél is kevesebb figyelmet fordítunk a népi művészeti tevékenység minőségi, szakmai, esztétikai elemzésére. A megfelelő szakmai irányítás hiányában a *Megénekünk, Románia* fesztiválon gyakran mennyiségi és minőségi szempontból is adottságuk színvonala alatt szerepeltek Maros megyei magyar népdalénekesek, szövő, varró, faragó, fazekas, festő, rajzoló tehetségeink. A nyilvánosság szükségessége pedig lehetlenné teszi a saját értékek asszimilációját, a közösségi gyakorlatot és kidolgozást: bármilyen népi műveltség fenntartását. A szakszerű tájékoztatás, irányítás és bírálat hiányában pedig nem csoda, ha sokan úgy vélik, hogy a műkedvelőktől, a népművészet alkotóitól, szervezőitől és irányítóitól nem szabad számon kérni az esztétikai értékeket. Amíg meg nem valósul a népi művészeti tevékenységek minden formáját átfogó irányító, értékelő tömegtájékoztatás, addig a közösségi gyakorlat egyik fő feltétele az eddigi népi művészi tevékenység folytatása és újabb alkotások létrehozása.

Nagy Imre rajza

Képzőművészetünk önismerete

Művelődésünk szerkezetében, úgy tűnik, a képzőművészet helye és szerepe egyre fontosabb lesz. Ez egyrészt a technikai fejlődéssel, a vizuális kultúra világméretű előretörésével hozható kapcsolatba, másrészt összefügg azzal a társadalmi-nemzetiségi elkötelezettséggel, amely már a két világháború között élő legjobb hazai művészeket és művészetüket jellemezte, s amelynek továbbélését — más feltételek, más parancsoló körülmények között — napjainkban regisztrálhatjuk. Éppen öt évvel ezelőtt ebből a felismerésből született meg folyóiratunk első képzőművészeti számának a terve, majd maga a szöveg- és reprodukció-összeállítás (mindmáig a legterjedelmesebb Korunkszám, tizenkét íven). A Korunk Galéria ugyancsak akkoriban tette meg az első lépéseket (az első katalógus, a Paulovics Lászlóé, e képzőművészeti szám mellékleteként is szerepelt).

Száz szerkesztőségi kiállítás után került sor, 1978 májusában, a Korunk Galéria ünnepi tárlatára: grafikusaink vallottak ezúttal a szülőföldről (a válogatott anyag a Galéria harmadik kisalbumaként, Szülőföld címmel nemrég jelent meg), s e képi vallomások ihlető környezetében, június első napjaiban megpróbáltunk alkalmat teremteni az elméleti-esztétikai-művészetpolitikai általánosításra: kerekasztal-beszélgetésre hívtuk képzőművész-, műkritikus- és művészettörténész-munkatársainkat, szerkesztő kollégáinkat. A fél évtizeddel ezelőtt — igaz, akkor inkább csak elméletileg fölvetett — kérdés (Solymár István: Nemzeti és egyetemes a képzőművészetben. Korunk, 1974. 2.) közvetlenebb, gyakorlatibb szempontú megtárgyalását tűztük napirendre. Lényegében itt is az egyetemes emberi gondokról, az itthoni elkötelezettségről és a sajátosság méltóságáról volt szó, még ha a vita résztvevői más-képpen is fogalmaztak.

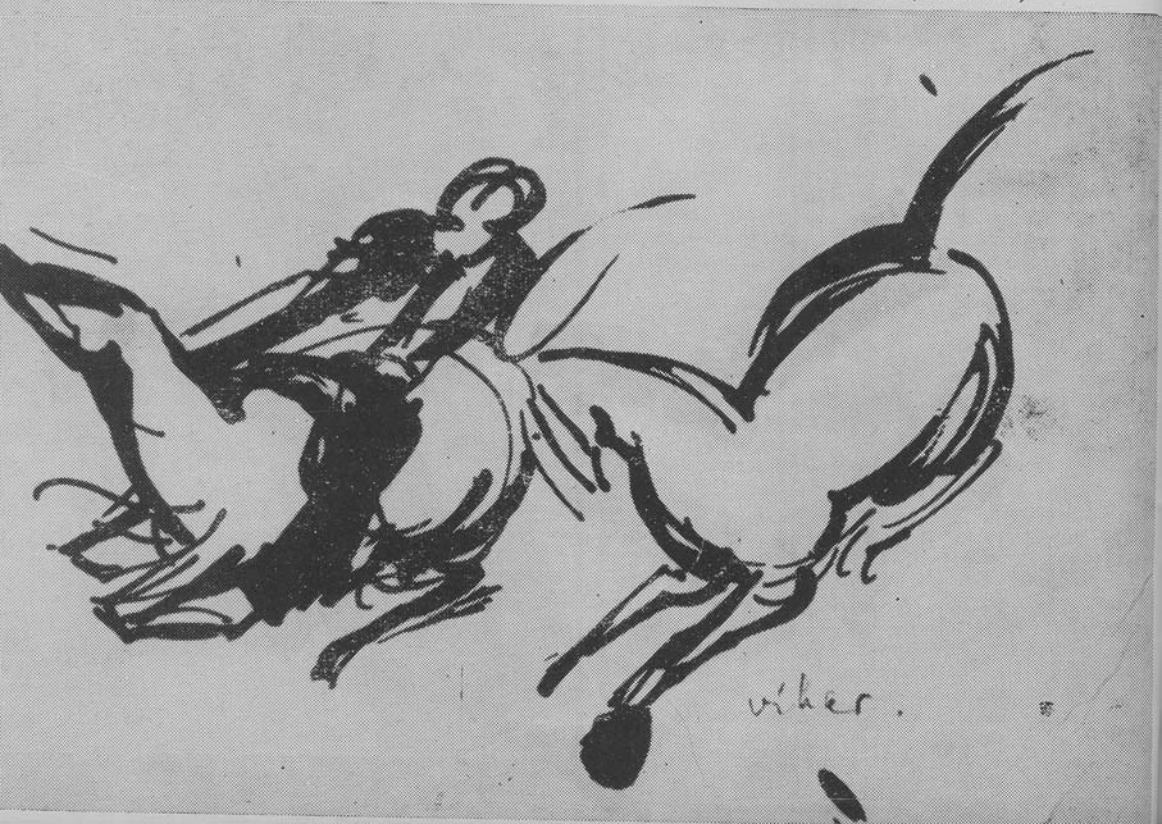
A szövegek, melyeknek most helyet adunk, nem magnószalagról vagy gyorsírói feljegyzések alapján készültek: csiszoltabb, véglegesített írásos változatai a kerekasztal-beszélgetésen elmondottaknak. Ezért hiányzik összeállításunkból néhány hozzászólás, s ezért tűnik a vitaanyag (legalábbis formájában) statikusabbnak, mint ahogy azt annak idején a szerkesztőségben jelen lévők érezhették. Várjuk természetesen a Vetró Artúr, Nagy Pál és Balázs Imre hozzászólását is, hiszen lényeges jelenségekről szóltak: a művészegyéniség meghatározó jellegéről (egy-egy irányzaton belül vagy éppen irányzatok elindításában), az életérzés és divat különbözőségéről, a táj és hagyomány befolyásolta szemléleti eltérésekről, ami országos kiállítások zsűrizésekor is érvényesül, a művészeti oktatás következetlenségeiről, az amatőr mozgalom hasznáról és veszélyeiről, a fiatalabb (a 60—70 éven inneni!) hazai magyar képzőművészek munkásságának művészettörténeti értékeléséről, illetve ennek hiányáról. Várjuk a kerekasztal-találkozón jelen nem lévők hozzászólásait is. Nem egyetlen „szerkesztőségi akcióról“ van ugyanis szó, hanem létfontosságú problémákról, amelyeknek ha nem is tudunk jelenleg olyan mutatót külsőt adni, mint az említett képzőművészeti különszámban — súlyuknak, közösségi jelentőségüknek megfelelően, folyamatosan szeretnénk helyet biztosítani a folyóiratban.

NAGY ALBERT: AZ ÜSVÉNY

NAGY IMRE: VIHAR (VÁZLAT)

Murádin Jenő • Fáziskülönbség a nyugati élvonal és a kelet-európai eredmények között

Képzőművészetünk fantom-kérdése az elkülöníthető *sajátosság*. Hogy ez a nehezen megfogható valami alakot ölthessen, el kell végezni a szükséges művészetelméleti, történelmi, stílustörténeti és egyéb vizsgáldásokat. Ez alkalommal a modern művészetek térhódításáról, közelebről a *korszerű festői formanyelv hazai meghonosodásának útjáról* próbálok áttekintést nyújtani.

Erdélyi — és bizonyosan kelet-európai — sajátosság volt a konzervatív közállapotoknak és szellemiségnek megfelelő művészeteszmény. Az *egyéni rendeléstől*, a képírók, festők udvari vagy főúri foglalkozásától a *társadalmi igény* megszületéséig nehéz és küzdelmes út vezetett.

A múlt század közepére és második felére a nagyarányú művészlevándorlás a jellemző. Művészeink lennének pedig, s nem is akármilyenek (!), de épp az említett társadalmi igény hiánya adja kezükbe a vándorbotot. Barabás Miklós Bukarestben, majd Budapestten telepedik meg, Szathmári Papp Károly, miután „a cudar Kolozsvár” — ahogy írta — művésziát nem képes eltartani, végleg Bukarestbe költözik; a Temesvárról induló Brocky Károly Londonban próbál szerencsét. És folytathatom a sort Székely Bertalannal, Paál Lászlóval, Nagy Istvánnal, de akár kisebb kaliberű művészekkel, Veress Zoltánnal vagy Stein Jánossal, akikkel éppen az elindulás nehézségei közepette lettünk szegényebbek.

Ebben a kifosztó elvándorlásban látom egyik okát annak, hogy mindaz, ami a kortárs művészetben, az egyetemes festészetben vagy szobrászatban korszerű volt, csak nehezen találhatott felkaroló hívekre. Erdélyi városok művészközösségeinek a nagykorúságig kellett eljutniuk előbb, hogy a minőségi ugrásra képesek legyenek.

A nagybányai kolónia története nagyon tanulságos példákkal szolgál. Bővebben ugyan nem akarok kitérni rá, mivel sokszor és sokféleképpen írunk már erről, csupán néhány idevágó tanulságra figyelmeztetnék. A kolóniaalapítók Párizst-látott művészei nem az impresszionizmusból indulnak ki. Nem az akkori idők legkorszerűbb művészetszemléletét teszik magukévá, hanem egy régebbi iskola tanítását. A plein air festészet mindenhatóságára esküsznek, ami persze mifelénk haladás, sőt forradalom, de a szabadtéri festészetben a későnaturalista modell lesz az eszményképük. A szelíd naturalista Bastien-Lepage művészetét tekintik példának, hogy aztán a nagybányai szabadtermészeti festés színésítse meg képeiket. Fokozatosan jutnak el az impresszionizmus felé mutató eredményekig, de nem azon az úton, amire klasszikus formában a francia festészet mutatott példát. Még Ferenczy Károly is csak a fény színátalakító hatását aknázza ki, és nem a formák, a tárgyak alak felbontásának festői-művészi lehetőségét. Hazai művészetünk egyik sajátosságának kell tekintenem az impresszionista művészetmegközelítésnek ezt az útját. Ferenczy Károly képeit, a *Márciusi estet*, a *Cigányokat* említhetem példának a mondottakra, vagy Thorma János *Kocsisok között* című ismert munkáját, továbbá Krizsán János felfénylő színességű vásznait, végül a kolozsvári Ács Ferenc hasonló (vagy még szelídebb) eredményeit. Egyébként a román művészet egésze is hasonló utat jár be: Nicolae Grigorescu művészete is ezekkel az eredményekkel mutat rokon vonásokat.

Nagybányát a századelő újabb forradalom hozza lázba. Kirobbantó oka ennek épp az volt, hogy az alapítók impresszionizmus előtti eredményekből indultak ki, s a Párizsból újonnan érkező fiatalok döbbenet tapasztalják a fáziskülönbséget. Ők már posztimpresszionista mintákat utánoznak, és Nagybányát mindenestül a múltba utalnák vissza. 1906-tól Czöbel Béla, Boromisza Tibor és társaik Cézanne, Gauguin, Matisse és mások modorában festett képekkel térnek haza. Forradalmuk megbontja a művésztelep egységét — a rebellesek egy része Kecskemétre távozik.

Réti István mutat rá, mi is volt a lényege ennek a forradalomnak, pontosabban miért fenyegette létében e lázadás az alapítók elképzelt modellét. A közös alapot, a természetet eddig senkinek sem jutott eszébe odahagyni. „Most — írja — éppen e bázis ellen tört ki a forradalom, a természet zsarnoksága ellen, mely Gauguin szerint »zavart támasztott a művészetben« és »a művészeket minden vadságuktól megfosztotta.«

A kolónia végül is túljut a megrázkódtatáson. Hagyományosok és modernnek békésebb együttélésére is lehetőség adódik. De Nagybánya csak egy része — és részben különálló fejezete — a hazai, az erdélyi művészet egészének.

A fáziskülönbség a nyugati élvonal és a kelet-európai eredmények között mással sokkal jelenvalóbb és érzékletesebb. Nagybánya úttörő munkát végzett, ha le is maradt az európai élvonaltól. Más központokban művészeinknek még nehezebben kellett megharcolniuk a kifejezés korszerűségéért, pontosabban ennek társadalmi elismertetéséért.

Kolozsváron csak a századelőn — 1910-ben — rendezik az első olyan nagyszabású kiállítást, mely a legmodernebb magyar festészeti eredményekkel ismertette meg. Visszatekintve erre a kiállításra, a *Művészház* nevű csoportosulás 1910 nyarán Kolozsváron és Nagyváradon rendezett bemutatójára, azt kell állítanom, művészeti életünk történetének talán legnagyobb botránját és sajtópolémiaját okozta. „Vannak — írta az *Ellenzék* 1910. július 1-i száma —, kik a színek legnagyobb diszharmoniaját összhangzónak találják, az izléstelenséget tetszéssel fogadják. [...] A múltkor a »Holnaposok« ostoba költészetét hozták, most néhány félszeg mesterember selejtes képeiből rendeztek kiállítást.” A cikkíró (Sipos Kamilló) meg is mondja, hogy kik ezek a selejtes mesteremberek: „Egy képei hóbotrosak. [...] Gyalázatosak Rippl-Rónai művei. Az összes ronda képek között a leggyalázatosabb Rippl-Rónai 88. számú képe, »Esti toalett«. Ez már az izléstelenségnek, a rondaságnak netovábbja. Ez már a rendőri beavatkozást is kihívja. Elég lesz, ha elárulok annyit, hogy egy ronda fehérség ingben bolhászkodik.” „Egész szellemi táplálékuk — vonja le a következtetést — a »Népszava« és ponyva füzetekinek olvasásából áll.”

Társadalmi megütökzést, botránjt okozott egy évvel korábban Nagyváradon a Böllőni György által rendezett kiállítás is, melyen Gulácsy, Kernstok, Rippl-Rónai és Márffy képeit mutatták be.

Az első világháborút követő változások, ha nem is egy csapásra, de lényegesen csökkentik a már említett fáziseltolódást. Társadalmunk egy rétege más ideológiai alapból kiindulva fogadja be az újat. A Tanácsköztársaság emigránsai készítgetik a talajt az új művészet meghonosítására. Folyóirataink közül a *Korunk*, a *Periszkóp*, a *Genius* és *Új Genius* lesznek a korszerűség propagátorai. De rendkívüli felvilágosító munkát végeznek napilapjaink is, melyek már korántsem csupán az elutasítás vagy elzárkózás álláspontjáról tárgyalják az avantgarde művészet mibenlétét.

Az izmusok művészetének számos hazai művelője akad. Olyanok is, akik alig-alig maradnak el az élvonaltól, vagy éppen kiteljesítői ezeknek az eredményeknek. Gondolok itt a konstruktív szemléletet és az expresszionizmust eszményképének valló Mattis-Teutsch Jánosra, az első kubista képeket festő Mund Hugóra, Dömötör Gizellára, majd Kunovits Andrára és Pittner Olivérra, a szürrealizmushoz és expresszionizmushoz közel álló Leon Alexre.

A modern művészet elleni vehemenciák persze továbbra is jellemzői társadalmunknak. A különbség most az, hogy e szemlélet nem terjed ki valamennyi rétegre, s a modern művészetnek is akadnak lelkes támogatói, mecénásai és vásárlói. Az elismertetésért persze meg kell harcolni, újabb és újabb ütközeteket kell nyerni. Nagy István művészete sem találkozott osztatlan sikerrel. A minőség instaurációját hozza, de ellenzői ennek a formabontásban végső soron szelíd képkalkotásnak is vannak. 1926-os kolozsvári kiállítása kapcsán az elismerés hangja mellett elmarasztalást is hallhatunk. „Semmi esetre sem az a felhőkarcoló művészi titán — írta egyik folyóiratunk szemléirója —, akinél különbet nem szült erdélyi anya.” (*A Hírnök*, 1926. május 15.)

A húszas-harmincas években sokirányú hatást asszimilál a romániai magyar képzőművészet. Követőkre talál az avantgarde művészetek úttörőinek művészetét. A német expresszionizmus (vagy Masereelnek ugyancsak az expresszionizmushoz sorolható művészetét) éppúgy híveket toboroz, mint a konstruktív irányzatok eredményei. Korábról még a futurista példa követésére is találunk szemléltető munkát — Gallas Nándor egy-két szobrában! A cézanne-i és matisse-i szerkesztés és színvilág Szolnay festészetében kap visszhangot.

A kolozsvári Képzőművészeti Főiskola Párizsban tanult tanárai a jelenkori francia művészet, mindenekelőtt Cézanne tanítását propagálják. Követhető vonala van az olasz eredetű neoklasszicizmusnak. A legtisztábban Fülöp Antal Andor törekvései sorolhatók ide, de Pászék Jenőnek, Klein Józsefnek, Tasso Marchininek, Erdős I. Pálnak is vannak neoklasszicista korszakai.

A gazdasági válság nyomora, majd a háború borzalmainak előérzete hoznak drámaibb hangot képkalkoló művészetünkbe. A húszas évek végén új műfajként jelenik meg nálunk az ipari táj. A munkássorsót már nem valami álromantika jeleníti meg festőink és grafikusaink képein, hanem a látott és tapasztalt valóság. Gy. Szabó Béla metszetkönyve, Leon Alex, Kazár László, Klein József grafikája, Ferenczy Noémi szönyegszövő művészetét, Vida Géza grafikái és szobrai ennek a szociális tartalmú művészetnek legszebb eredményei.

A második világháborút követően nehezen talál magára a hazai képzőművészeti élet. Alkotóink közül többen koncentrációs táborban pusztulnak el (Tibor Ernő, Katz Márton, Klein József, Jándi Dávid), igen sokan pedig csak évek múltán térnek haza a hadifogságból.

Hazai, de éppúgy kelet-európai sajátosság, hogy a negyvenes évek végén — mintegy tíz évig — mesterségesen megszüntetik a művészi alkotás egyetemes

kapcsolatát. A dogmatizmus éveit ezek, amikor a hibásan értelmezett realizmus kánonja kötelezővé lett, s a formalizmus bélyegét sütötték az ettől eltérő törekvésekre. Nemcsak az egészen újat utasították el a művészeti élet akkori irányítói, de már korábban érvényt szerzett stíluseszmények követése is főbenjáró bűnnek számított. Ha valami hasznót egyáltalán hozott ez a mesterséges beszűkítés, az abban nyilvánult meg, hogy művészeinket kompozíciós művek megalkotására készítette, s az ebben szerzett gyakorlat később a monumentális művészet — az építészettel és téralakítással összefüggő műfajok — fejlődésében nyilvánult meg.

A hatvanas évek elejétől indul meg ismét az eszmék és irányzatok szabadabb körforgása. Művészeink közül egyre többen látogatnak külföldre. Ezek az utak egyben felfedező tanulmányútjaink lesznek. Mint jellegzetességet emelném ki azonban, hogy az idősebb nemzedékhez tartozó művészeink közül sokan — akik pedig korábban a hazai élvonalhoz tartoztak — már nem tudtak visszatérni önmagukhoz. Műzeumaink raktári anyagában lehet látni, hogyan tettek meg 180 fokos fordulatokat egyáltalán nem képességek nélküli alkotók. Tegnap még a hamisan értelmezett szocialista realizmus pátozsa jegyében alkottak voltaképp zsánereket, másnapra, mindennel szakítva, mindjárt a nyugati mintájú formabontásra tértek át.

A mesterséges elzártság éveit után gátak szakadtak át. A felgyült vizek azonban bőven hoztak hordalékot is. Divat lett mindenáron modernnek lenni. S a lebiggadást nem ösztönözte átgondolt művészetpolitika. Egész közeli példákra, kolozsvári esetekre hivatkozva: csak visszavetést szülhetett az a gátlástalanság, amelyet tárlataink bírálóbizottságai éveken át tanúsítottak. Korábban a formalizmus vádjával tettek lehetetlenné alkotókat: Nagy Albertnek, Szervátiusz Jenőnek, Mohi Sándornak, Gy. Szabó Bélának, Fülöp Antal Andornak jutott ki bőven az elmarasztalásból (!). Utóbb pedig — nemritkán épp ugyanazok! — székakasként fordultak a mindenáron „modern” felé. Akkor is, ha ez a modern nagyon is külsőségekben volt az, ha utánérzésekkel, a legnyilvánvalóbb áthallásokkal volt tele. A jelennek végső soron ez is jellegzetessége.

Mezei József • Átlépni az empíria küszöbén

Rendezzünk képzeletbeli kiállítást, melyen — hogy csupán néhány lezárult életműnél maradjunk — Nagy István, Mattis-Teutsch János, Szolnay Sándor, Nagy Imre és Nagy Albert festményei szerepelnének. A szembeötlő rokon vonások, összefonódások ellenére ezekből a művekből (holott nagyjából egyidejűek) nem körvonalazódik valamely „iskola”; összetartozásukat az adja meg, hogy más-más területében tükrözik azt az egzisztenciális különösséget, amely egy adott korszak romániai magyarságának sajátja volt. A többségi román néppel együttélő romániai magyarság, amely az időbe messze visszanyúló sajátos hagyományokkal is rendelkezik, annyira eltérő földrajzi-gazdasági-társadalmi-kulturális-népességi körülmények között élt, annyira rétegzett volt már a két világháború közötti korszakban, hogy a belőle kinőtt, őt képviselő művészek nem kényszerültek sorsszerűen közeli hurok pengetésére.

Ennek az impozáns névsornak az egyszerű áttekintése is elég ahhoz, hogy mindjárt szűkösnek, sőt elfogadhatatlannak tűnjék az a létező felfogás, mely szerint a romániai magyar képzőművészet specifikumát egy belterjes népiességben kell keresnünk. Nagy István, Mattis-Teutsch, Szolnay Sándor művészte aligha hozható összefüggésbe a népiességgel. De a tősgyökeresség mintapéldáiként emlegetett Nagy Imre és Szervátiusz Jenő művészetének „urbánus” gyökerezte is könnyen kimutatható, kezdve azzal, hogy a magyar népkarakter keleties, „tatáros” vonásait, melyeket oly előszeretettel ábrázoltak, nos ezt a kalotaszegi és székelyföldi „egzotikumot” már előttük fölfedezték a szecesszió művészei, s hogy ezt az előzményt meghaladva, erőteljesen egyéni módon tudták ábrázolni a népiéletet, népből vett hőseiket, az nem kis mértékben annak köszönhető, hogy hasznosítani tudták az expresszionizmus tanulságait is. A romániai magyar népiesség melegágyának tekinthető csiki és gyergyói medence táji világa, mint ismeretes, Nagy Istvánt már előbb rabul ejtette, művészi látásmódját erőteljesen befolyásolta, ám úgy, hogy a minden ízében „urbánus”, konstruktivista beállítottságot szilárdította meg benne. Kevesen tudnak arról, hogy a népiesség ama eszménye, amely Nagy Imrét és Szervátiusz Jenőt a művészi beteljesülés felé kalauzolta, egy időben a fiatal Nagy Albertet is lenyűgözte — és gúzsba kötötte; mindannyiunk szerencséje, hogy idejekorán sikerült kiszabadítania magát ebből a szorításból.

Közös vonásuk ellenben ezeknek a népies és nem népies művészeknek, tulajdonképpen e korosztály minden jeles egyéniségének, hogy sokfelőlről szedték össze

petrencéjüket, és különböző mértékben, különféle vonatkozásokban, de mindannyian érzékenyen bizonyultak a kortársi modernség eszméi iránt. Talán nem túlzás velük kapcsolatban az erdélyi humanista hagyományokra hivatkozni: magartítás-mintájuk régiségbeli előzményekkel vonható párhuzamba; mint ahogyan mindegyre újra-kezdő, távoli elődeik tájékozódását sem határolta körül valamely kijegecsedett hazai klasszikus-akadémikus tradíció, formai folytonosságtudat, a nagyvilágba kitekintve ők is kötetlenül tervezték művészetük pavilon-épitményét. Romantikus hévvel és ösztönös biztonsággal sajátították el, sajátították ki azokat a korszerű kifejezési eszközöket, melyek révén felragyogtathatták a hazai városi, falusi és természeti táj festőileg meg nem hódított látványát. A modern festőiség és a festőileg szűz területek szimultán felfedezésélménye olyannyira áthatja ezeket az életműveket, hogy a későbbi, kritikus szemlélő is méltatlannak érzi itt a következtelenségek és más ábrázolási problémák hidegszívű hánytorgatását. — Milyen távolinak tűnik, ezekre az életművekre gondolva, a tragikus sorsú előfutár, Gyárfás Miklós modern festőiségért folytatott reménytelen küzdelme, holott a valóságos időbeli távolság meghökentően csekély.

Csakhogy közben lejáródott a provinciátudat, az elmaradottság-tudat görcsét föloldó, felszabadító erejű nagybányai intermezzo. Létrejött az újító szellem táborveréseként, a máramarosi hegyek között egy művésztelep és szabadiskola, melynek akadémikus képzettségű, de az akadémizmus szellemével szembeberült alapítói azt a szerepet szánták, hogy ballasztok nélküli, eleve a helyi színekre érzékenyített iskolázottságot biztosítson a résztvevőknek. A sors iróniája végül is, hogy ez a sokat ígérő, kifutásra érdemes plein air szabadelvűség idő előtt megcsökött, és provinciális szinten konzerválódott, hiszen ennek okát a sokat hánytorgatott személyi és közvetlen külső körülményeken túlmenően abban lelhetjük föl, hogy az éppen csak utolért európai fejlődés arcvonala álló helyéből akkor ugrott meg, amikor az erdélyi Barbizon konzolidálódóban volt. Így történhetett meg, hogy az újkeletű polgári vásárlói igényt döntőleg a nagybányai iskolából kikerült közepes vagy gyenge színvonalú festők elégítették ki ugyan, de a két világháború közötti korszak legjelesebb művészeinek már többnyire Nagybánya mellőzésével vagy csupán érintésével rótták le a tanulói éveiket, a rövid ideig Kolozsvárt, majd Temesváron működő, hivatalos státusú, valójában azonban szintén inkább szabadiskola jellegű főiskolán, vagy Bukarestben, mások Budapesten és még tovább, Nyugaton, főiskolákon tanultak, szabadiskolákban vagy tanulmányutakat téve képezték magukat.

Viszonylag kevesen szegődtek az avantgarde irányzatokhoz, de ahhoz elegendő és olyan eredményeket fölmutatva — gondoljunk például a marosvásárhelyi születésű Bortnyik Sándor konstruktivista tevékenységére, az absztrakt expresszionizmust kiválóan képviselő Mattis-Teutschra —, hogy a jelenséget számon tartjuk és alaposabban felkutassuk (illene már egy teljes névsort összeállítanunk), mindamellett, hogy a frissen feltört hazai parlag nem kedvezett az ilyen merész honosításoknak. Mattis-Teutsch és a többiek kompromisszumokra kényszerültek, amennyiben itthon maradtak; hozzájuk képest szerencsésebben alakult az irányzatosság kötelékeit fel nem öltő pályatársak életműve.

Hőskorszak volt kétségtelenül a két világháború közötti időszak. A műkedvelőként induló tehetségek viszonylag könnyen fölzárkózhattak az okleveles művészek mellé, mivel ezek céhes elkülönülése az ismételt kísérletek ellenére sem változott meg. A különféle érdekvédelmi — és nem irányzatos — csoportosulások nem tudták számottevően befolyásolni a művészeti életet és még kevésbé a művészeti piacot. Persze árnyaldala is volt ennek a helyzetnek. A felszínesség és a dilettantizmus akadálytalanul érvényesülhetett, s még leginkább a művészegzisztencia presztízhányá és jövedelmezőtlensége riasztotta a dilettánsokat. Az anyagi gondok igencsak megkeserítették a művészek hétköznapijait, de kevés kivételtől eltekintve nem térítették le őket választott útjukról, hiszen stílusváltással sem könnyíthettek volna érezhetően anyagi helyzetükön.

Ez volt az a korszak, amelyben először valósult meg ezen a tájon kollektív méretekben, bár természetesen nem azonos színvonalon az, amit Németh Lajos az egyetemes művészettel való együttrezonálásnak nevez, habár az erdélyi román, magyar, német művészeket nem fűtötte világhódító ambíció, a helyi színek és sajátosságok korszerű formában történő megörökítése foglalkoztatta őket, ily módon törtek eredetiségre; akit pedig ez a cél nem elégített ki, az Bukarestbe telepedett át, vagy külföldre távozott.

Ezt a művészi hitvallást természetesen magával hozta a népi demokrácia korszakába az a nemzedék, amelyben annak idején megfogamzott, s az eredeti elképzelések szerint ennek kellett volna érvényesülnie mint oktatási alapelvnek a Kolozsvárt létrehozott művészeti főiskolán. A dogmatikusnak értelmezett szocialista realizmus normáinak kötelezővé válása azonban az amúgy is kikristályosulatlan elkép-

zeléseket tárgyalanná tette, és ez a köztéték elég hosszan tartott ahhoz, hogy ne múljen el nyomtalanul. Kérdéses viszont, ha netán lehetőség adódott volna rá, más-ként alakul-e a helyzet? Az a közvetlenség, amellyel a művészet és a valóság kapcsolatát korábban jellemezhetjük, a plebejus öntudat, amely az európai hatások befogadását közben egyáltalán nem akadályozta, s az idősebb nemzedék hatvanas éveiben megújuló művészetének ismét jellemzője, a felfedezés eufóriájában fogant, s hivatásos művészek képzésére módszertant kivonatolni belőle aligha lehetett volna. A struktúrájában szabályos akadémiának született kétnyelvű kolozsvári főiskola, úgy tűnik, szükségszerűen kellett hogy megerősödjék; ahhoz pedig, hogy e falak között mindjárt a kísérletező szellem is meghonosodjék, sem a külső, sem a belső feltételek nem voltak meg.

Ez az intézmény azonban már létrejöttével eléggé föl nem becsülhető szerepet játszott; hozzájárult ahhoz, hogy társadalmilag elismert foglalkozásnak minősüljön, szakmai presztízst nyerjen a társadalom színe előtt az a tevékenység, amelyet nemrég még a bohémuság kétes dicsőfénye övezett. A fiatal nemzedéknek ez az intézet nem csupán szakszerű alapképzetséget adott, hanem diplomát is, amely feljogosította tulajdonosát arra, hogy általános értelmiségi életvitelt biztosító megélhetést, állást igényelhesen és kapjon a társadalomtól. S az adott időszakban ez rendkívül fontos mozzanat volt. A társadalmi átalakulás következtében az egyéni mecénás-rendszer teljesen elvesztette jelentőségét, a művészet, a művészek fenntartását csak intézményes alapon lehetett megoldani. A főiskola rajztanári képeztést nyújtott, megindult az iparművészképzés, és ekképpen a főiskola egy nagyszabású népnevelési program, a szocialista művelődési forradalom hatásos, intézményes támaszává válhatott. Az országszerte elhelyezkedő végzetek nagyobb és kisebb városok tucatjaiban kezdeményezték művészeti életet, iskolai és iskolán kívüli népnevelő munkájuk nyomán a képzőművészet iránt érdeklődő, befogadó közönség tábora hallatlanul földuzzadt, oly mértékben, hogy most, a hetvenes évek végén már nem tartjuk szennázónak, ha egy-egy községi képtár létrehozására tett erőfeszítésekről hallunk.

Hogyan alakult eközben a művészet arculata?

Az ötvenes évek elején mondhatni kivétel nélkül minden művész megkísérelte legalább, hogy alkalmazkodjék a klasszicizált, romantizált naturalizmus újnak deklarált stíluskövetelményeihez. A nemzedékhatárokat egybemosó találkozás ezen a platformon azonban a jőszándék ellenére sem vezetett számottevő sikerekhez, és meglehetősen rövid életűnek bizonyult. A kerékvágásukból kikököcsentett idősebb művészek az új stílusban sehogyan sem találtak magukra, s ez már azért sem csoda, mert hiszen a stílárís páfördulást tőlük olyan követelmények nevében igényelték, melyeknek legjobb meggyőződésük szerint (és valóban) eleve eleget tettek: művészetük korábban is a néphez szólt, közérthetőségüköz nem fért kétség.

A kilencszázötvenes években született, akadémiai képzésben részesült festők és szobrászok élni kívántak az intézményes formát öltő társadalmi rendelés kínálta alkalommal, szakmai ambíciótól is hajtva, nagy vállalkozásokba kezdtek, történelmi tablókát festettek, emlékműterveket készítek, felkarolták az új tematikát, de néhány valóban maradandó, murális műtől eltekintve nem tudtak a feladat művészi szintjére emelkedni, illusztráltak végtére, tisztos tudással, az igényelt témákat.

Az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején az idősebb nemzedék tagjai sorra visszakanyarodtak fiatalkori stílusukhoz vagy legalábbis annak tanulságaihoz. A formalizmus vádjával egy darabig még szembe kellett nézniük, de az idő érezhetően nekik dolgozott. Mattis-Teutsch gyűjteményes kiállítást rendezhetett végre Bukarestben (1957-ben), de tizenegy évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy életműve, már halála után, szülővárosa, Brassó közönsége elé kerülhessen; a Szolnay-életmű kiállítására Kolozsvárt került sor 1958-ban — tisztelői vigasztalódására, mert a művész még 1950-ben elhunyt; Nagy Albert ekkor ért föl művészetének csúcscsaira, 1963-as bukaresti és 1967-es kolozsvári retrospektív kiállítása igen kedvező fogadtatásban részesült; Nagy Imre és Szervátiusz Jenő s a fametsző Gy. Szabó Béla mindmáig páratlan népszerűsége a romániai magyar közönség körében szintén ebben a korszakban öltött mind nagyobb méretet, s hivatalos elismerésük sem váratott magára. Tovább kellene sorolnom persze a neveket, Fülöp Antal Andor, Mohi Sándor, Incze János, Bordi András korábbi önmagát megújítva, új témákat is hódítva, rendkívül termékenyvé vált.

Bármennyire igaz azonban, hogy a hatvanas évek, s különösen a hatvanas évek második fele a romániai magyar művészek munkásságában is a nagy fellendülés kora, nyugtáznunk kell végül, hogy olyan messze továbbgyűrűző hatást egyikük sem gyakorolt a fiatal nemzedékre, mint például a bukaresti főiskola két nagy tekintélyű, folyamatosan megújuló festőmestere, Corneliu Baba és Alexandru Ciucurencu. Ugyanebben az időszakban viszont megnövekedett a bukaresti főiskola vonzása a romániai magyar képzőművész-jelöltekre; főként a grafikára és a szob-

rász szakra, majd a monumentális festészeti szakra jelentkeztek és kerültek be nagyobb számmal magyar diákok.

Az egyetemes művészet áramába való bekapcsolódást gátló előítéleteket a környező országokhoz mérten viszonylag korán, a hatvanas évek közepe táján, Bukarestben a népiességnek egy sajátos új hulláma mosta alá végképp. A közvélemény előtt ez az új népiség azzal nyert ügyet, hogy a tárgyi népművészetből, a parasztművészeti szín- és formakultúrából, egyebek mellett a naiv ikonfestészeti tradícióból is kiindulva, a nagy előd, Brâncuși (kissé egyoldalúan értelmezett) példájára hivatkozva, a nemzeti jelleg megőrzését hirdette, ennek modern művészi átértelmezésére tettek kísérletet tucatszám a festők, szobrászok, grafikusok és iparművészek. Az új népiség e hullámával induló művészek és nyomukban mások a régebbi és újabb keletű kortársi kifejezési eszközök eddig zárt arzenálját rohammal igyekeztek birtokba venni.

A romániai magyar művészek körében azonban az új népiségeszmény nem talált fogékony hívekre, s a radikális művészi nyelvújító kísérletek is inkább csak a legfiatalabb művészeket hozták lázba. Az immár középnemzedékhez tartozó, Bukarestben élő Balogh Péter a kivételek közé tartozott akkor is, amikor rövid időre csatlakozott a folklorizmushoz, és akkor is, amikor mindjárt az elsők között teremtett új plasztikai formanyelvét a figuratívítás és a konfiguratívítás határán. A kilencszáztíz években született, tekintélyes művészek szűkebb csoportja, Andrásy Zoltán, Abódi Nagy Béla, Kós András és mások, többnyire poeta doctusi szellemű elzárkózással reagált az eseményekre, ritkán és csak kollektív kiállításokon szerepeltetett egy-egy művet, nagyobb retrospektív tárlattal néhányan közülük máig adósaink. A húszas években születettek közül — Balogh Péter mellett Löwirth Egon, Szász Dorián, Nagy Pál, Kusztoz Endre és mások tartoznak ide — hamarabb vágtak maguknak új csapást, döntő hányadában azonban ez a nemzedék még jó darabig az előtte járók mintáját követte.

A leíró, majd mindinkább az analitikus-szintetizáló tájképezés, lírai szimbolikus életképbábrázolás számos szintéren bontakozott ki Csíktól, a Sóvidéktől Kalotaszegig, Nagybánya környékéig, a Maros völgyéig, a helyben lakó és az egy-egy helyre rendszeresen visszajáró festők és grafikusok jóvoltából. Megnövekedett ismét az akvarell, a pasztell, a temperatechnika becsülete az olajhegemóniával szemben; ezekben a technikákban talált magára nem egy idősebb és fiatalabb művész, közöttük Nagy Imre, Bene József, ebben a zsánerben produkált jeleset a grafikus Erdős I. Pál. Kiemelkedő életműveket központi tárgyává vált ugyanakkor a patinás erdélyi városok képe és életközege. Nagy Albert teljesítménye a legbravúrosabb, hiszen Kolozsvár talán legjellegtelenebb szögletében forogva, onnét kitekintve alkotott európai érdekű életművet. Incze János a történelmi patinájú erdélyi kisvárosok naiv vonásokat is magára öltö, mondhatni középkori értelemben vett krónikása lett végképp. Fülöp Antal Andort és Kovács Zoltánt szintén Kolozsvár-élményük döntő fontossága miatt említhetjük egymás mellett, s mert mindketten a történelmi múlt és a jelen szimultán, asszociatív megidézésére, egymásra játszátására törekszenek, bár merőben más módon. Errefelé kanyarodott el Miklóssy Gábor érdeklődése is. És a sort persze folytatni kellene.

A hatvanas és hetvenes években beérkező újabb művésznemzedékeket azonban már inkább az jellemzi, hogy sajátos jelrendszerek kifejlesztésével vannak elfoglalva, előszeretettel teremtenek és népesítenek be különös rezervátumokat a képzőművészet birodalmában, látomásokban merülnek el, s ha a látványvalóság felé fordulnak, az érzékletes leképezésben kielégülést nemigen lelnek, sokrétű asszociációs teret igyekeznek varázsolni a mű tárgya köré. Ezek a művészek a nagyvilág felé fordulva álltak és állnak pályájukra, a huszadik századról, a huszadik századnak akar-nak egyetemes érvényű mondanivalót sugározni, s talán egyetlen közös nevezőjük a provincializmustól való viszolygás. Megfigyelhető, hogy az újabb keletű művészeti központokban megtelepedő fiatal művészek már átmenetileg sem alkalmazkodnak a helyi hagyományokhoz, ha egyáltalán vannak ilyenek. Érdekes képet mutat ilyen szempontból például a folyamatosan gyarapodó csíkszeredai művészközösség jelenlegi munkássága.

E tendencia természetes alapja a korszellemmel egyébként is összhangzó, sokrétű mobilitásélmény. Zárt, tradicionális közösségi létformákról lassanként sehol sem beszélhetünk, sőt a természeti táj is hovatovább csak a messzeeső zugokban marad érintetlen. A merőben másat, újat, eredetit teremteni parancsa a tizenéves művészjelöltekben is olyan intenzíven munkál, hogy a művészeti képzés már középfokon konfliktusos folyamat lett. Ami persze korántsem hazai specialitás, és nem utolsósorban annak is tulajdonítható, hogy a minden rendű-rangú információk növekvő hányadát szerzik be iskolán kívüli forrásokból a fiatalok, a mi esetünkben döntőleg az egyre jobb minőségű reprodukciók közvetítésével. Növekvő befolyással vannak

a fiatal művészek világérzékelésére és stílusára a képzőművészetben kívüli egyéb vizuális kifejezési formák: a fénykép, a film, a televízió.

Megjegyzendő azonban, hogy a nagyvilág felé tájékozódni kívánó mai fiatal művész helyzete merőben különbözik húszas-harmincas években élt elődje helyzetétől. A neoavantgarde törekvések viszonya a társadalmi haladás eszméihez meglehetősen kusza, és mindenesetre sokkalta ellentmondásosabb, mint az egykori avantgarde mozgalmaké volt, arról már nem is beszélve, hogy míg a kubista, expreszszionista, szürrealista stb. festő ugyanúgy vásznat és festéket használt, mint hagyományosan festő pályatársa, a legújabb törekvések nemritkán különleges műszaki-tudományos felkészültséget, felszerelést és anyagokat, nem utolsósorban tetemes anyagi befektetést követelnek. További probléma, hogy a neoavantgarde irányzatok, egy része közvetlen ellenreakciója az úgynevezett fogyasztási társadalom realitásának és válságainak — egy tőlünk viszonylag távoli élményvilágot tükröznek. A hogyan, merre tovább kérdése tehát nyitabb, mint valaha.

Jelenkorában művészetünk minden tekintetben átlépte a nagykorúság küszöbét, az európai szint, az európai rang igénye művészeinkben természetzerűen és objektíve megalapozottan él jó ideje. Az első nagy nemzedékkel ellentétben az egymás nyomába lépő újaknál ennek tudatosítása az alkotói érettség mind korábbi fázisában történt, hogy ma már a pályára való felkészülés szakaszában jelentkezzék.

E vázlatos, kísérleti fejlődésrajz egyik legkönnyebben támadható vonatkozása, hogy festészetközpontú, holott a grafika és a szobrászat, de az iparművészet egyes ágai hovatovább egy-két évtizede teljesen egyenrangú, sőt előrefutó partnerei a festészetnek. További kényes pontja a fejtegetésnek Kolozsvár-központúsága, mely már a vizsgált időszak kezdeteire nézve is némileg megkérdőjelezhető; a kisebb művészeti központokban szinte napjainkig csak kivételesen születtek kiemelkedő életművek. Kísérletet sem tettem emellett a nemzetiségi specifikum megragadására; azokat a feltételeket vázoltam elsősorban, melyek általános érvényűek, tehát a román és a német művészek munkáját is meghatározták. A román néppel közös múlt és jelen, a sajátos történelmi örökség, saját művelődési és művészeti hagyományunk, a temperamentális különösségek és sok egyéb mozzanat egyéni és kollektív szemléletet alakító, stílusjegyekben is kikristályosuló hatását természetesen nem vonom kétségbe. Kifejtésükre itt azért nem vállalkoztam, mivel a témát más síkon tárgyaltam, s mivel úgy vélem, felelőtlenség alap kutatások híján, mintegy becsléssel mondani ki közhelyes szentenciákat ebben a tekintetben. Nem hiszek egyszer s mindenkorra adott jelzőkben, örök érvényű jellemzések létében a specifikum vonatkozásában sem.

Tíz éve sincs annak, hogy a szóba került művészek első generációjához tartozó kiemelkedő egyéniségek munkásságáról megjelentek az első monográfiák. Soruk azóta magyar és román nyelven is gyarapodott, túl nagy helyet azonban máig sem foglalnak el könyvespolcainkon. Úgyszólván minden, ami eddig megjelent, a kiadók, kivált a Kritérium jótékony támogatására lett egyéni kezdeményezésből, egyéni ambícióból született, s nem a művész-közvélemény sürgetésére, felkaroló támogatása eredményeképpen. Jobb sorsra, termékenyebb levezetésre érdemes indulatok lobbanak föl így is egy-egy megjelenés után, s csak lassan kezd teret hódítani a felismerés, hogy az írásbeli tükör léte vagy nemléte nem lehet közömbös a művész, a művészirtársadalom számára sem, hogy erre a természete szerint másodlagos irodalomra elsődendő feladat hárul a művészet tömegkapcsolatának kiszélesítésében, de eszmei, társadalmi és etnikai hovatartozásának tudatosításában is. Ez a tükör egyelőre töredékes, nem vitás, hogy további csiszolásra és kiegészítésre szorul, ennek módja azonban aligha a kövel hajigálás, hanem a tárgyszerű kiigazítás és továbbépítés. Önmagunk meghatározásában, értékeink reális rangsorolásában így léphetjük át majd az empiria küszöbét.

Banner Zoltán • Azzal fejezik ki egyéniségüket, ahogyan a romániai magyarság mindennapi életéhez kapcsolódnak művészetükkel

A romániai magyar művészet jelenségei elsősorban történetileg közelíthetők meg, s csak másodsorban ideográfiai-stiláris-esztétikai kritériumok alapján. Korszakai és változásai hangsúlyosabban kapcsolódnak az erdélyi történelem alakulásához, mint a nagy európai stíluskorszakok mozgástörvényeihez.

Sem tartós politikai konzolidáltság, sem következetesen művészetpártoló osztály, egyház vagy más társadalmi erő nem serkentette a képzőművészeti alkotást,

még annyira sem, mint az építészeti vagy iparművészeti tevékenységek kibontakozását. A Kolozsvári testvérek Szent György-szobra a nagy lehetőség felvillanása — nyomában azonban képzetlen, vagy csak mesterségbeli képzettségű, vagy éppen naiv alkalmi művészek nemzedékei látják el a középkori erdélyi művészeti feladatok zömét, a java megbízatások azonban külföldről meghívott, idegen kismesterek kezére jutnak.

Nyugodtan elmondhatjuk, hogy művészetünk egészen a huszadik század első évtizedéig: sporadikus, vidékies és szigorúan funkcionális természetű (hiszen ami mégis létrejött, az elsősorban az egyház művészeti szükségleteit szolgálta, illetve a tizenkilencedik századbéli arcképfestészet a felvilágosultabb nemesség és a születő polgári értelmiség szellemi öntudatát).

A huszadik századba Nagybánya kapcsol be, noha Hollósyék művésztelepe s a későbbi nagybányai festőiskola nemcsak egyoldalúan nyugatról sugároz, hanem elsősorban nyugat felé is hat; legfőbb haszna mégis: az erdélyi tehetséges fiatalok számára viszonylag olcsó pallérozódási lehetőséget kínál (sokan nem is jutottak tovább — vagy előzetes — magasabb fokú külföldi főiskolai képzéshez, vagy a kolozsvári Művészeti Főiskola, a Școala de Belle Arte növendékeiként töltötték nyaraikat Rétiék, majd Thormáék, s végül Mikoláék szabadiskolájában); s ugyan-csak innen, a Párizst megjártak tapasztalataiból táplálkozott az első posztimpresz-szionista, sőt avantgarde hullám (a „neósok“) főleg baloldali beállítottságú műv-észetszemelete is.

A Kolozsvári testvérekhez hasonló felvillanás: Mattis-Teutsch János műve századunkban is megcsillantja az európai meneteléssel való egyúttaladás lehetősé- gét; Kandinszkij, Klee, Picasso brassói kiállítótársa azonban, éppen mert az első világháború után a hazatérést választja, magános forradalmár marad, aki ugyan saját életművét betetőzi, környezetére azonban szinte haláláig hatástalan.

Végül a jelenkori romániai magyar művészet alaprétegei között kell megem- líteniünk Szolnay Sándor példáját, akinek életműve szinte önmagában szemlélteti a huszadik századi látás vívmányainak a beépítéséért több nemzedéken át, máig folytatott küzdelem hősiességét.

A napjaink művészetét közvetlenül megelőző két világháború közötti korszak — képtárainkban rendkívül hiányosan követhető, rendszertelenül képviselt és koncepciótalanul kiállított — dokumentáris anyagát vizsgálva megállapíthatjuk, hogy bár Erdélyben is nyomon követhető a kubista, expresszionista, konstruktivista és szürrealisztikus eszközök próbája, sőt beépülése a mindennapi művészeti gyakor- latba — az egyetlen modern művészet törekvései oly fáradt és megkésett hullá- mokban érkeznek hazánkba, hogy sem közízlést, sem művészeti kultúrát nem ala- kítanak. Művészetünk tehát e legképrombolóbb század egész folyamán, a legkülönbö- zőbb iskolák-irányzatok elemeinek a transzfigurációja ellenére is, mindenekelőtt:

- alapvetően természetelvű
- alakos-ábrázoló (figuratív)
- látványközpontú
- tehát közmegegyezélesen közérthető
- hangsúlyosabban politikummentes
- az intimitást előnyben részesítő
- s mindennek végeredményeképpen: teljes egészében egyfajta dekoratív rea-

lista ábrázolásmód körébe írható.

Talán nem fölösleges még egyszer hangsúlyozni ezt a szót: *realista*; a mi mű- vészetünk ugyanis e szó legnemesebb, legátfogóbb, legegységesebb és legrugalma- sabb értelmében meríti ki a fogalom tartalmát. A realizmus ugyanis nemcsak a for- mai stagnálás, a vidékies elmaradottság, hanem mindenekelőtt a társadalmi igény jegyében vált szemléletet is meghatározó alkotási módszerré, napjainkig.

Vizont a *népszolgálat* művészi eszméje és gyakorlata — ha nem is írásban fogalmazott programszerűséggel — az *egyénségek és ábrázolási módok* oly gazdag prizmáján sugárzott át az 1944 utáni demokratikus átalakulások *társadalmi való- ságára*, mintha ez az egész művészet már régóta az új feladatok teljesítésére ké- szült volna.

A faszizmus alóli felszabadulást követő évek a számvetés éveit művészetünk- ben. A demokratikus szabadságjogok és forradalmi változások kiteljesedése egy- felől, a művészi egyénségek gáttalan érvényesülése másfelől — ez a ritka szellemi újjászületés feltétlen állásfoglalásra, de legalábbis elemző s vallomások önvizsgál- latra készítette még lírikusabb alkatú művészeinket is: Szolnay Sándor megrázó pillantású önarcképekben búcsúzik a számára is anyagi s erkölcsi elégtételt kínáló kor harcaitól, Nagy Albert reneszánsz áhitattal festi meg első téglás képeit, a *Kariatidákat* és az *Újjáépítést*, a finom, lélektani akvarellek Bordi Andrása egy *Élmunkásnő* portréjára kapja meg az állami díjat, s Szervátiusz Jenő szenvedő,

FÜLÖP ANTAL ANDOR: ALMAVIRÁG KANCSÓVAL

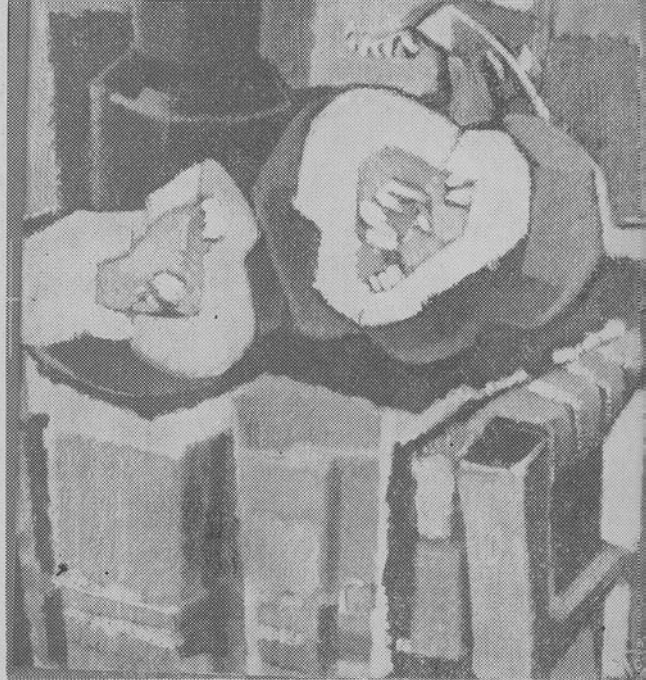
KÓS ANDRÁS: KETTEN

KUSZTOS ENDRE: TAJ

VETRO ARTÚR: BOLYAI (RÉSZLET)

MOHI SÁNDOR: TÖKÖS CSENDELET

BALÁZS IMRE: FIATALOK

önmagukba visszatérő vonalú aktjaiból szinte kórusban törnek fel a *Madárdal*-változatok örömhangjai.

Néhány emlékezetes mű — Kovács Zoltán „lángoló” *Bălcescu*-arcképe, Abódi Nagy Béla fojtott színhangulatú kompozíciója *Fónagy János elfogatásáról* s mindenekelőtt Miklóssy Gábor világszerte ismertté vált nagy grivicai emlékeztetője, a borzongatóan havas és véres *Grivica 1933* s más hasonló témájú művek — a megtett út áldozatait, „közös dolgainkat” idézte, és éppen e csupán példaként kiragadott művek tanúsága szerint: magas eszmei és mesterségbeli fokon.

Sajnos, a vulgárisan értelmezett és néhol provinciálisan számon kért szocialista realizmus ezerkilencszázötvenes évei azonban leszűkítették és megfakították a népszolgálati hagyomány fennebb említett sugárzását, s a hagyományokba illeszkedő folyamatosság valójában csak az ötvenes évek közepétől érzékelhető és vált át új minőségbe. A *közösséghez* való tartozás és kööttség öröklött jegyei ekkortól kezdve egyrészt *önként vállalt művészi hitvallássá* rendszereződnek, másrészt egy *összetettebb vagy elvontabb plasztikai gondolkodásmód* kiindulásúul szolgálnak. Nem ismételtető s nem is ismétlődik meg sem Bráncuși, sem Nagy István útja, de kettyük nyelvteremtő példája csak ebben az utolsó húsz esztendőben tudatosodik, s válik a hazai művészeti köztudat serkentőjévé.

A belső — társadalmi és ideológiai — forradalom közvetlen *agitatív szolgálata*t az ötvenes évek végén a korszerű művészi nyelv és feladatok vállalása, illetve megfogalmazása követte. Immár nem is elsősorban a téma, a művek tárgya, hanem a valóság alakulására visszaható *művészi látásmód* számított az érték ismérvének. S nem csupán egyes művekben, hanem az egymás után megnyíló, nagy egyéni viszszapillantó gyűjteményes kiállítások tükrében — elég, ha csak Nagy Imre, Ziffer Sándor, Gy. Szabó Béla, Szervátiusz Jenő, Fülöp Antal Andor, Mattis-Teutsch János, Nagy Albert, Fekete József, Mohi Sándor, Erdős I. Pál, Bene József, Bordi András, Kós András, Szőnyi István, Balogh Péter és mások egyéni kiállításaira emlékeztetünk — lassanként életművek szövetében válnak kitapinthatóvá a romániai magyar művészet jegyei. Csak jelzésként (hiszen külön tanulmányt igénylő kérdéssről van szó) emelnék ki a közös jegyek, sajátosságok közül: a látványhoz, egyáltalán a valóságos formákhoz és arányokhoz való ragaszkodást, a mű belső rendje iránti fokozott érzéket, a szerkezetet és térbeliséget hangsúlyozó színek kedvelését, a világos, szinte grafikusán áttekinthető megjelenítést, végül a lírai és tragikus elemek sajátosan fegyelmezett s rejtett együttjelentkezését. Némiképp ezen alkati tulajdonságoknak és a vállalt társadalmi hivatásnak az összegeként ragadható meg művészetünk demokratizmusa, a mindenkihez szólás igénye s következetessége.

Mindez persze a többszörös és gyors ütemű nemzedékváltás összefüggéseiben jelentkezik, hiszen az utóbbi harminc évben pontosan *megháromszorozódott az Erdélyben élő művészek száma*, s a mind sürűbb hullámban érkező fiatalok szinte ötvenként más tanulásokat tartanak magukra nézve megszívlelendőnek a jelenkori egyetemes művészet hullámmozgásából.

Kétségtelen, hogy az alkotás mozzanatát lealacsonyító, művészetben kívüli célok és gesztusok mindeddig nem üthettek rést az erdélyi művészet több évszázados humanista beállítottságán; az alkotás aktusa máig is szent, és virtuálisan magában hordozza a közlés, a tömeges kommunikáció nosztalgikus vágyát és kényszerét. De minél tisztábban, kifejezőbben, egyszerűbben beszélnek és táj képzőművészeti nyelvét, annál sürgetőbbnek érzik az emberiség közös sorskérdéseire adandó válaszok megfogalmazását.

Alkat, iskola és érdeklődés szerint e megfogalmazások rendkívül változatosak. Az első kísérlettel járó kockázatot vállalva, s pusztán a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, felvázolnám a jelenkori romániai magyar művészet néhány fővonulatát, amelyek persze nemhogy kizárnák egymást, hanem éppenséggel, az esetek többségében, egymásba játszanak (amint azt az egyes művészek esetében jelölni is fogom), s természetesen rengeteg rendhagyó eset (művészi személyiség, alkotói mód és stílus) nem illeszthető egyik fővonulat keretei közé sem. A nevek, példák felsorolásában sem a teljesség szándéka vezet, hanem pusztán a szemléltetésé.

1. Sajátos öröksége a huszadik század végi romániai magyar művészetnek, hogy mindmáig a parasztság köréből, de legalábbis faluhelyről származott el legtöbb alkotónk, s így a *népből — a néphez szólás* képlete igényelnél több: törvénye lett művészeti életünknek. Itt kell számon tartanunk mindazokat a festőket, szobrászókat, grafikusokat és iparművészeket, akiket a nép élete, arcai, környezete érdekkel, s azokat is, akik a népi alkotás elemeiből, motívumépítkezéséből, szín-, forma- és hangulatvilágából merítenék még egyetemesebb társadalmi érvényű vagy elvontabb témájú és funkciójú műveiket is. E fővonulat legjellegzetesebb képviselője Zsögödi Nagy Imre, aki egyetlen hatalmas, polifonikus életműben zengi Csík és a Székelyföld képvilágát. De ide tartozik például Bene József, részben Bordi András

(részben ugyanis a 2. fővonulathoz), Balázs Péter, a fiatalon elhunyt Sükösd Ferenc életműve, Szervátiusz Jenő szobrászata (a 4.-be játszó áttételekkel), Márkos András, a korondi Páll Lajos, Márton Árpád (4.-es áttétellel) — és sokan mások.

2. A második fővonulat: *a hagyományos erdélyi intim műfajok*, a táj, a portré és csendélet, az otthon és otthoniasság műfajainak művelői, élükön Szolnay Sándorral, aki különösen tragikus önarcképeiben, szegényember- és íróábrázolásaiban per sze kilép a bensőségesség kategóriájából, s azoknak az útját készíti (lásd 4. fővonulat), akik már tudatosan látnak és gondolkoznak — a közösség nevében. A tipikus példa azonban: Fülöp Antal Andor, Gy. Szabó Béla, Forró Antal (egyben az 1. fővonulathoz is kapcsolódik), aki Kusztos Endrével együtt némileg Nagy István monumentális erdélyi táj- és emberszemléletének a folytatója, Piskolti Gábor, Nagy Oszkár, Mikola András, Simon Endre, s feltétlenül itt kell megemlíteni az oly ritka képzőművészeti humor, tragikomikum, a nevelő szándékú groteszk páratlan képviselőjét, Benczédi Sándort.

3. Különösen urbánus származású és műveltségű művészeink voltak rendszerint azok, akik az európai modern művészetben kirobbanó stílusforradalmakra viszonylag korán reagáltak, s megkísérelték tanulságaikat saját közösségük szellemi javára fordítani. Mindenekelőtt Mattis-Teutsch Jánost említeném, aki már az első világháború előtt, a mozgalom születése pillanatában a zenei expresszionizmus, majd a konstruktivizmus klasszikusaihoz csatlakozik, s a romániai avantgarde művészet megalapítója lett M. H. Maxyval, Victor Braunerrel, Milița Petruscuval, Marcel Iancuval és másokkal együtt. Mohi Sándor annak idején a kubizmusból merített indítékot mai, belső monumentalitású festészetéhez, Miklóssy Gábor, Pittner Olivér, Tóth László (aki inkább a 4.-es fővonulat tagja) és mások a szürrealizmus többértelmű kompozíciós tematikájából. A temesváriak (Birtalan József, Kazinczy Gábor és mások) a tárgyművészetig, Kancsura István a kinetikus művészetig jutott kereséseiben, s Feszt László, Molnár Zoltán, Jecza Péter, újabban Albert László és mások a nonfiguratív ábrázolás módszertani útjain keresik a legrövidebb távolságot lélek és tudat között.

4. Lényegében a harmadik fővonulatba tartozó művészek tevékenysége (néha önmagán belül is) átmenetet képez a gondolati tartalmak festői, szobrászi vagy grafikai motívumrendszerét megszolgáltató művészek ars poeticájához; e fővonulat művészeinek a kifejezési nyelve rendszerint elvontabb (még ha valóságos elemekkel élnek is), viszonyuk a valósághoz intellektuális jellegű, saját közösségük sorskérdéseit nem hajlandók az emberiség sorskérdéseitől függetleníteni, céljuk: azoknak az eszközöknek a kiművelése, amelyekkel az atomjaira lebontott fizikai és szellemi lét újra összefüggő és szilárd képi valósággá, korszerű képírássá építhető. Nagy Albert itt a példa és a mérték, s olyanok alkotói küzdölme zajlik e fogalomkörben, mint Tóth László, Jakobovits Miklós, Paulovics László, Balogh Péter, Nagy Pál, Balázs Imre, Bencsik János, Törös Gábor s másoké.

A jelenkori romániai magyar művészet tehát — akárcsak egyébként többnyire az egész jelenkori európai művészet — meglehetősen eklektikus, vagyis a realista ábrázolás különböző módzataitól kezdve a nonfiguratív absztrakcióig mindenfajta megfogalmazásnak, világtörzészésnek vannak képviselői. Iskolákról azonban nem beszélhetünk (amikor a kolozvári grafikai iskolát említjük olykor, pusztán arra célunk, hogy a többnyire Feszt László nyomán és körülötte kialakult stíluskör, Deák Ferenc, Cseh Gusztáv, Árkossy István, a szatmári Paulovics László és mások munkássága új lendületet adott a sokszorosítható metszettechnikák fejlődésének, és újfajta grafikus szemléletmódot honosított meg művészetünkben); egy iskola van: a közösséghez, a közösségi kérdésekhez való viszony iskolája. S ez olyan iskola, amely maga köré tömöríti a legkülönbözőbb szellemi és formai érdeklődésű művészeket. A romániai magyar művészet legkiválóbbjai tehát függetlenül attól, hogy milyen művészeti irányzat törekvéseivel rokonok, alapjában véve azzal fejezik ki egyéniségüket, és abban konkretizálódik értékük, ahogyan a romániai magyarság mindennapi életéhez kapcsolódnak művészetükkel, és ahogyan azt szolgálják.

Jakobovits Miklós • Nagy Albert talán a legmagyarabb formanyelvű piktor Erdélyben

A zenével, a tánccal ellentétben a képzőművészet nemzeti jellegét nagyon nehéz meghatározni, és ezzel a témával kapcsolatban általában csak a felszínen maradó vagy vulgarizáló írásokat olvashatunk mondhatni világszerte. Ez a probléma nagyon bonyolult, kényes, sok pozitívumot és negatívumot foglal magában.

Nagy Albert művészete, amely idegen alpból, az olasz quattrocentóból fakad, mégis titkos, metafizikus megérzésein keresztül talán legmagyarabb formanyelvű és tartalmú piktúrája Erdélynek. Az ő esetében valóban szemtanúi lehetünk annak a festői elméletnek, hogy a nemzeti karaktert nem az etnográfiai jelleg határozza meg, nem a népi ruhák és csipkék sokasága vagy a népi motívumok használata, hanem egy közösség azonos lelkiállapotát meghatározó intuitív megérzések. De nyilvánvaló, ezek a képzőművészeti jelek másképp jelentkeznek a képzőművészetben — Klee, Picasso, Léger, Chirico művészeti tevékenysége után.

Mint ismeretes, a magyar képzőművészet legmagyarabb piktorának Rudnay Gyulát tartják; ez valóban így is van, de Rudnay magyarsága romantikus koloritjával nagyon is megfelelt annak a képnek, amit a Nyugat a magyarságról kialakított. Tehát a gémeskutak, a dinamikus, lobbanékony fény—árnyékok stb. De feltehetjük a kérdést, hogy például Moholy-Nagy művészete tisztán látó, logikus szerkezetével nem bír-e szintén magyar jelleggel is, és nem különböztethető-e meg ilyen szempontból is például az orosz Malevics művészetétől?

A piktúrájánál a nemzeti jellegét a lelki tényezők, a temperamentumjegyek határozzák meg döntően. Veres Péternek van egy tanulmánya, *A magyar képzőművészet — ami nincsen* vagy valami hasonló címmel. Szerintem az ilyen probléma-feltevés erőszakolt, hisz a képzőművészet műfaján keresztül nem lehet formájában annyira nemzeti, mint a zene vagy a tánc. Él egy szimplicista szemlélet, amelyik népi motívumokból akarja felépíteni a táblaképeket, ami szintén erőszakolt, és nélkülözi a képzőművészeti jellegét. Ha Brâncuși népi ihletésű faszobraitra gondolunk, ott is a román népi izen túl még sok más kultúrának és sok új művészeti irányzatnak a szelleme remeg. Inkább eszköznek érezte a román nép művészetét, hogy gondolatait, érzelmeit ezáltal fejezze ki.

Megint más problémát vet fel a művész idegen véralakata vagy asszimilálódása, helyesebben intuitív beilleszkedése az általa ábrázolt környezetbe.

Itt például az El Greco esetét hoznám fel, akinek művészete a legfanyarabbul, a legaszketikusabban spanyol az ibériai piktúrában. Goya lobbanékonyabb, sőt vérengzőbbnek is mondható, az egységes életművet nézve, El Grecónál érzünk egy általános, tartózkodóan fegyelmezett, *tipikusan spanyol* aszkétaságot.

Egy másik érdekes dolog, amit egy román zeneszerzőtől hallottam, hogy Enescu mellett Bartók az egyik legnagyobb román zeneszerző; így mondta: román zeneszerző. Az illető zeneszerzőnek tökéletesen igaza volt, mert ezzel azt akarta kifejezni, hogy mikor Bartók a román népzenehez nyúlt, nemcsak mint kívülálló, egzotikumot kereső zenész közeledett hozzá, hanem hihetetlen finom idegrendszerével, intuíciójával megérezte valami időtlen román lényegét. Hasonló megérzésem van például a Pallady festészetével kapcsolatban: mikor csodálatos hamvas szürkéit látom, az az érzésem, hogy ez a nagyszerű román festő a francia piktúrárt fejlesztette tovább. Lehetne még beszélni a néger szobrok brâncuși-i, Modigliani-féle, picassói átnemesítéséről is, ami az európaiak számára érthetőbbé tette a fekete bőrűek lelkiségét.

A közép-európai kis népeknek általában nehéz sorsuk volt, hisz erős germán, latin vagy szláv kultúrák mellett kellett megtalálniuk határozott nemzeti vonalukat. Ez általában a zenében jobban sikerült, mint a képzőművészetben. A képzőművészetben az idegen hatás évszázadokon át érezteti hatását, elég, ha a középkori német gótikus művészet hatására utalunk a magyar, a cseh s a lengyel művészetben, vagy a modern francia festészet hatását kutatjuk a román és a magyar festészetre.

De a népeken túlmenően Európát nagyobb lelki zónákra is be lehet osztani — a közép-, dél- és észak-európai emberek vérmérsékletének a milyensége is igen sokat nyom a latban. Ezen túlmenően az azonos származás, tehát a temperamentumjegyek feltétlenül determinálják a fejlettebb kultúrák hatását. Így például a román piktúra latinos alkata révén nyilván közelebb került a franciához, mint a magyar.

Ilyenformán Ferenczy, Vaszary, Rippl-Rónai nagyszerű, monumentálisnak mondható impresszionizmusa az impresszió lényegén túl egy szerkezetibb, magyarabb—germánabb piktúra felé tolódott el. Hasonló alkati meghatározottságot látunk például a zsidó származású művészek szinte médiumszerű érzékenységében, amivel a szürrealizmushoz nyúlnak, aminek gyökereit a sok évszázados szenvedés nyomasztó vízióiban kell keresnünk.

Nekem ilyen szempontból a kedvenc problémám a színérvék kérdése, az északi népek színérvék-hiánya s a felületesnek, játékosnak tartott déli népek színérvék-éhsége, amit úgy érzek igazolhatónak, hogy az északi népek kategórikus józansága illeltenek tartja a hangulatba való belefeledkezést, ami nélkül pedig szín nem létezhet.

Megint más probléma például a germánok szerkezeti, konstruktív érzéke, ami létezik még akkor is, ha nem germánok ennek az irányzatnak a legnagyobb képviselői. Megint más vonal érződik szentimentális színezetével az India környékén lévő népeknél, egészen a Szovjetunió déli részéig.

Lényegében azt mondhatjuk a nagyon nagy képzőművészeti alkotásról, hogy a világmindenséget ötvözi magába, szellemében logikusan germán, lelkiségében melegen szláv, s vérségében spanyolosan forró. Ez az ötvöző erő adja meg egy nagy mű sajátos jellegét, amelyben a nemzeti jegyek mint vérmérsékleti indítékok döntően hangot kapnak. De minden akart nemzeti erőltetés feltétlen a művészeti munka kárára lesz, az igazi temperamentumjegyek természetesen áramlanak a vér- és lelkiakat nemes szűrőjén keresztül.

Ágopcsa Marianna • A tájkép nem pusztá ténymegállapítás

Valóban érdekesnek tűnik Solymár István megállapítása Nagy István tájfestészetéről a *Nemzeti és egyetemes a képzőművészetben* című írásában: a művész „a Bakonyban is olyan motívumok fogták meg, amelyek — önkéntelenül? — Erdélyre emlékeztettek”. Valahol nagyon is természetes ez a jelenség, hiszen a tájkép nem pusztá ténymegállapítás; a környezet: adottság és — gondolat. A mű egyik középponti része maga a művész mint a dolgok valóját, lényegi igazságát megragadó szubjektivitás. Az otthoni táj jelképpé formálódhat az alkotó tudatában, a forma- és színvilág meghatározójává, s talán ezzel magyarázható az, hogy Nagy István a Bakonyban is „gyergyói tájat” fest. A szülőföldhöz való kötődés megnyilvánul a romániai magyar képzőművészet úgynevezett „népi” vonulatában is. Sok vita folyik manapság e körül: elítélhetjük-e a népi látásmódhoz való ragaszkodást hazai képzőművészetünkben? A tizenkilencedik században leszó megváltozó az individualizmus, az egyéniség előretörése, s ez természetesen a művészet is rányomja bélyegét. Mindenki kísérletezik, keres, kutat, a mást-akarásnak immár teljes joga van. És mégis, az emberben valahol megmaradt a nosztalgia a közös szépségesszmények iránt. Hiszen ez biztonságot meg hitet jelentett, ítéletet, amire hivatkozni lehet. S jó néhány népből származó képzőművészt — Szervátiusz Jenő, Páll Lajos, Márton Árpád és sokan mások — alkotói munkássága példa arra, hogy igenis él ez a nosztalgia a közös szépségideálok iránt. Ez viszont egyáltalán nem nevezhető „népieskedésnek”; művészeink tulajdonképpen a népművészetben gyökerező ízlést, életérzést ötvözik a mai modern művészet formavilágával, ősi kultúra és korszerű kifejezés mód között teremtenek kapcsolatot.

A természetelvi ábrázolás mellett megtalálható a valóság formáit átalakító látásmód is. A kísérletezésre talán legalkalmasabb műfaj, már technikai adottságainál fogva is, a grafika — amint ezt a *Korunk* ünnepi grafikai kiállítása is tanúsítja. Természetesen távol állunk attól, hogy letisztultnak, végérvényes igazságokat kimondónak nevezjük a jelenkori hazai képzőművészetet — ez azonban egyetemes jelenség. Jelenkori művészetünk sok-sok újonnan felmerült természeti és társadalmi kérdésre keres választ, s innen származik nyugtalansága, kutató kedve. Az egyes művész megszólalása egyéni vallomás jellegű, ez viszont meghatározott légkör, korhangulat kifejeződése. S a kísérletek nyomán megszületnek majd az eredmények is. Azt is mondhatnók, hogy a művészet azért engedi meg a legnagyobb szabadságot, hogy megkeresse a legerősebb törvényt...

Boros Judit • A képzőművészetben nincs Forrás sorozat

1. Van-e romániai magyar képzőművészet — vagy csak romániai magyar képzőművészek vannak? A kérdés részben szónoki, tekintve, hogy éppen a romániai magyar képzőművészet sajátos vonásait, megkülönböztető jellegzetességét, sajátos helyzetéből fakadó önálló jegyeit kellene tisztázni. Melyek azok a tényezők, amelyekkel körülírhatjuk, szerkezetileg meghatározhatjuk a romániai magyar képzőművészetet? Mennyiségi tényezőket kell-e figyelembe vennünk, vagy fellelhetők azok a stílusbeli — kompozíciós, kromatikai — sajátosságok, melyeknek alapján joggal beszélhetünk romániai magyar képzőművészetéről?

Megtekintve bármelyik országos tárlatot, a nevek ismerete nélkül is hetven százalékos biztonsággal kiválaszthatók a magyar képzőművészek munkái. Gondolok itt az idősebbekre és a középnemzedékre; a fiatalok esetében már inkább az állapítható meg, hogy a kolozsvári vagy a bukaresti főiskolán végzett-e az illető.

2. Kétségtelen, hogy a két világháború közötti időszakban pontosan el lehetett különíteni a romániai magyar képzőművészetet a romániai képzőművészet egészétől, bár véleményem szerint már erre az időszakra vonatkozóan is helytállóbb az

erdélyi piktúra sajátosságairól beszélni. Vitaindítójában Murádin Jenő igen pontosan fogalmazta meg, miben állott ez a különbség. A kérdés csak az: fennáll-e most is egy külön erdélyi hagyomány?

3. Talán kissé a romániai magyar irodalom példájára fogalmazta meg a szervező ennek a vitának a témáját. Jőmagam, be kell vallanom, szüntelen irigykedem az irodalmárookra, egyáltalán a romániai magyar irodalmi életre. Mert ha aprólékos és hosszadalmas elemzés eredményeként sikerült is kimutatnunk a romániai magyar képzőművészet meghatározó jegyeit, egy ilyen kerekasztal-megbeszélés (esetleges) eredményei nem válnak közügygé, mert nem közügy maga a képzőművészet sem. Vannak nagy öregjeink, akikre mindenkinek illik áhitattal figyelni, de hogy műveik valós értékeit a nagyközönség mennyire érti, az már kétséges; és van egy nagyszámú, tehetséges, jórészt már a negyven felé közeledő fiatal gárda, akik közül a szerencsések jó, ha eljutottak két-három egyéni tárlatig. A képzőművészetben nincs *Forrás* sorozat — az utóbbi időben a Korunk Galéria némileg ezt a szerepet is betölti, de hányan látják, láthatják, pontosabban láthatjuk ezeket a tárlatokat? És egyáltalán egy tárlat a közvélemény szemében még mindig nem ér fel egy bármilyen kis terjedelmű kötettel, arról nem is beszélve, milyen példás szorgalommal népszerűsítik egymást az irodalmárok, és milyen példátlan hanyagsággal siklunk el mi, kritikuskok értékes vagy jövődöbéli értéket előrejelző tárlatok mellett. Hogy csak az itt kiállított anyagból emeljek ki egy párat. Ha nem tévedek, Pusztaí Péter, akit méltán nevezhetünk az ifjú grafikusgeneráció egyik legtehetségesebb, már-már kiforrott egyéniségének, mindössze egy rövid megemlékezést kapott bukaresti egyéni tárlata alkalmából *A Hét* hasábjain, holott meghökkentő, valóban eredeti látás- és képalkotásmódja föltétlenül megérdemelné egy aprólékos, jelképelemző tanulmányt. Vagy Baász Imre, a még mindig fiatal Baász (sajnos, számtalan nála idősebb „fiatalunk“ is van) még nem jutott odáig, hogy valaki érdemben tárgyalja munkásságát (tudtommal Kántor Lajos készül erre).

Látszólag eltértem a tárgytól, pedig tulajdonképpen ez is a romániai magyar képzőművészet helyzetét meghatározó tényezők egyike. Tagadhatatlan ugyanis, hogy az ifjú román kollégák egy kicsivel jobb helyzetben vannak, adva lévén nekik az *Arta* című folyóirat fiatal képzőművészeket bemutató rovata, ahol hébe-hóba — és meggyőződésem, hogy ez egyszerűen a személyes ismeretségeken, barátságokon múlik — megjelennek magyar képzőművészek is. Vagyis a fiatal, egyéniségüket épp most alakító képzőművészek, miután kikerülnek a főiskoláról (a negyedik év az, amikor érteni kezdik a képzőművészetet, úgy is, mint szakmát, úgy is, mint hivatást), elszigetelődnek, általában bekerülnek egy már kialakult közösségbe, és csak az igazán erős egyéniségek képesek megőrizni, illetve tovább alakítani egyéni kifejezőeszközeiket, ezen belül a romániai magyar képzőművészetre is jellemző vonásokat.

4. Megdöbbenett, hogy a három vitaindító közül csak egyben és abban is mintegy mellesleg, példaként hangzott el a Nagy Albert neve. Örvendek, hogy a szerintem is szükséges „kiigazítást“ Jakobovits Miklós kollégám már előttem megtette. Banner Zoltán rendszerezésének negyedik kategóriájában említette Nagy Albertet, azon művészek sorában, akiknél dominál a gondolati tartalom, az ún. intellektuális módszer, és kis közösségük kérdéseit az egész emberiség kérdéseinek átgondolása által élük át, gondolják át alkotásaikban.

Hasonlóképpen furcsának találtam Mattis-Teutsch nevének gyakori elhangzását. Kétségtelen, hogy Mattis-Teutsch a hazai modern művészet egyik legjelentősebb egyénisége, munkássága véleményem szerint mégsem lehet kiindulópont a hazai magyar képzőművészet számára. Kivételek talán a sepsiszentgyörgyi múzeumban (és valószínűleg máshol is) őrzött monumentális falképtervei — sajnos, mindmáig egy sem valósult meg falkép formában. (Díszítendő falfelületben pedig igazán nem szűkölködünk!)

De hát milyen is legyen, milyennek szeretnénk a romániai magyar képzőművészetet?

Térjünk előbb vissza arra, mi is az, amiről, mint mondtam, egy országos tárlaton felismerhetők a hazai magyar képzőművészek munkái. Eltekintenek itt a tematika tárgyalásától, természetesen ugyanis, hogy például a tájképek esetében egyrészt maga a táj, másrészt a nagybányai tájképfestés mindmáig érződő hatása — az idősebbek munkáiban — azonnal szembeötlő. Hasonlóképpen felismerhető a Nagy Imre festészetét folytató, néha már csiki iskola néven emlegetett stílusirányzat, amit erőteljes kompozíció, valamint erős, többnyire sárga-kék kontrasztban alapuló kromatika jellemez. Csendéletek, arcképek, figurális vagy absztrakt kompozíciók esetében a téma már kevésbé igazít el. Helyette ezúttal kizárólag a plasztikai nyelvezet eszközeinek leolvasására szorultunk, és ez nemhogy nem baj, de egyenesen jó! Eddigi észrevételeim alapján a romániai magyar képzőművészek (és nem képzőművészet) munkáit — a teljességében tekintett romániai modern művészetben belül, illetve a

román kollégák munkáival szembesítve — a szembetűnő, jól megszerkesztett és többnyire kromatikailag kihangsúlyozott vonal- vagy térkompozíció jellemzi. Elég Mohi Sándor, Fülöp Antal Andor, Incze János Dés munkáira gondolunk (a felsorolást természetesen folytathatnám, amint ellenpéldákat is találhatok mindjárt: Szolnay egyik-másik munkáját, Ziffer késői képeit). A fiatalok esetében, különösen eleinte, egyik vagy másik főiskola, illetve főiskolai tanár hatása érzik inkább. Mégis a rejtetten már fentebb sugallt klasszikus magatartás felé hajlik jó néhány fiatal is. (Meddig fiatal tulajdonképpen a fiatal művész?) Gondolok itt például Jakobovits Miklós szürrealista fogantatású, de klasszikus tisztaságú munkáira.

Mindeddig jórészt a festészetről volt szó. A grafika, műfajainak sokfélesége folytán, kevésbé alkalmas ilyen elemzésre, itt talán a Feszt-iskoláról beszélhetünk, ha a romániai magyar grafikusokat próbáljuk jellemezni. Hogy ez az egyéni tehetség kibontakozása mellett a rendkívüli mesterségbeli tudást jelenti, lemérhetjük bármelyik fiatal grafikusunk munkáin. Ami a szobrászatot illeti: a Szervátiusz Jenő nyitotta út aligha követhető, Szervátiusz élményei nem lévén élő élmények fiatal szobrászaink számára. Jecza Péter, Balogh Péter, Domokos Lehel és mások a fiatalok közül képezhetnék a hazai magyar szobrászat jellegzetességeit vizsgálандó anyag gerincét. Szó esett itt a gyökerekről, a népművészetből való ihletmerítésről is. Kétségtelen, hogy a romániai magyar népművészetből fakadó művészet élesen szembe-ötölő jegyeket hordozhat. Amint azonban ezt előttem is elmondták, a népművészetből a modern művészet csak úgy meríthet, ahogy azt a román szobrászatban Bráncuși tette, a zenében Bartók, Kodály, vagy ahogy, még nem teljes sikerrel, de egyre erőteljesebben kísérletezik ezzel Korniss Dezső és jó néhány fiatal képzőművész Magyarországon. (Azért nem teljes sikerrel, mert náluk is gyakran előtérbe kerül a pusztán formai utánzás, az átvétel — a szerkezeti arányokban, színrelációkban megnyilvánuló népi formaalkotói gondolkodás helyett.)

Meglepi lesz talán, ha itt, a népművészetből való kiindulásról szólva térek vissza Nagy Albertre. Köztudott, hogy Nagy Albert hosszú ideig dolgozott Olaszországban, és a quattrocento festőit tanulmányozva újította meg stílusát, illetve alakította ki azt a sajnos még ma is sok ellenállásba ütköző stílust, amely véleményem szerint a romániai magyar képzőművészet irányadó alkotó módja lehetne. Ha nem formai tekintetben, de „módszertanilag” föltétlenül. Megdöbben hallottam nemrég egyik igen képzett fiatal filozófusunk szájából a „szegény dilettáns Nagy Albert” megjegyzést. Később megdöbbenésem fokozódott, mikor képzőművész kollégánom élt ugyanezzel a kifejezéssel. Ha az elsőt, gyáván vagy hanyagul, meg nem hallottá tettem, a második után rá kell döbennem, hogy valahol létezik egy ilyesfajta „hivatalos” minősítés. Szeretném leszögezni: meglehet, elfogult vagyok irányában (melyik kritikus nem az „erre vagy arra?”), de szerintem Nagy Albert művészete az egyetlen igazán nagy próbálkozás a romániai magyar — és ne féljünk a szótól, maga is használta — realista művészet kialakítására. Nem itt a helye a realista művészet tárgyalásának, bár egy ilyen témájú kerekasztal-beszélgetés is igen sokat segítené éppen a hazai magyar képzőművészet sajátosságainak megjelölésében is, annyit mégis szeretnék elmondani, hogy a kibontakozó szocialista társadalom realista művészete, szintén Nagy Albert talán paradoxálisan hangzó megjelölésével, „romantikus realizmus” lehet. Nem ábrázoló, leíró, hanem monumentális.

Ez pedig nem lesz provinciális. A provincializmustól való félelmet érzésem szerint a modern irányzatokat kellőképpen meg nem emésztett, azok másolásából fakadó rossz lelkiismeret szüli. Adott esetben provinciális lehet bármely elismert művészeti központ, illetve központtá válhat a világ bármelyik pontja, ahol eredeti, következetesen végiggondolt és kidolgozott művészeti stílus vagy irányzat alakul ki.

Szilágyi Júlia • A képzőművészetben igazán nem vagyunk vidékiek

1. Túl a látványon — a „képváltság” gondolati aktus. Az-e vajon minden esetben? Állandó tapasztalatunk, hogy közönség és művészet, fogyasztás és alkotás útjai — ha nem is kifürkészhetetlenek — túlságosan gyakran szétváltnak. Például: egyes középületeink falain helyel-közzel láthatók még egy rossz emlékü képzőművészeti (és nemcsak képzőművészeti!) korszak termékei. De nem ez az igazán veszélyes. Veszélyesebb a nívós kommersz. Nem paradoxon, amit mondok. A *Horizont*-könyvek címlapjai között megengedhetetlenül sok a kiadóhoz, a sorozathoz, legtöbb esetben a műhöz, nem utolsósorban pedig a grafikus tekintélyes nevéhez méltatlan, mondjuk ki: ízlésrontó fedélterv, borító. Feltételezem, hogy az olvasó, a vásárló kedvét keresik; mert azt nem hiszem, hogy egy-egy rangos művész tuda-

tosan, sok tízezres példányszámban akarja rontani a hírnevét, s terjeszteni az egyéb munkáival bizonyított ízlésével ellenkező minőségű „árut“. Vigyázat! A művészet nem áru. A mű esetlenként az lehet.

2. A nyugat- és kelet-európai művészetben a közlekedés a huszadik században korántsem egyirányú. Tatlin, Archipenko, Chagall, Bráncsúsi, Vasarely, Moholy-Nagy, Amerigo Tot — a neveket még sorolhatnám, de közzismertek — adtak annyit a modern képzőművészet nyugati ágának, mint amennyit kaptak tőle. Mégis tapasztalható nálunk az, amit jobb híján a „lemaradás“ görcsének neveznek. Pedig hamis tudat ez a feszengő és szorongó érzése a szegény, vidéki rokonnak. Nem vagyunk szegények, talán rokonok vagyunk, de a képzőművészetben igazán nem vidékiek. Az itt élő (és alkotó vagy nem alkotó) ember, akár tudja, akár nem, nem kevésbé világméretű sorsproblémákkal viaskodik, s amit átél és amire választ keres, nem lényegtelenebb, mint bárhol a világon.

3. A kerekasztal egyik résztvevője a népművészeti avantgarde hiányáról tett említést. Ha van ilyen, szerintem azzal magyarázható, hogy egyfajta népies tendencia ebben a térségben már korábban érvényesült, s nem is mindig a legkorszerűbb világnézeti indítékkal, gyakran éppen a forradalmas gondolatiságú avantgarde ellenhatásaként, részben mint nosztalgia. A másik ok a még eleven népi kultúra jelenléte, ha nem is mint szerves folyamat, hanem inkább mint egy értelmiségi réteg igénye — ideológiától éppenséggel nem mentes igény! — a maga hagyományt ápoló, esztétikus és funkcionális tárgyi környezetének a kialakítására, válaszul az ipari-fogyasztói társadalom egységesítő, eltömegesítő hatására.

Váli József • Fölösleges gondokat okozunk a világnak?

A falakon körülöttünk a Korunk Galéria százegyedik kiállításának munkái. Az alkalom ünnepi, s ez a páratlan teljesítmény perspektívát is kínál: már az eddigi száz kiállítás lényeges dolgokat közölt hazai magyar képzőművészetünk sajátosságáról.

Másrészt, beszélgetésünket a Képzőművészek Országos Szövetségének konferenciája előtt tartjuk meg. A beszámoló téziseinek tervezete két helyen tesz említést a nemzetiségi alkotókról, a bevezetőben és a zárórészben, kimondva, hogy a szép összes művelői előtt, nemzetiségre való tekintet nélkül, nagyszerű lehetőségek nyíltak, illetőleg egyemberként vállalják az adott művészeti, közművelődési feladatokat. Ebben kétségtelenül sok minden benne foglaltatik, a beszámoló tézisei egyébként társadalmi és művészetpolitikai kérdésekkel foglalkoznak behatóan, azok pedig lényegbevágóak a hazai magyar képzőművészek számára is.

A konferenciát előkészítő helyi közgyűléseken is jobbára a főváros és a vidék viszonyának kérdéscsoportját taglalták, s ez, érzésem szerint, ugyanolyan komplex Csíkszereda, mint Botoșani esetében. Persze, Csíkszereda helyzete más szempontból is sajátos: Amikor néhány évvel ezelőtt az országos szövetség vezetőségi tagja, elismert képzőművész, Csíkszeredában járt, éppen a hazai magyar képzőművészet sajátosságáról faggattam volna...

A hazai magyar képzőművészet ügye természetesen nem személyes viszonyulás kérdése. Vannak magyar festők, szobrászok, grafikusok, díszítőművészek, van hazai magyar képzőművészet — múltját, hagyományait ismerjük, jelenét éljük, jövőjét készítjük. Hozzájárulásuk a hazai képzőművészet, általában a kultúra értékeihez, fejlődéséhez jelentős, de nem egyszerűen komplementáris. Alapvető sajátosságunk, hogy a hazai magyar képzőművészeti hagyományok, iskolák, stílusirányok egy külön, de nem elkülönült valóság megannyi szemlélet- és ábrázolásmódjának szerves egésze. Már csak a vallási hagyományok okán is, más- és másfajta képirás a kútforrás. Aztán: a művészet s ezen belül a képzőművészet a társadalmi tudat egyik formája. És nem szólhatunk vajon nemzetiségi tudatról?

Huszár Sándorral kérdezzük: mi az a sajátos tartalom, amihez ragaszkodván, im felesleges gondokat okozunk a világnak? A nemzetiségi kérdés — társadalmi kérdés, mondja. És sajátosságainkat keresve, törvényszerűen jutunk el általános kérdésekhez. Addig is — figyeljünk árnyalatokra. Említést tettünk főváros és vidék viszonyáról. Képzőművészeink, az igazi alkotók — és itt nem területi-adminisztratív, hanem etnikai, kulturális hagyományokbeli sajátosságokról van szó — ki-ki megpróbálta felépíteni a maga metropolisát. Értjük ezen: munkájában megpróbál európai értékszinthez igazodni. A szülőföld rögéből, kővéből, napfényéből, szavából. Nagy Albert lámpás parasztja ilyen Diogenész. A kortársakról szólván, Feszt László, Deák Ferenc, Cseh Gusztáv révén Kolozsvár grafikánk fővárosa. Festészeti szempontból Mohi Sándor, Fülöp Antal Andor avatja azzá, de más városokban hitel-

jesedő életművek is figyelemre méltóak. Mátyás József például egy ambiciózus telep (a petrozsényi) szétszóródása után épít művészi igénnyel a távoli szülőföld emlékeiből, élményeiből. Aztán jeles tájfestők mellett design-iskolaalapítókat tartunk számon Temesváron. Ugyanígy szobrászatunk is kiemelkedő egyéniségeket mondhat magáénak. Vagyis: csak hirtelenében áttekintve, ez a szerves, élő hazai magyar képzőművészet mindazzal rendelkezik, amivel egy képzőművészeti életnek rendelkeznie kell. Bárhol a világon. És nem beskatulyázható. Földhözköttőség, emberközpontúság, még ha a mi emberünket is gondoljuk oda, keveset mond. Közhelyek.

És — szerves részeként az egésznek — hasonlóan árnyalt, bonyolult Hargita megye képzőművészete is. Körülbelül ötven rendszeresen kiállító képzőművész dolgozik Nagy István, Márton Ferenc, Nagy Imre szűkebb pátriájában. Az utóbbi években nemcsak sokat ígéro egyéniségekről beszélhetünk, hanem egyéni szemlélet- és kifejezőmódról. Hatása volt annak, hogy „nagyvárosi” születésű fiatalok kerültek oda, rájuk is hatottak a csíkiak. Nyitásra mindenütt szükség van. Tudomásom szerint a hazai magyar képzőművészet egyetlen nagyobb tárlatát is Csíkszeredában rendezték meg, s azon a Hargita megyei és a valamikor ott élt, oda valamiképpen kapcsolódó képzőművészek állítottak ki. Gyergyószentmiklóson eléggé rendszeresen rendeznek tárlatot *A város a hazai képzőművészetben* témával. A gyergyószárhegyi művésztelepen évente 10-15 magyar képzőművész dolgozhat. Az idén [1978-ban] ötödik alkalommal találkozhatnak. Több ilyen alkalomra lenne szükség. Ilyen a Korunk Galéria is. Folyóirataink, így vendéglátónk, a *Korunk*, valamint az *Igaz Szó* és *A Hét* is sokat tettek a hazai magyar képzőművészet fogalmának tudatosításáért. De a festőnek, grafikusnak fal kell, a szobrásznak tér, a közönségnek kiállítás. Alkalmom a bemutatásra, a megismertetésre. Zerind és Kovászna az még, ahol éltek a lehetőséggel. Mert Marosvásárhelyen lesz tárlat — a művészeti liceum húsz évvel ezelőtt végzettjei állítanak ki (Márton Árpád, Plugor Sándor, Kákonyi Csilla, Gergely István, Kiss László, Csutak Levente stb.). Jelentkezésük szintén alkalmat ad az elmélkedésre; annak okán is, hogy ez az intézmény a múlt évtől teret vesztett az utánpótlásnevelésben. Tereinkre gondolva — most már a közterekre —, el kell gondolkoznunk azon, az utóbbi időben hány szobrászunk munkáját állították fel városainkban. Csíkszeredában is jóformán csak a bukarestiek kaptak megrendeléseket. Pedig ki ismeri a helyet, ahova a szobrot fel kell állítani? De ez már nem kizárólagosan a nemzetiségi alkotók ügye.

Borghida István • A művészet semmilyen ágában sem olyan fontos a közvetlen kapcsolat más központokkal, mint a képzőművészetben

Nem készülhettem előzetesen előadásszerű felszólalásra, ahogy itt azt többen tették. Hallgatóként jöttem. A felvetett kérdések közül mégis hozzászólók kettőhöz, mert szükségesnek érzem az elmélyítésüket.

A felszólalások nyomán az az érzésem támadt, mintha valamilyen kisebbségi, alacsonyabbrendűségi érzésünk lenne a Nyugattal szemben, mintha arról panaszkodnánk, hogy elmaradunk.

Kétségtelen, hogy évezredes viszonylatban a nagy művészeti korszakok, stílusáramlatok nyugatról indultak és jutottak el hozzánk, több-kevesebb késéssel, időben pedig kitolódnak. Bár az időeltolódás fokozatosan csökken, hiszen a stílusszakaszok is rövidebbek lesznek, ez a helyzet fennmarad egészen a századfordulóig.

Gondoljunk csak az impresszionizmusra: Franciaországban az impresszionizmus virágkora 1860—1880, azután már csak ismétlik a témakört és a kikísérletezett formaeszközöket. Igaz, hogy a francia földön hosszan időző Grigorescu már azokban az években átveszi részlegesen az impresszionizmus eszközeit, a magyar piktúrában pedig Szinyei Merse szeniális ráérzése egyidejű. De mindkettő kísérlete odahaza többé-kevésbé meg nem értett, elszigetelt jelenség marad; Hollósy csak 1896-ban indul Nagybányára, hogy szélesebb mozgalom keretében, hazai földön alakítsa ki a plein air, naturalista-impresszionista festészetet. Tehát jó három évtizedes késéssel, amikor Franciaországban már a posztimpresszionizmus is utolsó éveiben jár, s Európa-szerte éppen indul a szecesszió. Viszont különös ellentétként, Hollósy honfoglalásával párhuzamosan Rippl-Rónai Párizsban a legkorszerűbb művészek egyik csoportjában, a „proféták” (Les Nabis) között tevékenykedik.

Csak egy évtized még, és Kelet-Európa a homályból hirtelen előrelép az élvonalba. A kelet-európai népek kohójából, nagy olvasztókemencéjéből jelentős művészek egész sora lép fel, és döntően befolyásolja a nyugati művészet alakulását.

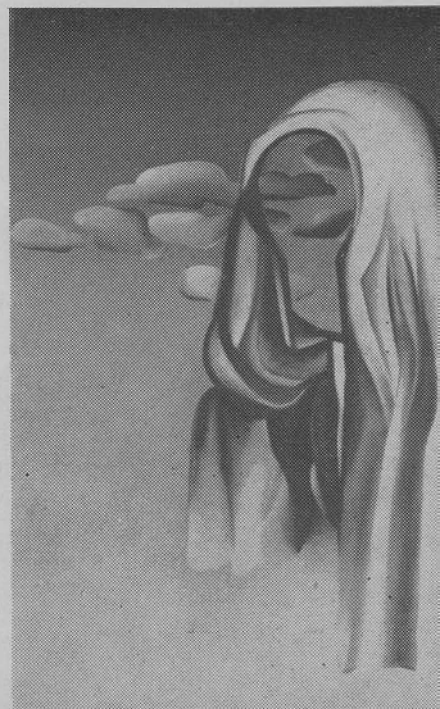

MÁTYÁS JÓZSEF: PETROZSÉNYI LÁNY

T. SZÜCS ILONA: CSENDELET ÓRAVAL

FINTA EDIT: MADONNA

JAKOBOVITS MIKLÓS: FALUSI KLUB

PITTNER OLIVÉR: SZABÓK BASTÁJA

PAULOVICS LÁSZLÓ: MEDITÁCIÓ

A Bánságban, Nagyszentmiklóson született Bartók Bélát emliteném elsősorban és munkatársát, Kodályt. Kutatásuk alapján 1906-ban adják közre tiz-tíz népdalfeldolgozásukat, ahogy ők mondják: parasztdalgyűjteményüket, zongorakisérettel. Bartók rövidesen rátér a hatalmas erejű ősi muzsika összeötvözésére a mai életből fakadó zenei gondolat- és formavilággal. Az ő messzeható személyisége, alapvetően új muzsikája egyetemes viszonylatban meghatározza és nagyra teszi a század első felének zenéjét. Kodály előszava az 1906-os népdalfeldolgozásokhoz jelentőségében csak Ady egyidejűleg megjelent *Új versek* című kötetéhez mérhető, amellyel a minden társadalmi mocnást megérvő, váteszként látó költő lángra gyújtja a szíveket.

A szobrászat terén a Hobitábol elindult Bráncusi jelentősége döntő: nélküle éppúgy nincs huszadik századi szobrászat, mint Bartók nélkül mai zene: ők az elindítók, ők rakják le a legszilárdabb alapokat. Akárcsak Bartók, Bráncusi is ősi népi elemeket visz tovább a korszerűen egyetemesig. S bizonyára nem véletlen, hogy Bráncusi is éppen 1906-ban lép fel, s állít ki először Párizsban.

Am ezzel még nem állt meg a sor. Orosz, litván, cseh és más keleti festők, szobrászok egész sora megy Párizsba, s a század elején a művészet élvonalába kerül. Amíg hozzászólásomra vártam, sorrendbe szedtem a legfontosabbaknak tűnő neveket. A festők közül: Chagall, Goncsarova, Jawlensky, Kandinsky, Kisling, Kupka, Larionov, Malevics. A szobrászok közül: Archipenko, Gabo, Lipchitz, Pevsner, Tatlin, Zadkin, Zorach. Ők alkotnak új irányzatokat — Nyugaton. Mert a Nyugatnak volt szüksége éltető erőre, arra a táplálékra, amit az ősi erejét és ősi vonásait őrző Kelet adhatott. Folytathatnám a sort, szinte a végtelenségig. Úgy kapásból: Max Brauner, Czöbel Béla, Kemény Zoltán, Kolos-Váry, Mattis-Teutsch, Moholy-Nagy, Peterdi Gábor, Szenes Árpád, Amerigo Tot, Victor Vasarely — ez utóbbi szerepét napjainkban korszakalkotónak látom.

Igy tehát elmaradottságunk erősen viszonylagos. Ma már nemcsak átvevésre vagyunk alkalmasak, hanem adni is tudunk...

Mindjárt ide kapcsolódik a második kérdés: elhangzott itt a provincializmus panasza. A provincializmus szűk látókörű, vidékies elzártaságot jelent, s ez adódhat maradi tapadásból a régi megszokotthoz, de abból is, hogy hiányzik a kifutás, a lépéstartás lehetősége.

Tény, hogy a művészet semmilyen ágában sem oly fontos a közvetlen kapcsolat más központokkal, mint a képzőművészetben. Az irodalom elolvasható; a gépi zene nem azonos ugyan a közvetlenül hallgatott muzsika élményével, de jól tájékozhat. S a kotta éppúgy olvasható, mint a betű. A reprodukció azonban hamis fogalmat ad, félrevezeti nézőjét méret, arány, térbehelyezés, szín, ráhatás szempontjából egyaránt; a műalkotásnak körülápolhatatlannak kell lennie. Csak az egészen kivételes, nagy művészeknek van meg a lebontó, dekadoló képességük, azoknak, akik semmiképp sem törődnek bele elszigeteltségükbe, s kivívják eredetiségüket. Vegyük hozzá, hogy az utóbbi időben mind kevesebb jelentős kiállítást rendeznek nálunk, amilyen például a Moore-retrospektíva volt Bukarestben, s még arra a kevesebbre sincs olykor alkalmunk eljutni.

Szomorú, hogy jelentős művészeink sem rendezhetnek a határokon túl nagyobb egyéni kiállításokat, vagy csak igen körülményesen; különösen bonyolult a szobrok szállítása, jóllehet egy-két munka értékesítése nyomán megtérülne a költség, még maradna is bőven. Olyan elismert művésznk sem juthat kedvére tárlatlehetőséghez, mint Vida Géza, aki annak idején, velencei sikere nyomán több meghívást kapott, például Londonba, és — maradt a meghívással.

A szobrász mindig függőbb helyzetben van, s ez a függőség kettős: nemcsak a kivétel költsége és a kész mű szállítása nyomasztja, a nagyobb méretű mű kivitelezésének lehetősége megrendeléstől függ, ezt pedig csak az államtól várhatja; magános — egy-két arcképen, kisebb síremléken túl — inkább kisplasztikát vásárol. Ezért döntő fontosságú, hogy a mecénálással megbízottak hozzáértők és művészetért lelkesedni tudók legyenek, nem pedig merev bürokraták.

Egyetlen példa: Kolozsvár legfelkészültebb, s állítom, európai mértékkel mérhető szobrásza, a súlyos, a monumentális iránti különös érzékű Kós András. Ennek ellenére az évtizedekkel ezelőtt készült, eldugott bábolnai domborművön kívül nem kapott megbízatást emlékmű alkotására; vagy visszavonták, vagy hozzá nem értésből olyasmit ajánlottak fel kárpótlásul — úgy kapásból —, ami neki „nem feküdt” (hokizók!). Kós András most hatvanötödik évében van, s ez nem az a kor, amikor a nagy méretű szobroknak nekikezdenek. Legjobb alkotóeveit semmisítették meg tehát hozzá nem értésből, át nem gondoltságból, vagy ki tudja, milyen meggon-dolásból.

Nálunk a külföld számára rendezett kiállítások protokollárisak; a döntő nem az, hogy az ottaniak mit igényelnek, s hogy mi a megmutatásra érdemes...

Csökkent intézményes rendelések és vásárlások, nagyon korlátozott magán-

vásárlások, élénk művészeti élet hiányában az alkotók úgy érzik — nem egészen ok nélkül —, hogy nem válósíthatják meg teljesen önmagukat.

Hát ilyen kérdésekben vagyunk provinciálisak, és kellene változást hoznunk.

Ditrói Ervin • Igyekezünk mű-kritikák helyett valódiakat írni

A képzőművészet kérdéseivel szorosan függnek össze a műkritika problémái is. Anélkül, hogy általánosítani akarnék, egy eléggé fájdalmas esethez szeretnék hozzászólni. Műkritikát vagy ehhez hasonló dolgokat írni mindenkinek elidegeníthetetlen joga. Ezen a téren semmiféle hivatalos megszorítás nincs, és ez nagyon jó... többek között, mert néha meglepő dolgokat olvashat az ember.

Dobogó szívvel és repeső örömmel olvastam nemrég, hogy „habemus papam“, hogy van — megint és végre valóban — egy nagy festőnk. Ennek a festőnek a látásmódja „különleges, mesteri“, „formában [...] a múlt, jelen, jövőendő egységét éli“, festői formakincse pedig kulcs [?], „színvilága élmény“, „magasiskola, amit produkál, tanítani kéne“; „ura a modern művészet technikájának“ és „művészi tökélytel“ fogalmaz. „Színbeli (melodikus) kontrapunktúrája (sic!) állásfoglalásra készített.“ „Hogy milyen nagy dolog ez [...], azt csak az igazán vérbeli festők tudják“; tehát vagy a cikkíró sem tudja, vagy ő is vérbeli festő, és akkor gratulálhatunk magunknak, mert van még egy új művész-nagyságunk. Elég az hozzá, hogy az említett festőóriás rajongója — bálványa és saját nevében is — kijelenti, hogy „már régen a huszonegyedik századnak festünk“. Mi pedig, huszadik századbeli boldogtalanok, itt állunk magunkra hagyatva.

Az idézett ditirambusok bevezetéseképpen tudjuk meg, hogy „semmiféle ámitást, szépitést, legendát, mítoszt nem engedhetünk meg magunknak“. Ezek után, mintegy értékfokozásként, kiderül, hogy a sűrű tömjénfelhők közül kiragyogó művész-gigász, a zsenialitáson felül és ráadásul „van olyan székely, mint bárki“. (Ezek szerint van, aki csak székely, de nyilván van, aki székelyebb, sőt legszékelyebb.) Festőnk művészi rangját ez még csillogóbbá teszi, nem is szólva arról, hogy a szerző nem ismer „balladásabb festészetet“ az övénél. (Balladás, balladásabb; I. díj: legballadásabb!)

Am a rajtunk keresztüllépő és a jövő századnak festő művésznek is kell hogy legyen ugyebár valamilyen hagyománytalaja. Ez már csak azért is hasznos, mert van mibe ágyaznia az önvizsgálatát, „ami a mondandó“. Balázs Imre önvizsgálata „Nagy István-i, bartóki, Ady Endre-i [...], ami már első látásra mellbeverő“ — Hajdu Zoltán szerint.

Ha csak lihegve dicsérne az írás („részletek egy hosszabb tanulmányból“), akkor talán nem ártott volna másnak, csak Balázs Imrének, akiről, ha ezen túl megjelennek is józanul értékelő írások (amiket különben kívánok neki, mint kvalifikációs festőnek), ezeknek a hitelét óhatatlanul csökkenteni és gyanússá teszi az egyszer már megjelent, nyakló nélkül lelkendező, művészi nagyságrendeket groteszkül egybekavaró írásmű. Sajnos azonban, a cikkíró látásmódja annyira eltorzult, hogy úgy találja, a csúcson nincs elég hely, vagy ha úgy tetszik, a csárdában nem fér meg két festő egyszerre, még akkor sem, ha az egyik már letette az ecsetet. Talán úgy képzeli, valakit festővé ütni legalkalmasabban egy másik — egy halott — festő csontjával lehet.

Meghalt a király, éljen a király, mondták a régi franciák. Ők azonban az éppen elhunyt király legitimitását nem kérdőjelezték meg.

Amit Nagy Imrével kapcsolatban nem átalítottak leírni (kinek, minek az érdekében?), az már nem is megkérdőjelezés. A nagyérdemű közönségnek „meg lesz magyarázva“, hogy Nagy Imre festésze „mítoszban ködlik“, és hogy olyan eszményt idealizál, amelyből „felmérhetetlen kárunk származott már ezideig is“. Az ízlésformálásban általa elfoglalt hely „bántóan egyoldalú“, művészete nem példakép, a festő Nagy István, Bartók és Ady után „könnyed szórakozásnak tűnik“.

„Nem a butaság, a nemtörődomség, a tudatlanság, a lustaság védelmezőjeként lépek fel“ — írja a szerző, aki feltehetőleg tudja, hogy mit védelmez, amikor egy igaz művészt támad — post mortem. Erélyesen lép fel a halottakkal szemben, egy jobb kritikára érdemes tehetséges festő rosszul felfogott érdekében. Ő az, akinek sikerült, hogy valakinek az érdekében valóban félre verje a harangot — hogy még egyszer és utoljára idézzem szavait.

Kedves kollégák, igyekezünk mű-kritikák helyett valódiakat írni.

A fantasztikus Dürer

A

„A műkedvelőnek, a szakembernek, a tolmácsolónak szabadságában áll, hogy felfedezze a szimbólumokat, amelyeket a művész tudatosan vagy öntudatlanul belefoglalt művébe” — írta Goethe Boisserée-nek 1818-ban. Hogy mit képes a szakember vagy a műkedvelő felfedezni a művész munkájában, miféle rejtett vagy nyilvánvaló szimbólumokat, az értelmezések milyen lehetőségeit, az nemcsak a művészen és értelmezőjén múlik, hanem a koron is, a történelmi időpontra, amelyben az értelmezés történik.

A művészek, írók, zenészek, egyszerűen az alkotó emberek megfogalmazzák a mondanivalójukat, a szó elhangzik, a kotta, a metszetlap szerterőpül, s a művész eltűnik. „Mondd ki szavadat, és zúzódj össze” mondatja Nietzsche Zarathustrával. Eltűnik a művész, s gyakran eltűnik a mű is. Végleg vagy csak egy időre. Ez azonban nemcsak a mű belső értékein múlik. A mű *ad acta* kerülhet, letűnik a látóhatárról, mert a kornak nincsen szeme hozzá, hogy lássa, nincs füle hozzá, hogy hallja. Így tűnt a homályba évszázadokra egy El Greco, így nem hallották szinte egy évszázadig Bach hangját. Másokat a kor saját ruháiba öltöztet, néha a szó szoros értelmében is, mint a görög tragikusok mitológiai hőseit a barokk, csipkébe és tollakba; vagy a *Nibelungenlied* fordítja előbb görögre, hogy élvezni tudja, mint Hegel tette.

A szellemi érzékenység és affinitás korok szerint változik, és amint változik, úgy szedjük elő a nagy közös kincsestárból az egykor divatjamúlt mestereket és műveket, azokat az értékeket, amelyeket megértünk, azt, aminek a megértésére éppen beértünk.

Századunk Európájában kétszer szabadult el a pokol. A tűz, a vér és vas profétáinak századában, a nemzetközi istápolásban részesített terrorizmus és száz kilométernyi rácsok korában, az emberek magától értetődő természetességgel, érdeklődéssel és ráhangoló képességgel fordulnak Bosch és Brueghel pokolszüleményei felé. A több száz wattos hangszórók, szintetizátorok és más elektromos zenei kinyújtóeszközök hatására Bosch „zenei pokla” is érthetővé válik, sőt még egy kissé oázisként hat.

A cipődoboz jellegű lakóházak közt támolgó, a „neobarakk” stílusképződmények közt élni kényszerült ember nosztalgikusan vágyódik olyasmira, mint a Monsú Desiderio festményein látható csodás meseország. Igaz, hogy borzongatóan titokzatosak, de legalább nem lélektelenek. A geometrikus ridegségből való elvágyódás talán hozzájárult ennek a rejtélyes, kétszáz éve halott embernek a feltámasztásához, aki talán nem is egy személy volt, hanem kettő, esetleg három.

És nem véletlen, hogy a Neue Sachlichkeit, az új tárgyiasság idején nő meg a becsülete Magnasco hallucináns barlangjeleneteinek és operadiszlet jellegű, ideges, impresszionisztikus esetkezelésű tájképeinek.

A pszichoanalízis, a mélylélektan többek között az alváskutatás, az álmok szerepének és jelentőségének felismerését és elismerését hozta. Nálunk ezt erőteljesen domborította ki az 1978-ban Marosvásárhelyen megrendezett nemzetközi alváskutatási kongresszus. A figyelem ismét ráirányult egy Füssli, egy Blake, valamint a német romantikus festők munkásságára. Kutatják az álom és a tudattalan működésének szerepét az alkotási folyamatban. Ilyen vonatkozásban rendkívül érdekes egy, az európai művészet történetét tekintve igen korai megnyilatkozás. Érdekes és értékes, mert egészen magas rangú művészi személyiségről van szó, aki művészetének tudósa, és művészetelméleti, valamint művészettechnikai, sőt hadmérnöki műveknek a szerzője is egyben. Nem Leonardo da Vinciről van szó, hanem Dürerről, az ifjabb kortársról és rokonlélekről. Aláhúztuk az „artifex doctus” (ad vocem: poeta doctus), a tudós művész jellegét, és megint aláhúzzuk, hogy Dürer a szerzője az *Utmutatásnak*, amelyben a körzővel és vonalzóval való mérést tanítja, és azt, hogy milyen elsőrendű fontossága van a méréseknek és a matematikának a képzőművészetben. Ez szilárd meggyőződése, azonban emellett megállapítja: „Nehéz a jó festés művészetéhez eljutni... Mert felülről való Sugallatoktól kell jönnie.” Ezek „a felülről való sugallatok” azonban néha kerülő úton, a mélyből, a lélek titkos tárnáiból, az álomélet fel nem térképezett homályos tájairól származnak.

Így A festészetről tervezett könyvének egy előszó-vázlatában a következő önmegfigyelést jegyzi fel: „O, milyen gyakran láttam nagy művészetet álmomban, amelyhez hasonló ébrenlétemben nem fordult elő. Mert ahogy felébredek, elvész az emlékezetemből.“

Elvész, de nem mindig. Bizonyosan vannak művei, melyeknek kiindulópontja egy álom lehetett, és vannak, amelyek nyilvánvalóan Dürer intenzív álméletének kivetülései (pl. Az álom, A kétségbeesett), és van egy, amelyhez maga az álmódó művész fűzött önmagára és egész korára nézve reveláló jellegű kommentárt.

Az álom (rézmetszet, 1497–1498) az ókori „pogány“ szépség és mitológia s a keresztény morál szimultán fellépését és összeütközését jeleníti meg. Nincs kizárva, hogy a szép metszet indítékát reális mozzanat szolgáltatta, amennyiben egy álomlátást — akár a művészt volt, akár másé — valóságnak vesszünk. Ruhátlan gyönyörű nőalak — talán maga Venus — jelenik meg a kályha mellett szundikáló élemedett férfi előtt, karja igéző-igerő mozdulattal nyúl feléje. Egy kis szárnyas Ámor gólyalábakat próbálgat... A háttérből azonban denevérszárnyas pokolszülemény tűnik elő, és a férfi fülébe nem suttog, hanem fúj, egy fújtatóval. Lehet, hogy ez az inspirálás alvilági változata. Mindenesetre az inspiráció — engedni a csábításnak — csak rossz lehet, hiszen a pokol küldöttétől származik.

Sokkal intenzívebb és viharosabb belső harcról számol be egy teljesen nyilvánvalóan személyes elménytől ihletett acélmetszet, körülbelül 1516-ból. Kísérleti jellegű munka: a rézkarc és a fametszet már régen európai hírvő mestere új technikát próbált ki, az acélmetszetet. Ez a körülmény nemcsak a kezét teszi szabaddabbá, hanem a fogalmazásmódját is. Nincs tekintettel benne sem a kompozíció „szabályaira“, sem az annyira szeretett és híven követett perspektívára. Az alakok zsúfoltak, nincs helyük a térben, mégis jelen vannak. És megjelenik egy fej — test nélkül. Nincs logika a műben, illetve ami van: az álom logikája. A térdelő főalak — egy ágyékkötőtől eltekintve — meztelen. A haját tépi. A háta mögött bizonytalan tartású, ugyancsak ruhátlan férfi áll, kezében súlyos önkupával, mellette aggastyánfej, sűrű ráncok szántotta, vadul keserű kifejezésű arccal. Jobbra mély álomba merült, üres arcú meztelen nő. Telt idomú, buján feszülő teste álmában is kihívó.

Es teljesen oda nem illően, egy ingbe-zubbonyba öltözött, szakállas férfi felsőteste. Mert az alsótetének nincs is helye ezen a metszeten, amelyet pedig korának egyik első rajzolója készített. Egyes kutatók szerint a férfi Dürer testvérének arcvonásait viseli. Ez megint a mű személyes vonatkozását húzza alá, amint az alvó nő és az egész kompozíció onirikus forrásra utal.

A kétségbeesetten vergődő, haját tépő figura az álmódó szorongásait, félelmeit, bűntudatát fejezi ki nagy erővel. S ha az álmódó azonos a művésszel, ami valószínű, akkor ennek a metszetnek irodalomban is ritka önvallomás jellege van.

Aminthogy megrendült és megrendítő — ezáltal teljesen hiteles — vallomás az, amit Dürer 1525-ben mindjárt két kifejezőeszközzel, írásban és képből, mint álbombaszámolót hagyott az utókorra, annak álom- és művészetkutatóira.

Waetzold írja nagy Dürer-monográfiájában, hogy az 1525-ös évre többen is új vízözönt jósoltak. Ezek a jóslatok olyan határozott formát öltöttek, és a korabeli hit a Jegyekben olyan mély volt, hogy előrelátóbb emberek már gondoskodtak maguknak magasabb emeleteken levő lakásokról. A kormányzat magas hegyekre költöztetését is számításba vették. Ilyen körülmények idézhették elő Dürer rém-álmát, amelyet leírt, és meg is festett, hogy nagyobb nyomatékot adjon ennek a „darab Apokalipszis“-nek, ahogyan Wölfflin nevezte. Számunkra pedig ezek a tények arra világítanak rá, hogy Dürer gondolatvilágában milyen jelentőséggel bírtak az álmok.

„Az 1525-ös évben Pünkösöd után, szerda és Pünkösödnapp között (június 7–8.) éjszaka álombeli látomásom volt, hogy nagy vizek hulltak az égből. És ez csak mintegy 4 mérföldnyire tölem érte a Földet nagyon nagy kegyetlenséggel, zajjal és süstörgéssel, és elöntötte az egész országot. Ezenközben olyan erősen megijedtem, hogy felébredtem, előbb hogyszem a többi vizek is lezúdultak volna. És a vizek nagyon nagyok voltak. Némelyek messzebb, mások meg közelebb estek, és olyan messze magasból, mintha lassan hulltak volna. De hogy az első víz, ami hamarosan földet ért, oly gyorsasággal, széllal és zajgással jöve, olyannyira megijedtem, hogy felébredtem, egész testemben reszkettem, és sokáig nem tértem magamhoz. De amint reggel felkeltem, ide felfestettem, úgy, ahogy láttam. Isten fordítson mindent jóra, Albrecht Dürer.“

Az aláírt kézirat fölött, ugyanazon a papíron egy ecsetrajz látható. Enyhén hullámzó, sík táj, elszórt fákkal, vízparton épületesoportok (falvak) körvonalai tűnnek fel. A magasból sötétebb és világosabb foltok ereszkednek lefelé: a vizek közelebbi és távolabbi tömege. A horizontvonal fölött van a legsötétebb, óriási víz-

tömeget jelző, fentről lefelé vonuló, majd hullámokban szétterülő folt: atomrobbanásra emlékeztető forma — csak éppen megfordítva.

Háromszáz évvel később, egy másik német festő, „a táj tragédiájának felfedezője”, Kaspar David Friedrich, a német romantika hangnemében írja: „A művészet egyetlen igazi forrása szívünk, egy tiszta és ártatlan lélek nyelvezete. Az a kép, amely nem onnan fakad, nem lehet más, mint hiábavaló büvészkedés. Minden hiteles alkotás szent pillanatban fogant, s áldott percben született...” És tovább megy egy lépéssel: „...belső impulzus váltja ki, *gyakran a művész tudta nélkül.*” Az álom, a tudattalan határvidékén bolyong Friedrich, azokon a tájakon, amelyeket száz évvel később a szürrealisták igyekeznek majd meghódítani. „Hunyid le testi szemedet, hogy képedet előbb a lélek szemével lássad. Azután hozd napvilágra, *amit éjszakáiban láttál.*...” „A festőnek nemcsak azt kell festenie, ami a szeme előtt van, hanem azt is, amit önmagában lát. Ha önmagában nem lát semmit, akkor mondjon le annak a megfestéséről is, amit kívül lát. Különböző képei azokhoz a spanyolfalakhoz lesznek hasonlatosak, amelyek mögött nem pillanthatsz meg mást, mint beteget vagy halottat.”

Dürer gyakran *tette* azt, amit késői szellemi-művészeti leszármazottai és örökösei mint programot *megfogalmaztak*. Szelleme televődött a reneszánsz tudományával, az antik szépségideállal, megvilágosodó korának humanizmusával. Lelke azonban továbbhordozta a középkor démonokkal, ördögökkel és megtetsült halállal benépesített képzeletvilágát, amelyet hazájának atmoszférája még mindig továbbbsarjasztott. Dürer életében jelenik meg Strassburgban a hírhedt *Malleus maleficarum* (Boszorkányok Pörölye) című „gyakorlati kézikönyv” a boszorkányok felkutatására, és ugyancsak az ő napjaiban vágja Luther a tintatartóját az ördöghöz, úgyhogy máig látszik nyoma a wartburgi kamra falán!

Álomélet és ősi emlékezők fonódnak össze Dürer napjaiban és éjszakáiban is, és ezt a sűrű hálót nem mindig világítja át a tudomány és egy tisztultabb világ-nézet harmonikus, reneszánsz félköríveken keresztül sütő fénye.

Így jelennek meg a réz- és fametszetek síkjain tudósok és lovagok mellett az Ördög és Halál *effigi*ei, explicitebb nyomai, mint a wartburgi meszelt falon. Meg fognak még jelenni ezek a szörnyek, mikor eljön az idejük, Goya behunyott szemei előtt, „mikor az értelem alszik”, az inkvizíció utolsó autodaféi és a francia megszállás idején, amint hogy megjelennek majd egy további század múltán, a náci-cizmus előrevetített árnyékában, a német expresszionisták vásznaiban — s velük együtt ellángolnak Hitler máglyáin.

A Dürer metszettelapjain testet öltött Ellenségeket azonban temperálja az a tény, hogy formaadójuk, a kor egyik legnagyobb szelleme, az akkori tudományos eredmények ismerője és egyben mélységesen vallásos ember, törekszik az erkölcsi normák betartására. A pontosság megszállotta művész teljes részletességgel rajzolja meg a fantáziaszülemény szárnyait és karmait, csápjait és szarvait. Mert az ördög reális tényezőnek tűnik sokak szemében. Mindenüvé befészkelte magát, bajt, széthúzást, háborúságot okoz: építi-terjeszti birodalmát. Senki sem tudja, vajon szomszédja, hozzátartozója nem adta-e el magát neki, nem rosszat sugalló, vagy álnok besúgó. Rettetés nyomasztja az embereket álmukban és ébren: vannak, akik önmagukat jelentik fel. Az inkvizítorok pedig, néha könnyekkel a szemükben vonatják kínpadra az emberek testét, hogy lelküket megmentésék.

A szellemileg „kettős állampolgárságú” Dürer a román kor egyik kedvenc motívumát reneszánsz formákba öltözteti egy nagy képrámájának fafaragványán: az egyik oldalon angyalok vezette üdvözültek vonulnak a menny irányába, a másikon ördögök vonszolják a kárhóztakat a pokol kapuja felé. Körülöttük pedig gyönyörűen harmonizált reneszánsz díszítőelemek...

A Gonosz megsokszorozza önmagát. Így azután jelen van *A négy ruhátlan nő* (rézmetszet, 1497) mögött, a lángok között, mert a hölgyek nyilván valami boszorkánysággal foglalkoznak. Egy szörnyeteg magát Ádámot készül megdöfni, mialatt Krisztus a pokol tornácán jár (rézmetszet, 1512). Csak Mihály arkangyal bír vele, és ledöfi a szétfolyó, megragadhatatlan testű, sárkányformát öltött Gonoszt (fametszet, 1498). De, úgy látszik, nem pusztította el végleg, mert alakot változtatva megjelenik ismét Goya metszetein és Picasso *Guernicá*ján. Dürer pedig ugyanúgy elrejti az arcát a látomások elől, mint majd Goya. A halál is sokféle hiposztázisban jelenik meg. Gyakran hasonlít az ördögre, minden rossz szimbólumára. De már nem győz mindig, mint a régebbi haláltáncokban. Van aki küzd vele, és van aki figyelembe sem veszi, rá sem hederít, mint a Lovag a híres lapon.

Mint az Apokalipszis négy lovasának egyike, már-már demokratikusan tapos el császárt, papot és parasztot. Mégis a császár van legközelebb a pokolhoz, őt érik legelőbb a Halál lovának patái, s már nyeli is el a pokolszörny tátott szája. De hát az Apokalipszis-sorozat nem egy arisztokrata vagy nagypolgár részére készült, ha-

nem mint egy Biblia Pauperum, szegények Bibliája, a nép részére — s vásárokon árulta Dürer anyja és felesége. A Négy Lovas pedig különösen népszerű lett mint röplap: magasrendűen művészi, ugyanakkor egyszerű és érthető nyelvezete mindenki számára megközelíthető volt.

Háború, Éhség, Dögvész és Halál — ezt hozza majd a Négy Lovas, mikor az idők beteljesednek. És annak a napja nincs is messze. Küszöbön az 1500-as év, szép kerek évszám, és a Világvége, amely az Ezredik évről elhalasztódott, nyilván most fog bekövetkezni. Így hát a fiatal Dürer megalkotja az Apokalipszis fametszet-sorozatát (1498), amivel egy csapásra egész Németföldön, sőt az Alpokon túl is híressé válik. Az egyik lapon az Arkangyal legyőzi a Sátánt. A harc a levegőégben folyik, lent a mélyben, a Földön harmonikus, békés táj. Ezért a békéért érdemes küzdeni — de, úgy látszik, a győzelem nem volt teljes, mert a valóságban mégis bekövetkezett az éhség, a dögvész, a halál és a háború is: a vallásháborúk sorozata és a Szent Bertalan-éj a XVI. században, a harmincéves háború a következőben, a hétéves háború és így tovább napjainkig. Nem ért véget a félelem sem a világ végétől. Mert napjainkban Dino Buzzatiól Richard Oelzéig nemcsak művészek és nemcsak műalkotások fogalmazzák meg ezeket a szorongásaikat, hanem felelős politikusok is kimondják nyilvánosan. Nyilván nemcsak az ismét félelmetesen kerek 2000. év közeledte, hanem ennél nyomósabb körülmények is táplálják ezt a szorongást: Victor Hugo egyik profetikus erejű rajzán rémületes óriásgombát látunk. Az atomgomba árnyékában nemcsak politikusok és művészek érezhetik közel magukhoz Dürer apokaliptikus fametszeit.

A kiaszott, lötyögős bőrű csontember, akiről húscsapatok lógnak — a halál szimbóluma —, feltűnik Dürer lapjain már néhány évvel az *Apokalipszis* megjelenése előtt, s végigkíséri egész művészi munkásságát. Megjelenik a Halál egyik legkorábbi (1495) rézmetszetén: éppen egy fiatal nő szoknyáját tépi. Majd mint a Négy apokaliptikus lovas egyike tapossa a népet, rangra, nemre és nemzetiségre való tekintet nélkül. Később (1503) saját koponyás ciméretét tartva, fölötté egy Dürer tulajdonában levő sisakkal, egy előkelő dáma fülébe sügdös. Nem mint szimbólum, hanem mint cselekedet sokszorosan jelenik meg a halál. *A tízezrek mártíromsága Sapor perzsa király alatt* című képére (fametszet, 1500., olaj, 1508) önmagát is odafestette a művész: ott bolyong a szörnyűségek közt, s gyermekkori barátja, Pirckheimer tanácsúr és humanista mint volt hadi ember sakszerűen magyaráz neki. Változatos, szinte hihetetlen halálnevetek látunk, úgymint: lefejezés karddal, ugyanaz bárdal, keresztrefeszítés, agyonveretés pőröllyel, mellbeszúrás karddal, ugyanaz lóról lándzsával, megkövezés, letaszítás magas szikláról, halálra vesszőzés, megfojtás... Ezt a változatos, de nem különösebben termelékeny technológiát sikerült a XX. századnak alapjaiban továbbfejleszteni. Hiába ijeszti a Lovagot a halál a homokórával, hogy ideje lejár (rézmetszet, 1514), hiába segít neki az ördög is. Nem tudják az úttjáról letéríteni. Csak előre néz, megy a maga útján. Vasba öltözött, és kardja van: biztos benne, hogy eljut a távol-magasban levő kastélyba: nem úgy, mint a szegény Földmérő...

Egy másik metszeten nincsen szimbólum, de ott van a tett: Káin, az első embertől született ember agyonüti — taglóval! — a testvérét. Ezzel kezdetét veszi a Történelem.

Dürer életét végigkíséri a halál motívuma. Miután a maga valóságában is találkozott vele, a motívumot továbbviszi a reneszánsztól a szürrealizmusig Holbein, majd korunkban Edvard Munch, Felicien Rops s honfitársaink, Victor Brauner és Miklóssy Gábor. De nemcsak egyetlen motívum köti össze téren és korokon át az északi reneszánsz legnagyobb német festőjét a szürrealizmussal, az egykor volt nagyváradi pap unokaöccsét itteni és más festőkkel. Hatása már a maga korában messzire terjedt. Híre és művei eljutottak az Alpokon túl, Itáliába és a Kárpátokig Erdélybe. Itáliában utánozzák, itt másolják (például a Kolozsvári Művészeti Múzeumban őrzött, Székelyszomborból származó szárnyasoltár mestere). A *Mária élete* sorozat egyik metszete mint a perspektíva iskolapéldája szerepel Jean Pélerin (Viator) 1509-ben nyomtatott perspektíva-kézikönyvében. Jóval fiatalabb kortársa, Giorgio Vasari írja, hogy (még 1522 előtt) „számos metszetet hoztak Firenzébe Németországból, melyeket sok finomsággal készített Alberto Duro [sic!], a kiváló német festő és ritka réz- és fametsző... [és amelyekben] megvolt mindaz a tökély és a metszetnek kiválósága, mely valaha is lehetséges, ami a szépséget, a ruházat és a kompozíció változatosságát illeti. [...] Firenze művészei egyhangúlag és egyetértésben dicsérték ezeket a metszeteket és Alberto [Dürer] kiválóságát.”

A következő évszázadban Spanyolországban Pacheco, Velázquez mestere női modell helyett Dürer rajzait ajánlja. A XVIII. században Lanzi *Az olasz festészet történetében* megállapítja, hogy Pontormo harmadik modorában valóságosan utá-

nozza Alberto Durót, s hogy egyes kompozícióit szolgálain kimásolta „Alberto“ metszeteiből.

A múlt század első felének romantikus költőjét, Gérard de Nerval, aki „tisztá és világos mondatokban fejezte ki homályos érzéseit“ erősen foglalkoztatta Dürer *Melencoliája*. Alfred Rethel 1848-ban készült *Haláltánc* fametszetsorozatán a Mors Imperator egyenes utóda Dürer halállovasának. A XX. század elején a német expresszionizmus egyik első megnyilatkozása a pszichologikus és szimbolikus kifejezéshez ragaszkodó Brücke-csoport volt. Ennek szellemi irányítója s egyik leg-egyénibb alkotó egyénisége Kirchner. Jellemző, hogy fiatalkorában mi hat a legjobban erre a festőre: 1898-ban Nürnbergbe utazik, ahol Dürer művei bűvölik el, különösen grafikáinak fantasztikus szimbolizmusa.

Különböző korok emberei, különböző áramlatok művészei találták meg a rokon kapcsolatot Dürerrel. Volt mondanivalója a manieristák, romantikusok és expresszionisták, kubisták és szürrealisták számára. Az emberalakokat geometrikus alapformákra bontó rajzaival egy évszázaddal előzte meg Bracellit és négygel a kubistákat.

Korunkhoz elsősorban talán rejtelmes metszetével, azzal a munkájával szól, amely gazdagságával, felszínes rátekintésre egyszerűnek tűnő, de lényegében alig nyomon követhetően összetett és mély mondanivalójával, évszázadok óta máig, kitűnő elméket foglalkoztat: ez az 1514-ben készített rézmetszet, a *Melencolia I*.

Századunk egyik fő művészeti irányzata, a szürrealizmus felől nézve, éppen ezzel rokonítható, mert a szürrealizmus egyik tétele a „véletlenül“ egymás mellé került tárgyakkal való operálás. A lautréamont-i tétel alapján „a szépség egy varrógép és egy esernyő véletlen találkozása a mütöasztonon“. Itt pedig együtt látható kutya és kalapács, olvasztótégely és malomkő, létra és angyalszárny, gyalu és homokóra, mérleg és szivárvány, mágikus négyzet, könyv, üstökös és léleklarang... Jelenlétük és elhelyezésük véletlenszerű. Valójában semmi sincs a véletlenre bízva, mindegyik tárgynak, külön-külön többé-kevésbé meghatározott szimbolikája van, elhelyezésük szöfgokokra pontosan van megkomponálva. Állítólag a pontosság a fantasztikum egyik törvénye. Részleteiben realista mű, szándékában szimbolikus; kompozíciójában hat — ma! — szürrealistának.

A főalakot, a gondolataiba merült „saszárnyas angyalt“ emblémák és szimbólumok környezik, mindent átfogó változatosságban. A fantasztikum, a rejtelmes légtér az egybeötvözésből születik, mint egyfajta, a rendezés által produkált érték-többlet. „A fiktív képnek megvan a maga saját igazsága“, mondotta Giordano Bruno. Vegyük sorra a fiktív egészen néhány nem fiktív részletét: a malomkő nyílása hasonló a chartres-i székesegyház kőpadlóján kirakott labirintus központjához, az „Égi Jeruzsálem“-hez. Ide a hívők a térdükön értek el, miután végigcsúsztak a labirintus tekervényein. Ez még mindig rövidebb út volt a valódi — tengeri hajózással megtöltött — zárandoklatnál. A létra a szellemi élet magasbatörésének régi szimbóluma; a mérleg „mely inog, ha nincs megterhelve“, nem szorul magyarázatra; a Dürer számtalan művén szereplő homokóra az idő múlására, a halálra emlékeztet; a kis harang, a kép atmoszféráját tekintve, és azt, hogy a homokóra mellett van, valószínűleg léleklarang; a poliéder a geometria tudományára utal; megjegyzendő, hogy két teljes egészben látható lapja egyikének csúcsa felfelé, a másik lefelé mutat, mint a Dávid-csillagé. Ezek utalások lehetnek az ég—föld, világosság—sötétség, pozitívum—negatívum ellentétpárookra. A kutya (ha fekete, a föld alatti kincsek őrzője) az ördögtől és haláltól meg nem rettenő Lovag hűséges kísérője. Jegyezzük meg, hogy a Dürer korában élt Faustnak Mefisztó kutya képében jelenik meg. Az *alkimista olvasztótégely* a tűz fölött a bölcsek kövét, az örök ifjúság elixírjét, az ólmot arannyá változtató csodaszert keresők fő eszköze. (A tűznek pontosan 40 hétig kell alatta égnie, mert ennyi idő kell az emberi magzat kifejlődéséhez is.) A tégely, alatta a tűzzel — természetesen nem véletlenül — a víz és a föld közötti vonalon van elhelyezve, fölötte pedig a levegőt is jelképező „sárkány“. Tehát jelen van a négy alapelem, a Hideg, a Meleg, a Száraz és a Nedves, amiből a négy vérmérséklet ered: a kolerikus, szangvinikus, flegmatikus és melankolikus. A levegőben repülő állat pedig (sokáig — felületesen — denevérnek nézték; van aki, nem alaptalanul, tekintetével gyilkoló baziliszkusznak véli) egy „Melencolia I“ feliratú szalagot tart. Feltehető, hogy a római egyes arra vonatkozik, hogy Dürer a négy temperamentumot ábrázoló sorozatot tervezett, aminek ez lett volna az első lapja. A szivárvány a kapcsolatot jelképezi ég és föld, istenek és emberek közt, a biblia szerint pedig Isten megbékülésének és kegyelmének jele az özvívz után. Vannak továbbá kéziszerszámok, tudományos és mérőeszközök és — szembetűnően fontos helyen, az Angyal feje fölött — a matematikatudományt és számmágiát összekapcsoló, bűvös számnégyzet, benne a mű keletkezésének rejtett dátumával. Az Angyal szárnya erre mutat. A Dürer-féle 16 számjegyes „bűvös négyzög“ számos

sajátossága régóta ismert, például hogy függőlegesen minden oszlop, vízszintesen minden sor, sőt az átlók és sarokszámok összege is mindig 34.

E sorok írása közben, alaposabban tanulmányozva Dürer csodálatos lapját s rajta az oly nagy gonddal szerkesztett négyszöget, lassanként, lépésről lépésre kiderült, hogy a geometrikus formaváltozatok alapján szabályos módon, *az ismerteken kívül*, még több mint két tucat — összesen 34! — lehetőség van az összeadásra, pontosan annyi, mint az összeadások mindenkori összege!

A számok tudományával kapcsolatos az asztronómia és az ebben a korban nem kevésbé fontos asztrológia is. Az *üstökös*nek jelentősége van mind a két síkon. Itt a békét jelképező szivárvány és a baljóslatú szárnyas lény között van elhelyezve. Altalában nagy bajok beköszöntétől félték, ha megjelent az égen, főként háborút jelzett. Az 1514-es év meghozta Magyarországon, Dürer apjának hazájában Dózsa György parasztháborúját. Ugyanebben az évben a mainzi érsek a Fuggerekre bízta a bűnbocsátó cédulák árusítását; három év múlva Luther kiszégezi tétéleit, és megkezdődik a reformáció.

Különös, meghatározhatatlan világítása van a metszetnek, aminthogy rejtélyes az egész hangulata. A századok alatt sokféle értelmezése volt, egyik sem végleges. A részleteket lehet magyarázni, az értelmezés a kortól függ. „A fantáziának megvannak a maga törvényei — mondotta Goethe Eckermann-nak 1827-ben —, melyekhez az értelem nem tud hozzáférni, és nem is kell hozzáférnie. Ha a fantázia által nem keletkeznének dolgok, melyek az értelem számára örökre problematikusak maradnak, a fantázia egyáltalán nem sokat érne...”

Sok mindenen gondolkodhat a szárnyas nőalak. Valószínűleg fausti módon összefoglalja, mit tanult az égi és földi, szellemi és gyakorlati tudományokból, és fáradtan, kételkedve leméri a — csekély — eredményeket. Bölcsebb nem lett, de felülkerekedett alaptermészete: a melankólia...

A *mai* ember tündöské a mesterségek és tudományok értékéről és értelméről különös háttérrel kap a gázkamrák, a neutronbomba, az interplanetáris űrhajók és a planetáris méretű mindenfajta szennyeződés korában, a *Védekező tudomány* és a *Summa technologiae* címet viselő könyvek idején. Melankolikus ez a meditáció, olyan jellegű, amilyenek egy szárnyatlan géniusz megfogalmazta nem sok híján ötszáz évvel ezelőtt, vallásháborúk és civilizációk közötti háborúk korában, Dózsa és Mohács, Luther, Cortez és a parasztháborúk korában.

Az utóbbiakhoz való viszonyát ironikus ambivalenciával, hozzá méltó eszközökkel fejezi ki.

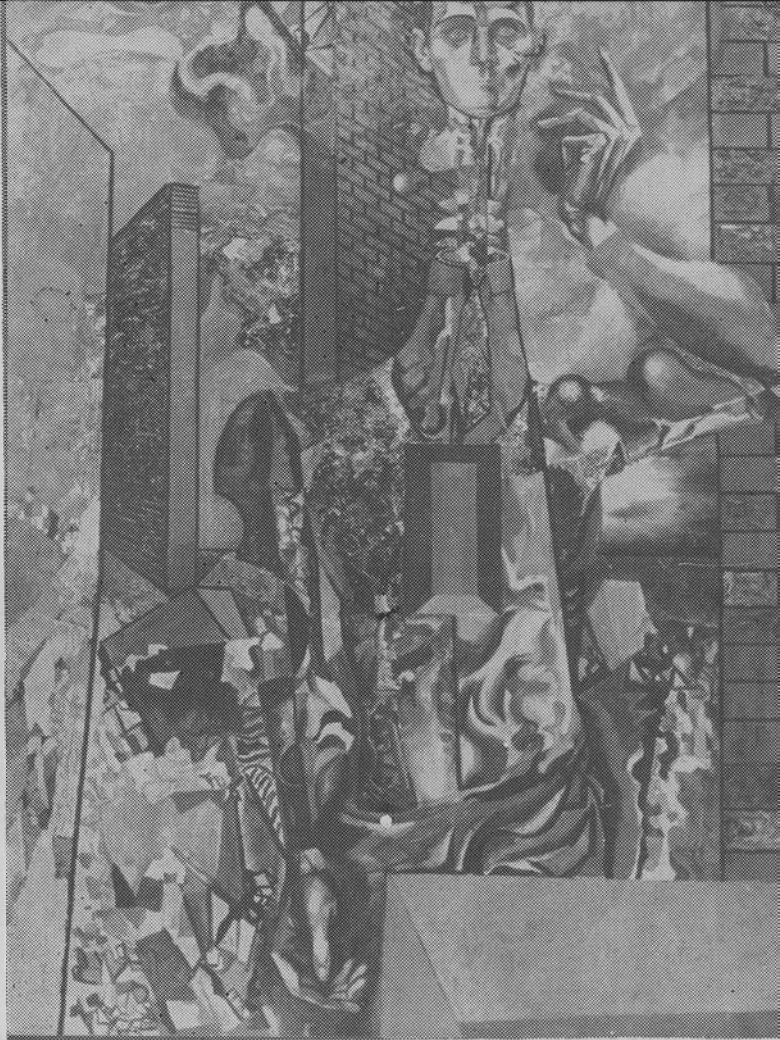
Dürer megtervezi a német parasztháborúnak a győztes nemesség által emelendő emlékművét. Fantasztikus terv, bár Dürer a gondos rajzon kívül megadja az emlékmű pontos leírását és méreteit is. Végeredményben ő az *Útmutatás a körzővel és vonalzóval való méréshez* című könyv szerzője, a fenti eszközök művészek által való használatának szakírója, s a különös javaslat éppen ebben a szakkönyvben lát napvilágot, anno 1525. (A fantáziáról és az ihletről is ír egyébként, de hát annak az elsajátítása körülényesebb, és szerinte is „felülről kell jönnie.”) Fantasztikus terv, többek között azért, mert azt javasolja — a legkomolyabb hangvétellel —, hogy az emlékmű tetejére ne a győztes, hanem a legyőzött szobrát állítsák. Egy paraszt szobrát a töviskoszorús Krisztus — Dürer egy régebbi fametszetén látható — testtartásában, a *hátába* döfött keresztmarkolatú karddal! Alatta a *passió*, a Krisztus kínszenvedésének eszközeire emlékeztető elrendezésben, paraszti kéziszerszámokkal. Az árulást világág kukorékoló kakas sem hiányzik. Lejjebb gazdasági eszközök, a talapat körül pedig nem oroszlanok vagy sasok állnak őrt, hanem búsfajú ökrök és birkák hevernek.

A tárgyak véletlenszerű egymás mellé helyezése miatt I. Bialistocki szürrealistának találja ezt a természetesen sohasem kivitelezett emlékműtervet és irracionális jellegűnek, mert a konstrukciója nem elég stabil. Észreveszi a tervrajzban és a magyarázó szövegben rejlő iróniát is. Mi kavargott a művész lelkében, csak sejtethjük.

Ezeröttszázhuszonhétben Frundsberg landsknechtjei kifosztják Rómát, és vérbefojtják a római reneszánszot. Egy év múlva Dürer lehunja sokat látott szemét. Tíz évvel később Michelangelo megfesti a *Végítéletet*. Az Apokalipszis és a *Végítélet* közt meghalt a középkor, és kialakult az új Európa.

Készült ez az írás 450 évvel a Mester halála után, annak a napnak a fordulóján, melyen posztumusz művét, az *Aránytant* Jeronimus Formschneyder mester Nürnbergben kinyomtatta: október utolsó napján, Anno 1528.

TÓTH LÁSZLÓ: ÖNARCKÉP

GAÁL ANDRÁS: FALU

NAGY PAL: ALKONY

BENCZÉDI ILONA: NŐ MACSKÁVAL

MÁRKOS ANDRÁS: FÉMDOMBORÍTÁS

Aki benne élt

1925-ben lehetett, éppen a kezembe került *Pásztortűz* című folyóiratot olvasom. Mindjobban belemelegszem a lapozásba, hiszen itt egy új világ szellemisége szól hozzám.

Kiállításaimmal kapcsolatban leveleztem, lapszerkesztőkkel ismerkedtem meg: Tamási Aron, Nyíró, Elek apó, Balázs Ferenc, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő. Tamásinak az *Ábel a rengetegben*ét Mikes Árminnénál Zabolán olvastam, egy teljesen magányos villában, ahová pihenni mentem. Emlékszem, olyan hangosan nevettem, hogy zengett belé az egész nagy épület. Tamásival életünk útja nagyon össze is fűződött, s a sors csak akkor választott el, amikor én az első vonattal Csíkba jöttem 1945 tavaszán, őt pedig othagytam a romokban heverő Budapesten.

Tudom és gondolom, hogy ő többet gondolt reám, mint én. Fájhat neki elválása ettől a világtól, amiben együtt kellene lennünk.

Nyíróval nem tudtam annyira összeemelegedni, jóllehet egyes írásai, mint a *Biri, a tyúk*, nagyon megfogtak. Mindig éreztem a kispap pátoszos szuszogását. Novelláit nagyra tartottam. Regényeinek alakjait nagyon vitézkötésbe öltöztette. Amint a borospoharak tartalma legördült a torkán, úgy emelkedett a hangulata s a mesélőkedve. Az egyik alkalommal Mártonffy püspök gyermekkori álmát adta elő nekünk, amit nem tudom, megírt-e. Nem unalmas, kétszer is meg lehet hallgatni. Hát az úgy volt, hogy amikor ő kispap lett, az első miséjét a csíkszentgyörgyi kápolnában tartotta, s éppen Mártonffy püspök életéről példálózgatott, arról, hogyan lett a pásztorgyermekből püspök, amint azt gyermekkorában meg is látta álmában. Csakhogy Nyíró akkor még nem tudta, amit a hívek már mind igen, hogy mit is felelt az anyja az álmát mondó gyermeknek. Lett is belőle nagy kacagás a templomban, mert szájról szájra járt, hogy Mártonffyné éppen laskát serített az asztalon, amikor a kicsi fia odaállt az asztal lábához, s azt mondja:

— Edesanyám, az éjjel azt álmodtam, hogy belőlem püspök lesz.

Az anyja csak úgy hátravetette a fejét, miközben a laskát tovább serítette:

— Az, a... a lesz belőled, püspök, majd akkor, amikor én a seggemmel nyulat lövök.

Hát így történt.

Nyíróval egy éjjelen át együtt mulattunk. Nagy élvezettel énekeltük azt a nótát, amit tőle pont akkor tanultunk, hogy „Kiszáradt a bodzafa, hol hálunk az éjszaka”.

Többször írt rólam szellemeskedő cikket. Sajnos, a művészethez való kevés hozzáértéssel.

Szentimrei Jenővel, akinek a színházi problémái nagyon érdekelték, a gyakorlatban is sokat találkoztunk. Szándékának körvonalait láttam, róla nem sokat beszéltünk. Eredménytelen kísérletei miatt annál többet szenvedtünk. A kalotaszegi nép viselete dekoratív, balladáit színpadra valók. Előadó maga a nép, az élet faragta azzá, csak ki kellett válogatni a legmegfelelőbbeket. Nagy kár, hogy Szentimrei kísérlete nem tudott gyökeret verni. A kudarc őt anyagilag tette tönkre, a további próbálkozást pedig meghiúsította.

Nem volt olyan előadás, amelyet — ha tehettem — meg ne néztem volna. Egyszer Brassóban vagyok. Elek apó a szász gimnáziumban a székelység nagyjairól beszél, de csak úgy, amint Baconból Brassóba jövet, útközben felszedte s magával hozta a temetők híres lakóit.

Balázs Ferenc nemrég jöhetett haza külföldről, amikor megismertem. Egyik könyvét olvastam már akkor. Éppen a méhekkal foglalkoztam, amikor az utcán egy közepes termetű embert látok, amint éppen befelé kandikál az udvaromra. A kíséretében lévő két emberrel be is jött. Eldiskuráltunk egy kicsit, de látta, hogy milyen nagy elfoglaltságom van a méhekkal, s elhagyott. Őt is, engem is lekötött az élet sok gyakorlati dolga, s ezért nemigen találkoztunk. Csak figyeltem, és állandóan érdeklődtem tevékenysége iránt. Bizony, hamar itthagytam.

Művészetemben az olyan elemek kezdtek megjelenni, amelyekre Móricz Miklós, a Zsiga öccse azt mondta: „No most már ez igen, ez a nép!” A *Szüleim, Ferenc bá* című képeimre gondolt, ahol tényleg a nép jelentkezett, munka közben, pihenőben, bánatában, problémáiban. Kuncz Aladár, az *Ellenzék*, később a *Helikon* szerkesztője, úgy láttam, észrevette képeim belső tartalmát. Nőtt is az önbizalmam, s ezzel

együtt a terveim is szélesedtek. Ezt alátámasztotta a brassói öt-hat kiállításom, s az is, hogy a szászok divatba hozták. Akkor nagy volt a mód, a gazdasági élet minden ága a kezükben szaladt össze. Már nem volt olyan számottevő szász család, aki ne vett volna tölem képet, vagy Wittingre suttyomban reá ne bízta volna a kép megszerzését. Volt olyan képem, ami még el sem készült, s már megvolt a vevője, gazdája, persze én még nem tudtam. Mindennaposak lettek az átutazó autók vendégekkkel. A rossz utak utasait egy kis juhtúróval s 2-5 éves ribizliborral kínáltam meg. Alig egy félóra múlva hadonászó kézzel, sűrű, gyors beszéddel jelezték a ribizlibor erejét, s ezen az anyám mulatott a legtöbbet.

Wittingnek elmúlhatatlan érdemei vannak abban, hogy ki tudtam alakulni, fejlődni még úgy-ahogy. Megértő, szerető barátom lett, aki maga is igen sok képpel gyarapította lakását. Ma sem tudom megérteni az általam nagyon gyengének tartott első kiállításomon vásárolt kép művészi értékelését, hogy mit láthatott ezen a még kezdetleges képen megvenni- és értékelnivalót.

Kiállításaim rendszerré váltak Brassóban. Karácsony vagy húsvét előtt nyitottam meg a már várt kiállítást. A hírterjesztésből a Witting gyermekei is kivették a részüket. A szállásom Wittingéknél volt. Úgy vártak már oda, mint családtagot. Ebéd alatt mindenki elmondta a híreket. Így tudtam meg, hogy a tanító egy alkalommal megkérdezte az iskolában:

— No, gyerekek, mi újság a városban, ki mit tud?

A legkisebbik Witting bejelenti:

— Itt van Nagy Imre.

Ez a gyermek a képakasztásnál is nagy segítségemre volt, testvéreivel együtt. Az akasztást én ugyanis nagyon untam, s már alig vártam, hogy a falra felhányjam őket. A vasárnapi megnyitóra velem jött Horst, a legkisebb Witting-csemete. A nagy forgalomban észre sem vettem, csak később mesélték el, hogy a gyermek végig egy képnél állt, s ha valaki több ideig nézte, és ismeretlen volt számára, megszólalt. Megmondta a kép címét, a tartalmát, s a végén nem kis büszkeséggel tette hozzá: „ez az én barátom.”

Ma sem tudom bizonyosan, mi volt az a kapocs, ami engem a szászokkal annyira összehozott. A Witting család? Két komoly brassói művész, Eder és Kimm önzetlen elismerése? A székely művész iránti érdeklődés? Az új hang, amire a embereknek oly nagy szükségük volt, a természet, a nép, az egészséges élet szaga lehetett az, amit nagy pénzzel is megvásároltak, s örömmel raktak a falakra? Mert akadt olyan vevőm is, aki elpirulva hívott félre, hogy képvásárló szándékát bejelentse, csupán az a baj, hogy igen kevés a pénze. Milyen módon lehetne hát hozzájutni — érdeklődik tovább. Itt a pénz mint akadály megszűnt.

A kiállítás ideje alatt a várossal ismerkedtem. Bejártam minden zegét-zugát. Összeismerkedtem vezető embereivel. A szászág, mondhatnám, kultúrájának tetőfokán élt. A fekete-templomi Mathias Passió, énekkórusok, zenekarok; az ember nem hitte, hogy ilyen nagy csapást mér rájuk az 1940-es háború. 1937-ben Párizsból Németország felé hazajövet láttam ugyan, jobban mondva éreztem, hogy valami nagy dolog közeleg, ami a világot megremegteti, s a világban minket is. S milyen hamar felforgatja Hitler hangja a szászok nyugalmas családi életét! A családi botrányok az utcára is kikerültek, s a józan hangokat elfojtották.

Wittingéknél jöttem össze szorosabban az akkor már ismert Ferenczy Noémivel. Krizsánnéval. Noémit nagyon izgatta a havasi világ, de a művészete még jobban. Egy szép napon Krizsánnak új asszonyt szerzett, ő pedig elszegődött a művészethez, véglegesen. Ez a nő volt a második Korb Böske után, akiben a nagy tehetséget nem volt nehéz megállapítani. Az első elpusztult. Noémi leküzdötte magában a nőt, mindent elhagyott, mint egy remete, mint egy szent, szövőszékébe — az osztovitába — ült, hogy álmait megvalósítsa. Furcsa feje, lassú beszéde egy középkori régiségre emlékeztetett, egy olyan szoborra, amely most előttem megszólalt. Korunk nagy művészenek, Ferenczy Béninek a családjából immár ez a harmadik, aki apja művészetének példáját követve terebélyesítette, színesítette, mondhatnám, beteljesítette a nagybányai kort. Velük és általuk lett az teljes.

Brassóhoz képest Szeben afféle kishivatalnoki városnak tűnt előttem. Brassó ipara nőttön-nőtt, lakossága duzzadt, Szeben hallgatott. A nagynémetek keleti részeik központjának tekintették.

Witting Emil unszolására rászántam magam egy kiállításra. Igaz, ismerősöm is volt már annyi, hogy könnyen ment az elhatározás. Emilbe mind mélyebben láttam bele. A havasi kirándulás az emberi nagyságot rejtekekből kirángatja. Így a menasági utunk, a Kelemen-havasi első találkozásunk. Csodáltam, hogy heteket töltött étlen a havason. Itt volt alkalma találkozni a természettel. Megjelenése egy nemes nagy vadra emlékeztetett. Villogó szeme ritkán akadt meg az emberen, mindig a távolba nézett.

A Fogarasi-havasokba zergét megfigyelni jöttünk a Bilea-tó fölé. A kétszemélyes sátornak nem találtunk akkora egyenes helyet, ahová kiteríthettük volna. Vissza kellett jönnünk a sziklák alá. Olyan hideg volt, hogy a sátor alatt majd megfagytunk, s csak ott éreztem meleget, ahol a testünk összeért.

Mihelyt a nap felkelt, kifeküdtem a napra, s elaludtam. Arra ébredek, hogy Emil a vállamat rázza, s elég érthetően és hangosan mondja: „Ni, hol futnak, né a zergék!” Lehetek vagy húszan, de én egyet sem láttam. A hirtelen fénytől szemem elvesztette látását, s nem láthattam meg azt a pazar látványt, amint tőlünk harminc méternyire nagy robajjal elszaladt a zergecsorda. Egy-két óra múlva a fejünk feletti szikláson lettünk figyelmesek egynéhány legelésző zergére. Gidáik fejesselve taszították le egymást a szikláról. Emil egy fehér zergét akart megszerezni, amiről az a monda járta, hogy aki meglövi, az meghal.

Emillel többet nem talákoztunk. Csak leveleztünk. 1943-ban halt meg. Nem bírta az idő nyomását, változást. Nem tudom, mi történt azzal a regénnyel, amely — úgy mondta — rólam szólt volna, s aminek az anyagát Zsögödnön és Menaságon gyűjtötte. Én nem kérdeztem, ő nem beszélt. Halálunk után nem leszünk majd szemérmesek, s lehet, hogy az utókor kíváncsisága előkotorássza. [...]

Úgy emlékszem, 1929-ben volt az első kiállításom Pesten. Akkor szagolt bele Aba-Novák Zsögödbe. A képek Zsögöd levegőjét hozták. Pesten nála laktam, mint mindig. Ekkor már jól be volt bútorozva a lakása, meg is volt házasodva. Kényelmesen lakott, nem úgy, mint a Hűvösvölgyben, ahol olyan ágyban háltam, hogy amikor megfordultam a másik oldalamba, nagyon kellett vigyáznom, nehogy az eltört matrácrugó az oldalamba fúródjanak. De nevetve, mulatva mentünk mindenén át. Ifjúság...

Vili távirata jelezte érkezésüket. Zsögödnön a vonat keveset áll, csak úgy repültek ki a csomagok a vonat ajtaján. Családján kívül két fiatal angol kollégát is hozott magával.

Az első pillanattól kezdve az idegenekkel együtt Vilit is lekötötte és megbabonázta Zsögöd. Ez a táj megzavarja az embert. Az emberek sokféleképpen reagáltak. Az egyik például ordított és kiabált. A természet szépsége jó hangjának fokozását annyira kikényszerítette, hogy a végén csak állati hangok jöttek ki belőle. Mint csendes szemlélő, csak mulattam rajta, s a magam régi élményeit így másokon is volt alkalmam megfigyelni.

Megindult a nagy anyaggyűjtés. A korcsmában sok ember megfordul, s a jellem egy pár pohár pálinkától megszabadul a gátlásoktól. A korcsma itt sürítve adta a környező világ minden feszítő rugóját. Itt szedte Vili sok anyagát, amit a *Csik-szeredai vásár* címen megfestett. [...]

A hetivásár, ahol a székelly atyafiak felvonultak, vagy amint a templomból kijönnek, igazán remek látvány.

Amikor már a környező népet és vidéket megnéztük, a hegyekbe egy kirándulást terveztem. Alig értünk fel az első hegyig, megtámadott egy olyan eső, ami elől nem lehet a fa alá menekülni. Beszaladtunk a tőlünk nem messze levő csángó lakására. Az asszony éppen font. Minden csupa színes szöttesbe öltözött kockás világ. Úgy vetették rá magukat rajzoláson, feljegyzésen keresztül, mint a ragadozók. Vili az eső utáni sarat, a gumicipó s a maga testsúlya miatt, egyensúlyozva dagasztotta, s az elvágódást ide-oda csúszkálással fedezte. Az eredeti időponttól eltérőleg, a lassú menet miatt, későn érkeztünk meg, aminek súlyos következményei lettek. Kezdték már sötétedni, amikor nekivágtunk a hegynek, hogy az utat rövidítsük. Az útirányt egyenesbe véve pont nekimentünk a legmeredekebb sziklafalnak, amit én ki akartam ugyan kerülni, de a végzet, a tájékozatlanság és sötétség egyenest nekivitt. Befogtuk a négyest, s úgy másztunk felfelé, de így is megtörtént a baj. Egy hangos kiáltás, Vili lezuhant, alaposan összetörte magát, a lábszárán egy nagy seb támadt. Amint a kalibába érkeztünk, elég súlyos és mély sebet állapítottunk meg. Vili erősen aggódott, s bátyja egy év előtti halálának gondolatát idézte fel, aki tetanuszmérgezésben pusztult el. Valahogy kimásztunk ebből a dzungelből. A hold is felhőkön át szűrődve figyelt minket. A tájra ködös hideg, nedves kék homály ült. Ezt a képet leírni, de megfesteni sem tudnám. Talán a halál ilyen ijesztő és bizonytalan egészséges szemmel nézve.

Az a hely, ahová érkeztünk, a havason legelő tinó-(ökö)-csorda szállása volt. Két agglégény testvér volt a pásztor, akiket jól ismertem, s mint érdekességet akartam megismertetni barátaimmal.

Ahogy az erdőből kiértünk, két lábra álltunk, s már fent is voltunk a hegy gerincén. Kicsit továbbmenve megtaláltuk az ökörcsordát is. Ágakból és nagyobb fák közül készült sánc vette körül őket. Gyengén szóló kolomp, nagy hangos szuszogás s egy megriadt kutya jelezte, hogy megérkeztünk. Kiabálom hangosan a legény nevét, de sehol semmi, helyette a megriadt kutya csak úgy félvállról véve rólunk

tudomást, ugatott. Egy kis idő után végre megszólal egy síri hang, hogy ő egyedül van, a bátyja elment, s menjünk csak be az esztenába, s ott helyezkedjünk el. Az esztena ajtáját kinyitjük, s odabent egy fiatal tehénborjút találunk, amit az ökrök elől zárt el a barátunk. Az üszön rajta volt az üzekedés, s ilyenkor persze az ökrök ugrálják, s nagy súlyuknál fogva tönkre is tehetik a kisállatot.

Egy kis tisztaságot próbáltunk csinálni, miután tüzet raktunk. Azt pedig úgy, hogy a kertet s annak a kisebb fáit a hozzánk csatlakozott András buzdítására szét-seztették. Volt is a kertből egész éjjel elegendő tűz.

Amikor András a szinte meleg trágyát kiséperte, a két angolnak a polcon adtunk helyet, Vili pedig az én kutyám helyét foglalta el. Ez ugyanis nyomban megérkezésünk után arra a szalmarakásra telepedett le, amely a sarokban már ki tudja mióta penészedett. A másik sarokban egy rakás krumpli nyújtózkodott, azt is csak a csírájáról ismertem fel, ami szép vékonyan, sűrű egymás mellett köröbe ereszkedett. A jó meleg lángok furcsa árnyékai ugrándoztak az esztena veres gerendáin. Ez volt az a csendélet, amelybe a helyzet belekényszerített.

Egy félóra múlva a fáradtság mindenkit álomba ringatott. Csend volt és néma minden, csak néha egy-egy nagy fújást adott ki egyik-másik ökör, s ez ijesztette a némaságot ebben a misztikus világban. A tűz körül feküdtünk Andrással, majdnem félkör alakban zártuk körül ketten. Reggelre Andrással nagyon hasonlók lettünk a füsttől és a rosszul eltakarított tehéntrágyától.

Menekülésszerűen hagytuk el szállásunkat, csak éppen odakiáltottunk a pásztornak. Vili nagyon sürgette a hazamenetelt a sebek miatt. Izgatta, hogy tetanusz-injekciót szerezzen.

Útközben a juhász felé vettük az irányt. Mikor betértünk hozzá, éppen a sajtolással foglalkozott. Egy nagy cseberben könyökgig bemerített kézzel, lassú mozgást végezve, a sajtot szedte markába. Igazi figuráját csak akkor vettük észre, amikor elvégezte a sajtcsinálást, és felállt. Végletes, csontos fej, hatalmas leelőgő bajuszszal. Amíg ült, csak beszélt, de úgy, hogy Vilinek csurgott a nyála az ízétől. András is bele-beleköpött néha egy-egy jeles hazai mondást.

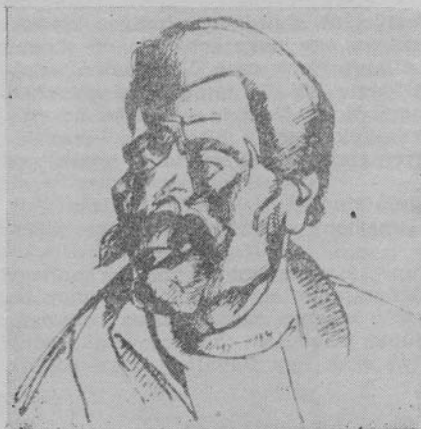
Amikor emberünk felállt, a fiúk megint rávetették magukat a rajzolására. Még magam sem álltam meg, hogy ne rajzoljam. Rajzolás közben András minket kellemes vicceivel szórakoztatott. [...]

Közben nekem eszembe jutott az üveg szesz a hátizsákomban, aminek a megivására eddig a lehetetlen helyzet miatt nem került sor. Amikor a pásztor megtudta, hogy szesz is van nálunk, úgy megelevenedett, mintha a szentlélek szállta volna meg. Elővette furulyáját, s a végén táncra perdült. „Járd ki lábam, járd ki most.” Mintha egy Buddha-szobor kelt volna lábra: annyi keze és annyi lába lett, hol a földön, hol a feje felett, az égig. Ehhez a világhoz csak az szagolhat hozzá, aki látta, vagy aki benne élt.

Délután érkezünk meg Zsögödre, a nagy élmények és a fáradtság minden jelével. A tetanusz-injekciót csak éjfél után két óraker sikerült Vilinek beadatni, előbb nem jutottunk orvoshoz. Végre Vili is megnyugodott, mert a tetanuszmérgezés veszélye elmúlt.

Szólnokon nagy művésztalálkozót rendeztek a Pólya fiúk, s Vili erre visszasietett, sok témával és élményekkel megrakódottan. Sokszor mondta is: „Te Emre, Zsögödből élek.” Fenét. Magadból éltél.

Részletek Nagy Imrének — a Kriterion Könyvkiadónál előkészületben lévő — Feljegyzéseiből. A kötetet a csíkszeredai Megyei Múzeumban elhelyezett kiadatlan vázlatok reprodukciói kísérik.

Nagy Imre: Székely férfi (1932)

Apám önéletírásának indítékairól

Hetvenöt éve született s majdnem két éve halott Nagy István, az ember. Hogy íróként mennyivel éli túl önmagát, azt eldöntötte életműve, amelyhez mit sem lehet már hozzátenni, hiszen a szerző kezéből immár két éve kiesett a toll.

E pár sorral nem akarok belekontárkodni az irodalomtörténetesek munkájába, sem képzettségem, sem fiú elfoglaltságom nem tenné lehetővé, hogy kellő szakértelemmel s tárgyilagossággal szóljak. Azonban a családi kötelek, a közelség lehetővé tette számomra, hogy küzdelmeinek s írói munkásságának olyan oldalait és eszményeit ismerjem meg, amelyek nemcsak a nagyközönség, hanem az író társak s talán a barátok számára is ismeretlenek. Ezért úgy érzem, kötelességem az életmű ismeretlen elemeit az érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni.

Nem könnyű feladat, ha nem is számítom mindazt, ami csak a családtagok emlékezetében él, holott írói-eszmei-emberi fejlődése szempontjából fontos; hozzávetőlegesen 10-12 000 oldalnyi kézirat, jegyzet, levelezés stb. maradt utána, aminek legalább egyharmad része ismeretlen, s kutatóra vár. Ugyanígy ismeretlen apámnak a felszabadulás utáni élete, életrajza. Sajnos, saját irattárában nem maradt fenn egyetlen önéletrajz sem (pedig ugyancsak gyakran volt kénytelen gyakorolni ezt a „műfajt”, különösen az utóbbi évtizedek fordulópontjain). Felszabadulás utáni életrajzanyaga különböző irattárak mélyén szunnyad. Pedig közéleti-politikai tevékenységének ismerete nélkül nem lehet megérteni emberi-eszmei fejlődését, irodalmi tevékenységét, vitáit, konfliktusait. Egy ilyen életrajz hiányában legendák s nem-egyszer rosszindulatú legendák kerülnek forgalomba, megnehezítve — különösen a fiatal olvasók számára —, hogy Nagy Istvánról helyes képes alkotassanak.

A hagyatékban található *A szomszédság nevében* II—III. kötetének részben befejezett kézírata (melyből a *Művelődés* februári számában kerül közlésre egy fejezet), több korai színdarab és kisregény, melyeket novellákká tömörítve részben közreadott, s önéletrajzi regényének legutolsó, megkezdett V. kötete. Tekintve, hogy ez alkalommal éppen e művéből szándékszem közreadni részleteket, s mert életrajzi regénye el legfrissebben az olvasók emlékezetében, talán nem fölösleges, ha az alábbiakban erre vonatkozóan elmondok egyet s más.

A mai memoáriróadalommal kapcsolatban gyakran hangzik el az az észrevétel, hogy az emlékezők megtorpannak a jelen küszöbén, nem vállalják, hogy a forradalom utáni időszakot bemutassák. E jelenség magyarázatául egyesek különféle „elméleteket” is próbálnak gyártani arról, hogy „az eszmény nem bírja el a valósággal való szembesítést”. Ezt a tételt apám esetében cáfolják még életében tett nyilatkozatai arról, hogy a felszabadulás utáni harminc évet is meg akarja írni — valamint a tény, hogy a kérdéses időszakról meg is írt mintegy 40 oldalt, ami felöleli az 1944 ősze és 1945 tele közti szakaszt. A félbemaradást megmagyarázza a halál. Azonban joggal tehető fel a kérdés: mi akadályozta Nagy Istvánt abban, hogy korábban kezdje el önéletrajzi írását, hiszen annak első kötete, a *Sáncalja* csak 1968-ban, 64 éves korában, kilenc évvel halála előtt jelent meg?

Utalnom kell egy vitára, amely Balogh Edgár, az általam tisztelt és szeretett Edgár bácsi és köztem zajlott le valamikor 1965—1966-ban, s amelyre ő *Nagy István-nak, a szomszédba* című születésnapi üdvözlésében kitért: „Karcsi fiaddal találkoztam a Béke téri diákkávéház teraszán, amolyan békítő tárgyalás végett. Akkor is szóba került a te sokféle közügyi szereped. Meg az is, hogy most már én kívántam csak-írói foglalatosságodat, s mert a te írói pályád első nagy szakaszának voltam híve, sürgettem visszatérésedet eredendő élményeidhez. Jaj, hogy vicsgott rám Karcsi: hogy a javasolt önéletrajzirással megsértlek [...] bizonyára függetlenül a Béke téri békétárgyalásoktól, de feltétlenül az *éveink előrehaladásában rejlő logika* szerint — nemsokára megjelent a *Sáncalja*.”*

Az emlékeztet szelektív, azt rögzíti tartósan, amit az ember szubjektíve a legfontosabbnak érez. Sajnos, ebben az esetben is ez történt. Azért sajnos, mert az említett üdvözlésben több olyan pontatlanság van, ami nemcsak Nagy István önéletrajzi írásának keletkezési körülményeit és okait érinti, hanem más irodalomtörténeti eseményeket is azzal kapcsolatban, hogy milyen természetűek voltak Nagy István „súrlódásai és konfliktusai” a hatvanas években.

* Igaz Szó, 1974. 2:258. (Kiemelés tőlem — N. K.)

Nagy Istvánról írt monográfiájában Sóni Pál helyesen állapította meg, hogy „az önéletírás gondolata és szándéka jóval a hatvanas évek folyamán kibontakozó kritikai hullámverés előtt felmerült az íróban”.

Nos, ez a gondolat már az 1951—1953-as években vita tárgyát képezte apám és közötttem, amint ez kiviláglik akkori levelezésünkben, de akkor még apám ezt a gondolatot elvetette. Azzal érvelt, hogy az a realista író, aki idő előtt megírja emlékiratait, saját jövőendő alkotásait temeti el, mert elfogyasztja azok aranyfedezetét — személyes élményanyagát. Egyébként úgy tudom, hogy Herédi Gusztávnak is hasonlóképpen nyilatkozott később.

Az önéletrajzi írás megkezdésének szándéka az ötvenes évek végétől egyre jobban foglalkoztatta. 1960—1963 között egy-egy névnap, születésnap alkalmával, amikor a családtagokon kívül gyakran nálunk volt néhány diákom is — akik szemileg s így emberileg közel kerültek hozzá — rendszerint a mi nőgátásunkra mind gyakrabban mesélt gyermek- és ifjúkoráról. Később a *Sáncalja*, a *Ki a sánc alól*, a *Hogyan tovább* sorait olvasva döbbsentem rá, hogy egész fejezetek szinte szóról szóra azonosak a jó öt évvel azelőtti szabad elbeszélésekkel. A leendő kötetek fejezeteit fogalmazta-e meg már akkor, avagy később emlékezett-e vissza ezekre az elbeszélésekre, és vetette papírra azokat, nem tudom. De kétségtelen, hogy életének megírása mindinkább kiforrott szándékká vált, bár 1963 előtt még nem beszélt. Mindenesetre 1963 őszén, 1964 elején megbízott egy diákot, hogy díjazás ellenében több század eleji helyi újság évfolyamait tanulmányozza át, és jegyezze ki azokból az öt érdeklő híradásokat, tudósításokat. (Egyébként az önéletrajzi regényciklus az, amelyek előmunkálatai írásban teljes egészében fennmaradtak, s betekintést nyújtanak az alkotói „műhelytitkokba”).

Az Edgár bácsi idézte vita idején apám már javában írta az első kötetet, sőt, már címet is adott annak — írói szándéka, a bemutatandó emberi sors és szülőhelyének neve egybeesett: a „Sáncalja” szóban tömörítette előre a leendő mondanivalót. (A többi kötet, miként műveinek többsége, utólag kapott címet, s bár a harmadik és a negyedik kötet címeit előre javasoltam neki, a címadás elől mérgesen elzárkózott, mondván, hogy nem akarja előre megkötmi kezét egy kiválasztott címmel, s például a negyedik kötet címét csak azután döntötte el, miután az előzetes véleményezések az eredeti címet — *Barna lángok között* — indokoltan kifogásolták.

Így hát a vita nem akörül folyt, foglalkozzék-e önéletírással, hanem akörül, hogy *miért*, és vajon nemzedéki vagy világnézeti eltérések okozták-e „súrlódásait és konfliktusait”, mi a teendő a konfliktusok feloldása tekintetében.

Helyesbítenem kell az önéletírás vállalásának okait illetően is. Nem az „éveink előrehaladásában rejlő logika szerint” került sor a *Sáncalja* és a többi kötet megírására. Az öregkor legfennebb sürgette a megkezdésben, szembeszegezve a kérdést, lesz-e ideje s ereje mindennek a megírásához.

Az igazi ok azokban az eseményekben keresendő, amelyek az ötvenes évek végét és a hatvanas évek elejét mindannyiunk számára emlékezetessé tették. A korábbi években felhalmozódott s mind az ideig meg nem oldott problémák, a keletkező új feszültségek sokak szemében kezdték megkérdőjelezni azoknak a történelmi erőknek és eszméknek a múltbeli és jelenbeli szerepét és igazát, amelyekre apám egész életét tette fel. Folyt az értékek felülvizsgálata, s ez nem kevés embert zavart meg, miközben azt hitték, hogy az igazi megújulást szolgálják, amelyet egyébként apám is sürgetett. Ismét aktuálissá vált tehát a kétfrontos harc, de látszott is, hogy a nézetkülönbségek és az azokat kiváltó okok nemcsak a jelenben, hanem mélyen a múltban gyökereznek, s így napi politikai érvekkel hatni nem lehet. Nos, ebbe a vitába s harcba szándékozott apám *ismét* bedobni érvként a maga és a hozzá hasonlók életét. Ismét, mert korábban már adva voltak a tettek, s most következett a tettek emlékező, az azokat boncolgató írás. Ami számára ismét csak tett volt.

Így hát az önéletírás indítékait lényegében helyesen ragadta meg Sóni Pál a már idézett monográfiában: „az író problémája és megrendülése, önvizsgálatra kényszerítő kérdése [...] miért nem tudja meggyőzni ellenfeleit és barátait a maga igazáról?” Ezen a kérdésen csak annyit helyesbítenék, hogy apám a jelzett időszakban már tudta, melyek azok az okok, amelyek a meggyőzést megnehezítik, s a múlthoz fordulva azt akarta föltárni, hogyan és miért jöttek létre ezek az okok, amelyek azonban nem kérdőjelezik meg azt az igazságot, amelyért emberként és íróként harcolt.

A kötetek megírása, ahogy haladt előre az időben, mind nehezebbé vált. Jelzi ezt az is, hogy míg az első és a második kötet megjelenése között mindössze egy év telt el, a harmadik két s a negyedik már három évet igényelt. A nehézségek csak másodsorban egészségi természetűek. Nehezítette a munkáját, hogy mindinkább élő személyek múltját kellett megelevenítenie, és számolnia kellett a sze-

mélyi érzékenységgel s azzal, hogy ugyanazon eseményre két különböző személy különbözőképpen emlékezhet, és az eseményekkel kapcsolatos történelmi dokumentumok hiányoznak, vagy még nem hozzáférhetőek. A politikai küzdelmek, különösen az illegalitás szepírói megelevenítése a hitelesség megőrzése mellett a dolgok természeténél fogva mind nehezebbé vált, illetve nemegyszer egyáltalán nem volt lehetséges. A későbbi időszakot érintő kötetek bírálatai gyakran abszurd igényeket támasztottak az íróval szemben; különösen a negyedik kötet esetében olyan jellegű változtatásokat javasoltak, amelyeknek lelkiismerete szerint nem tehetett eleget, s így arra kényszerült, hogy bizonyos, eléggé fontos részleteket inkább kihagyjon a műből. Bár soha nem panaszkodott, és nem is próbált „visszalőni“, de fékeztek munkáját egy-két felelőtlen személy intrikái és néha széles körben terjesztett, rágalomszámba menő állításai is.

Igy jutott el az ötödik kötetig. 1974—1976 között nem tudott hozzáfogni az íráshoz. Egészségi állapota is romlott, szívrovarok kezdtek jelentkezni. Ennek ellenére az ötödik kötet megkezdését döntő módon egyéb körülmények késleltették. Gyakori beszélgetéseink során a halasztás okai mind többször szóba kerültek. Világosan látta, hogy a korábbi akadályok hatványozottan jelentkeznek majd az ötödik kötetnél (amelynek valószínűleg *Sorsforduló* lett volna a címe). Egy dolog azonban soha nem volt vita vagy kétely tárgya — az, hogy *mindent* ugyanúgy, a könyörtelen igazság reflektorfényében fog vizsgálni, mint az előző kötetekben. Csakhogy az igazság nem a fekete-fehér kontrasztokban jelentkezett. Az ötödik kötetet is úgy akarta megírni, hogy az utolsó harminc esztendő tényleges vívmányainak egy morzsája se kallódjon el, minden valós érték megkapja az őt megillető helyet, de ugyanakkor a kérdőjelek se tűnjének el ott, ahol azokat maga az élet állítja. Életének ebben az utolsó szakaszában újra meg újra visszatért egy korábbi gondolatának a fejtegetéséhez, ahhoz, hogy könnyebb dolog ellenzékben lenni, mint építeni, mert az ellenzéki csak nemet mond, míg az építő igent is kell hogy tudjon mondani.

Alapvetően azonban a kérdőjelek nyugtalanították. Valahogy abba a helyzetbe került, mint az *Oltánok unokái* második kötetének megírásakor. Várta, hogy ne csak meggyőződése és intuíciója, hanem a történelmi tények is jelezzék az adandó válaszok irányát. S hogy ez nem következett be, végül is 1976 nyarán azzal az elszánással kezdte meg az utolsó kötetet, hogy megírja, még ha azzal az immár sokadszor vállalt kockázattal is, hogy csak az íróasztal fiókjának ír, s lehet, hogy egy új nemzedékre marad az igazság feltárásának feladata.

Az itt következő szemelvények — úgy gondolom — legalább részben igazolják az elmondottakat.

NAGY ISTVÁN

Az újraindulás éve

Emlékirataimnak utolsó kötetét már azzal a tudattal írom, hogy kinyomtatását nem érem meg életben, s talán be sem fejezem. Nyomasztóan hat rám, hogy nem használhat, amíg élek. Azután is ki tudja, mikor forgathatják az utódok, s megkönnyíti-e a dolgukat...

Korábban azt írtam az *Utunk* 1972-es évkönyvében, hogy mindent, ami társadalmi életünk fejlődésében felmerül, a kérdőjelek felől nézve szemlélek. Az alább következőkben is igyekszem ehhez tartani magam.

Kezdem talán ott, ahol a negyedik kötetben abbahagytam, 1944 végén még dúlt a háború. A visszavonuló horogkeresztes hadseregek menekülésük közben mind nagyobb rombolást vittek véghez, Észak-Erdélyben azonban csak a nagyobb városok szenvedtek különösebben. A legtöbbet, úgylehet, Kolozsvár vészelt át. Amint említettem már, összes hídjaink a Kis-Szamos medrébe robbantva tárultak elénk. A város úgyszólván kétfelé szakadva kereste egymással a kapcsolatot. A város lakosságát, amint szintén említettem már, az ellenállási mozgalomnak sikerült viszatartania a kiűrtő rendeletek végrehajtásától. Csak a Horthy-rendszer bűnrészes nagyrurai menekültek el. És hát azok a tisztviselők, akik a bécsi döntés után tele-

pedtek be Magyarországról. Az öslakosság túlnyomó többsége helyben maradt. Hogy a hidjaitól megfosztott város két része valamiképpen érintkezni tudjon, a gyorsan megalakult szakszervezetek toborozni kezdték a munkásokat ideiglenes hidak építéséhez. Előbb a fő vashíd roncsaiból próbálták szovjet hadmérnökök irányítása mellett valamiféle gyaloghídat összeeszkábálni. Ugyanakkor a továbbvonuló szovjet hadsereg nehéz járműveinek a Rákóczi útra vezető betonhíd helyett fahídat vertek össze, ugyancsak a helybeli munkások segítségével. Akkor még csak a legbátrabb munkások mertek előbújni az óvóhelyekről. Azok között is a legdatosabbak, a kommunista érzelműek. Az öntudatlanok nehezen engedtek felhívásainknak.

Az ideiglenes közigazgatás megszervezését a megalakult ODA (Országos Demokratia Arcvonal) vállalta magára. Ez az újonnan megalakult demokratikus pártok, a Román Kommunista Párt, a Romániai Szociáldemokrata Párt, a MADOSZ, az Ekésfront és a szakszervezetek képviselőiből alakult meg. Am nehézség elé kerülünk, mikor a megfelelő arányú román képviselőt próbáltuk biztosítani. Román munkások és földművesek voltak, ámde kevés román polgári értelmiségi csatlakozott az ODA pártjaihoz. Kénytelenek voltunk román kommunista munkásokat megbízni az Ekésfront megszervezésével is. [...]

Persze, a magyar nacionalizmus sem tétlenkedett, rémhírekkel próbálta fékezni az ODA-ba tömörült pártok lendületét. „Minek ez a nagy buzgóság? Várjuk ki a békeszerződést.“ Mikor kiadtuk a jelszót az iskolák megnyitására, suttogó propagandájuk vissza akarta tartani a gyermekeket az iskolabajarástól: „Ne engedjétek a gyermekeiteket, magyar szülők! Ne döljétek be a kommunistáknak! Csak azért hívják iskolába őket, hogy onnan egy csomóban elhajtsák őket a Szovjetunióba túszoknak.“

Vérszegény sajtónknak volt mit cáfolnia, s nem is birkózott volna meg a sok reakciós híreszteléssel, ha a pártok és tömegszervezetek tagjaival meg nem beszéljük volna a helyzetet, s az üzemekben, gyárakban, kis és nagy műhelyekben, az irodákban meg családai körében nem világosítják fel a mindegyre elrémlődözöket a valóságos törekvésekről.

Kezdték visszatérni az 1940 őszén elmenekült román lakosok. Szinte egyszerre tértek vissza a vasúti munkások s más közüzemi dolgozók. A helyben maradt vasúti munkások persze többségükben magyar nemzetiségűek voltak. Ezek fizetés nélkül dolgoztak már hetek óta. Javították, toldozgatták a németektől felrobbantott síneket és a szerszámgépeket, ott voltak mindenütt, ahova a szakszervezetük hívta őket. Étlen-szomjan dolgoztak, ami éppen adódott az újjáépítési műveletek körül. Nagy riadalmat keltett körükben az a körülmény, hogy a visszatérő román munkások részére a román államvasutak folyósították a fizetést, a helyben maradt munkásoknak viszont nem.

Hogy mit kellett küzdenie Timofinak és Bojan Pavelnek meg a magyar társainak, hogy a torzszalkodásnak elejét vegyék, azt már csak ők tudnák megmondani. Mi, a *Világosság* szerkesztői a pártvezetőséggel és a MADOSZ-szal egyetértésben a lap hasábjain gyűjtési mozgalmat kezdeményeztünk a fizetés nélküli vasúti munkások részére. Bekapcsolódott ebbe a mozgalomba minden párt- és tömegszervezet. Karácsonyra akkora összegek gyűltek össze, hogy először fizetést folyósíthattunk azoknak, akikre a Román Államvasutak Vezérigazgatósága akkor nem gondolt. [...]

A vasúti munkások ösztemelegedtek a visszatérőkkel. Hálából, azaz munkás-öntudatukból kifolyólag rendbeszedtek egy vasúti mozdonyt és szerelvényt, amely az újesztendőre már átpöföghetett Nagyváradra. Ez volt az első vonat, amelyet Kolozsvárról elindíthattunk a felszabadulás után.

Az 1944-es ősztendő utolsó napjára hirdettük meg a *Világosságban* a tűzifagyűjtési mozgalmat. Gyerünk az erdőre fáért. Nagy szükség volt erre, az iskolákban és klinikákon farkasordító hideg volt. Hogy „be ne fagyjon“ egész télire a tanítás, okvetlenül fűtőanyagra kellett szert tennünk. Volt is tűzifa a közeli monostori erdőn túl, egy egész erdőt vágtak ki még a nyáron. Hasábokra darabolva s ölekre rakva elszállításra járt, de amint az előbbi kötetemben írtam, nem volt a városban egyetlen motoros jármű és szekér sem. Mind elhajtották a várost kiűritő hatóságok.

Soha még jelszó nem fogott annyira, mint a „Gyerünk az erdőre fáért“. Ki-ki a vállán hozott be annyit, amennyit elbírt. Sohasem felejttem el azt az embertömeget, amely egy ködös vasárnap reggel megindult a Monostori úton. Űgyszólván minden épkézláb férfi kivonult négyes sorokban. Legalább húsz-huszonötezer lélek masírozott a gyér hóban kifelé, majd vissza libasorban, be a városba a klinikák és az iskolák udvarára. Ki két-három vékonyabb hasábbal, ki egy-egy vastagabbal a vállán cipekedett.

Magam is ott lépkedtem a síkos úton, egy vastag hasábbal, s mikor dél felé a városba értünk, éberül figyeltem a mellékutcák bejáratát, nem igyekeznek-e a

cipekedők félre oldalogni, hogy a maguk tűzhelyét boldogítsák a jó tíz kilométeres távolságból becipelt tűzifával. Alig egy-kettő próbálkozott meg ezzel, de ahogy rászóltak, hogy nem arra van a lerakódóhely, kissé morogva ugyan, de rögtön visszafordultak a libasorba.

Nem volt könnyű a jegesre fagyott, behavazott hasábokat cipelni. Csúszkoltak az ember vállán, s hideg is volt meg köd, ám a férfiak zúgolódás nélkül, önzetlennél vállalták akkoriban a legnehezebb feladatokat is ellenszolgáltatás nélkül. Különösen az idősebb gyárimunkások és a kisiparban foglalkoztatottak jártak elől jó példával. Az ő emlékeikben még nem halványultak el a régi harcok élményei. Valamennyien részt vettek a húsz-harminc éves munkásmozgalmaiban, s tudták, hogy milyen célba törekszünk. A fiatalabb munkásoknak már hiányzott élményeik közül a szervezett munkásküzdelmek emléke. A pártok és szakszervezetek betiltása után ők nem szerezhettek a szervezethez való és a szocialista eszmékből származó élettapasztalatot. Ám mellettük voltak az „öregebbek”, a tapasztaltabbak, s magukkal ragadták őket a küzdelmes múltból szóló elbeszéléseikkel.

Mindenütt ott láttam őket is. Pedig nem volt könnyű mindenütt helytállani. Akkoriban, 1944 végén és 1945–46–47-ben úgyszólván minden vasárnap falumunkára mentünk. A földreformot kellett nyelbe ütnünk, és a parasztok szerszámaikat javíthatnunk. És felvilágosító előadásokat tartanunk, egészségügyi tanácsokat és orvosi kezelést nyújtanunk a falusi betegeknek. A falusi dolgozók csak bámultak, vagy gúnyosan a bajszuk alatt somolyogtak. Mi lelte ezeket a városiakat, hogy ennyire buzgólkodnak az ő érdekükben? Mi is el-elképeztünk, mennyire nehezen értik meg a munkás és a paraszt szövetségének a szükségét. Különösen a szegényebbje húzódozott, mikor rábeszéléssel, a felvilágosítás minden eszközével rávettük őket, hogy földosztó bizottságokat alakítsanak, és a szétosztandó „nagybirtokokat” szétparcellázzák, névsorokat állítsanak össze a földigénylőkről.

Nem lesz ebből baj — kérdezték —, ha a nagyságos úrék visszajönnek, és a birtokukat szétosztva találják? Mások meg azzal fejezték ki aggodalmukat, hogy mi lesz, ha Hitlerék bevetik a csodafegyvereket, és mindent visszafoglalnak, amit elveszünk tőlük? Ismét mások azért húzódoztak, hogy hát nem illik a máséhoz nyúlni. [...] A falusi férfiakkal még csak szót lehetett érteni, de a nők teljesen visszahúzódtak, nem nekik való a politika — mondogatták. Leginkább az orvosi előadásokat hallgatták meg, s a gyermekeiket is ők vitték orvosi vizitre. Szegény orvosok vasárnap esténként halálosan kimerülve, agyonázva kerültek haza a rossz, százszor bedöglő, az ócskavasból előkerült, össze-vissza tatarozott teherautókon, amelyeket a munkások kerítették elő a gyári rozsdatemetőből.

És még szerencsés volt az az orvos, amelyik ilyen őzönvíz előtti tragacsokon mehetett ki az eldugott falvakba vagy a vasúti pályák közelében levő községekbe. Voltak isten háta mögötti falvak, ahova csak gyalog mehetett az ember, térdig sárban, ám e falvak lakossága volt a leghálásabb. A fútotaktól messze esve el voltak zárva mindentől, s minden új volt nekik, amit érték tehetünk. Orvosok, tanárok, tanítók, mérnökök szívesen áldozták rájuk vasárnapjaikat. Jószívvel osztották meg tudásukat a falvak népeivel. Könyveket gyűjtöttek, s vitték ki falura. Őket is elfogta az a lelkesedés, ami a munkásokra volt jellemző azokban a kezdeti években. Hittek nekünk, hitték, hogy valóban egy új világnak az építő részesei. Hiszen akkoriban bukott meg a reakciós Sănătescu-kormány, s arról volt szó, hogy a helyébe kinevezett, de semmivel sem haladóbb Rădescu-kormányt is megbuktassuk, és egy széles demokratikus alapra helyezkedő kormányt, a Groza-kormányt küldjük az ország élére.

Minden csupa biztató ígéret volt. Talán túl sokat is hagyunk hinni, képzelődni a jövőt illetően. Elvégre még előttünk állt minden. Még nem volt valóban demokratikus kormányzatunk. Még talpon volt a királyság. Még tőkésék voltak az urak a nép fölött. Ha mindezt elsöpörjük, s valóban a munkások és parasztok és a velük szövethető haladó értelmiségiek hatalmát valósítjuk meg, csak meg kell fogni a dolog végét, s tényleg boldogság köszönt reánk. Annál inkább hittünk ebben, mert Észak-Erdélyben úgyszólván máris mi voltunk hatalmon.

Észak-Erdélyből a gyorsan kihátráló hitlerista hadakkal elszaladtak a gyárosok és földbirtokosok, s velük futottak a nekik szolgáló főhivatalnokok. A gyárakban és más nagyüzemekben az üzemi bizottságok vették kézbe az irányítást. A bankárok és nagykereskedők ugyancsak elhordták az irhájukat. Igaz, elvitték a pénzt is, s amit össze tudtak kapkodni a nyersanyagterületekből, magukkal cipelték. Nem baj — mondtuk —, majd előteremtjük mi a saját közjavainkat. Csak egyszer kézhez kaphassuk a termelőeszközöket. A kárpótlást magától értetődőnek vettük. Ha nem voltunk képesek meghiúsítani a szovjetellenes háborút, viselünk kell a következményeit. Elvégre európai nagyságú területeket változtattak rommá a hitlerista hadak s a velük harcoló csatlós államok hadseregei.

Ezt magyaráztuk a pártnapokon zsúfolásig megtelt magyar színházban. S ezt próbáltuk megértetni a sajtóban is. A lerongyolódott és kiéheztet munkások fanyalogva, de megértették a helyzetet. Dolgoztak inukszaktáig. Legközvetlenebb célként az lebegett előttük, minél hamarabb befejezni, végleges győzelemre vinni az antifasiszta háborút, hogy aztán teljes erőnket az újjáépítési munkába vethessük be.

Engem január elsejétől a pártlap megteremtésének munkájába vezényelt át a pártvezetőség a *Világosság* szerkesztőségéből.

Úgy döntöttünk, hogy egyelőre hetilapként jelenünk meg. És ezt nemcsak az döntötte el, hogy kommunista napilapot kommunista újságírók nélkül még nem tudnánk szerkeszteni, hanem az is, hogy papír sem állt rendelkezésünkre, csak valami laposnyomáshoz alkalmas papírt találtunk a legnagyobb nyomda, a volt Minerva raktárában.

A lap megindításakor egyetlen munkatársat kaptam a néhai Somlyai László személyében. Az adminisztratív kiadóhivatal vezetésére egy fiatal asszonykát kaptam. A Dermata cipőgyár munkaszolgálatban elpusztult mérnökének az özvegyét. A mérnök elvtársunk volt az illegálitásban. Kuli volt a fedőneve. Agitprop vonalon dolgozott, s valószínűleg a feleségét is elvtársá nevelte. Ez a körülmény szolt a kiadói adminisztratív munkába állítása mellett.

Somlyai László valami tönkrement zilahi földbirtokosnak volt a fia. Alig volt huszonöt éves, s a felszabadulás előtt kapcsolódott hozzánk, de aztán őt is munkaszolgálatra vitték el, mint annyit más zsidó származású fiatalembert. A háború vége felé, talán még Kolozsvár felszabadulása előtt sikerült a munkaszolgálatosok közül megszöknie, s a teljesen elárvult, magányos Somlyai Laci jelentkezett a pártnál, s mint főiskolát végzett fiatalember újságírónak mondta alkalmasnak magát.

Ezért került hát mellém. Más munkatársakat majd kinevelünk a munkáslevelezőkből, adta értésünkre Vescan Teofil és Jordáky Lajos, az akkori tartományi vezetőség titkárai. A vezércikk, fontosabb politikai cikkek megírására ők vállalkoztak. S ugyancsak velük együtt adtunk nevet a pártlapnak: *Erdélyi Szikra*. E névadással a Nagyváradon a harmincas évek elején megjelent *Szikra* hagyományát újítottuk fel. Első lapszámunk március 15-re jelent meg. Mit futkosott Somlyai és vele együtt én is, gyárakba, szaktanácsi ülésekre s más összejövetelekre, amíg valahogy összehordtuk a cikkanyagot. Meg is írtuk valamennyit, de mire nyomdakész állapotba hoztuk, egy részét félre is vethettük. Közbejött a reakciós Rádescu-kormány elkergetése, a Groza-kormány megalakulása, amit márciusban a román adminisztráció bevonulása követett egész Észak-Erdélyben. Ennek az eseménynek a méltatására kellett helyet adnunk a lapban.

Ez idő tájt került sor az ifjú Mihály király, Groza Péter és Visinszkij ismert szovjet diplomata kolozsvári látogatására. Óriási falusi és városi tömegek vonultak fel tiszteletükre a kolozsvári főtéren. Ügyszólván képviselve volt ott minden Kolozs megyei népviselet, kezdve a városi hóstátiak egyszerű s mégis igen tetszetős fehér-fekete öltözékétől, a gazdag díszítésű Kalotaszeg vidékiek sokszínű, szalagos pártáitól a mőcvidékiek tiszós román népviseletéig. Valamelyik román faluból lóháton jöttek, s máshonnan négy- vagy hatökrös, feldíszített szekereken asszonyok, lányok, de a legnagyobb tömeget a városi dolgozók vonultatták ki. Román-magyar jelzavas táblák, rengeteg vörös zászló és persze román nemzeti színű lobogók erdeje.

A lelkesedés az eget verdeste. A tömeg egy része csak a királyt és a hadsereget éltette. A városi munkások a Groza-kormányt éljenezték, s a Szovjetuniót, a Vörös Hadsereget meg a pártot és Sztálint hurrázták. Persze voltak olyanok is szép számmal, akik ki sem nyitották a szájukat.

Ott álltam a tömeg közé vegyülve, szemben a díszemelvényvel. Újságírói minőségemben figyeltem a kórusban éljenző felvonulókat s a díszemelvényen a pártok és hatóságok feszesen álló képviselőit. Középen a királlyal. A földöntúli zajongásban csak én különböztettem meg a kiáltozások tartalmát. Minden éljen összevegyült a hátrább és előbb járók éljenzésével. Úgy tűnt, hogy nagy az egyetértés, hogy mindenki mindenkit éljenez. Pedig óriási volt a különbség egy-egy nagyobb csoport viselkedése között. A vörös zászlók száma is váltakozott aszerint, hogy falusiak jöttek vagy gyári munkások. A falusiak tömegében jóval több volt a nemzeti zászló a vörösöknél.

Ez nem lepett meg. A pártlaphoz és a *Világossághoz* is befutó hírek aszerint váltakoztak, hogy üzemekből, magyar avagy román községekből érkeztek-e? Hát igen, gondoltam — jó időbe telik majd, amíg a falut és várost, a gyárakat és közhivatalokat valóban összehangoljuk. Talán ez a mai nap, a román közigazgatás hivatalos helyreállítása a Groza-kormány és a párt irányítása mellett az első lépés arrafelé.

Am a Groza-kormány koalíciós kormány volt, munkástöbbséggel. A kormányzásban helyet kapó polgári pártok képviselői megindították a küzdelmet minden

téren. Helyet akartak szorítani maguknak a legkisebb közigazgatási fórumon is. Míg az ország újjáépítésével küzdő kommunista párt elsősorban ezt a feladatot jelölte meg a legfontosabbnak, s aszerint ítélte meg a tagjai és a koalíciósoktól erőltetett személyeket, hogy mit érnek az újjáépítésben és a „mindent a frontnak!” végzett munkában, küzdenie kellett az előtérbe tolaikodókkal, akik csak koncót láttak a felelős hivatalokban és más munkahelyekben. Viszonylag a gyárakban és kisüzemekben volt a legkönnyebb a megegyezés. Azokban csak a szociáldemokratákkal kellett egyezkedni. Hány legyen belőlük az üzemi bizottságokban, kik legyenek az osztálybizalmiak. Ezek a kérdések többnyire a szakszervezeti választásokon dőltek el aszerint, hogy melyik pártnak volt több tagja. Megindult hát a tagtoborzás. A közhivatalokra azonban minden párt igényt jelentett be. Ki legyen a prefektus vagy a polgár- és alpolgármester, ki ilyen vagy olyan hivatalfőnök. A minisztériumokból meg jöttek az utasítások, terjesszék fel kinevezésre ezt vagy azt.

Késő éjszakába nyúló tárgyalások indultak meg, amíg valahogy megegyeztek a pártok képviselői vagy a munkásság egységfront-bizottságai.

Én egyelőre lapszerkesztőként dolgoztam tovább. Am az *Erdélyi Szikra* nem sokáig sziporkázhatott. Pedig ugyancsak igyekeztem Somlyai Lászlóval, hogy sziporkázóvá tegyük. Somlyai László nemcsak cikkeket írt és laptükröt tördelt. A gyatra közlekedési viszonyok között, ha azt akartuk, hogy a lap eljusson a székely megyék és a Szatmár környéki olvasóinkhoz, hetenként egyszer hol ebbe, hol abba az irányba ült vonatra a lapsomagokkal, és leadta a bizományosainkhoz. Tudniillik, ha rábíztuk a tehervagonokkal kevert személyvonat mozgópostásaira, vagy leadták a címzett állomáson, vagy odébbvitték egy-egy várossal. Akadt olyan postás is, aki látván a magyar címlapot és rajta a sarló és kalapácsot, egyszerűen kidobta a mozgó postavagonból a százas, kétszázas lapsomagjainkat. Innen is, onnan is kaptuk bizományosainktól a felháborodott reklamációt: miért nem küldjük az *Erdélyi Szikrát*?

Somlyai halála fáradtan s két-három riportanyaggal tért vissza hétfő reggelként kalandos utazásáról. Tőle tudtam meg, mi van a székely és a partiumi megyékben vagy Biharban.

Hát nem éppen volt szívderítő az a társadalmi kép, amit elem rajzolt. Megjelentek a spekulánsok, árdrágitók, árurejtegetők s mindenféle szabotánsok. És a sovíniszta uszítók. Volt elég belőlük a helyiek között is, de a számuk megduplázódott a beözönlő afacerisztákkal, az uzsorás üzletelőkkel s más gyanús alakokkal, akik hatósági rekvirálókknak adták ki magukat, fosztogatták a parasztokat, előzőn lötték a piacokat, s méregdrágán sózták rá áruikat az élelem nélkül maradt városi háziasszonyokra. Míg a Groza-kormány a földreform törvényesítésével nekibátortotta a székely földműveseket a szántás-vetésnek, a munkások pedig a gyárak rendbepozálásával úgy-ahogy termeltek, amit tudtak, amit tudtak, ahhoz nyersanyagot tudtak szerezni, addig az élődi elemek feketepiacon verték fel az árakat. A pénz, a lej napról napra romlott, már ötszáz lejre ment fel a gyufa ára, a sóé nemkülönben. Hogy egy kiló málélisztt vagy egy darab szalonna mibe került, csak ég felé futó számoszlopokkal lehetne kifejezni.

Akkoriban kezdtük megszervezni az úgynevezett ekonomátokat. Valamelyik gyár munkássága kezdte az Önellátó Gazdasági Bizottság létrehívását. Ennek megbízottai szálltak ki a falvakra, s vásároltak össze, amit tudtak, amit a jobbmódú parasztság még eladhatott; főként krumplit. Ezt nehéz volt a városokba szállítaniuk, különösen azoknak, akik szekér és lovak nélkül maradtak, mert a visszavonuló fasiszta hadak elhajtották mindenüket.

Akkoriban adtuk ki a jelszót: egyetlen darab föld se maradjon megműveletlenül. A háború utolsó hónapjaiban határozódott el az is, hogy milyen üzemnek legyen saját földje, amit a munkásokkal műveltessenek meg, s szervezzenek üzemi konyhákat, legalább ebédhez juttathassák a dolgozóikat.

Minden bajt és nehézséget azzal magyaráztunk Somlyaival, hogy mindez érthető, amíg a háború tart, és a tömegeink át nem nevelődnek. Az volna a meglepő, ha már mindenki máról holnapra önfeláldozó kommunista lenne, aki előtt minden nemzetiségű ember egyforma, aki az ingét is odaadná a rászorulónak. Ezt magyaráztunk számtalan gyűléseinken, pártnapokon és az üzemi értekezleteken, és hát persze az *Erdélyi Szikrában* és a *Világosságban* meg az ODA román lapjaiban. Ezt magyaráztuk az írónak is, már aki akkoriban mellénk állt. Író—olvasó találkozókat szerveztünk a gyárakban és a falvakban. Egyetlen felolvasásunk sem végződhetett anélkül, hogy a nehéz napi gondokra ki ne tértünk volna, s a munkás-paraszt összefogás szükségességét és hasznát meg a jövő távlatait ne rajzoltuk volna a hallgatóság elé.

1945. május 9-én hajnalban azzal vertek fel a lakásomon, hogy Hitler meghalt, s a Reichstagon vörös zászló leng. Reánk köszöntött a győzelem napja. Elhallgattak az ágyúk és a légi bombavetők. Le az elsőtétítő papírokkal az ablakokról, a lelkek-ről! Ki az utcára, köszöntünk a békét!

Nem kellett különösebben mozgósítani, 9-ike délire a város apraja-nagyja az utcákra özönlött. Örömmujongott mindenki, talán még azok is, akik addig a háború visszafordulásáért szurkoltak, vagy csodafegyverekben reménykedtek.

A tömegek, nyománok és magyarok összefogózkodva táncoltak órát, sirbát, csárdást késő éjjelig. Az emberek nem tudtak betelni a győzelem és a béke hírével. Hazajönnek a hadifoglyok, nem kell többé rettegni a behívóktól, kiűritési rendeletektől, az éjszakánként antifasisztákra rátörő csendőroktól vagy nyilasoktól. Vége az éhezésnek, nyomornak, a gyűlölködésnek, rendbejön ezután minden. Csak dolgozni kell, és dolgozni lehet. Ezután mindenki annyit ér, amennyit és ahogyan dolgozik. Az igazi népszabadság kezdetének a napja ez.

Magam is ezekhez hasonló jóleső érzéssel tértem haza megszaporodott s további szaporodás elé néző családomhoz a Bem utcába, [...] a mai Coşbuç utcába. Ébren voltak még valamennyien, s éppen ébredezőben volt jóvendőbeli kisfiam is. Akkoriban kezdett mozgolódni az édesanyja, az én kis hűséges Bözsim hasában. Mikor teherbe esett, már szabadon elvethette volna. Akkoriban még liberalizmus dívott a családgyarapítás dolgában. Felszabadultnak tekintettük a nőt, aki maga dönt: akar-e még egy gyereket, vagy sem. És mégis, soha annyi állapotos fiatal anyát nem láttam, mint akkoriban. Valószínűleg mások is úgy gondolkozhattak, mint mi Bözsivel. Most lehet több gyerek is, jövőjük nem vezet az ágyútöltelék-sorshoz. És nem lesznek kizsákmányolók bérrabszolgái sem. Felszabadulunk egészen a Groza-kormány alatt. Jöhet hát az újabb gyerek. Egyébként sem fogják megsínyleni világrajóttukat. Mehetnek szülni az anyák ingyenesen a szülészeti klinikára, s azután sem lesz gond a megfelelő lakással. Soha annyi üres lakás nem volt Kolozsvárott, mint a felszabadulás első évében. Kiderült, hogy sokan elmenekültek a városról, vagy hazatelepettek Magyarországra, ahonnan a bécsi diktátum után átszivárogtak.

Ezért kaptunk mi is 1945 tavaszán a Coşbuç utcában egy egész üres házat, négy szoba konyhával és egy óriási hállal. De nem foglaltuk le csak magunknak. Régi barátunkkal, Almási Katus elvtársnővel költöztünk bele. Ő a három gyermekével az emeleti két szobába, mi a földszinti kettőbe, két gyermekünkkel és az útban levő harmadikkal, a jóvendőbeli Istváánkával. És anyósunkkal, Józsa nagymamával. Ő ügyelt a kicsi Pötyinkre.

Feleségem akkor már a növekvő hasával bejárt délelőttönként a nemrég alakult Józsa Béla Athenaeumba a könyveket rendezni. Afféle önkéntes munkát végzett. Megpróbálta előkeríteni a Libró könyveket, amelyeket egy évvel azelőtt zsidó vagyonként lefoglaltak a hatóságok, a kölcsönkönyvtárt meg bezárták.

Fizetés nélkül dolgozott, ő is „hozomra”, mint a vasúti munkások. Majd csak sikerül a régi Libró kölcsönkönyvtárt újra összehozni, s akkor majd lesz fizetése is. Így hát jó ideig csak az én szerkesztői fizetésemből éltünk. És ez egyáltalán nem volt könnyű. Az ördög emlékezik már, mennyi is volt a havi járandóságom. Csak arra emlékszem, hogy a kenyér- vagy málékenyér-, s gyakrabban a puliszkaliszt-és krumpoliszükségletünket is alig fedezte. Pedig nekem sokára gyarapodott 800 lejlel, a városi tanács sajtóosztályától kapott fizetéssel. Ám azt le kellett adnom a szak-tanácsnál, szakszervezeti célokra. Akkoriban ugyanis az egyre romló pénz körülményei között kissé balosnak tűnhető határozatot hoztunk.

Minden elvtárs, aki valamilyen közéleti megbízatásból származó fizetést élvez a rendes napi munkájáért járó fizetésen fölül, az köteles a többletfizetést befizetni szakszervezeti alapra. Így hát a lapszerkesztés munkáján déli tizenkét óráig dolgoztam, tizenkét órától kettőtől-háromig a városi tanácshoz előzetes cenzúrára befutó nyomtatványokat s más kiadványokat ellenőriztem. Nem sok volt ilyen, csak az egyházaktól származott az ilyesmi. Az is főként a református egyház kiadványa volt. Egy-egy hivatalos közlőny vagy kalendárium. Hamar végezhettem azokkal. No de azért nem volt szabad időm, a párt a magyar színházhoz delegált afféle minden tanácsosnak.

Magába foglalta ez a megbízatás a művészeti és adminisztratív igazgatás minden elképzelhető formáját. A tényleges színházigazgató Fekete Mihály volt. Ám együtt törtük a fejünket, milyen darabokat tűzhetnénk műsorra. Tudniillik ez attól függött, hogy milyen kosztümök és díszletek állnak rendelkezésünkre. Amint az előbbi kötetemben már említettem, Kemény János, a korábbi igazgató ígérete ellenére engedett a horthysta hatóságok nyomásának, s az egész színház kosztüm- és díszletállományát, még a jupiterlámpákat is elmenekítette. Csak néhány ócska huszáröltöny maradt. Az egész kelléktár elakadt valahol Sopron vagy Székesfehé-

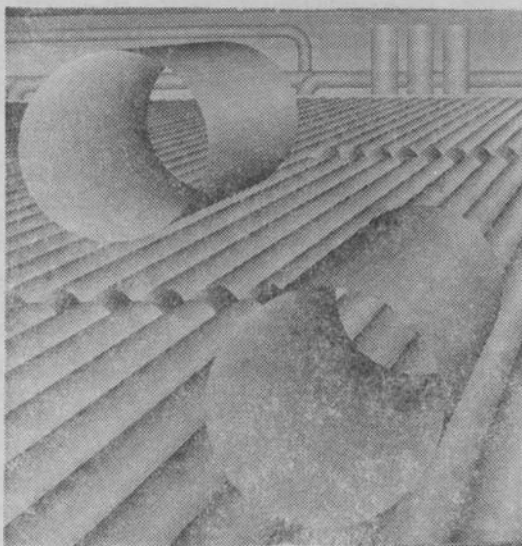
vár vasúti vágányain. A Magyar Népi Szövetség országos vezetősége azon fáradozott a magyar kormánynál, hogy származtassák vissza a kolozsvári magyar színházhoz a kellék- és díszlettárt az irattárral együtt.

Igy hát még szindarabok sem álltak rendelkezésünkre. Úgy keresgéltek össze azokat a darabszövegeket, amelyek a régi *Színházi Élet* számaiban s a világirodalom klasszikusainak könyveiben is megjelentek. Csakhogy díszlet híján ezekkel sem sokra mentünk. Ezért aztán Fekete Mihály úgynevezett egyvelegeket állított össze, kuplékból, villámtréfákból s énekszámokból. Ezekkel állt a közönség elé. Nem sok sikerrel. Kinek volt akkor kedve elcsépelni régi polgári kuplékon vagy slágereken derülni? Darabokhoz meg csak olyanokhoz nyúlhattunk, amelyeket a színészek, azok is alig néhányan, saját öltözékeikben előadhattak. Fizetést persze nem kaphattak, a gyér bevételen osztozkodtak.

A sok fejtörés közben eszembe jutott saját darabom, az *Özönvíz előtt*. Azt előadhatják a színészek saját polgári ruhájukban is, a díszletezés sem okoz különösebb gondot. És hát tartalma is vonzó lehet megfelelő művészi színvonalon előadva. Bátorralanul felajánlottam, vegyék azt elő. Nagy sikere volt annak idején, hátha most is beüt a telt ház. Kevés színész kell hozzá.

Elővették hát, és betanulták, Fekete Mihály a Darkó szerepét vállalta. Talán ment is volna a darab sikerrel. Ám éppen a bemutató előadásra, lévén akkor még január eleje, olyan farkasordító hideg lett, a színház meg fűtetlen volt egész télen, hogy a közönség szája párolgott, s többen még azok közül is felálltak, és elhagyták a nézőteret, akik eljöttek a színházba. Talán háromszor vagy négyszer próbálkozott Fekete Mihály a darab megismétlésével, ám, a hideg nem engedett, le kellett venni a műsorról. A három vagy négy előadás közönsége alig tett ki egy telt házat. Mikor az egész havi bevétel elosztásán tünődtünk, nekem jutott volna szerzői díjként vagy háromszáz lej. Jól fogott volna, rettentő szűkösen, kényszerbőjtösen éltünk a családdal, ám függetlenül a többletjövedelemre vonatkozó határozattól, egyszerűen lemondtam a színházi személyzet fizetése javára. Halálos komolyan vettem, hogy senki sem igényelhet többet, mint amennyi a hivatásával járó fizetéssel jár. Hogy elfajult később ez az iratlan elv gyakorlata is! Én egy pár évig, amikor már a fizetésem felül írói jövedelemem is szaporodott a könyveim után, tartani próbáltam. A fölöslegesnek érzett jövedelemem szétosztogattam a görög menekültek vagy a Scinteia-ház építkezési költségeinek a javára. Aztán meg külvárosi pioníregységeknek vásároltam sportfelszereléseket. Ám az elvtársak felelősségre vontak, miért hajszolom az olcsó népszerűséget, tessék a saját célomra elkölteni a pénzt, az nekem jár, nem ingyen jutok hozzá. Öltözködjem jobban, rendezzem be a lakásomat stb.

Igy szoktattak rá, ha nem is egészen, hogy magamra költsem a többletjövedelemet, pedig időközben futotta már a lapszerkesztői fizetésemből is mindenre, s miután Istvánkát megszülte a feleségem, ő is fizetésért dolgozott már. De hát ne vágjak az események elébe.

Fazakas Tibor: Ipari táj

„Nagyszentmiklós — művész fiának”

Bartók első egyéni hangversenyének visszhangjából

Eletrajzírói, munkásságának kutatói viszonylag keveset foglalkoztak eddig Bartók nagyszentmiklói kapcsolataival, pedig az első világháborút megelőző esztendőben több ízben is felkereste szülővárosát. Ellátogatott az Aranka menti városba gimnazistaként és főiskolai hallgató korában, s népdalgyűjtő útjainak is gyakori állomása volt Nagyszentmiklós. Jelentőségben, kétségtelenül, Bartók 1903-as látogatása helyezhető az első helyre: a nagyszentmiklói Fekete Sas szálló nagytermében tartotta ugyanis 1903. április 13-án a fiatal Bartók Béla első önálló nyilvános hangversenyét. A fiatal zongoraművész bécsi és budapesti fellépéseit követően a zenekedvelők országszerte kezdték megtanulni a nevét. Sikereinek híre hamar eljutott szülővárosába is, ahonnan a rokonok, a Bartók család őszinte barátai fokozott figyelemmel kísérték a fiatal művész pályájának állomásait, és meghívták szülővárosába hangversenyezni. Különösen a Simosich és a Jurkovic család vállalt fontos szerepet a meghívás elfogadásának kieszközlésében, a hangverseny megszervezésében. A tulajdonképpeni szervezőmunkát Bartók gyermekkori játszópajtása, Jurkovic Irmí irányította. Itt jegyezzük meg, hogy Jurkovic Irmivel Bartók éveken át levelezésben állott, rendszeresen beszámolt élete alakulásáról, külföldi koncertjeiről, szaporodó sikereiről. Sajnos, ezek az értékes levelek a háború zűrzavarában elkallódtak. Jurkovic Irmiek buzgalmára, a szervezés alaposágára mi sem jellemzőbb, mint hogy a helyi lapban, a *Felső-Torontálban* — amelynek főszerkesztője abban az időben dr. Jeszzenszky Géza, felelős szerkesztője pedig Pólya Endre volt — már 1903. február 22-én hírül adták a fényes külföldi sikereket aratott művész közlő nagyszentmiklói látogatását. Az *Egy nagyszentmiklói zeneművész sikere Bécsben* című közleményt — miként a *Felső-Torontálban* megjelent írásokat általában — nem tartják számon a Bartók-bibliográfiák, holott arról a mélyes és tiszteletre tanúskodik, amellyel a nagyszentmiklósiak a Bartók család iránt viselkedtek, ugyanakkor meggyőző adatokkal dokumentálja azt a tényt, hogy az Aranka menti város értelmisége állandóan számon tartotta a fiatal művész sikereit, s őszintén örült azoknak. „Bartók Béla néhai Bartók Bélának, a nagyszentmiklói gazdasági »Kristóf« intézet volt igazgatójának fia, kire még városunkban is sokan emlékeznek — olvashatjuk a *Felső-Torontál* XII. évfolyamának 8-as számában —, a napokban fényes sikert aratott a bécsi »Tonkünstler Verein« által rendezett hangversenyen remek zongorajátékával. A nagy osztrák lap, a »Neue Freie Presse« is valóságos feltűnést ír, midőn Bartók Béla művészi játékát méltatja és ugyan-csak a legnagyobb elismerés hangján emlékezik meg róla a »Pressburger Zeitung« is és büszkén említi Pozsonyt Bartók Béla második hazájának. Különösen dicsérik a lapok azt a mélységet, amellyel zongorán a legnehezebb zeneköltői műveket teljesen átérezve csaknem mint a sajátját játssza el.“

Kerek egy hónap múlva jelenik meg a második közlemény a nagyszentmiklói hetilap hasábjain. „Megemlékeztünk már mi is Bartók Béláról, városunk szülöttéről — írja az *Erdekes hangverseny* című beharangozó cikk — akkor, midőn egy bécsi hangversenye alkalmával a zeneszakértők érdeklődését a legnagyobb mértékben felkeltette remek játékával. — Bartók Béla a legközelebb európai körútra indul, hogy művészetét bemutassa a vén Európának. Büszkének lehetnek a nagyszentmiklósiaiak, hogy Bartók Béla szülővárosa iránt érzett kegyelemből önálló hangversenyének sorozatát április 13-án Nagyszentmiklóson kezdi meg. A fiatal művész a Fekete Sas szálloda nagytermében tartja meg hangversenyét a következő műsor mellett: 1. Schumann: Sonata, fis-moll, 2. Chopin: a. Nocturne, cis-moll, b. Etüde, e-moll, c. Ballada, g-moll 3. Bartók B.: a. Ábránd b. Etüde balkézre 4. a. Schubert: Impromptu, Es-dur, b. Paganini—Liszt: Etüde, e-moll, c. Saint-Saëns: Keringő 5. Liszt: Spanyol rapszódia. — A művész hangversenyét egy e célra felkért rendezőség rendezi és a hangverseny megtartását és műsorát falragaszokon is tudtára adja úgy a helybeli, mint a vidéki közönségnek.“ A „rendezőség“, vagyis Jurkovic Irmiek, valóban megtöltötte plakátokkal a város utcáit, s értesítette a hangversenyről a környékbeli falvak értelmiségét is — egyszóval mindent megtettek, hogy Bartók Béla bemutatkozó hangversenye Nagyszentmiklóson igazi művészi és társadalmi eseménnyé váljon. Egy nappal a várva várt koncert előtt jelen-

tették meg a *Felső-Torontálban* az utolsó beharangozó közleményt: „Bartók Béla a nagyhírű zongoraművész, városunk szülőtte, húsvét másodnapján, hétfő este tartja meg hangversenyét a »Fekete Sas« szálloda nagytermében. A hangverseny iránt nemcsak városunkban, hanem a nagy környéken is élénk érdeklődés mutatkozik, mit Bartóknak nemcsak kiváló művészete, hanem szülővárosa iránti ama előzékenysége is idézett elő, hogy itt tartja meg nagy körútja előtt első önálló hangversenyét. A művész már szerdán megérkezett városunkba és Bayer Gyula vendégszerető házának vendége.”

Bartókot, érzésünk szerint, nem annyira a szereplési vágy vezette az Aranka menti városba, hanem a gyermekkor nosztalgiaja, a rokonsághoz, a barátokhoz — a szülőföldhöz! — való mélységes ragaszkodás. Budapestről meg is írja a reklámra is gondoló édesanyjának, egyik április eleji levelében: „[...] ugyan minek tétetnök az újságba, hogy én játszottam Nagyszentmiklóson? Hát ez olyan nevezetes esemény?” A hangverseny megrendezése kiváló alkalmat kínált számára arra, hogy körülsétálja egykori bölcsőhelyét, hogy újra bejárja — immár felnőtt fővel — gyermekkorra kedves színhelyeit. Számára a látogatás volt minden jel szerint az elsődleges cél, a koncertet inkább csak ráadásul, szívésségből adta, hogy megszépítse a barátok, a nagyszentmiklósiak húsvétját. Anyja és húga társaságában mindjárt megérkezésük után elment a temetőbe, hogy lerója kegyeletét apja és az elhunyt rokonok sírja előtt. Felkeresték a gazdasági iskola épületét, amelyben a Bartók-gyerekek eszmélni kezdtek, amelyhez anyyi emlék kötötte a Bartók családot. Viszontláthatták az iskola udvarát ékesítő régi fákat, amelyek oly kedvesek voltak valamikor Bartókné és a gyerekek számára. Megsimogatták tekintetükkel az öreg fenyőt, a bokros tiszafát, a vastagtörzsű tölgyeket, a japán akácokat... Sorra látogatták a család rokonait, jóbarátait, s Bartók Béla az uncsolásnak engedve kis házi hangversenyekkel kedveskedett a vendéglátóknak. Főleg a Bayer és a Jurkovic lányok gondoskodtak arról, hogy az ifjú művész nagyszentmiklósi időzése vidámságban és jókedvben teljék. Volt ideje a mulatozásra, mert a hangversenyre nem kellett különösebben felkészülnie. Meghirdetett műsorának minden számát játszotta már valahol, csak Chopin *g-moll balladáját* tanulta be kimondottan a nagyszentmiklósiak kedvéért. Igazán rangos műsora a világ bármely nagy hangversenytermében megállta volna a helyét.

„Bartók Bélának, a fiatal zongoraművésznek, hangversenye húsvét másodnapján folyt le a Czenczinger szálloda nagytermében — írja többek között 1903. április 19-i számában a *Felső-Torontál*. — A hangversenyt nagy közönség hallgatta végig, kiket valósággal elragadt a fiatal művész remek játéka. A hangverseny végén valóságos virágesőt zúdítottak a művészre és tisztelői óriási babérkoszorúval jutalmazták Bartók mesteri játékát.” A *Nagy-Szent-Miklóser Zeitung* 1903. április 19-i számának beszámolójából azt is megtudhatjuk, hogy a koszorút a híres temesvári Mühle-féle kertészetből rendelték, s hogy annak szalagján a következő felirat állott: „Nagyszentmiklós — művész fiának!” A lap, amely 1903. március 22-i számában már hírt adott a készülő hangversenyéről, „a hét legfontosabb eseményének” minősítette Bartók Béla koncertjét. A krónikáiró fájjalja, hogy nem volt jelen komoly zenekritikus, aki megfelelő módon értékelte volna a fiatal művész magasszintű zongorajátékát. „A hálás közönség — jegyzi meg a lap — viharos tapsal fejezte ki tetszését, tolmácsolta köszönetét nagy fiának a páratlan műélvezetét.” Lelkes hangú beszámolót közölt a hangversenyéről a Nagybeccskereken (Zrenjanin), a megyeközpontban megjelenő *Torontál* is. A közönség soráiban ülő Gassefeit Lujza pedig pár évvel ezelőtt így idézte fel Bartók első nagyszentmiklósi fellépésével kapcsolatos emlékeit: „Nagy esemény volt. Alig fért el a közönség a Fekete Sas nagytermében. Óriási volt a siker; hosszú percekig zúgott a taps, s a művész rengeteg virágot kapott. Ma is emlékszem arra a szelíd mosolyra, amellyel Bartók Béla az én rózsacsokromat is fogadta.” Szöllösi Béláné arra emlékezett, hogy a Bayer Gyuláéknál tartott „baráti összejövetelen” Bartók saját szerzeményeiből játszott, s különösen a készülő Kossuth-szimfónia bemutatott részletei ragadták lelkesültségre a társaságot. Nem árt talán idézni a keresztapa, Schreyer Viktor emlékező szavait a húszas években a *Temesvári Hírlapnak* adott nyilatkozatából: „... utoljára évekként ezelőtt láttam Bartók Bélát, amikor zeneakadémiai tanulmányainak befejezése után Nagyszentmiklósról jött, hogy itt tartsa meg első hangversenyét. Meglátogatott és én mondtam is neki: — Nagyon szép tőled Béla, hogy gondoltál szülővárosodra és azzal tisztelted meg, hogy első hangversenyedet falai között tartod... Bartók akkor csak kezdő volt még...”

A „kezdő” Bartók a Fekete Sasban és Bayeréknél is — kedvelt hangszerén — egy Bösendorfer-zongorán játszott. Bisztray-Balku Sándornak, Bayer Emília fiának a közlése szerint Bartók a hangverseny után ráírta a nevét a zongora fedelére. A kérdéses zongora hosszú ideig a Bayer család birtokában volt, ahonnan Buziásra,

majd Nagybányára került. A késői örökösök, nem ismerve a hangszer külön értékét, 1968 táján eladták egy máramaroszi zenekedvelőnek. Mindaddig nem sikerült a zongora nyomára bukkanni, ismételt próbálkozásaink ellenére sem sikerült kiderítenünk, hogy ki az értékes hangszer jelenlegi tulajdonosa. Ha nem más, legálább fényképe odakiváncosna a nagyszentmiklósi állandó Bartók-kiállítás helyi vonatkozású anyagai közé.

Egyhetes nagyszentmiklósi időzést követően, a főiskolai tanulmányai befejezése előtt álló fiatal művész visszatért Budapestre. Az aranybetűs babérokörűt édesanyja vitte haza, Pozsonyba. Különösen a nagyszentmiklósi lányok szívében azonban még sokáig továbbrezgett a fiatal Bartók megpendítette hurok... 1903. április 26-án anyjának írt levelében találjuk meg a gyermekkori játszótársak sajátos ragaszkodásának egyik visszhangját: „...csütörtökön este ezt a táviratot hozták: — számol be édesanyjának a fiatal művész — »legoeszintebb jokivanataikat kueldik az arvan maradt jatszotarsak emsy, emily, irmy.« Mindjárt másnap két levélben köszönetet írtam.“ A két Jurkovicis lánynak — Irminek és Emsinek küldte az egyik levelet, míg a másikat Bayer Emília kapta. A Jurkovicis lányok postafordultával érkező viszontválasza egy fokkal még többet elárul Bartók fiatal nagyszentmiklósi rajongói ragaszkodásának természetéről. Bartók Béla 1903. május 3-án kelt levelében így ír arról anyjának: „Tegnapelőtt kaptam egy roppant kedves levelet Emsy és Irmitől, de nem tudom, melyik írta a kettő közül, két név de egy írás. Azt írják (talán Elza már tudja), hogy Besenyőre vágattak, de már csak az induló vonatot látták. Mindenféle szépet is írnak! »Mióta elmentek csöndes minden [...] Nem halt meg még egyszer sem a nap anélkül, hogy az 'Est'-nek és 'Abránd'-nak legalább rövid időt ne szenteltünk volna.« De térjünk át fontosabb dolgokra, — vagyis a lefekvésre és alváásra. Jóreggelt kíván B.“

Az idézett levélrészletből világosan kitűnik, hogy Bartók Béla a valkányi vonaton tért vissza Budapestre. Az óbesenyői állomáson szállt vonatra, amelyet már nem értek el a nagyszentmiklósi tisztifőgyézs lányok. Az utolsó mondat azt is elárulja, amit a levél tréfás hangvétele sejtetett, hogy a fiatal Bartókot nem hatotta meg különösebben a nagyszentmiklósi lányok határtalan lángolása. Vagy csak mímelte volna a közömbösséget? Mindenesetre, miként Bartók anyjához írt leveleiből kiderül, s ahogy azt a nagyszentmiklósi emlékezők is bizonyítják, a Bayer és Jurkovicis család tagjai Budapesten jártukban rendszeresen felkeresték Bartók Bélát. Pár hónappal a nagyszentmiklósi hangverseny után Jurkovicékkal hallgatta meg Bartók az Operaház Wagner-ciklusának első darabját, *Az istenek alkonya* előadását pedig Bayerék társaságában tekintette meg. A művészt lángoló Jurkovicis lányok Uher Odön „cs. és kir. fényképésznél“ több példányt is rendeltek 1903 májusában Bartók Béla előző évben készített arcképéből, míg Bayer Emiliát maga Bartók ajándékozta meg egy fényképpel. A már fentebb idézett Bisztray-Balku Sándor 1970. október 13-án ezzel kapcsolatosan a következőket írta: „...megemlíteném, hogy édesanyám (Bayer Emília) kapott még annak idején Bartók Bélától egy fényképet (mérete 10×14) katonon — Mai és társa cs. és kir. fényképész, Budapesten felíráttal — dedikálva: »Első hangversenyem emlékéül Bartók Béla, 1903. júl. 30-án.« Ez a kép birtokomban van.“ Itt említenénk meg azt is, hogy a *Négy zongoradarab* című szerzeményének 1903. október 12-én befejezett II. *Abrándját*, amely a házi hangversenyeken Nagyszentmiklóson is játszott *Kossuth szimfónia* gyászinduló-motívumainak sajátos visszacsengése, Bartók Béla Jurkovicis Irminek és Emsinek ajánlotta. Az I. *Abrándnak* is megvan a nagyszentmiklósi kötődése: a Fekete Sas szálló nagyteremben játszotta először a bevezető zenével együtt, ténylegesen „nagyközönség“ előtt. Előtte csak egy magánestélyen játszotta, 1903. február 21-én, a budapesti zeneértő közönség pedig csak 1903. június 8-án hallhatta a Zeneakadémia olvasóköreinek jótékony célú hangversenyén. A Bartók-szerzemények nagyszentmiklósi gyökereit, kapcsolatait, vonatkozásait sem tárta fel eddig a hazai Bartók-kutatás.

Harald Meschendörfer: *Genesis V.*

A kulcs

KORUNK
PRÓZÁJA

Bessie Popkin délután három óra körül készülődni kezdett, hogy a városba menjen. Az elmenés mindig sok nehézséggel járt, különösen forró nyári napokon: először is telt testét fűzőbe kellett szorítania, dagadt lábát cipőbe kényszerítenie s megfésülnie maga festette haját, amely vadon nőtt, és sokszínű — sárga, fekete, szürke meg vörös — csikokból állt; aztán meg arra kellett ügyelnie, nehogy a szomszédok betörhessenek a lakásába, amíg ő távol van, s ellopják a fehérneműjét, ruháit és iratait, vagy csak beleturkáljanak a dolgaiba, és eldugdossák őket.

Am az ilyen emberi kínozókön kívül Bessie még démonoktól, manóktól, sötét hatalmaktól is szenvedett. Így például szemüvegét az éjjeliszekrénybe rejtette, s egy cipőben találta meg újra. Vagy pedig a hajfestékes üveget a házipatikájába tette, s néhány nap múlva az ágypárna alatt lelt rá. Egyszer egy borscslevessel teli fazekat hagyott a hűtőszekrényben, de a láthatatlan szellemek eltüntették onnan, s Bessie hosszú keresgélés után a ruhásszekrényben bukkant rá, a tetején pedig vastag zsírréteg úszkált, amelynek avas faggyúbúze volt.

Csak az isten a megmondhatója, mi mindenben kellett átmennie, hányszor ejtették át, micsoda küzdelem volt az ára annak, nehogy elpusztuljon vagy eszét veszítse. A telefont kikapcsoltatta, mert valamilyen gazemberek, pokoli fajzatok éjjelnappal fölcsegették, s megpróbálták kikényszeríteni a titkait. A tejesember, egy portorikói, meg akarta egyszer erőszakolni. Az élelmiszerüzlet kifutófiúja egy alkalommal minden vagyonát fel akarta gyűjtani égő cigarettájával. Az ingatlaniroda és a házgondnok patkányokkal, egerekkel meg csótányokkal árasztotta el szobáját, hogy kiüzze őt védett lakásából, amelyben harmincöt éve élt.

Bessie már régóta belátta, hogy az eltökélt szándékkal gonoszkodó emberekkel szemben nincs hatásos ellenszer — nem használt sem a vasajtó, sem a biztonsági zár, sem a rendőrségnek, a polgármesternek, a szövetségi nyomozóirodának, sőt a Washingtonban székelő elnöknek írott levelek. De amíg az ember lélegzik, ennie is kell. Ezért aztán muszáj volt mindenre időt szakítani: újra megnézni az ablakokat, hogy jól zárnak-e, ellenőrizni a gázcsapokat, betolni a fiókokat. A papírpénzt lexikonja kötetében, a *National Geographic* megörzött lapszámaiban és Sam Popkin régi számlakönyveiben tartotta. A részvényeket és értékpapírokat a kandalló hasábjai alá dugta — úgysem fűtött be soha —, és a karosszékek ülése alá rejtette. Ékszerreit bevarrta a matracokba. Hajdanában széfje is volt a bankban, de már rég rájött arra, hogy az ottani öröknek álkulcsuk van.

Bessie öt óra tájban végre készen volt a távozásra. Utolsó pillantást vetett a tükörbe: alacsony volt és természetes, a homloka keskeny, orra lapos, szeme pedig keskeny résű, mint a kínaiaké. Állán apró fehér pelyhek nőttek ki. Virágmintás, kifakult ruha volt rajta, fején behorpadt szalmakalap, amelyet fából készült cseresznye és szőlőfürt díszített, s a lábán félretaposott cipő. Mielőtt kilépett, utoljára még egyszer ellenőrizte a három szobát és a konyhát. Mindenütt ruhák, cipők és soha fel nem bontott levelek nagy halmazai heverték. A férje, Sam Popkin, aki csaknem húsz évvel ezelőtt halt meg, még halála előtt bezárta tőzsdeügynökségét, ugyanis Floridába akart visszavonulni. Részvényeket, értékpapírokat, takarékbetét-könyveket, azonkívül néhány jelzalogot hagyott hátra. Bessie a mai napig is kapott különböző cégektől leveleket, jelentéseket, csekkeket. A pénzügyi hivatal felszólí-

totta, fizesse ki adóját. Két-három hetenként értesítést kapott egy temetkezési vállalatától, amely sírhelyeket kínált megvételre egy „vidám temetőben“. Bessie régebben még válaszolt a levelekre, a csekket bevitte a bankba, s bevételeit könyvelte. Az utóbbi időben azonban minderről lemondott. Most már az újságokat sem vásárolta meg, hogy a pénzügyi rovatot elolvassa.

Kinn a folyosón Bessie az ajtó és a kerete közé kis papírlapocskákat dugott olyan jelekkel, amelyeket csak ő tudott megfejteni. A kulcslyukak gittel tömte be. Mit is tehetett volna — ő, a gyermektelen özvegy, barátok és rokonok nélkül? A szomszédok régebben még meg-megnyitották az ajtójukat, kileskelődtek, és megmosolyogták túlzott elővigyázatosságát; néhányan ki is nevették. De ez már rég volt. S Bessie senkivel sem állt szóba. Nem is látott jól. Szemüvege, amelyet immár évek óta hordott, semmit sem ért. Az pedig túl fárasztó volt számára, hogy szemorvoshoz menjen, és új szemüveget csináltasson. Minden kimerítette, még a ki- és beszállás is a liftbe, amelynek ajtaja mindig oly hangosan csapódott be.

Bessie szinte sohasem távolodott el két háztömbnél messzebbre lakásától. A Broadway és a Riverside Drive közötti utca napról napra zajosabb és koszosabb lett. Utcagyerekek hordái rohanguáltak félmeztelenül. Göndörhajú és vad tekintetű, sötét bőrű férfiak ordítottak spanyolul kis asszonyaikra, akiknek a hasa a terhességtől állandóan nagy volt. A nők rikácsoló hangon viszonozták a szitkokat. Kuttyák csaholtak, macskák nyávogtak. Tűz ütött ki, s tűzoltókocsik, mentő- és rendőrségi autók érkeztek robozva. A Broadway régi élelmiszerboltjait kiszorították a szupermarketek, ahol az árut a vevő maga kellett hogy kiválassza, a bevásárlókocsiba helyezze, aztán a pénztár előtt sorba kellett állania.

Te jóságos ég, amióta Sam meghalt, New York, Amerika — talán az egész világ ebek harmincadjára jutott. A rendes emberek elköltöztek a negyedből, gengszterek, zsebmetszők és szajhák vertek itt fészket. Kézításkáját háromszor lopták el. Amikor jelentette a rendőrségen, azok csak nevettek. Ha átment az úton, az élete mindig veszélyben forgott. Bessie még lépett egyet, aztán megállt. Valaki azt ajánlotta neki, használjon botot, de hiszen ő még nem vénasszony vagy rokkant! Két-három hetenként vörösrre lakkozta a körmét. Néhanapján, amikor reumája békében hagyta, korábban viselt ruháit előszedte a szekrényből, felvette őket, és a tükörben nézegette magát.

A szupermarket ajtaját egyszerűen nem lehetett kinyitni. Várnia kellett, amíg jön valaki, és kitarja előtte. Ez a szupermarket különben olyan hely volt, amelyet csakis az ördög találhatott ki. A lámpák vakító fényt árasztottak. Ha nem vigyázott, az emberek egyszerűen fellökték vásárlókocsijaikkal. A polcokat vagy túl magasra, vagy túl alacsonyra helyezték. A zaj fülsiketítő volt, aztán meg az ellentét a kinti hőség és a benti fagyasztó hideg között! Valóságos csoda, hogy még nem kapott tüdőgyulladást! Bessie-t leginkább saját határozatlansága kínozta. Minden árut külön vett remegő kezébe, hogy a címkét tanulmányozza. Ez nem az ifjúság mohósága, hanem az öregkor bizonytalankodása volt. Saját számítása szerint ma nem lett volna háromnegyed óránál többre szüksége, de már két óra eltelt, s még mindig nem jutott a végére. Amikor aztán kocsiját a pénztárhoz toltá, eszébe jutott, hogy szüksége van még egy doboz zabpehelyre. Visszatért, ám eközben egy nő elfoglalta helyét a sorban. Később, fizetéskor, újabb izgalom következett. Bessie kézitáskája jobb oldalába dugta pénztári céduláját, de nem találta. Hosszú kotozás után végre a másik oldalon lelt rá, az aprópénzt őrző tárcában. Igen, ki tartott volna ilyesmit lehetségesnek? Ha valakinek elmesélné, azt hinné, hogy megérett a bolondokházára.

Amikor Bessie belépett a szupermarketbe, kinn még fényes nappal volt; most már esteledett. A nap aranyló-sárgán borult a Hudson folyóra, New Jersey párálló dombjaira. A Broadway épületei árasztották magukból a napközben elraktározott hőséget. A rácsok közül, amelyek alatt a földalatti tovarobogott, bűz áramlott ki.

Bessie egyik kezében az élelmiszeres táskát vitte, a másikkal magához szorította kézitáskáját. A Broadway még soha nem tűnt neki ilyen vadnak és piszkosnak. Olvadozó aszfalt, kipufogógáz, rothadt gyümölcs és kutyaürülék büze terjengett. A járdán újságcafatok és cigarettacsikkek között galambok röpködtek. Érthetetlennek látszott, hogyan sikerült ezeknek a teremtményeknek elkerülniük, hogy a járókelők tömkelege széttapossa őket. Aranypor permetezett alá a lángoló égből. Egy műgyepszönyeggel eltakart kirakat előtt izzadt ingű emberek olyan mohósággal öntötték magukba a papaya- és ananászlevet, mintha a belsejüket emésztő tüzet akarnák eloltani. Fejük fölött kókuszdióból faragott indiánok lógtak. Az egyik melékutcaban fehér és színesbőrű gyerekek csoportja vízcsapot nyitott meg, s most valamennyien meztelenül lubickoltak a lefolyócsatornában. S e hőhullámban nagy hangszórós autó haladt el, és rikácsoló dalokkal, valamilyen politikai választási jelöltről szóló, fülsiketítően recsegő szövegekkel harsogta tele a vidéket. Hátral a teherkocsiról egy felborzolt dróthajú lány röpcédulákat szórt kifelé.

Mindez meghaladta Bessie erejét — átmenni az utcán, a liftre várni, aztán az ötödik emeleten idejében kiszállni, mielőtt az ajtó becsapódik. Saját ajtaja elé érve letette az élelmiszereket, s előhalászta a kulcsot. Körömrészelőjével kipiszkálta a gittet a zárból. Bedugta a kulcsot, és elfordította. De jaj — a tolla beletört. Csak a nyele maradt a markában, Bessie rögtön teljes méreteiben felfogta a katasztrófát. A ház többi lakójának ott lógott a tartalékkulcsa a gondnok lakásában, ő azonban senkiben sem bízott — nemrég új biztonsági zárat szerzett, amelyet egyetlen más kulcs sem nyit, ebben egészen biztos volt. Valahol a fiókban hever a tartalékkulcs is, de magánál csak azt az egyet hordta. — Na, most aztán végem van — mondta Bessie hangosan.

Senkihez sem fordulhatott segítségért. A szomszédok halálos ellenségei voltak. A házgondnok csupán azt leste, hogy ő végre összeroppanjon. Torkát úgy fojtogatta a szorongás, hogy sírni sem tudott. Körülnézett abban a reményben, hogy megpillantja a szörnycetét, aki ezt az újabb csapást mérte rá. A halállal már rég megbékélt, de hogy itt a küszöbön haljon meg vagy az utca kellős közepén, az mégiscsak túl sok lett volna. S ki tudja, meddig tartana egy ilyen haldoklás? Töprengeni kezdett. Van-e valahol a közelben műhely, amely kulcsokat készít? De ha még nyitva is volna — miről készítsék a másolatot? Fel kellene ide jönniük a szerszámaikkal. Ehhez lakatosra volna szükség attól a cégtől, amelyik ezeket a különleges zárat gyártja. Ha legalább pénze volna! De sosem tartott magánál többet, mint amennyit elkölteni szándékozott. A szupermarket pénztárosa körülbelül húsz centet adott vissza, nem többet. — Ó drága momma, elegendem van már az életből! — Bessie jiddisül szólalt meg, s maga is elámult azon, hogy hirtelen visszatallt a félig elfeledt nyelvhez.

Hosszú habozás után összeszedte magát, s újra lement az utcára. Talán nyitva van még valahol egy vaskereskedés vagy egyike azoknak a kis boltoknak, amelyek kulcskészítéssel foglalkoznak. Eszébe jutott egy ilyen bolt itt a környéken. Hiszen néha bizonyára másnak is eltörik a kulcsa. De mi legyen az élelmiszerral? Nem cipelheti magával. Nem tehetett mást, mint hogy otthagyja a zacskót az ajtó előtt. „Ezek úgyis lopnak“, mondta magában. Ki tudja, a szomszédok talán szándékosan babráltak a zárral, hogy ő ne mehessen be a lakásba, miközben azok ott benn vandálok módjára garázdálkodnak, és minden vagyonából kifosztják.

Mielőtt leindult volna, fülét az ajtóra tapasztotta. Semmit sem hallott, kivéve egy bizonyos szüntelen morajfélélet, amelynek az okát, eredetét nem tudta kitalálni. Néha óraként ketyegett, aztán meg zümmögött, végül sóhajtott — akár egy élőlény, amely a falba vagy a csővezetékbe van zárva. Bessie gondolatban elbúcsúzott az élelmiszerektől, amelyeknek a hűtőszekrényben lett volna a helyük, nem itt kinn a hőségben. A vaj majd megolvad, a tej megsavanyodik. „Micsoda büntetés! Meg vagyok átkozva“, mormogta Bessie. Az egyik szomszéd éppen le akart menni a

lifttel, ő intett neki, hagyja nyitva az ajtót. Lehet, hogy ez volt egyike a tolvajoknak. Talán megpróbálja őt lefogni, kirabolni. A lift lesiklott, a férfi kitérte az ajtót. Meg akarta köszönni, de semmit sem mondott. Az ember még köszönetét is tolmácsolja ellenségeinek? Hiszen ezek csak alattomos trükkök voltak.

Amikor Bessie kilépett az utcára, már leszállt az éjjel. A lefolyócsatornában víz csobogott. A sötét pocsolyában úgy tükröződtek az utcai lámpák, mint valami tóban. Ismét tűz ütött ki valahol a negyedben. Hallotta a szirénák bögését, a tűzoltókocsik száguldását. Cipője átnedvesedett. Kiért a Broadwayre, s a hőség nagy bádoglapként csapódott vele szembe. Nappal sem látott jól, éjjel meg szinte teljesen vak volt. Az üzletekben égtek a lámpák, de Bessie nem ismerte fel a kirakatokba helyezett árukat. Járókelők rohantak belé, és most már sajnálta, hogy nincs nála bot. Mégis elindult, egészen közel a kirakatok mentén. Elhaladt egy fűszerüzlet, majd egy pékség, egy szőnyegkereskedés és egy temetkezési vállalat mellett, de vasbolt sehol. Bessie tovább ment. Ereje egyre gyöngült, ám keményen elhatározta, hogy nem adja meg magát. Mit is tegyen az ember, ha eltörik a kulcsa — pusztuljon el? Talán a rendőrséghez kellene fordulni. Muszáj lennie egy olyan helynek, amely minden helyzetben megoldást talál. De hol?

Valamerre baleset történhetett. A járda tömve volt báméskodókkal, rendőrségi kocsik és mentőautók zárták el az utat. Valaki gumicsővel az úttestet mosta, bizonyára, hogy eltüntesse a vért. Bessie észrevette, hogy a kíváncsiskodók szemében valósággal megrémítő elégedettség csillogott. Ezek örülnek a más bajának, gondolta. Ez egyetlen vigaszuk ebben a nyomorult városban. Nem, itt nincs olyan ember, aki rajta segítene.

Hirtelen egy templom előtt állt. Néhány lépcső vezetett fel a baldachinféleléstől védett zárt kapuhoz, amely sötét árnyékba burkolózott. Bessie-nek nehezeze esett a leülés. Térde remegett. Cipője szorította a lábujjait és a sarkát. Fűzőjében eltört egy pálcá, s most a húsába fúródott. „Ó, ma minden gonosz hatalom engem hajszol.“ Éhség és rosszullet együttesen környékezte. Savanyú folyadék gyűlt a szájába. „Mennybeli atyám, ez a vég.“ Egy jiddis szólásmondás jutott eszébe: „Aki rend nélkül él, gyónás nélkül hal meg.“ Ő még a végrendeletére sem gondolt.

Bessie valószínűleg elbóbiskolt, mert amikor újra kinyitotta a szemét, a kései éjszaka csöndje vette körül, s az utca félig üres és sötét volt. A kirakatok már nem voltak kivilágítva. A hőség eltűnt, s ő didergett vékony ruhájában. Egy pillanatra azt hitte, valaki ellopta a kézitáskáját, de az ott hevert egy lépcsőfokkal lejjebb, bizonyára lecsúszott. Megpróbált utánanyúlni, de karja érzésteleenné zsibadt. A falhoz támasztott feje súlyos volt, akár egy kő. A lába mintha fából lett volna. A füle meg, úgy tűnt, tele van vízzel. Fél szemét kinyitotta, s megpillantotta a holdat. Ott függött az ég alján egy lapos háztető fölött, a közelében zöldes színű csillag ragyogott. Bessie eltátotta a száját. Már szinte elfelejtette, hogy ez is létezik, ég, hold és csillagok. Évek teltek el, amióta utoljára felemelte a tekintetét — mindig csak a földre nézett. Ablakait függönyök takarták el, nehogy a kémkedők megfigyelhessék a szemközti házból. Tehát, ha van ég, akkor talán van Isten, angyal, paradicsom is. Különb hol is nyugodna szüleinek a lelke? És hol van most Sam?

Ó, Bessie, már rég nem teljesítette a kötelességét. Sam sírjához sosem ment ki a temetőbe. Még halála napján sem gyűjtött gyertyát. Az alantas erőkkal vívott harcai annyira lefoglalták, hogy a magasabb hatalmakra már nem is tudott gondolni. Sok év óta először érezte szükségét, hogy imádkozzék. A mindenható bizonyára megkönyörül rajta, ha nem is érdemes rá. Apja és anyja talán szószólói lesznek odafönn. Néhány héber szó ott volt a nyelve hegyén, de nem tudott rájuk visszaemlékezni. Aztán mégis eszébe jutott: „Hallgass meg, ó Izrael.“ De hogyan van tovább? „Uram, bocsáss meg“, mondotta Bessie. „Mindent megérdemeltem, ami velem történt.“

Még csöndesebb és hűvösebb lett. A jelzőlámpák pirosról zöldre váltottak, de autó már alig haladt el. Valahonnan felbukkant egy néger. Imbolygott. Bessie-től nem messzire megállt, és rápillantott. Aztán továbblepett. Bessie egy pillanatra sem feledkezett meg arról, hogy táskája tele van értékes papírokkal, de most első ízben nem reszketett a javaiért. Sam vagyont hagyott hátra; mit tudott ő vele kezdeni? Öregkorára takarékoskodott, mintha még mindig fiatal leány volna. „Hány éves is vagyok?” — morfondírozott. „Mit végeztem mindezekben az esztendőkből? Miért is nem utazgattam, miért nem segítettem soha senkin — miért nem volt semmi hasznom a pénzből?” Valami felkacagott benne. „Meggzállott voltam, többé már nem én magam voltam. Hogy is lehetne másképpen megmagyarázni?” Bessie elcsodálkozott. Úgy érezte, mintha hosszú álmából ébredt volna. Az eltört kulcs felnyitotta agyában azt az ajtót, amely Sam halálakor becsapódott.

A hold most a háztető másik oldala fölött függött — rendkívül nagy és vörös volt, képe elmosódott. Most már csaknem hideg lett. Bessie fázott. Arra gondolt, milyen könnyen szerezhet itt tüdőgyulladást, de már nem félt sem a haláltól, sem attól, hogy hajlék nélkül maradt az utcán. Friss szellő suhant át a Hudson folyó felől. Új csillagok jelentek meg az égen. Az utca túlsó oldaláról fekete macska közeledett feléje. Egy időre megállt a járda szélén, és zöld szemével Bessie arcába bámult. Aztán lassan, óvatosan közelebb jött. Bessie évek óta mindenfajta állatot gyűlölt — kutyát, macskát, galambot, még a verebeket is. Az állatok kórokozókat hordoznak. Mindent bepiszkítanak. Ezenkívül szilárdan hitt abban, hogy minden macskában démon lakozik. A fekete macskáktól félt a leginkább, a fekete macska ugyanis baljóslatú előjel. Ám Bessie most hirtelen szeretetet érzett e teremtetés iránt, amelynek nincs otthona, nincs vagyona, sem ajtaja, sem kulcsa, hanem isten kegyelméből él. A macska, mielőtt melléje lopózott volna, szaglászni kezdte a táskát. Aztán hátával odadörgölözött Bessie lábához, felemelte a farkát, és nyávogni kezdett. Szegény állat éhes. Bár volna valamim a számára. Hogyan is lehet egy ilyen teremtetést gyűlölni, kérdezte magában. Ó anyám, egyszerűen meg voltam babonázva, igen, megbabonázva. Új életet fogok kezdeni. Hűtlen gondolat futott át az agyán: talán újra férjhez menni?

Az éjszaka nem múlt el további kalandok nélkül. Bessie egyszer fehér pillangót látott a levegőben. Egy parkoló autó fölött lebegett egy ideig, aztán tovaszállt. Bessie tudta, hogy ez újszülött gyermek lelke, mert igazi pillangó sosem röpköd a sötétben. Más alkalommal, amikor újra kinyitotta a szemét, tüzes golyót pillantott meg, amolyan megvilágított szappanbuborékot, amint egyik tetőről a másikra száll, s aztán letűnt mögöttük. Világos volt számára, hogy amit éppen látott, az egy most meghalt ember szelleme kellett hogy legyen.

Bessie álomba merült. Hirtelen felriadt. Hajnalodott. Szemben a Central Park fölött kelőben volt a nap. Innen nem láthatta, de a Broadway tetején rózsaszín-vörössé vált az ég. Balra lángok csaptak ki a házak ablakaiból; az üvegek úgy villogtak, mint a hajók kerek ablakai. A közelben galamb szállt le. Piros lábain tipegett egy ideig, aztán csipkedni kezdett valamit, ami piszkos, penészes kenyérnek látszott, de lehet, hogy csak száraz gané volt. Bessie bizonytalanságot érzett. Hogyan is élnek ezek a madarak? Hol alusznak éjjel? Hogyan bírják ki a hideget, esőt és havat? Most hazamegyek, határozta el. Csak nem hagynak az emberek kint az utcán állni.

A feltápaszkodás kínos volt. Teste mintha odatapadt volna a lépcsőhöz, amelyen ült. Háta sajgott, lábában szúrást érzett. Mégis lassan hazafelé indult. Mélyeket lélegzett a párás hajnali levegőből: fű- és kávéillata volt. Bessie nem volt többé egyedül. A mellékutcákból férfiak és nők tűnedeztek föl. Munkába indultak. A kioszknál újságot vásároltak, aztán leereszkedtek a földalattihoz. Mind nagyon csöndesek és különösen békések voltak, mintha ők is valamennyien a belső önvizsgálódás éjjele után lennének, és megtisztultan kerültek volna ki. Mikor is kelnek fel

ezek, ha már most munkába mennek? — gondolta Bessie csodálkozva. Nem, a negyednek nem minden lakója gengszter és gyilkos. Egy fiatalember bölintással még köszöntötte is Bessie-t. Megpróbálta mosolyogva viszonzni, de rájött, hogy elfelejtette ezt a női gesztust, amely fiatalkorában oly könnyedén sikerült; hiszen alighanem ez volt az első, amire az anyja megtanította.

Amikor a házához érkezett, ott állt halálos ellensége, a házgondnok. Éppen a szemetesekkel tárgyalt. Tömpe orrú, lógó felső ajkú, beesett arcú és hegyes állú óriás volt. Sárga haja kopasz foltot takart. Csodálkozva nézett Bessie-re: — Hát mi történt, mama?

Bessie dadogva mesélte el, hogyan járt. Megmutatta a kulcsnyelet, amelyet egész éjjel a kezében szorongatott.

— Jóságos Szűz Mária! — mondta hangosan a férfi.

— Mit tehettem volna? — kérdezte Bessie.

— Kinyitom én magának az ajtót!

— De hiszen nincs tartalékkulcsa!

— Nekünk ki kell tudnunk nyitni minden ajtót, arra az esetre, ha valahol tűz üt ki.

A gondnok eltűnt néhány percre saját lakásában, és szerszámokkal s egy nagy karikára fűzött kulcsesomóval tért vissza. Bessie-vel együtt felmentek a liften. Az élelmiszeres zacskó még mindig ott állt az ajtó előtt, de mintha behorpadt volna. A gondnok a zárat vizsgálgatta, aztán megkérdezte: — Miféle lapocskák ezek?

Bessie nem válaszolt.

— Miért nem jött hozzám szólni, hogy mi történt? A maga korában egész éjjel az utcán ténferegni — jóságos ég! — Miközben a szerszámait forgatta, ajtó nyílt, s egy kis nő lépett ki pongyolában és papucsban, szókitett tincsei hajcsavárókban. — Hát mi volt magával? Ahányszor ajtót nyitottam, mindig ott láttam a csomagot. A vajat meg a tejet kivettem, és a hűtőszekrénybe tettem.

Bessie alig bírta visszafojtani a könnyeit. Ó, jó emberek, hiszen én nem is tudtam... — mondták ezek a könnyek.

A gondnok napvilágra hozta Bessie kulcsának másik felét, s egy ideig még tovább dolgozott. Aztán megfordított egy kulcsot, s az ajtó kinyílt. A lapocskák a földre hullottak. Bessie-vel együtt belépett az előszobába, s orrukat megcsapta egy olyan lakás áporodott szaga, amelyben sokáig senki sem lakott. A gondnok megszólalt: — Ha a következő alkalommal ilyesmi történik, jöjjön mindjárt értem. Végül is ezert vagyok itt.

Bessie borralót akart neki adni, de a keze olyan gyöngye volt, hogy nem tudta kinyitni a táskáját. A szomszédasszony hozta a tejet meg a vajat. Bessie bement a hálószobába, és ledőlt az ágyra. Mellére nagy nyomás nehezedett, hányingere támadt. Valami szokatlan érzés remegett lábától fel a szívéig. Félelem nélkül figyelte, csupán kíváncsi volt erre az új érzésre. A gondnok a szomszédasszonnal társalgott, de nem értette, mit beszélnek. Ezelőtt harminc évvel egyszer ugyanígy járt, amikor a kórházban műtét előtt érzéstelenítették — az orvos és az ápolónő beszélgetett, de mintha a távolból érkező hangokat valamilyen idegen nyelven mondták volna.

Nemsokára csönd lett, és megjelent Sam. Nem volt sem nappal, sem éjjel — különleges félhomály ömlött szét. Bessie tudta álmában, hogy Sam halott, de valamilyen titkos úton-módon sikerült feljönnie a sírból, s meglátogatnia őt. Erőtlennek és zavartnak látszott. Nem tudott megszólalni. Ég és föld nélküli tereken haladtak át, egy sohasem látott épület romjaival teli alagúton — egy sötét, kanyargós, de mégis ismerősnek tűnő járaton végig. Olyan vidékre értek, ahol két hegy találkozott, s a közöttük húzódó szoros úgy ragyogott, mint napfelkelte és naplemente. Tétován megálltak, szinte szégyellték magukat. Olyan volt, mint nászutazásuk ama éjszakáján, amikor a Catskills közelében fekvő Ellenville-be érkeztek, és a szálloda-

tulajdonos lakosztályukba vezette őket. Bessie ugyanazokat a szavakat hallotta, amelyeket az a férfi akkor mondott nekik, ugyanolyan hangon és hangsúllyal: „Itt nincs kulcsra szükségük. Lépjenek be, és — maszel tov.“

Ritoók János fordítása

A Nobel-díjas író novellájának fordítása a Zeitsmagazin 1978. 47. számában megjelent német változat alapján készült.

VÁLI JÓZSEF

JÚNIUS EMLÉKEI

Deák Ferencnek

Mit is kezd az ember június havában? —
Mindegy, melyik hónapban született;
A horoszkópok eldobált konzerv-
Dobozai felett szomorúfűz dalol,
És a sziklából nem fakad forrás.

Az ember legfennebb életkorait
Élheti újra, s baktatván társához beszél,
Míg észbekap: csak a magánya társas,
S az újból megélt június rakoncátlankodik.

Surrogó gyík az ajtórés alatt.
A város kinnrekedt. Régóta
Szerettem volna szólni városomhoz:
Laza körmondataival
Ne alázza meg a hűség virágait.

De szó szót hozott, s végtelen
Szeret-nem-szeret játéokban
Fonnyadtak el a szirmok. Tulajdonképpen
Furesa konvenció rabjai vagyunk,
Midőn mindig hétfőn kezdenénk el
Új életet. A hét többi napjai
Diplomáciai úton és útfélen:
Pattogó labda a zöld asztalon.

Mégis, honnan annyi fény az emlékekben?
Álmaim most sem rejtegetem a kumuluszok elől —
Nagy tévedés szökevényként kezelni
Minden titkos érkezőt. S mi szél
Kuszálja össze a való
Jelmezében bókoló valóságértlent
Az apró örömek panaszaival? Június erre jó:

Szilajon felhajtja az állatkert vadjait.
Csak le kell ülni, a sóhaj jön magától.

A BOHÓC MAGÁNYOSSÁGA

Mátyás Józsefnek

Ő, nem a nyájas szavak,
Nem is a káromlás, —
Tejféher szelek álma a ködben.

Lehet?
Valóban eltérítették volna
Az acélmadarat?
S a meghívók — par avion —
Helyben: se itt, se ott?
Netán inzulin-sokk
Foglya a humor?
S az emberiség
Ma sem jöhetett el a
Tea-
Délutánra?

Mit kezd magával most
Az áldott aranyaszájú?
Üstdobon térdepel?
Kikkel és miért is
Ihatott pertut,
Amikor, danában,
Felnőtt a csendhez?

Jelenség volt

Franyó Zoltánban nemcsak a sokoldalú, termékeny műfordítót tiszteltük. Jelenség volt, s eltűnésével szegényebbek lettünk, mint a gyász első pillanataiban gondoltuk volna.

Eleven híd volt, aki a közvetlenül előttünk járók előtt jártakkal kötött össze bennünket. Olyan élő kortársunk még van, aki *A Holnap* évtizedében született és gyermekeskedett; olyan kortársunk, aki a holnaposok kézfogásának emlékét őrizné tenyerében, Franyó után nincsen.

Legendahős volt, egész kis sajtótörténeti legendakör fűződött a nevéhez; csodálkoztunk, amikor egyik-másik róla szóló színes anekdotáról kiderült, hogy igaz, de még inkább — és lelkünk mélyén sértetten — csodálkoztunk, amikor az derült ki, hogy mégsem igaz; szeretttünk hinni benne, szeretttünk derülni is rajta, valljuk be, derülni elnézően, mint csínytevő nagyapón; csak egyet nem szeretttünk, csalódnunk benne. Semmilyen értelemben. De erre ritkán adott alkalmat.

Jelenség voltában Franyó megismételhetetlen. Nemcsak úgy, ahogy minden ember az. Eleven relikviája volt egy régen elmúlt korszaknak, és noha kitűnően alkalmazkodott a mi világunkhoz, amaz elmúlt — és visszahozhatatlan — korszak képviselője maradt; halála tehát nemcsak meghalás, kihalás is. Ebben az értelemben megismételhetlensége kétszeres.

De mindez természetes. Legnagyobb veszteségünk Franyó Zoltán távozásával az elméletileg pótolható, mi több, túlszárnyalható soknyelvű műfordító kiesése a sorból. Az együttélő népek költészetét mindegyikük nyelvén kölcsönösen megszólaltató poliglott tolmács, a távoli „lírai világtájak” szélzúgásainak hallója és visszhangozója. Ezt jelentette számunkra, s ebben kell valakinek, valakiknek, fiataloknak betölteni a helyét.

KORUNK

Ady Endre és Veronica Porumbacu

Kevesen tudják, hogy Ady Endre 1897. szeptember 23-tól 1898. január 27-ig Temesváron az ítéletáblánál mintapidíjas írnok működött, s egy forint harminc krajcárért másolta naponta a hivatalos aktákat. Makoldy Miklós, Érmindszentről Temesvárra költözött táblai tisztviselő hívására jött ide.

Ady Endre Temesváron a mai Ion Ghica utca 12. számú házban lakott. Sárgára festett épület, hatalmas tölgyfakapuval. A lakásnak két ablaka az utcára nyílik. Itt Ady Endre idejében egy ezredes lakott, míg a táblai díjnok az udvari szobában húzódott meg. Hajdani kortársa és földije, Ladányi Dezső néhány évvel később elmesélte, hogy Ady már akkoriban verseket írogatott, ami az ottani környezetben nagy feltűnést keltett.

— Nézd, Bandi — mondotta neki egy ízben —, hogyan hajlongunk, görnyedezünk mi egy nagyságos táblabíró előtt. Tanulj, és te is táblabíró lehetsz.

Kacagva válaszolt erre Ady:

— Táblabíró? Több leszek én annál!

Nem bírta a nehéz, áporodott bánási levegőt. Három és fél hónapig díjnokoskodott Temesváron, és gondosan írta-másolta az aktákat.

A sűrű akták elől az Arany Ökörben vidám cimborák és tüzes bor mellé

menekül. Három és fél hónap, 1897 karácsonyán azonban súlyos betegen egyedül fekszik fűtetlen, hideg szobájában. Édesanyja viszi haza.

1930 körül az Arany János Társaság elhatározta, hogy Ady Endre temesvári lakóházát emléktáblával jelöli meg. Gallas Nándor, a később tragikus körülmények között meghalt temesvári szobrászművész el is készítette a halhatatlan magyar költő maszkját, s vörös márványtáblán helyezte el. De az akkori sovinszta tőkés-földesúri rendszerben az emléktábla leleplezése nem vált lehetővé.

1955. május 10-én, amikor Temesvár, Karánsebes, Lugos, Oravica és Arad irodalmi körei tapasztalatcserét rendeznek, amelyen az Írószövetség vezetősége is képviselteti magát, Mihai Beniuc, az Írószövetség titkára írásban ad engedélyt arra, hogy Ady Endre lakóházát emléktáblával jelöljék meg.

Azon a májusi vasárnapon hajnalban még csendesen, szomorkásan esett az eső. A felhők csak tíz óra felé rebbentek szét, és míg gyűltek a négy megyéből jött irodalmárok, Veronica Porumbacu ünnepi beszédét írta. Talán abban a szobában, ahol Ady Endre lakott... Mellette Majtényi Erik költő.

Tizenegy óra körül a még fehér lepellel borított emléktábla előtt lelkes diákok magyarul, románul szavalták Ady Endre verseit. Jómagam az egykori Arany János (Ion Ghica) utcai házról beszéltem, ahol Ady Endre csaknem négy hónapig élt, majd Gáspár Tibor a költő-forradalmár örökségét idézte fel. Azután Veronica Porumbacu beszélt:

„Meghatottan veszünk részt ennek az emléktáblának a leleplező ünnepségén, hiszen hallani véljük Ady Endre szavainak visszhangját, amelyet a temesvári ház falai megőriztek. Egy kis lélek általában senkié, legfeljebb azé, aki keblének szűk kalitkájába zárja. A nagy lélek egész népéé, mi több, az egész emberiségé, melynek javáért és igazáért harcol. Ilyen nagy lélek volt Ady Endre! A mi tájainkon született, 1877-ben Szilágy megyében látta meg a napvilágot. Élete, szíve Erdélyhez húzta, akár mint a nagyváradi *Szabadság* című lap szerkesztőjét a századfordulón, akár mint pogány, üzött hőst a gazdag Párizs utcakövein. Magyarként küzdött a forradalomért, amelytől minden nép felszabadítását s annak velejáróját, a népek közötti barátságot-testvériséget várta. Ezért van az, hogy versei már megírásuk idején megtalálták a mi szívünkhöz vezető utat is. Annál inkább, mert sok román erdélyi társa értette nyelvét, s aki nem, az saját nyelvén tolmácsolva olvashatta a magyar nép nagy fiának üzenetét, és barátira lelt benne: túl az egykori kormányok szította sovinszta uszításon, túl az évszázadok során táplált gyűlöleten, a szívek az egyazon szabadságra és igazságra, emberi méltóságra törekvésben egymásra találtak. Ennek legékesebb bizonyítéka a román ajkú Emil Isac költőhöz fűződő barátsága, melyről számos dokumentum, sok meleg hangú baráti levél maradt az utókorra. [...]

A halhatatlan magyar költő néhány versét a burzsoá-földesúri Romániában is lefordították. Ám igazi forradalmi versei, Dózsa György unokája, a »népért síró, bús, bocskoros nemes« nagyszerű sorai csak a szabadság éveiben állhattak össze kötetbe, s e mű román nyelvű megszólaltatásán Eugen Jebeleanu évekig fáradozott. S ezt a kezdetet még folytatjuk.

A nemrég olvasott Ady-versek még emlékezetesebbé teszik számomra ezt a napot, s minél közelebb kerülnek szívemhez verssorai, annál kedvesebb számomra minden ház, ahol megfordult. Ez az emléktábla mátol fogva sokakat megállásra készítet majd, s akik megállnak, visszaemlékeznek arra a költőre, aki az új Tavasz, a Forradalom hírnöke volt, s lázas sürgetéssel írta:

*Robogj föl, Láznak ifjú serege,
Villogj, tekintet, világbíró kardunk,
Künn, a mezőkön, harsog a Tavasz
S mi harcból harcba csapat-számlát tartunk.*

Veronica Porumbacu, aki ezt az emlékbeszédet tartotta, már nem él. A két évvel ezelőtt pusztított földrengés ölte meg férjével és barátjaival együtt. Ady-méltatásának felidézésével az ő emléke előtt is tisztelgünk.

(Miért) nem értjük egymást

A kérdés (kérdés?) Bretter Györgyé. Csak a megcáfolhatatlan tény maradt a miénk, hogy nem értjük egymást. Továbbá az, *amiért* nem értjük egymást. A miért mindenkori zárójelbetegetősége. Vagyis hogy egyáltalán: érthetjük-e, lehetséges-e értenünk egymást. Mert ha *igen*, akkor miért a *nem*-mel vagyunk összebonyolódva? Vajon a megértés imperatívusza nálunk miért mindig az egyetértés vezényszavaként csattan? Létrejöhet-e tényleges párbeszéd (folyhat-e lényegi vita) ott, ahol az értékek többes számát minduntalan egyes számba tesszük át?

A kérdés (a kérdés) — mondom — Bretter Györgyé. S ha az övé, akkor és éppen ezért — mindenkié. Bárkié, aki vállalja a benne rejlő megoldatlanságot. Bretter szándéka szerint egyfajta szellemi „körkapcsolásban” (körkapcsolásos vitában) tisztázódhattak volna egymás megértésének előfeltételei. Persze lehet, hogy — a vitatkozás bölcs logikája szerint — semmi sem tisztázódott volna. Lehet, hogy csak annyival maradtunk volna, hogy egymás megértésének dolgában sem tudjuk megérteni egymást. A párbeszéd akarása akkor is — elvetélt szándéknak is — tiszteletre méltó.

A kérdés kockázata ugyanis már eleve benne rejtett a kérdezőben. Aki kérdez, kiszolgáltatja magát. Kiszolgáltatja magát a feltett kérdésnek. A kérdés olykor a kérdezőn csattan, s e csattanós replika a továbbkérdézőt „a mindenek felett való egység” naiv vagy tudatos bomlasztásában mondja ki vétkesnek. Mert aki a megértés előfeltételeire kérdez rá, az nem kerülheti el, hogy később a nyelvi megosztottság lehetőségét, a kölcsönös megértés lehetetlenségének lehetőségét kérdezze. Ezzel azt is vállalta, hogy a kötelező egyetértés erkölcsi mindenhatóságán kívül helyezkedve, esetleg maga sem talál majd megértésre.

A kérdés (megosztás) kockázatát egymásra háríthatjuk, a kérdéstől (kérdéseinktől) akkor sem tudunk elrugaszkodni. Legfeljebb elnapolhatjuk a kérdézt, mert rettegünk attól, hogy az egység előfeltevésein kívül kerülve, többé nem vonatkozik majd ránk a metaforák egybekaroló bizonyossága. A kérdés logikájának következetes végiggondolása, a legvégső kockázatok vállalása nélkül persze maga a kérdés is értelmét veszti. Az így elsorvasztott „miért” most már ellenállás nélkül beleolvad a válaszok rituális önazonosságába, s e hatalmi ritus egyneműségével elkeveredve — önmaga végleges állításaként — kizárja az új kérdések lehetőségét. Az egyetlen kérdés — egyetlen válasz diktatúrájában (bármennyire toleránsnak mutatkozzék is ez a hatalom bárki kérdezővel szemben, és bármennyire otthonosan érezzük is magunkat benne) nincs párbeszéd és nincs vita. Replikálni csak újabb kérdésre (kérdésekre) lehetne — egy *másik* kérdésre, és ez a másság a kérdések többes számát, a különműségek demokráciáját „kényszerítene” mindannyiunkra. Mert ez a másik kérdés magára a többes számra, vagyis az egyetértés lehetetlenségére kérdezne. S azzal, hogy nem hajlandó lemondani a kérdezőről, felvillantana az egyet-nem-értők egymást-értésének: a *dialogus*nak a lehetőségét.

Nincs tehát *másik* kérdés (és nincs Bretter György), csak a kérdésbe befalazott vágy: érthessük egymást másféleségünk szerint is. Tehessük nehezen kiküzdött vagy megőrzött másságunkat egymás létének a feltételévé. Lehet, hogy ez a vágy még korai, még nem egészen életrevaló. Lehet, hogy a tények makacs marandósága mandulává tette a kérdezővel együtt magát a kérdésfeltevést is. Amíg nincs közös nyelv — tűnődhetünk önmagunk végleteibe zártan —, a megértés lehetőségére és lehetetlenségére átmenetileg *hogyan* (melyik végtel partikuláris-vidéki nyelven) lehet (szabad) rákérdezni? S ami egyetemes mulandóság ilyenformán sorsnak és töprengénivalónak ránk méretett, azon nem fogyunk el töprengeni. Mert töprengénivalónk sem fogy el mindaddig, amíg ama bizonyos többes számba került sajátosságok (melyek mindegyikéhez más-más arc, más-más szín, más-más nyelv és más-más kérdeznivaló illene) — párbeszéd híján — egymást kizáró ellentétekben értelmezik önmagukat, de főként egymást. Hiszen mialatt mi *itt* a kizárólagosságok nyelvén monologizálunk lehetséges mivoltunkról — az egyetemesség „házatáján”, a nagyvilágban mintha a komplementaritás párbeszédnyelve volna honos. Mivoltok dolgában tanulságnak — ez nem is kevés.

Aradi József

Kell a törődés

Minden időkben hálás témája volt a nyelvművelésnek az idegen szavak elleni küzdelem, a jogos avagy kevésbé jogos hadakozás. Az úgynevezett puristák minden idegen szót igyekeztek megmagyarítani; türelmetlen irtóhadjárataukban még a helyénvaló kifejezéseknek sem kegyelmeztek. Az egyoldalú szemlélet, a korlátolt, szemellenzős látásmód, az együgyű csökönység, a kizárólagosság — tudjuk — a legnagyobb ellensége bárminemű fejlődésnek, de hogy mi kárt tehet a nyelvben, az egyszerűen felbecsülhetetlen. Az ex cathedra kijelentéseknek szerencsére lejárt az idejük. A mai nyelvművelés lényege nem a hibák örökös felhánytorgatása, a tilalomfák benítő szaporítása, a „mit nem szabad“ bifláztatása, hanem a helyes és kifejező írás, beszéd elsajátítása. A nyelvhelyességi norma manapság az alkalomhoz illő kifejezésmód, a stílusárnyalatnak megfelelő fogalmazás. Ilyen körülmények között fel sem tevődhet a kérdés, hogy ez vagy az a kifejezés (önmagában, a szövegösszefüggésből kiszakítottan) helyes-e vagy sem, csupán így: ez vagy az a szavunk adott stílushelyzetben alkalmas-e a gondolat pontos, árnyalt kifejezésére? (Például meghökkenítő volna értekező prózában az ifjúság divatszavaival találkozni, viszont egy fiatalokról szóló regényben természetesen hatnak, hiszen a szereplők jellemzésére szolgálnak, s életszagúvá, hitelessé teszik a szóban forgó szépirodalmi alkotást.)

Tehát: mindent a maga helyén. Visszatérve kiindulópontunkra, az idegen szavakra, rájuk különösképpen érvényes ez a sarkigazság. Tömegtájékoztató jellegű kiadványban, publicisztikában semmiképp nem hemzsegethet az idegen szavak (szépirodalmi műben még kevésbé). Ha elkerülhetetlen a használatuk, minden esetben meg kell magyarázni, körül kell írni őket, hiszen az effajta közlemények a nem szakemberhez: az érdeklődő nagyközönséghez szólnak — tudománynepszerűsítő céllal, ebben a közegben pedig a félreérthetőség esélye nagyobb. Ezt elkerülendő csak világos, egyértelmű közléssel érhetünk célt. Más a helyzet a szakirodalomban. Ott az *elfogadott*, a szakmában közismert idegen szót bátran lehet használni, sőt: ha nem akarunk félreérteni, *csakis* azt használhatjuk. Senki nem fordíthat le „saját szakállára“ valamely szakkifejezést, pusztán mert idegen szó. Egy fogalomra csak a neki lefoglalt, bevett kifejezést szabad használni. (Például *akceleráció* helyett nem írhatunk gyorsulást, mert az előbbi az általánosan elterjedt, elfogadott kifejezés, ráadásul több jelentéstartalmat rejt magában, mint a gyorsulás szó.) A fő érv az önkényes fordítások ellen: a szakkifejezések, a terminus technicusok egyöntetű, egységes használata a megértés, a zavartalan kommunikáció záloga. Enélkül nagy zűrzavar támadna, a szakemberek sem értenének egymással szót. A fentiekből világosan kitűnik, hogy az idegen szó létjogosultságát két döntő körülmény szabja meg: a szöveg jellege és az, hogy kinek szól.

Az idegen szavak terjedésének egyik fő oka világszerte a tudományok rohamos fejlődése; az új fogalmak új szavakat követelnek. Minthogy a műszaki újítások, tudományos felfedezések zömmel angol nyelvterületen születnek, előzőnlőtték a különböző nyelveket az angol szavak. A franciák kormányrendelettel igyekeznek gátat vetni a „franglais“-nak, Magyarországon is akadémiái szinten foglalkoznak „a szükségesnél és kívánatosnál nagyobb mértékben jelentkező idegen szavak“ kérdésével (*Magyar Nyelvőr*, 1977. 2.). Az idegen szavak rohamos térhódításának az említett — objektív — okokon kívül több más — szubjektív — oka is lehet. Itt említhetjük a szakmai göggel párosuló nagyképűséget, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül — mint fő mozgatórugót nem egy esetben — az előkelősködést, a műveltségfitogtatást sem (a valóban művelt embernek nincs szüksége ilyen „bizonyításra“). Az idegen szó választásának talán leggyakoribb oka a megfelelő anyanyelvi és irodalmi műveltség hiánya vagy fogyatékosága.

Mindez felhívja a figyelmet az óvodai és iskolai nyelvi nevelés, valamint művelődési fórumaink, tömegtájékoztatói eszközeink felelős szerepére a teljes ember kialakításában. Mert integritásához hozzátartozik, mi több: lényege, hogy az ember vállalja önmagát, s épségben megőrizze anyanyelvét, kultúráját. Vajon sajtónk, a tömegtájékoztató és -nevelés más fórumai mindent megtekint és megtesznek ennek érdekében? A csak nekünk szóló, ránk háruló feladatok kijelölésében — s még inkább elvégzésében — nyújtottak-e segédkezet, a nyelvművelés „itt és most“ kérdéseire próbáltak-e választ adni, mutattak-e példát a nyelvromlás tényeinek fel-táráásával — ha tapogatózva is, de célt keresve? Legégetőbb problémáink nem szerepelnek a nyelvművelő írásokban. Még a legkitartóbb nyelvművelő rovatokban is nyelvi kuriózumokról, nyelvtörténeti érdekességekről, szólásaink eredetéről olvas-

hatunk (ez is hasznos, ám nem elég!), de legidültebb nyavalyánkról, a keverék nyelvhasználatról nem beszélünk. Pedig az emberek igényelnék. A baj attól nem múlik el, hogy nem veszünk tudomást róla. Hiányzik az irányítás, a tájékoztatás, az értő eligazítás. Véleményem szerint ez főleg a napilapjainkra hárul, mert újságot mindenki olvas, s az említett probléma nem egy vékony rétegnek, hanem egy nemzetiség egészének az ügye. A tájékoztatás hiányában történhetett meg az a szomorú eset, hogy a kolozsvári *Igazság* Fellegvár rovatában közölt egyik stílusparódiát „komolyra vette” valaki, s felháborodásának adott hangot: Már itt tartunk? Ilyen nyelven már versünk is van?

Eligazításra van tehát szükség — helyükre kell tenni a dolgokat —, a problémafelvetés bátorságára és jobb szűrőre a sajtóban ahhoz, hogy ilyen és ezekhez hasonló szörnyűségek ne láthassanak napvilágot: „Több frontos harc a tartalékok aktivizálásáért” (címben!); „...vezérmotívuma a költségek minimalizálása, illetve a jövedelem maximalizálása”; „egységes rendszerbe integrál”; „matematika—fizika meditációt vállalok” stb. És mutatóba néhány rossz fordítást. Ezek „vetekednek” az idegen szavakkal: „besorolt dolgozó”; „szórakozási hely”; „kiszolgáló egység”; „besorolásból lemondással mentem el”; „szubvenciókkal biztosított iskolák”; „kézbe vehesse sajtó nevelése iniciatíváját”; „új információk csatornákkal való élés”; „realizálhatatlanság” stb. Kellene az eligazítás azért is, hogy a tévé magyar adásának képzőművészeti figyelőjében ne mondhassa például a műsorvezető: „kommentál X. Y.”

Széles körű sajtóvitára volna szükség, a soron levő *igazi* nyelvi problémák őszinte, segítőkész felvetésére, valódi, a szó szoros értelmében vett tömegtájékoztatásra. A kórisme felállítása nem elég: a beteget meg is kell gyógyítani.

Szabó Ilona

Véleményem szerint...

Örökre eltávozott Horváth Pál, besztercei magyar szakos tanár.

Felsorolni is nehéz, hogy a szabadegyetemtől a műkedvelő színjátszásig mi mindennel foglalkozott — anyanyelvünk tanításán kívül; s hogy ennek arányában mit ért el, milyen széles körű hatást fejtett ki. Csupán a színjátszás kapcsán emlékeztetnék rá, hogy a tanárokból, hivatalnokokból, munkásokból, mérnökökből toborzott együttes, amelynek hosszú éveken át szíve-lelke volt, bejárta az egész környéket, sok-sok falut és kisvárost. Ez pedig annál inkább fontos művelődési tett volt, mint-hogy Beszterce-Naszód megye szórványvidék, a különböző helységek magyar lakosságának lélekszáma kicsiny, amiből sok minden következik: több faluban nincs annyi magyar gyermek, hogy anyanyelvű tagozat létesüljön az iskolában, s magyarul tanulhassanak, de még a megyeszékhelyen sincs akkora „közönség”, hogy a színházaknak kifizetődjék az oda való kiszállás. Még a legközelebbi kolozsvári és marosvásárhelyi színház is csak két-három évenként keresi föl Besztercét. Ebben a nem éppen fényes helyzetben de jól fogott a besztercei együttes: tagjai tudatosan, tervszerűen, rendszeresen fölkeresték a messihi környék helységeit, mindenüvé elvitték Thália üzenetét, s nagy mesterek — Mikszáth, Móricz Zsigmond, Tamási — nyelvén szóltak a hallgatósághoz. Ugyanakkor bemutatták a román irodalom vagy a nagyvilág színműtermésének javát is. (Hadd jegyezzem meg emög zárójelben, hogy ilyen színegyüttes elkelne valamennyi megyénkben, különösen manapság, amikor a különféle pénzügyi, szállítási, fűtőanyagtakarékosági megfontolások miatt a színházak turnéi egyre ritkábbak, és hovatovább a nagyobb városokra korlátozódnak.)

Horváth Pál tevékenysége azonban a konkrét eredményeken túlmutatóan is tanulságos: olyan életvitelből, olyan magatartásmódelellől fakadt, amelyet érdemes bővebben elemezni. Nem először írom le (Cseke Péter is többször kifejtette), hogy művelődési életünkben igen-igen fontos szerepet játszhat akár egyetlen ember is. Ez a szocialista rendszerből, kulturális politikánkból következnek, s legdöntőbb elem az, hogy a keretek, a lehetőségek adottak: majd minden városban, faluban van művelődési otthon, ilyen vagy olyan „kulturterem”, iskola, könyvtár, mozi, de van jelmez és vetítógép, van a szülőbizottságnak vagy a néptanácsnak bizonyos pénz-

alapja a művelődési kiadások fedezésére, van függetlenített titkárhelyettes, aki első-sorban a kultúrával kell hogy foglalkozzék. Nem azt akarom ezzel állítani, hogy bő-ségesen el vagyunk látva. Jól tudom, hogy például a községközponttól távol eső falvak könyvellátása hiányos, és általában kevés könyv jut el a földművesekhez, mégis állítom, hogy kulturális javainkból van annyi, amivel — ahogy mondani szokás — már lehet valamit kezdeni. S vegyünk még e mellé két fontos tényezőt: a közönség növekvő igényét s a különféle szervek, szervezetek részéről mutatkozó el-várást, serkentést, támogatást, ami része a szocialista állam művelő-dési politikájának, népmvelő elgondolásainak. Mert legyen szó akár helyi jellegű rendezvényekről, akár országos méretű versenyekről, valamennyi a társadalmi óhaj-t, a társadalmi rendszerből fakadó törekvést fejezi ki.

Most hát az a kérdés, hogy miként élünk a lehetőségekkel? A válasz keresé-sében pedig az ötlük szembe, hogy — mint említettem — ilyen körülmények között akár egyetlen ember is sokat tehet. Ugyanis nem kell megteremtienie, kikaparnia, elővarázsolnia az anyagi föltételeket, sem energiája nagy részét a keretek megte-remtésére fordítania, nem szükséges engedély, elismerés meg egyéb érdekében har-colnia, hanem a tényleges művészi tevékenységre fordíthatja ereje és ideje java részét. Megint csak nehézségeket: jól tudom, nem repül a szánkba a sültgalamb, sőt egyik helyt anyagi nehézség mutatkozik, máshol — különféle ürügyek örvén — gán-csoskodnak, vagy kohlományokkal sározzák be azt, aki küzd, törekszik, tesz valamit a közművelődés érdekében... Mindezek tudatában is vallom, hogy nem kevés a le-hetőségünk, adottságunk, amely kiaknázásra, fölhasználásra vár. És épp az adott-ságok megléte nyújt gyümölcsöző tevékenységi terepet egyetlen ember számára is. Horváth Pál élete és munkássága éppen ezt bizonyította. De Kocsik József tevé-kenysége a tanú rá, hogy Aradon mit lehet elérni, László Miklós Parajdon, Albert Sándor Brassóban, Finta Béla Székelyudvarhelyen, Konczné Vitus Ilona Medgye-sen, Fekete Károly Bánffyhunyadon, Dánielisz Endre Szalontán, Vásárhelyi Géza Kövenden, Buzás Pál Bikalon, de nem folytatom a listát, úgysem sorolhatom föl, hogy Fogarason és Nagykárolyban, Szovátán és Gyergyószentmiklóson, Tasnádon és Sepsiszentgyörgyön kik tevékenykednek, és mit értek el. De előállhatnak egy másik listával is, és kérdezhetném, hogy Désen miért szakadt meg hosszú évekre a nagy múltú magyar nyelvű műkedvelő színjátszás, hogy a tordai vagy az egerbegyi és a székelykocsárdi dalárda miért nem tud színpadra lépni, kérdezhetném, hogy mikor tartják meg újra a nyárádmonti kórustalálkozókat, s miért nincs még tánc-háza a temesvári, szatmári, aradi, enyedi fiataliságnak?

Nem akarok hősöket kreálni, egyes emberek körül mítoszt teremteni és babé-rokat osztogatni; tanulmányaim éppúgy óvnak ettől, mint emlékeim, személyes törté-nelmi tapasztalataim. A két háború között, amikor elmém nyílni kezdett, s kite-kinttettem a nagyvilágra, legtöbbet a nagy emberekről hallottam, az istenített vezé-rekről, Hitlerről, Mussoliniról, Francórol, Salazarról, Horthyról, Antonescuról s a kisebb kaliberű utánzókról, Quislingről, Tisórol, Pavelicról. Lángelméknek, minden-tudóknak, legyőzhetetleneknek mutatták be őket, és minek tagadnám, gyermeki fejemmel sok mindent elhittem, rajongás, csodálat is volt bennem jócskán. Aztán a háború vége felé — immár érettebb ifjúként — láthattam, hogy a válság, vereség, összeomlás nehéz idején az addigi mindentudó és mindenható, bátor és dicső diktá-torok milyen ostoba, tehetetlen, gyáva és erőtlen alakoknak bizonyultak.

Alig egy-két évvel a fölzsabadulás után, amikor az egyetemen a történelmi materializmussal ismerkedtünk, Gaál Gábor hangsúlyosan emlékeztetett bennünket a marxi tanításra: nem az egyének, nem a vezérek „csinálják“ a történelmet, hanem a tömegek... Ha viszont ma, több évtized távolából (és témérdek történelmi tapasztalat birtokában) elemzem a kérdést, úgy látom, hogy mind a tömegek, mind az egyedek szerepének eltúlzása s — ezzel párhuzamosan — valamelyik jelentőségének a kicsinyítése pusztán sarkított igazság, bizonyos esetekre, helyzetekre, alkalmakra érvényes csak, de ugyanakkor vannak olyan korok, fordulatok, amelyek az ellen-kezőt bizonyítják, s az egyének vagy a nagy tömegek, a kisebb vagy népesebb csoportok szerepét, súlyát, elhivatását országonként, időszakonként, népenként, hely-zetenként szükséges elemezni.

Igy vagyunk ma is. E történelmi háttér arra int, hogy lássuk, a tömegek ki-vívták a szocialista rendszer győzelmét, s megtették a magukét akkor is, amikor nem kevés áldozattal művelődési otthonokat, iskolákat, színházakat, könyvtárakat, klubo-kat építettek, vagy amikor alkalmanként avagy rendszeresen, közadakozásból, föl-ajánlásból, évi önadózás útján pénzalapot teremtettek a művelődési kiadások fe-dezésére, s ezek után most már az erre képzettek, erre alkalmazottak, erre fölkér-tek dolga, hogy mozgásba hozzák a kialakított gépezetet. S ebben a beindításban, működtetésben valóban oroszlánrésze lehet egy művelődési ház igazgatójának, kultu-rális párttitkárhelyettesnek, könyvtárosnak, karnagnak, a nevelési tanács elnöké-

nek, a klubfelelősnek. Ahol a népművelés fölpezsdül, mind-mind kimutatható, hogy ki a lelkesítő, az éltető, a mozgató.

Nem szeretnék egyoldalú lenni, nincs szándékomban egyesek körül személyi kultuszt teremteni. Jól tudom, hogy a termékeny munka végső fokon sohasem múlik egy emberen. Az egyed — legyen bármilyen tehetséges és lankadatlan — egymaga nem sokra megy, ha nincs vele; mellette hivatástudó, közösségi szellemű, odaadó segítőgárda, ha nem tudja a feladatokat, gondokat, örömeiket megosztani. Tudva tudom — hogy konkrétan is szóljak —, mennyit számít Parajdon az, hogy Pakot elnök személyében kultúrapártoló elnök áll a néptanács élén, hogy mit számít Brassóban, Szalontán, Besztercén a tanárok, mérnökök, szerkesztők önzetlensége, mi több, most is, amikor ezt a fejtegetést papírra vetem, szinte fáj, hogy nem szólhatok bővebben Reisz bányamérnök kulturális szerepéről, igazságtalannak tartom, hogy nem írunk Salló Ervin, Bonczos István, Maszelka János, Páll Lajos, Bálintfi Ottó ezirányú munkásságáról, a különböző együttesek és vezetőségek egészéről, mégis azt mondom, ma az egyén szerepe, jelentősége növekedőben van, hatósugara kiterjed, súlya fokozódik: az erjesztés, a különféle törekvések összefogása, a sokféle igyekvések összehangolása, a folytonosság biztosítása, az érdekek egyeztetése terén igen sok függ egyetlen embertől is.

Hogy ez mennyire így van, a negatív példák bizonyítják; ha valahol megszakad a kórus tevékenysége, ha elnéptelenedik a művelődés hajléka, ha a színjátszók szétszélednek, pizskáljuk csak meg a felszint, kiderül, hogy a karmester nyugdíjba ment, ez vagy az a tanár elköltözött a helységből, egyeseket áthelyeztek, leváltottak. Hogy az ilyen emberek mit érnek, hogy munkásságuk mit hoz a kultúra konyhájára, akkor tudjuk csak meg igazán, amikor a hiányukat tapasztaljuk.

Reméljük, Besztercén nem következik ez be. A színjátszók együttese lelkes, odaadó emberekből áll, a városi szervek is többször adták tanújelét segítőszándékuknak, bizonyára akad majd fákllyavivő.

Harold Gustafson

Nagy Imre rajza (1935)

Tisztelt szerkesztőség!

Igen figyelemreméltó kérdést vet fel Herédi Gusztáv a *Korunk* legújabb számában (*Véleményem szerint...* 1978. 10.). Kétnyelvűségünk következményeként sok új szín jelenik meg művelődésünk minden területén, de ugyanakkor, mintegy természetes következményként, egyre fokozódó, sajátos nyelvromlásnak is a tanúi vagyunk. Nemtudásból, kényelemszeretetből, nemtörődömségből és talán még felderítésre váró sok egyéb ok miatt egyszerűen nem használjuk a román szavak magyar megfelelőjét, s vagy változatlanul építjük be mindennapi beszédünkbe az eredeti román kifejezéseket, vagy pedig tükörfordítást rögtönzünk, s olyan szavakat és kifejezéseket gyártunk, amelyek nem léteznek a magyar nyelvben, s így értelmük sincsen. E szavakat és kifejezéseket némi gondolkodás után csak a románul tudó magyar ember érti meg, miután (magában, csendesen) „visszafordítja” románra. Nyelvromlás és nyelvi egység bomlása egy csapásra. Valóban könnyűszerrel lehet hosszú listát összeállítani e ficamokból, nekem is van egy ilyen, némileg sajátos jegyzékem, ui. a napisajtóban megjelent, nyomtatott szövegekből állítottam össze. S ez kétszeresen is meggondolkoztató, azt jelenti: a romlás nagymértékű, már nyomtatásban is terjed. A teljesen értelmetlen tükörfordítás gyöngyszemeként (vagy inkább romlott gyümölcszeként?) tartom számon a „tűzváltás” (=schimb de focuri) kinszót („újból tűzváltás volt Libanonban”), amelynek az égvilágon semmi értelme, s amely országos napilapokban (*Előre*) az apróbetűs sorok közül nemrég öklömnnyi címszóvá küzdötte fel magát. Tehette, mert amíg kicsi volt, senki sem csapta agyon.

Hogy a kolozsvári 18-as autóbust *felfüggesztették* — erre már reagáltak. Súlyosabb a helyzet, ha a kifogásolt szó hirdetésben vagy fontos közleményben lát napvilágot, s így a tájékoztatás helyett a tájékoztatatlanságot fokozza. Napilapunk hirdeti, hogy valamennyi szocialista egységet *körzetesítették* valamely orvosi rendelőhöz (*Igazság*, november 7.). Szegény beteg találja ki, hogy mi is történt, mi az, ami „folyamatba tételtett”. Ugyanazon az oldalon megtudhatjuk, hogy az egyik vállalatnál téli *felszerelést* lehet beszerezni. Meleg sapkára, kesztyűre, sífelszerelésre gondoltam, de a részletezett felsorolásból kitűnt, hogy téli felszerelésen ez alkalommal cement, gipsz, forgácslemez, betonvas, táblaüveg stb. értendő. De hát lehet ezt érteni? Nyelvművelő rovataink nem vesznek tudomást e betegségről, s rendszerint más nyavalyára kínálják az enyhülést. Igen érdekes és rendkívül tanulságos pl. a régi bíraskodás nyelvi nyomairól olvasni (*Igazság*, október 29.), de itt és most hasznosabb lenne a mai nyelvi önbíraskodás kétségtelen tényeit boncolgatni. Olykor a nyelvművelő cikkel azonos lapról lehet begyűjteni az említett listára kínálgató szavakat. Az idézett cikk szomszédságában is a tudósítás: a *repülőjára ára* menetdíj vagy viteldíj helyett. Mit is értenénk egy repülőjára árán? És így tovább.

Nem térek ki a teljesen kifogástalan szavakból összeállított, teljesen értelmetlen fogalmazványokra, vagy az élőbeszéd hasonló kiejtési hibáira. Felfigyeltem, hogy olykor a rádió adásaiban is nagyon lerövidülnek a hosszú magán- és mássalhangzók. (A minap: Sütő, a lehető legrovidebb ő-vel, gyakorolnom kellett, amíg sikerült.) Inkább a „mi a teendő” kérdéssel kapcsolatban szeretnék néhány ötletet felvetni. E kóros tüneteket mindenekelőtt a nyomtatott betűk birodalmában kellene megszüntetni. Itt a legszembeötlőbb a hiba, a legkárosabb, de talán a legkönyvebb a kiküszöbölése is. Mindössze fokozott figyelmességre volna szükség. Célszerű lehetne továbbá egy amolyan „Mondhatta volna szebben” című nyelvművelő rovat indítása, amelynek keretében ezeket a szörnyszülötteket elemeznék, s megadnák a helyes magyar kifejezéseket. Néhány szavas szövegetet is lehetne közölni, valahogy így: punga — zacskó; proces verbal — jegyzőkönyv, és így tovább. Vannak biztató jelek is: örömmel olvastam *A Hét* legfrissebb számában (november 10.) a közgazdasági nyelvhasználatban kapcsolatban felvetett kérdéseket. Így is van rendjén, a takarítást kezdje el mindenki a saját portáján.

Tisztelettel:

Kékedy László

A szik vagy szék ősjelentései

A tojásnak szikja van, parasztosan székja. Van szikja a virágnak, karalábénak, káposztának is. A virág „megvakul“, a karalábé, káposzta megrothad, levelei nem borulnak össze, ha székjába göröngy kerül. A kukoricaszemnek is van székja, s ha az fekete, nem eszi a csirke. A szik vagy szék tehát a legértékesebb része a tojásnak, növénynek. A tojásnak a sárgája, a magja, a növénynek szintén a magva, a csirája.

A finn nyelvben is ugyanebben az értelemben van meg a szik—szék fogalomköre: *siiitä* = megfogamzik, fogantatik, de már ragozott alakjában felveszi a magyar szikhez hasonló hangalakját: joga *sikisi* Pyhästä (ki fogantaték Szentlélektől); *sikiö* = magzat, fajzat; *sikiüin* = magház. Aki finnül kezd tanulni Papp István nyelvtankönyvéből, mindjárt a leckék elején talál egy ilyen közmondást: Oma maa mansikka, muu maa mustikka (szó szerint: Saját hazánk szamóca, más ország fekete áfonya). A *mansikka* második tagja bogó, eper jelentésű, és egy a magyar szikkel, a *mustikkának* szerintem szintén *sikka* volt az ősidőkben a második tagja, csak nagyon „összekapódott“, s ezért elhomályosult összetételű lett a szó, *musta* + *sikka* (= fekete bogó, eper) lehetett eredetiben.

Ezerszer is elmondtam, az inflexió a magánhangzó megváltoztatása egy-egy szó belsejében, aminek nyomán új jelentésű szót kapunk, amely azonban az archetípus uralkodó jegyeit magában hordja. Ha nem ismerném ezt a nyelvteremtő módszert, el se hinném, hogy a *sok* határozatlan számnevünk a szik vagy szék inflexiója (vagy fordítva), s ősjelentésében *Kalevala*-tojást, világokat termő magot, azaz-hogy csillagot jelent. Mind a török fajú, mind finnugor őseink a végtelen mennyiséget csillagnévvel jelölték: tenger, mind, szám, összes. Épp azért lett határozatlan számnév a *sok*, mert csillagnév volt. Finnül *sok*, számos, bőséges = *paljo* vagy *paljo*. Ez a *paljo* azt is jelenti: égés, tűz, fény (vagyis: csillag). Ebből származott — ezt Hunfalvy Pál vette észre — a magyar falu szó. Ezt meglátta Hunfalvy, de azt már nem, hogy miért jelenti a *paljo* a sokaságot a finnben és a vogulban, a falut meg a magyarban.

A finnben *sokat* jelentő szó még a *moni*, ami az eredetileg tojást jelentő *muná*-ból származik. A muna magyar megfelelője a *mony*, ennek az inflexiója a: menny. Mennyország = tojások országa, végső soron a csillagok világa. (Így örzi a magyar képzelet és nyelv a *Kalevala* teremtésmondáját, amely szerint a világ, a nap és a hold meg az ég felhője széttört kacsatojásból keletkezett.) A finn *moni* tehát, amint a muna, *mony*, menny és a *Kalevala* teremtésmondájának összevetéséből kikövetkeztethetjük, szintén csillagnévvel jelöli a megszámlálhatatlan mennyiséget, akárcsak a magyar *sok*.

A képzők, ragok és jelek a magyar nyelvészet legizgatóbb kérdései. Önálló szavak voltak valamikor. Vajon milyen lehetett a teljes hangalakjuk, és mi lehetett az ősjelentésük? A *sok* hangzót változtatós alakja a -ság, -ség gyűjtőképzőnk. Ez is, mint minden megnyilvánulása nyelvünk géniuszának, nagyon logikus. A csillagnév hozzáadásával a szó többessé vált. A szót először többessé kellett tenni, hogy értelme általános jellegűvé váljék. Gombocz Zoltán a -ság, -ség képzőt valami *lélek* jelentésű finnugor szónak gondolja. Ő írja, hogy Budenz egy *ido* jelentésű szóból származtatja, s szerinte ez elfogadhatatlan. Nahát, az ő sejtése, gondolata is elfogadhatatlan — szerintem. Budenz is, ő is megegyeznek abban, hogy -ság, -ség képzőnket először a nomen abstractumok képzőjének hiszik. Én ezt nem hiszem. Azt írja Gombocz, hogy a XIV. századból való *Königsbergi töredékben* még több esetben külön van írva. Még önálló szóként szerepel.

Együttal már a kutyát is heréljük ki. Gombocz és Budenz után hadd jöjjön Hajdú Péter, vagyis az: honnan ered a finnugor -t és a magyar-lapp -k többesjel? Azt írja Hajdú Péter a *Finnugor népek és nyelvek* című könyvében: „Az anyanyelv többes szám -t jelét számos finnugor nyelv örzi (vö.: finn kala 'hal', kalat 'halak'; manysi lu 'ló', lüt 'lovak'; mordvin tolga 'toll', tolgat 'tollak' stb.). A magyarban e jel megfelelője nincsen meg, ami pedig eredetét illeti, az egyelőre olyan rejtély, amelyet az évezredek távlatából megfejtani még nem lehet.“

A magyarban a finnugor -t többesjelnek — ismétlem — éppen a -k a megfelelője. Csak nem hangtani, szótani-alaktani összehasonlításokat kell majd végezni a finnugor nyelvek között, annak lejár az ideje (ezt kifejtettem Helsinkiben Joki professzornak is), hanem jelentéstani összehasonlításokat, ezen is túl a finnugor népek gondolkodását kell összevetni: hogyan mutatkozik az meg nyelvükben? A magyarok a *sokat* csillagnévvel jelölték, ugyanígy a többi finnugor nép is. A szó után tették a csillagnevet, s azzal többesítették. A csillagnév idővel hozzásimult

a szóhoz, lekopott, csak a kezdőhangja maradt. Így a finn *-t* többesjel a *tähti* (= csillag) kezdőhangja. A magyar és lapp *-k* többesjel viszont a finn *kaikki* = mind, összes (ezek a magyarban csillagot jelentenek), vagy a *koko* = rakás, csomó (magyar változatai: *kuk* = elföldelt krumplicsomó, *kokas* = ütés csomója, daganata, gu-sája) szavak kezdőhangja.

Gyermekkoromban úgy ősszel, amikor a kertek alatt legeltettük az ökröket, közben ettük a káposztatorzsát. Ez a káposzta fejében levő szára, *cikája* (a finn *sikkával* majdnem egyezik hangbelileg), a *székja*.

A széknek vagy székeknek a mag, életcsíra jelentése mellett van egy tágasabb jelentése is: nemcsak a káposzta torzsját, de fák törzsét, derekát is jelenti. Napjainkra már elhomályosult ez a jelentése. A szék, amire ülünk, nevével ősi múltunkba visz, amikor még fatörzsekre, tőkékre ültetünk. Mint ilyen, *szék* szavunk művelődéstörténeti emléket őriz. Az ősi házban vagy a sátorban tőkék voltak az ülőhelyek. A haditanácsban, a gyűlésekben is azokra ültek őseink. Azt mondhatná valaki: hát asztalunk nem volt, csak székünk? Mert az asztal a szláv *stolból* magyarított alak. Volt asztalunk is, de az is fatörzs, nagyobb kerek tőke volt. Gondolom, milyen fatörzsek lehettek! Arany *Családi körében* azonban még él a fatörzsnek, a tőkének, a székeknek asztal szerepe: „Kiteszik középre a nagy asztal-széket, / Arra tálalják fel az egyszerű étket.“

Ismervén immár a székeknek az ősjelentését, elképzelhetjük, hogy a „szószék“ is a templomban valamikor magasabb fatörzs, illetve tőke lehetett, de a híveknek is tőkék szolgáltak ülőhelyül, hiszen még ma is mondják: beültem a székre, vagy ahogy a feleségem mondja: Egriben a templomban, lányom, minket megillet a Szirmai-szék. Sőt, a szószék csak bevonult a templomba, még régebben, a napimádás korában a táltosok lába alatt volt a nagy tölgyfa törzsök-tőke, arról szó-lottak, hogy a nép láthassa őket. Petőfi apja „székálló legény“ volt. Micsoda vastag tőkék, tölgyfa-derekek is voltak azok a mészárszékekben, amiken vágták a húst, bárdolták a nagy csontokat! A székeknek a helységnevekben (Székesfehérvár, Maros-szék, Udvarhelyszék, Csíkszék) már átvitt értelme van. Közigazgatási egységeket jelent. És törvénykezési helyet a „törvényszék“ szavunkban. Arany is úgy írja *Török Bálint* című balladájában: „Szól a bíró nagy Isten szavával / Tizenharmad szék-ülő magával.“ A jobbágy-földesúri világban a falun is volt törvényszék, ezt hívták „úriszék“-nek. Ennek az eltörléséért küzd többek közt Kőlcsey a pozsonyi országgyűlésen. Mata János *Furulyások biztatása* című versében az úriszéket már mint a parasztság ítélő fórumát vizionálja: „Pohos papnak meg ispánnak / Kertje végén furulyáld: / »Krisztus nélkül holt bús népek / Tartanak majd úriszéket.“. A háztetők tartógerendázatát pedig fedélszékeknek mondják ma is a székelyek.

A székely név eredetéről

Béla király jegyzőjének, Anonymusnak, valamint Kun László udvari papjának, Kézai Simon mesternek a krónikái óta el-elülő meg újra felcsapó hévvel folyik a vita (immár hétszáz év óta) a székelyek származásáról, nyelvéről és főleg nevük eredetéről.

Anonymus *Gesta Hungarorum*ban Attila népének mondja őket. Kézai szerint is „a hunok maradványai“. Karácsonyi János nagyváradi katolikus püspök-történész gepidáknak, ógermánoknak, László Gyula meg legújabban avarmaradékoknak tartja őket. Voltak közben külföldi és itthoni történetírók tollán: szkíták, szicíliaiak, kunok, besenyők, elmagyarosodott románok, eszegal-bolgárok. Ők maguk ragaszkodnak a hagyományhoz: Attila hunjainak a maradványai. Egy bizonyos: Anonymus és Kézai krónikájában egyaránt világosan benne van, hogy a székelyek már a magyarok Kárpát-medencébe érkezése előtt is itt voltak. Ezt ők tréfásan úgy mondják: „Székely sz...ta a magyart.“

Nagyobb probléma mindennél a székelyek neve. Hunfalvy Pál azt állította, hogy nevük összetételből alakult: *szék-elv*, azt teszi, széken túli vagy szék-mögötti; mint az Erdély (erdő-elv) szónak jelentése is: erdön túli, erdő mögötti. Hunfalvy szerint a székely nem népnév, hanem határórt jelentő szó. Hunfalvyt az zavarta meg, hogy Nyugat-Magyarország határterületein, gyepüvidékein a besenyőket is székelyeknek nevezték. Ebből azt következtette, hogy bármilyen eredetű népfaj lehetett székely, ha határőri szolgálatot teljesített. Az igaz, hogy bármilyen eredetű népfaj lehetett székely, de nem azért, mert katonai szolgálatukra nézve határőrök voltak. Vámbéry szerint a székely név a török *sikil*-ből jön, ami azt jelenti: nemes, tiszta származású. Karácsonyi János azt állítja, hogy a székelyek a magyarok előtt vágták az erdőket, bozótokat görbe késükkel, sarlójukkal. Ezért foglalkozásuk után sichelechek lettek volna. A magyarok nevezték el őket a sarlót jelentő *sichel*-ről *széke-*

lyeknek. Melich János, nagy nyelvészünk erre így érvel: a keleti germán nyelvben, tehát a gótban és a gepidában ilyen szóalak, a sarlónak ez a neve, *sichel*, nem volt. Maga Melich nem tudja, honnan ered a székely név. Rugonfalvi Kiss István történész szerint: „Nem tudtuk, és nem is tudhatjuk megállapítani a székely szó jelentését se.”

Nem is tudhatták a székely név eredetét megfejtani sem nyelvészeink, sem történészeink mindaddig, mert nem volt kezükben a békonyító kulcs: nem ismerték azt a nyelverteremő módszert, amely a magyar szókincset kialakította, nem volt kezükben nyelvünk koordinációs rendszere, a magyar jelentéstan.

A szik vagy a szék egyszer termőcsirát, másszor csillagot, harmadszor fatörzset, negyedszer pedig, és most vagyunk itthon, embercsoportot, atyafiságot, nép-törzset, katonai alakulatot, tehát mindenképp sokaságot jelent. A szik vagy szék emberre vonatkoztatott jelentése elhalványult már a magyarban, de elevenen él a finnben. Mi a finneknek *suku-lainen* vagyunk. *Suku* = rokon, törzs. (De azért még mi is mondjuk ezt, hogy: egy törzsből eredt.)

Hunfalvy jól kapiskált, amikor a székely nevet két összetett szóból, a székből és az *elvből* származtatta. Csakhogy, amint nem tudta, miért *paljo* a sokaság a finnben, és miért *falu* a magyarban, úgy nem tudta azt sem: hogy a szék mint a székely népnév előtagja katonai csoportot (hun vagy magyar törzset) jelentett, az elv, elve, elője (eleje) pedig azt, amit ma is.

A *székely* név azt jelentette, mintha ezt mondanám: előcsapat, a derékhad előtt járó, a derékhad éle, a törzs eleje, röviden a törzs elő.

Igaza van Hunfalvynak, más népek is lehettek székelyek, de — mi utánatesz-szük — nem azért, mert határőrök voltak, hanem csak akkor kaphatták e nevet, ha előljártak az ütközetben. A *székely* azért sem jelenthetett határőrt, mert a határ-őri tevékenységük már letelepült, megállapodott életük során alakult ki.

A *székely* név tehát katonai fogalom volt, s népnévvé vált.

És most lássuk, amit a magyar jelentéstan mond nekünk a székely szó eredetéről, azt mondják-e a történelmi bizonyítékok is? Egyezik-e a kettő egymással?

Anonymus azt írja, hogy a székelyek Dél-Biharban, a Kórogy vizénél csatlakoztak Árpád vezéréhez, Ösbőhöz és Velekhez, akik csapataikkal Mén Marót bihari vezér ellen mentek. „Sőt Ösbő serege előtt első hadrendként indultak Mén Marót ellen harcba.” Majd tovább ezt olvashatjuk: „Mikor Mén Marót meghallotta, hogy Árpád vezér legjelesebb vitézei: Ösbő meg Velek erős csapattal, előljáróban a székelyekkel, ellene vonulnak, kelleténél jobban megrémült...”

A székelyek 1116-ban a csehek ellen viselt hadjáratokban szintén mint előőrsek szerepelnek; 1146-ban az osztrák hadjáratban szokás szerint a magyarok seregei előtt jártak. Ez ősi hadiszokás még 1499-ben is fennáll, élő hagyomány. Ulászló a székelyek kiváltságát megerősítvén, úgy rendelkezett, hogy ha a király kelet felé Moldva ellen harcra kél, a székelyek összes lovas és gyalog hadereje köteles a sereg előtt járni — visszatérőben pedig a király seregét hátvédül követni.

Szóval a jelentéstan bizonyítékok mellett a történelem, elsősorban Anonymus adatai is azt bizonyítják, hogy a székelyek a főhad, a törzs, régi nevén a szék előtt harcoló csapatok voltak.* Ezt bizonyítja a nevük (szék eleje > szék elő > székely), erre kötelezi őket a hagyomány és a királyi parancs. Csak Petőfi nem mondta nekik, hogy: Előre székelyek!

*Nem mondom én: előre székelyek!
Előre mentek, úgy is hős fiúk;
Ottan kíván harcolni mindenik,
Hol a csata legrémesebben zúg.
Csak nem fajult el még a székely vér,
Minden kis cseppje drága gyöngyöt ér!*

(A székelyek)

Ezzel, azt hiszem, a *székely* név megmagyarázása kielégítő. Két okból kellett foglalkoznom vele: egyszer nyelvészeti kutatásaim közben nem térhettem ki előle, másodsor személyes problémám volt, már csak azért is, mert — hogy a líra se maradjon ki — anyáról én is székely vagyok. Szülőanyám Udvarhely megyébe, Bözödújfaluba való volt.

Gellért Sándor

* A történelem tanúsága szerint a keleti lovasnépek szokása volt, hogy a hozzájuk csatlakozott más ajkú törzseket maguk előtt vetették be a csatába. (A szerk. megj.)

Népköltészet és erotika

Nyílt levél Gellért Sándorhoz

Tudom, jobban örvidenél, ha Anna-Maija válaszolna a hozzá adresszált írásaidra, költő a költőnek. Kívánom, hogy az ezer tó országában is visszhangot keltessenek érdekes tanulmányaid. Egyelőre azonban, mint megígértem, csak én válaszolok Neked, nem mindenben értve egyet az *Igaz Szóban* és a *Korunkban* közölt állításaidal. Elsősorban a magyar népdalok szexuális vonatkozású jelképeiről írt, rop-pant érdekes tanulmányodra utalok. Úgy látom, hogy valami nincs rendjén állításaid körül. Egy középkori legendáriumból idézem: az égből hullott manna „kinek-kinek azt az ízt varázsolja ingyére, amelyre legjobban vágyakozott”. Kétségte-nül hálás vállalkozás a „szexről” értekezni. Erre mindenki felkapja a fejét. De a Te írásod azért is jó, mert nemcsak ösztönöket bizserget, hanem gondolatokat is ébreszt. Viszont jó néhány támadható felületet is hagysz okfejtéseid során.

Te költő és pedagógus vagy. Az előbbinek mozgásszabadsága kevésbé korlátozott, szabad áthágnia még a nyelvtani és a verselési szabályokat is. A tanárnak ellenben a tudomány szabályai és módszertana „köti kezét-lábát”.

A művész a valóságot esztétikai eszközökkel „tükrözi”. Jó ez a szó, mert az a bizonyos foncsorozott üveglap jócskán kicsinyít, nagyít vagy éppen torzít. Igen ám, de a népköltészet nem más, mint a néprajz fontos része. A néprajz pedig „történeti és társadalmi tudomány”, írja az értelmező kéziszótár. „Néprajzi tevékenységünkre tehát napjainkban sajátosan kétirányú munka vár — írja dr. Kós Károly a *Népismereti dolgozatok* 1976 bevezetőjében —: meg kell felelnie egyrészt a tudományos kutatás követelményeinek, másrészt a közérdeklődés növekedése által felzett kívá-nalmaknak.” Nem kétséges, a néprajz: tudomány. Olyan ismerettár, melynek rendszeréből egy-két vetületet kiemelni veszélyes vállalkozás. A népdalból a szexualitást kielemezni vagy abba belemagyarázni ugyanvalóst kockázatos művelet. De az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a szexológia is tudomány.

Ami engem illet, nemcsak pedagógusnak tartom magam, az orvostudományt is igyekeztem szolgálni néhány évtizeden át. Mindez persze, nem jogosít fel a ki-oktatásra; megkövetlek, kedves G. S., ha ilyennek tűnne hangvételem.

De milyen jogon szólok hozzá cikkeidhez? Életem során a könyvek sokaságát gyűjtöttem szekrénybe, polcra, fiókba. Elleptek, mint Goethe bűvészinását az ár. A könyvbarát értelmiségi csak a megidéző jelszót ismeri, de visszaparancsolni a bibliofília szellemeit már képtelen. Könyvespolcaimon ott sorakoznak olyanok mű-vei is, akik a népismeret jeles auktorainak számítanak, például Lükő Gábor sokat vitatott műve. A *magyar lélek formái*. A továbbiakban is szerzőket tolmácsolok alázattal, akik tudói és egyben rajongói voltak népünk művészetének. Végeredményben azt írom le, mit tanultam tőlük, s mit tudtam meg most, hogy írásod kissé megdöbbsentett, majd mélységesen elgondolkoztatott.

Nem szeretnék kicsinyesnek tűnni, de az általad használt „szexuális” nem helyénvaló kifejezés. Lükő Gábor idézett könyvében „erotikust” mond, helyesen, mert népdalaink vonatkozásában a nemi ösztön lelki, szellemi megnyilvánulásairól van szó, s nem anatómiai, élettani, tehát tágabb értelmezésű szexuális vonatkozásokról. Az erotika, érzékiség, nemiség, szexualitás és a modern „szex” okozta fogalomzavar megszüntetése nem feladatod, s egyáltalában, van-e már „tiszta víz”, amit a „pohárba önthetnének”? A „szemérem” szavunkat is óvatosabban kezelném: már 1372-ben felbukkant az ösztönszerű tartózkodás, szégyenkezést kifejező idióma, melyből aztán kialakult a „szeméremtest” szókép és még sok más szókapcsolás.

Szabó T. Attila figyelmeztet, hogy első Újszövetség-fordítónk, Sylvester János már 1541-ben utalt bibliamagyarázó jegyzetében a magyar képesbeszédre: „Az ilyen beszéddel tele a Szentírás, melyhez hozzá kell szokni annak, az ki azt olvassa. Könnnyü kediglen hozzászokni az mű népünknek, mert nem idegen ennek az ilyen beszédnek neme. Íl [él] ilyen beszéddel naponkid való szólásában. Íl inekekben, ki-váltkippen az *viráginekek*ben mellyekben csudálhatja minden níp a magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb, hanem magyar poézis.” (Idézet a „Haja, haja virágom” című virágénekyűjtemény bevezetőjéből.) A szimbólum szépen felöltözteti a gondolatot, hogy szemérmesen elrejtse. Népdalaink nyelve nemcsak lényegében, hanem eredendően is jelképes. Úgy tűnik, a nép mélyen a lelkébe vési a szimbólumokat. A pentatóniával együtt lappanghatott ez a finnugor

örökség is. Hadd iktassam ide Veres Péter megindító önvallomását. Egy népzene-kutató hívta meg, hogy gyűjtéséből meghallgassa a régi magyar dalok ázsiai változatait: „Amikor meghallottam tatárul azt a pászlordallamot, amelyet én mint bojtárgyerek napról napra dúdolgattam a gulya mellett, bizony mondom neked, potyogtak a könnyeim. Valami csodálatos meghatottság fogott el engem az ezerestendős hangok hallatára.”

Ha visszakanyarodok a szimboliztikához, gondolataimmal játszadoxva felötlik bennem a kérdés: mívégre keletkezett, fejlődött a jelbeszéd? A választást is megkockáztatom. Mert szép! A madár, a virág, a folyó és sok más szókép a népi stílus ékessége. A dísz, a szépséget mindig igényelte az ember a világtól való kényszerű és képmutató elfordulás középkori századaiban is. Hanem az elrejtett valóság tovább munkált a nép lelkében, mert szép köntösbe bujtatták.

A kor kérlelhetetlen ítélete szerint testi büntetés, vesszőzés, megkövezés járt a parázna, hívságos, csúf beszédért, írja Szabó T. Attila a virágénekek üldözéséről. Ebben a helyzetben a jelbeszéd cinkosok játékos összekacsintása, akik titokzatosan vonzódnak a leplezett, rejtett dolgokhoz. Erre való az elmondható és -dalolható szimbólum. (Vajon a pletykálás ösztöne nem innen ered?)

A nép ösztönösen szemérmes. László Gyula írja, hogy a keleti népek családi élete példásan tiszta volt. Annak idején a zsenge cseh és lengyel kereszténységnek sok baja akadt a többnejűséggel. A magyarság magával hozott csalárendszeré szigorú volt, s így jobbadán megfelelt az új hitre térítők kívánságának, bár a levirátus szokását keményen üldözniük kellett. Koppányt azért négyeltette fel I. István, mert a levirátus ősi jogán a Géza fejedelem halálával megözvegyült sógornőjével akart egybekelni, hogy e jogi alapon az uralkodásban is ő, a testvér, és nem a fiú (István) következze. A házasság előtti élet s a párválasztás is a sámánok varázslataitól függhetett. A mai lakodalmas népszokások olyan ceremóniák csökevényei, melyeknek semmi közülük nem lehetett a keresztény rituális gyakorlathoz. Az ősi hithez ragaszkodó néppel sok mindenben kiegyezett az egyház. A kereszténység sohasem tudta (talán nem is akarta) maradéktalanul kiszorítani a lelkekből a pogányság elemeit, szimbolikáját. Gellért püspök is kénytelen volt megengedni, hogy a keleti hitvilág életadó istenasszonya a Boldogasszony kultuszában folytatódjék. Csak a mi nyelvünk őriz mintegy hét „boldogasszonyt”: nagy, gyümölcsöltő, sarlós stb. (A szigorú erkölcs misztikus tükröződése „Szűz Mária” és sohasem Szent Mária kultusza is, mely sajátosan magyar jellegű.) Mindezt eltűrték, bár az egyház a Mária-tiszteletet szigorúan szabályozta, a 431-es, Epheszoszban tartott zsinat azt is előírta, milyenek kell Máriát ábrázolni, festeni.

Ismert, hogy a népi dalolásról is először keresztény latin forrásból értesültünk. A hittérítő Gellért velencei patricius nálunk utaztában bencés kísérelőjével, Walte-russzal egy este hallotta annak a nőnek a dalolását, aki kézi malmát járatta. „Wal-tere — így szólt meglepetve —, audis symphonia hungarorum qualiter sonat?” (Hal-lod, Walter, hogyan szól a magyarok dala?) Majd: „...riseruntque ambo de car-mine isto.” Tehát megmosolyogták mindketten az asszony dalát, mert nyilván a papok fegyelmezett, gregorián cantushoz szokott fülének teljesen idegen volt a pentaton hangsor.

Az ötfokú dallamok Vikár, Bartók, Kodály és mások igyekezete folytán még megmentődtek, de a népdalok szövegei terén roppant nagyok a veszteségeink, hi-szen az évszázadok folyamán a történelem csapásain kívül tudatosan is szüntelenül irtották őket. A XI. és XII. században intézményesen üldözték az igricek, regösök ősi, keleti énekeit, a nép ajkán felhangzott dalokat. Volt elég fantáziát foglalkoztató szent legenda, amivel kiszoríthatták a „pogány” epikus költeményeket. Anonymus és társai csak azt és annyit tartottak, mentettek meg az utókor számára, amennyi az Árpád-ház és a későbbi uralkodók dinasztikus érdekeinek megfelelt. Ismertté vált, hogy a rovásírást is üldözték, irtották mint „a sátn eszközt”. A későbbi századokban még a reformáció idején is megvetették a „tisztátalan szerelemről szóló pajkos éneket, a fajtalan lutrikános [szemérmetlen] fűzfapoóták szemtelen beszédit, a hívságos, csúf és trágár beszédet, a lator dúdolást”.

Amit a pogány kultúrából ismerünk, gyér történelmi adatokból és az ősi szó-kincs vizsgálatából tudták kikövetkeztetni. A X. és XI. században lejártszódot kult-ikus váltás és válság nyomán helyrehozhatatlan törés állt be hagyományaink foly-tonosságában. De vajon a szimbólumok köntösével, jelképes beszéddel elrejtett dol-gok, fogalmak érthetők-e a mai, igényeit sűrűn változtató, civilizációtól elszikkadt lélek számára?

A szimbólumfejtők lázasan kutatva óhatatlanul túlzásba eshetnek. A veszélyre már Lükő Gábor figyelmeztetett 1942-ben: „Eddig úgy tudtuk, hogy népköltésze-tünk lírai termése teljes egészében a szerelemről szól. Igaz is ez, de csak fele a teljes igazságnak. Népköltészetünk és babonás hitvilágunk szimbólumai valóban

erotikus jellegűek, de nem merülnek ki az erotikában.“ Főleg az ilyen jellegű vagy annak vélt jelképek elemzésekor kellene megszívlelni az előttünk járók intelmeit. Megintcsak idézek. A szemérem éppoly jellegzetes vonása népünknek, mint az indulat (Féja Géza); Örök mintaképünknek, Arany Jánosnak lírájából szerénység miatt vagy szeméremből hiányoznak a szerelmes versek (Benedek Marcell); A népdal mindig szerfelett szemérmes, nem ejt még durva szót sem (Illyés Gyula); A nép ajkán egyszerűen és gyöngéden szép az igazi szerelem szemérmes hangja, nem rajongó-nyafogó ömlengés (Veres Péter). A nép érzékisége oly szemérmes, oly finom és izléses, hogy a görögöké és franciáké sem különb. Íme, folytatja Veres Péter:

*Jaj be fázom egy ümögbe [ingben],
Takarj rózsám a szűrődbe,
A szűrőmnnek nagy az ára,
Nem takarlak be hiába.*

Jó néhány oldalt teleírtam, de cikkedhez érdemben még nem is szóltam hozzá. Elsőként a versek leginkább félreismerhető kezdő mondatára utalok. A Téged megihlető Lükő Gábort idézem: „Népköltészetünk szimbólumai nem merülnek ki az erotikában, és végső fokon nem is magyarázhatók meg abból.“ De ami látszólag szimbólum, azt sem mindig a képletes beszéd helyezi az első sorokba. Jellegzetes, hogy valami egyszerű természeti kép indít, afféle húrhangolás, torokkösztörülés, hogy utána rögtön felcsapjon a mesterteljesítmény (Illyés Gyula megállapítása). Ilyen hangulatba lendítő a „lapi, lapi, cserelapi“ vagy a román „foaie verde de...“ Ismeretes, hogy a szimbólumok, képek ide-oda vándorolnak népek és tájegységek között. Lészpeden gyűjtött balladái hangvételű csángó dalra bukkantam egy könyvben, mely keserűsége, bánatra készít elő első sorával:

*Fehér üröm, fekete nád,
Verd meg isten azt az anyát.*

(Faragó József és Jagamas János gyűjtése)

Folyóink is nagy számban találhatók a szóképekben. Nem hiszem, mert képzelenségnek vélem, hogy a Tisza pontosan a női szeméremtestet jelképezi, de Lükő sem utal erre. Szerinte azért szállott a víz közepébe a hattyú az általa elsőként idézett rigmusban, hogy be ne sározza a lábát a parton. Hogy természeti képnek érezte a természetes népet, az kiténik abból a változatból, amelyet Lükő idéz:

*A Tiszának a két partja be sáros,
Közepibe fehér hattyú leszállott,
Két szárnyával széjjel csapta a vizet,
Mos' tudom mán, hogy a babám nem szeret.*

Nem értem, elképzelhetetlen számomra, miért gondolod, hogy a „márványkőből van a Tisza feneke“ a szüzességet fejezi ki, és mint kiemeled, „milyen szépen“.

Lükő tartózkodóbb, mint Te, kedves G. S., szerinte a *Hej halászok, halászok* kezdetű nóta csongrádi variánsa „minden hátsó gondolat nélkül említi a halat“. Állítása annál inkább helytálló, mert ő „petrezselyemgyökeret“ említ, és nem a lutrikános „szerelemgyökeret“, ami több, mint szimbólum, inkább jól érthető, nem éppen izléses metafora.

Az uborkára kapott róka jelképezné a liliomtiprást? Vajon nem erőltetett az állításod? Bizonyos életkor- és térbeli aránytalanságra utalna az a járom, mely Neked, mint írod, gondot okozott? Olvasom, hogy lézpedi csángók így fújták:

*Kicsi ökör, nagy a járom,
Be szép leány ez a három.*

Vajon nem kellene figyelembe venni, hogy milyen könnyedén cseng össze a járommal a három, a párom, a várom? Erotikát sejteni, mikor a népi költő mindössze a könnyű rímeltetés csabításának engedett? Vajon nem azonos a magyarázata a következő népi rigmusnak:

*Kútágasra szállott a sas,
Engem rózsám ne csalogass.*

De az utolsónak közölt versszakot sem úgy értelmezem mint Te:

*Kicsi tulok, nagy a szarva,
Nem fér be az istállóba.
Le kell a szarvából vágni,
A rózsámtól meg kell válni.*

A válasz oka itt sem az aránytalanság s valamelyes abszurd öncsonkítás szükségessége. A népi verselésben sok az ilyen merész fordulat, a gondolatmenet hirtelen törése, a három soros, természetből vett kép után elpanaszolja a bánatát a nép ismeretlen poétája.

Említet a fügét mint szexuális jelképet. A fügefalevélnék azonban szerinted sebgyógyító hatása is volna. Érdekelt a kérdés, utánanézttem. A füge levele nem szerepel a népi gyógynövények hosszú listáján. Mint szimbólumnak évezredek múltja van. Nem leltem annak magyarázatát, miért takarják éppen fügefalevélnel a görög szobrászok alakjait nemi szerveit, bár ennek valóban jelképes értelme lehetett. A bibliai szövegekben, miként szimbólumkutatók állítják, a sokmagvú *Ficus carica* Izrael népét jelképezné, melynek sokasodnia kell (lásd a tenger fővényéhez való hasonlítást). A fügefa a kegyelem szimbólumaként is felbukkan a középkorban. Déli vidékeken a tudás fájaként is ábrázolták a festők. De a „fügét mutat“ Európa-szerzte ismert mondása és mutogatása valóban nem mentes az erotikus (vagy talán itt jobb a „szexuális“) tartalomtól. Középkoraink szóhasználati sablonja volt egykoron, hogy „már a régi görögök és rómaiak...“ Hát igen, ők már ismerték ezt a szólásmondást. Később Rabelais feldolgozott egy, a mai fülnek durván hangzó anekdotát: Rótszakállú Frigyes azzal büntette meg Milánó polgárait, hogy a szamar alfeléből szájjal vegyék ki az oda rejtett fügét. Az ógörögök számára a füge szónak, akárcsak a mai olasznak a „fica“, a női szeméremtest is a jelentése. Olaszul a füge jelentése tulajdonképpen „figa“. E jelképet az sem homályosította el, hogy a gyümölcs nevét a XVI. századtól kezdve figo vagy fico, tehát hímnemű alakban kezdték használni a félreértést elkerülendő.

Valahol megírhatnád, kedves G.S., egykoron némi kultúrtörténeti értéke is lehet, hogy a húszas évek elején, mikor még alapos latintanítás folyt a középiskolákban, egy-egy „üldözött“ pajkos szöveget deákul énekelünk el, hogy tudálékosan elrejtjük pl. az alábbi, félre nem érthető csábszavakat:

*Nyomd meg a gombot,
Tudod mit ígértél,
Amikor a kútnál
Vizet meritettél.*

Ösztönösen tettük, s nem azoknak a középkori kóbor diákoknak és szökött szerzeteseknek példáját követve, akiknek lutrikános szövegeiből összeállott az Orff által megzenésített *Carmina burana* kantáta.

Mindenki jó szolgálatot tesz, ha gondosan összesepri a népművészet egykoron dúsan terített asztaláról a megmaradt morzsákat. Te is értékes munkát végzel, ha ilyen módon folytatod azt, amit elkezdted a folklór vagy a szövegtés terén. Végredményben ez a biztatás csendül ki bírálva-elismerő soraimból is.

Üdvözzetel, nagyrabecsüléssel:

Dóczy Pál

Jegyzetek egy szülőcsoportról

A gyermekpszichológiai rendelőben felnöttek ülnek. Kis gyermekszékeken és a váróból behozott fotelokban, kört alakítva ülünk. A beszélgetés látszólag alkalmi témák körül folyik, spontán hozzászólásokkal. A megnyilatkozók mind gyermekekről, a velük adódó nehézségekről szólnak. Gyakran egy-egy konkrét nevelési helyzetet, rendszerint kudarcos szülői kezdeményezést ismerünk meg. Aki mesél, természetesen átéli, ami vele történt, ezért plasztikusan elevenedik meg a közelmúlt egy-egy kínos élménye. A többiek figyelmesen hallgatnak, belekérdeznek, vitatkoznak. Ők is szülők, szinte törvényszerűen ellenpontoszódnak az iménti szülőkeservek.

Gyermekek szólalnak meg, illetve szempontjaik, motívumaik egy másik, sosem látott anya vagy apa szájából.

Az ülések másfél órásk, egy-egy ilyen együttlét a következő hétre is átsugározta némi toleranciát. Szükség is van rá. A türeklésség az, amiből nekünk, felnőtteknek kevés marad a napi munka és a sokféle társadalmi követelmény mellett. A velünk szemben támasztott igények egyre nőnek, mind kevesebb marad belőlünk gyermekeink számára. Figyelmetlenebbek és ezért értetlenebbek, sőt keményebbek vagyunk velük szemben. Sokszor előfordul, hogy az ilyen csoportos beszélgetéseken elhangzott történetekben a másik szülő, akit nem terhel indulat, meglátja, hogy elhamarkodott volt az ítélet, vagy nem vettük tekintetbe a gyermek szempontjait.

Ahány család, mind más és más, a hasonlóságok mégis átütnek. Egyik házaspár elmondja, hogy náluk a nagymama rontja el a gyermeket. Elmeséli, hogy a nagymama (aki velük él) evésben, szófogadásban más normákat állít, mint ők, és ha nem tetszik, akkor „választhatnak más életmódot“. Egy másik elmondja, hogy a nagymama peres viszonyban van velük, családi veszekedéseik néha verekedésig fajultak. Megtorlásokra ő nem engedi, hogy a közös családi ház kertjének másik részébe, a nagymama udvarába átmenjenek a gyermekek. Hadd sírjon az öregasszony utánuk... Csend, majd halkán, tündöve megszólal egy másik asszony, és a következőket mondja: „Szegény lány voltam, és a nagynémem nevelt. Lehet, hogy ezért, lehet, hogy nem, de más véleményen vagyok. Engem az anyósom kinezott és gyötört, mert haragudott, hogy a fia szegény létemre elvett. (Ők gazdag bolgárkertészek voltak.) Az anyósom úgy tartott a háznál, mint cselédet. Én belenyugodtam, úgy hittem, nem tehetek más. De mikor egy eltűnt ezüstkanalat keresett rajtam, megmondtam neki, szegény vagyok, de tolvaj nem. Ne szóljon többet hozzám. Őt évig voltunk naponta egy konyhában anélkül, hogy szólnak volna egymáshoz. De azért a gyerek az más. Őt nem tiltottam a nagymamájától. Pedig nehéz volt. A szeretet az más, a nagyszülőnek is jár a gyengédség, bár olyankor én magamra maradtam. De ha a kislányt eltiltom, őt rövidíttem meg. A gyerekekre ilyenek nem tartoznak. Amit egy nagyszülő ad, az mind plusz, azt nem kritizálni kell, hanem a maga természetességében elfogadni, mint a levegőt meg a napot.“ Hosszú csend követte az asszony halk, határozott szavait. És érezni lehetett, ahogy a feléje áradó rokonszenvtől átmelegszik a levegő. Mindannyiunkban kialakult egy kép a házzal rendelkező bolgár asszonyról, a kedves kis Krisztináról. De a konkrét képen túl erő is árad ebből a történetből, a kivételes türelem, a belátás, egy büszke és okos asszony nevelési türelme. És az eredmény? Krisztina ma 17 éves. Matematikából ugyan kegyelemkertes, de a szerb táncgyűttes lelke. És egy most bontakozó párkapcsolatba a másik iránti figyelmet, megértést és a kicsi gyermekekhez való végtelen türelmet viszi hozományul.

J.-né a serdülő gyermekekkel való bánásmód szakértőjeként szólal meg. Teheti, hiszen nagylányával alig van problémája. De megszólal H.-né is, aki tavaly ilyenkor zaklatottan ült közöttünk. Nagyon nehezen nyugodott bele, hogy 16 éves lánya udvarlójával este későn végződő beat-koncertre jár, sokszor megleste, próbált a fiú ellen uszítani. Egy alkalommal a lány felindulásában egy üveggel felé sújtott — ő dühében feljelentette a rendőrségen. Nos, most ez az anya egy másik asszony hasonló panaszára a következőket mondja: „Nagyon meg tudom érteni magát, de nincs más mód, magának kell változnia. Meg kell értenie, hogy a lánya már felnőtt, és nem szólhat bele a dolgaiba. Mi már ezen túl vagyunk. Az ember sokat sír, mérgeződik, de változik is. A lányom ma már hétvégeken gyakran hazajön (tavaly ilyenkor állami gondozásba ment, saját kérésére), a fiúnál alszik, és aztán vasárnap otthon van. Most már tudjuk értékelni egymást, nem a rosszat keressük a másikban!“

Egy asszonynak, akit gyermekének hisztériás rohama hozott ambulanciánkra, a többi szülő segít megfejteni a panasz okait. Kiderült ugyanis, hogy a kórházi kivizsgálás alatt a gyermek tünetmentes volt. Nyilvánvaló volt tehát, hogy az otthoni körülményekben kell a hisztéria okát keresni. Mikor az anya megjelent a csoportban, én még kerestem a kiindulópontot, mikor a csoport gyakorlati tagjai már ráéreztek. A családban két gyerek van, a kisebbel semmi baj. „Kire hasonlít a kicsi?“ — kérdezi a csoport egyik férfi tagja. „Rám!“ — így a válasz. — S még meg is toldja az asszony az információt: „A nagy pont olyan, mint a férjem.“ És már fényképeket szed elő, s már izgatottan vádolja a gyermeket a csoport nem kis megdöbbenésére. „Első perctől utált engem a nagyobbik, nem fogadta el a mellem, sírt, ha tisztába tettem...“ Mikor keservesen panaszkodott elromlott házasságára, valaki megkérdezte: „Miért szült másodszer, ha látta, hogy nem mennek jól a dolgok?“ „Mert magamnak is akartam egy gyereket. A nagyot a férjem erőszakolta rám. Azt mondta, megöl, ha orvoshoz megyek.“ Íme, a laikus csoport, amely úgy

jött össze, hogy minden tagjának nevelési gondjai voltak, s legtöbbször ma is vannak — felfejtette egy gyerek súlyos tüneteinek okát. Szakértő se jobban.

A szülőcsoport másfél éves történetét folyamatosan vezetett „magnó-jegyző-könyvek” őrzik. A tagok nem idegenkednek a magnótól, mint ahogy egymás előtt is vallanak kényesnek tartott családi ügyeikről. És szívesen járnak hétről hétre a csoportba. Akkor is, ha a gyermekük már tünetmentes. Mi lehet e ragaszkodás titka? Teljesen kielégítő feleletet a kérdésre nem tudunk még adni. A csoport történetének, működésének, hatásának tapasztalatai nagyrészt feldolgozatlanok még. Valami azért már tudható. A szülőcsoport nem új dolog: Nyugaton, a skandináv államokban meglehetősen elterjedt gyermekpszichiátriai forma. A pszichiátriában is terjed a csoporttechnika. Kísérletünk ezektől is, azoktól is különbözik. Nálunk a szakember (a csoport pszichológusa és szociológusa) laikusként viselkedik, és a tagok, a szülők kísérik meg magukra vállalni a szakértő szerepkörét. S mert nevelési problémáik gondolkodásra kényszerítették őket, nyitottabbá váltak a hasonló gondokkal küszködő szülőtársaik tapasztalatai iránt. A gyerekeik ügye kiemelkedett a mindennapok spontán viszonyai közül, és a párhuzamosságok, a hasonlóságok, az általánosítható tapasztalatok szférájába kerültek. Szakemberei lettek a gyermekpszichológusainak? Bizonyára nem, de a gyermekkel való foglalkozás kultúrájában nagyot léptek előre. És hasznos, okos, akár szakszerűnek is minősíthető tanácsot képesek adni egymásnak.

A csoportot vezető szakemberek szerepváltásáról, „laikus” szerepköréről kell még szólanom. A sérült lelkű gyermekekkel való foglalkozás éveit során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy — az esetek többségében — a szülővel szorosan együttműködve, vele, sőt „általa” kell gyógyítani a gyermeket. Meg kell nyernem őket, szövetségesekké kell lennünk. De a hagyományos szereposztás: a tanácskérő és a tanácsadó szerepe elválást, sőt ellentéteket szül. Mikor a szülők a gyermek megátalkodottságáról, rossz iskolai eredményeiről beszélnek, egyenesen kiosztják rám a gyermek, az ő gyermekük védőjének szerepét. De mikor valamit tanácsolok, vagy valamire rá akarom vezetni őket — rendszerint ellenállnak. Ez a reagálás — a tanácsadó szakember és a tanácsra váró szülő közötti beszélgetés során — szinte törvényszerű. A csoportban a szerepeknek ez a polaritása csökken, hiszen többen vagyunk. És törekszünk is arra, hogy minél inkább eltűnjék. Magam is anya vagyok. S szülőszerepem korántsem konfliktusmentes. Saját gondjaim, problémáim is — alkalmanként — szóhoz jutnak a csoportban. Öszinteségem — minden egyéb feltételezést cáfolva — nemhogy csökkentené, de éppenséggel növeli szakmai hitelemet. Mi a szülőcsoportban — más szisztémájú csoportokkal ellentétben — *nem* értelmezzük, Elbeszélgetünk, tanácsot adunk, és tanácsot kapunk.

Gondos Anna

Cseh Gusztáv: Autósztráda

Kalányos utca

1. Valaha divat volt regényt írni a szobából — a szobáról. A négy fal szorítását és meghittségét, otthoniségét, no meg az oda besokasodó emlékrajt meg-eleveníteni, regénybe oldani — írói bravúrnak számított.

De lehet-e riportot írni a szobából? Hiszen az élet odakünt kavarog, ide csak lenge párlata szállong be... Mégis egy idő óta noszogatom, bátorítgatom magam, írjak csak riportot a szobámból. Őt kerek éve ugyanis vaskos valóság zordul be a házamba, de tudatomba, idegeimbe is, s izgat, foglalkoztat, ha akarom, ha nem. Esténként gyakran hallom hazatérő részeket kornyikálását, napközben zsvajjt, gyermeklármát vagy káromkodást, de nemritkán harmonikázást, tomboló közös éneklést, kurjongatást és csujogatást.

A csöndes nyári alkonyatban beárad az ablakon a környék „illata”; fő alkotó-eleme a budiszag. Azzal együtt zöld döglegyek is szállnak be, s dongóhoz illő duruzsolásba kezdenek. Nem ilyen nyíltan, hangosan, de annál eredményesebben csótányok, svábbogarak is megszállták már a házat, s találtunk a blokk második-harmadik emeletén is mezei pockot.

Mindez honnan érkezik?

Kitekintek az ablakon: toronyházak fehérló magassága alkot terjedelmes félkört. Mőgöttük a Bükk, Gálcsér zöldellő üdesége, a körben viszont viskók tömege. Aki kedveli az ellentétpárokat, itt láthat. Az új házak tiszták, magasak, élénk színűek, a konyhók ütött-kopottak, roskatagok. Jelen és múlt néz itt farkasszemet.

Ezelőtt e fertály volt Kolozsvár nyugati pereme, legtávolibb kültelke, ma viszont az új Monostornak, a város legfrissebb (hatvanötezer lakosú) negyedének a közepe. Ez a híres Kalányos utca. (Helyesebb volna ugyan Kalányos-telepet írni, hiszen a „főútból” több sikátor nyílik.)

Négy-öt hektárnyi területen több mint kétszáz házikó. Már az utcánk túlsó felén kezdődnek, alig tíz méterre tőlünk. A konyhók végében pajta vagy csak disznóól, aszerint, hogy mivel foglalkozik a gazdája, aztán nyárikonyha, fáskamra, tyúkketrec, árnyékszék, trágyadomb. Itt-ott néhány eperfa, akác.

Látszólag mindez természetes, hiszen a város szélén vagyunk, s melyik peremkörzetben nem tűnnek föl az ólak, kalyibarozogások? Csakhogy itt minden kajlába hajlik, hevenyészett, tákolt. A házak kevés kivétellel vályogból, sárból épültek, s vakolatuk tászkásodik, mállik, vaskos foltokban kívánkozik vissza a földbe. Legtöbbször el is éri célját, s helyén kiüt a ház bordázata — mint kicsontolt marháé —, a gerenda, lécz, ág, amelyre a földet tapasztották. Ahol a fal le van meszelve, festve — többnyire jobbágykékre —, kiül rá a penész, a salétrom, s foltos térképeket rajzol.

Amilyen a házak fala, olyan a teteje is. Csupa dirib-darab. A hozzám legközelebb állónak a fedelén van kátránypapír, cserép, eternitpala, papírlemez, hullámlemez, forgácslemez, pozdorjalemez, bádóg, deszka, lécz, műanyagfólia, minden, amit az ipar házfedésre produkál, összesen huszonhét „alkatrész”, nem szólva a lőfejnyi békasókról, amelyek nehezezként fogják le a főlíát. S mindez micsoda tarkaságban!

Kővezett ösvénynek, betonjárdának, kőlapoknak nyoma sincs az udvaron. Virágnak, szőlőnek, lugasnak, málnásnak sem, de minden porta végében temérdek bürök nő, bokros keserűlapu, jókora bojtörjénerdő, számartövis és egyéb dudva. Ezek a gyomtelepek egyúttal szeméttelpek is, ide hajigálják a repedt fazekakat, törött tányérokat, dobozokat, nylonzacskókat, papírhulladékot. A szeméttelpek különösen tavasszal rondák; a téli fagy leforrázta a lapukat, kórókat, elolvadt a hó is, nem fedi semmi a sok gaza.

Az ág itt a mindenható. Abból róják össze a házat, és verik rá a sarat, ágakból ácsolják a tető „gerendázatát”, csupa vessző a tyúkketrec, a pajta meg a disznóól, abból fonják — már ahol van — a kerítést, pontosabban a sövényt.

A közeli kiserdő, a Gálcer a megmondhatója, mit vágták, irtották, pusztították, nyesegették és nyirbálták az ágak végét.

Hanem az ágnál is nagyobb úr az összecsapottság. Ha lehull a vakolat tenyérnyi helyen, hát pontosan annyit tapasztanak vissza; ha kilyukad valahol a kátránypapír-tető, betakarják a rést palával, cseréppel, bádogdarabbal, de esze ágába sem jut senkinek, hogy az egész tetőt kicserélje, a putrit újrafedje, a dűledező palánkot újrafonja, s ne csupán egy-egy karót, oszlopot cseréljen ki. A generáljavítás itt ismeretlen fogalom.

Alig akad porta, amelyiken ne emelkedne több építmény. De még véletlenül sem hasonlítanak egymáshoz. Ha az egyiket vályogból emelték, a másik patiesfalú, a harmadikat deszkából rótták egybe, s nem ritka az a ház sem, amelyiknek az alapja kő, az egyik oldala téglá, a másik gipszkeverék. A kezdetbéli szobához később konyhát ragasztottak; az persze alacsonyabb, más anyagból készült, az ereszt megnyújtották, és tornáccá léptették elő, majd rájöttek, hogy be lehet falazni, s akkor már az előszoba rangjára emelkedett. Innen van, hogy ház, pajta, ól, kerítés csupa pótlás, ragasztás, kiegészítés, megnyújtás.

Ez azonban nem a szűkösség vadhajtsága, hiszen minden toldás a gyarapodás jele, hanem a honnanjövétel dolga, a múltbeliség hagyatéka, s az abból eredő igénytelenség, az építő- és lakáskultúra hiányának fanyar gyümölcse.

Az utcát a hajdani „kalánosok” (egykori kolozsvári tájszólásban: kalányosok) létesítették; ők faragták puha nyárfából a kanalat, kést, villát, amiből régebben több kellett, mint ma, hiszen nemcsak a rántást, levest kavargatták fakanállal, hanem a szegényrendűek — nekik a vaskanál drága volt — egykor mindent fakanállal hőrbőlttek. Gyermekkoromban a monostori „kalányosokat” még mindenütt ott lehetett látni, ahol csak sokadalom verődött össze: piacon, vásárban, ószeren, forgalmas utcacsarkokon, áruházak ajtajában. Gyakran keltek útra is: városról városra, faluról falura jártak, házaltak, hetekre, hónapokra elkerültek hazulról. Nem úgy, mint a csebres, ablakos móc, a borvizes, deszkás székely vagy a drótostót, aki csak maga megy, és a családja otthon marad. Nem, ők ugyanis városi emberek, nincstelen proletárvándorok voltak, nem tartottak állatot, nem műveltek földet, nekik az otthon nem jelentett annyit, mint a falusinak, nem volt az műhely vagy gazdaság, ételszer, belsőség, nem húzódtott a házuk mögött kiskert, epres vagy szőlős, ezért hát nyaranta, amikor könnyebb a sátorverés, vándorlás, üresen hagyhatták, s magukkal vitték a családot is. Emiatt nem fejlődött ki eléggé hajlékteremtő készségük, fészekrakó iparkodásuk, lakberendező ízlésük.

2. Napjainkban viszont egészen más a foglalkozásuk.

A város tisztasága jórészt tőlük függ. Az idősebb férfiak és nők többsége utcaseprő. Ha este jövök haza, gyakran találkozom velük, amint munkába menet viszik seprűjüket, éjszakánként pedig a sepregetők közt ismerős szomszédarcokat veszek észre. Nélkülük nem tudom, mihez kezdene a város köztisztasági szolgálata.

A fiatalabb férfiak inkább szemetesek. Nem könnyű munka, habár látszólag könnyen pörgetik a kerekaljú kukákat a járdán a kaputól a gépkocsiig, de ez csak nagy gyakorlatukból ered, emeljük azonban meg a teli vasalkotmányt, bizony nehéz holmi. Hát még a sok láda, kosár, papírzsák s minden egyéb? Napi nyolc óra alatt ezek a fiúk annyit emelnek, olyan nehéz munkát végeznek, mint a kasszások, kovácsok, kubikusok, favágók, kötőrök.

Innen kerülnek ki jórészt a szemeteskocsik sofőrjei, aztán a kanálistisztítók, kalányosok járnak az öntözőautóval is. A köztisztaság ebben a körzetben olyan „helyi” szakma, a telephez és lakóhoz kötött foglalkozással lett az évtizedek során, mint amilyen módon hajdanában a monostori gazdálkodók fiai közül kerültek ki az útkövezők és aszfaltozók, a Kővári-telep és a Kerekdomb lakóiból a vasutasok, az Irisz-telepiek közül a porcelángyár munkásai, vagy ahogy az alsó Kétvízköz, a Lupsa, a Borhánás és a Köles hóstátijai gazdálkodók voltak, a Téglás utca végében lakók és a Kajántó völgyének szegényei a téglagyárban dolgoztak, a Pata és a Munkás utca vidékén jórészt kőművesek laktak, vagy amiként manapság a székiek földmunkára, a vistaiak kőfaragásra, a magyarfenesiek, lónaiak kőművességre, a felekiek postásságra szakosodtak. Míg azonban a többi kerület szakmai beállítottsága, foglalkozásbeli kizárólagossága jórészt már a múlté, itt még él ez a hagyomány.

Aminek, persze, oka van. Alig egy emberöltővel ezelőtt hagyták abba a kanál-faragást s mindent, ami vele járt: a házalást, vándorlást, az inséges életmódot, a hányatottságot. Semmilyen átértégződés nem megy simán, kezdték hát a viszonylag egyszerű munkákkal: sepregetéssel, szeméthordással, csatornatisztítással. Számukra ez is teljesítmény, fölemelkedés, sikeres civilizálódás, fegyelmes társadalmi

Beilleszkedés. Munkájuk alapján már megbecsült emberek, megfelelő a keresetük, biztosított az állandó foglalkoztatottságuk.

A kanálfaragásból sohasem lehetett megélni. A kalányosok sok mindennel foglalkoztak az év folyamán, az alkalmi munkákon kapva kaptak. Erdőre jártak, gombát, szamócát, virágot szedtek, amit aztán asszonyaik, lányaik eladtak. Az erősebbje és dolgozabbja olykor aratott, csépett, kapált, fölőstött egy-egy kertet, télen fát vágott; zordabb teleken havat lapátoltak, jeget vágta. De régente odáig nem jutottak, hogy ács, kőműves, betonos, ablakos kerüljön ki közülük, asszonyaik sem keverték habarcsot, nem hordtak téglát, holott az építőipar az ilyen külvárosok lakosságának hagyományos foglalkozása.

A gyűjtögetés, árusítás az idősebb férfiakra, nőknek ma is kedvenc foglalatossága. Van, aki csak ebből él, némelyek pedig amúgy „másodállásban” végzik. Sok asszony reggeltől estig ül a temetőkapuban vagy a virágpiacon, tavasz jöttékor pedig a Főtér vagy az Egyetem utca sarkain állingálnak, ibolyacsokorral, hóvirágkötéssel a kezükben. Ők az ismert kolozsvári virágárosok, nagy, testes fehérnépek, kerek az arcuk, barna a képük, hangjuk örökké rekedt a kínálgatástól, alktól, viseletük falusias, hosszú és bő alsó- meg felsőszoknya, kötény van rajtuk, sűrűn ráncolva, a fejükön kendő. Kővér ülepük alatt elvész a kicsi szék, elhárítottak az állandó üléstől, lábukat kifordítva ülnek, a kötényük mindig tele csokorokkal, körülöttük a földön vesszőkosarakban, cserepekben, vizes edényekben virágok sokasága kézközben, sohasem állnak föl, ülve alkudoznak, úgy szolgálják ki a vevőt, veszik át a pénzt. Csöppet sem emlékeztetnek az operabeli, üdehangú, karcsú, bájos, csábító virágáruslányra. Ők a hajdani piaci kofának utolsó példányai, s valljuk be, eredeti példányok, jópofák, tréfásak, türelmes alkuszok, kacagások, mindkét nyelven egyformán beszélnek.

A virágkereskedésben is van csúcsforgalom, s olyankor mozgásba lendül az egész telep. Sátoros ünnepeken, Anna-napon, a diákok ballagása, kicsengetése idején, de főképp halottak napján virággal bajlódik itt mindenki; a férfiak, gyermekek is csokrot kötnek, fenyőágot nyesnek, rakosgatnak, osztályoznak, koszorúkat fonnak, puszpángot, babért, tujalevelet cipelnek jókora kötegekben, s ilyenkor a telep kellemetlen szaga helyett fenyő és ószirozsa illata árad szét.

Ma is járnak sokan az erdőre, rétre hóvirágért, ibolyáért, gyöngyvirágért, nyilvánvaló azonban, hogy efféle nagyüzemhez nem elég a vadvirág és Kolozsvár környéke. De még az sem, amit a kolozsvári kertészekről vehetnek. A hajdani kalányos vándorok utódai a gyalogszert régóta fölcserélték vonattal, busszal, s járnak a Mezőség, Marosmente, Aranyosszék szénafüveit, bebarangolják Bihart, Aradot és más, Kolozsvárnál melegebb tájakat, ahol hamarabb fakad a hóvirág, ibolya, és több a melegház. Az üvegházas kertészeknek állandó vevői.

Meglepő azonban, hogy míg a virág adásával-vevésével annyit foglalkoznak, a termesztésével nem törik magukat. Pedig hát sokan szakíthatnának ki az udvarukból kiskertetet. Hanem az már más életmódot, beállítódást igényelne. Nem látni muskálit, rezedát az ablakukban, asztalukon sem. Számukra a virág nem dísz, hanem áru.

Kapva kapnak mindenféle kereskedési lehetőségen is. Tavasz derekától őszközépig szedik és árulják a gombát, aztán adnak el csokorba kötött cseresznyét május végén, amikor az még zsengeség, újdonság, nyár utóján tökmagot, napraforgómagot pergelnek, kukoricát főznek, s kiállnak vele az utcasarokra, ősszel sült tökört árusítanak. Mikulás napján nyírfágért mennek az erdőre, s maguk festik, árusítják a virgácsot, decemberben aztán fenyőfával üzletelnek.

A fiatalok többsége azonban már jár már sem az erdőre, sem a piacra. Az ügyesebbje utcaseprőnek sem megy, hanem szakmák felé iparkodik. Sofőrök, bádógosok, hegesztők, lakatosok lesznek, általában a vasipar vonzza őket. A férfinep mozgékonyabb, rugalmasabb, közülük kerül ki a legtöbb gyári munkás. A lányok a hagyományos vonalon haladnak; miként anyjuk, virágot, zöltséget árulnak ők is, de már mint az állami kereskedelem dolgozói. A férfiak inkább a termelés, a nők meg a szolgáltatások felé irányulnak.

Bizonyos foglalatosságok — mondhatni — nemzedékhez kötöttek. A fiatal lányok már nem vesznek a karjukra vesszőkosarat, szatyrot, röstellnek kiállni az utcasarokra tökmagot árulni, semmi pénzért sem telepednének ki virággal a temetőkapuba. Számukra mindez a múlté, az öregek dolga.

Havi fizetésből élni — újabban ezt tartják eszményi állapotnak. A kérdés számukra az, hogy a társadalmi fölemelkedést és beilleszkedést biztosító megélhetést válasszanak-e vagy sem? Az ő esetükben ugyanis a foglalkozás és az életmód szorosabban összefügg, mint más csoportoknál. Aki ugyanis gombát, szamócát, virágot szed, tökmagot pergel, kukoricát főz, bizonyos fokig függetlenebb, változatosabb életet él; egyszer az erdőt járja, máskor a piacot, a széna-

füveket vagy a Szamos partját, olykor útra kel, városokat, falvakat lát; ismeretlenekkel tárgyal, ha pedig leissza magát (ami itt nem ritkaság), reggel addig marad az ágyban, amíg ki nem alussza „másnaposságát“, hiszen „neki nem szól a duda“, és nem parancsol senki.

Igen ám... csakhogy az erdőn csatangolni kissé gyermeteg dolog, a gyűjtégetés félig-meddig tekerés. A tőkmag pergelése, a kukorica, tők főzése-sütése nem komoly munka, abban pedig, hogy az ember efféle portékákkal kiáll az utca sarkára, s kiabál, hívja a vevőket, alkuszik, van valami megalázó, kiszolgáltatottságra emlékeztető, s végeredményben a kéregetéshez hasonló. És mi az eredmény? — az ilyen ember keresete bizonytalan, mint a kutya vacsorája. Megélhetése a régi szólásmondással jellemezhető: máma hopp — holnap kopp.

Mindez meglátszik a külsején, viseletén, járásán, arcán is. Ruhája, cipője gyakran sáros, tépett, szagattott (az erdőt, patakpartot járják ugyebár), az arca borostás, haja borzas, a tekintete nemritkán zavart, kunyeráló, félénk, óvatos, tartása alázatos.

Ezzel szemben az alkalmazotti státus, az állandó, folyamatos dologvégzés — legyen szó bármilyen munkáról — sikerélményt nyújt, növeli az önértéket és tartásosságot, ami itt, a Kalányos utcában igen fontos, lévén szó olyan néprétegről, amely egy emberöltővel ezelőtt még nagy nyomorban, létbizonytalanságban élt, a társadalom legalján. Az alkalmazotti minőség ezen a tájon beérkezettéget és emancipálódást jelent. Kilábaltak az elesettségből, a társadalmi peremhelyzetből, a kőbóri lét és gyűjtégető életmód civilizálatlanságából, és a munkásosztály tagjai lettek, másokkal egyenrangú dolgozók, akiknek a biztonságát a fixfizetés szavatolja.

Sokat tárgyalnak erről a Kalányos utcában; a munkavállalás, elhelyezkedés, szakmatanulás állandó beszédtema. A probléma nem az, hogy a gyűjtégetés avagy a lakatosság a jobb, hanem az, hogy ki mire képes. A sorsalakulás itt nem a választás, hanem a helytállás függvénye. És leginkább fegyelmélettség dolga. Az, hogy ki tud napról napra korán kelni, munkahelyén pontosan megjelenni, ott a földadatoknak, követelményeknek eleget tenni, a szükséges ismereteket elsajátítani, nem hiányozni, nem lógni, avagy más megközelítésben: ellentállni a kocsma csábításának, a kőborlás hívásának, a tavaszi erdő csalogatásának. Az állandó alkalmazottak önértéket ez a magvas mögöttessége: „én képes vagyok!“

Eme képesség alapját az iskola rakja le. E népréteget gyermekei valaha korán megszokták a kőborlást, csavargást és az alkalmi munkából való élést. Most azonban egész kamazskorukat az iskolában töltik, s ha odáig nem is jutottak, hogy jól tanuljanak, és sok gondot adnak tanítóknak, tanárnak, mégis a nyolc (most már tíz) év alatt úgy-ahogy megbarátkoznak a renddel, fegyelmélettel, kötelességetjesítéssel, s nem lesz nekik idegen és elfogadhatatlan a termelés szervezetsége, a munkanapok ismétlődése. Ezzel magyarázható, hogy a fiatalok közül már csak a részegesek, duhajkodók, naplopók maradnak ki néha a munkából, s adják a fejüket gombaszedésre, seprűkötésre. De előbb-utóbb megelégek az ilyesmit, és újra elhelyezkednek.

A nők közt azonban még nem kevés a virágárus, gombaszédő, tőkmagpörkölő. Ez azonban érthető: itt viszonylag sok a gyermek, az anyáknak otthon rengeteg a dolguk, a család jórészt a férfi keresetéből él, az asszony pedig az alkalmi munkákkal inkább csak kiegészíti a ház jövedelmét.

Itt mindig is éltek földművesek. Régebben a monostori gazdálkodók közül azok a fiatalok, akiknek nem jutott házhely beljebb, a Fenesi úton vagy a Mező utcában, Nyárfasoron — ide költöztek ki. Közlebb voltak a földjükhöz, az erdőhöz, legelőhöz. A portájuk egészen más. A házuk, istállójuk téglából épült, cserép a fedele, az udvaruk tágas, a végében szekérszín, csűr meg szénakazlak. Manapság tsz-tagok, de a közből származó részesedésükön kívül más forrásokból is igyekeznek méríteni. Disznót, bikaborjút hizlalnak szerződés alapján az államnak, nyulat, majorságot nevelnek, s főleg fejőstehenet tartanak, és a környékbeli blokk-lakóknak hordják a tejet havi száz lejért.

Van, aki fuvarozik. Főleg magánházak építéséhez hordja a Szamosból a homokot, kavicsot. Száz lej körül alakul egy szekérszín szállítmány ára; a hosszú nyári napokban az ügyes fuvaros hatszor-nyolcszor is fordul. Ha beszámítjuk a takarmány drágaságát is azt, hogy ez a mesterség alig több, mint fél éven át üzhető, s nincs mindig rá igény sem, úgy is jól jövedelmez. Meg is látszik a gazdákon, állataikon is. Egyik-másik ló olyan kövér, s úgy föl van szerszámozva, mint hajdan az úri hintókat röpítő lipicaiak. Főleg barna és almásderes állatokat tartanak, s a gazdák nemritkán hajtanak vágóban, büszkén végig az utcán pompás fogatukkal, a kalányosiak nem kis gyönyörűségére.

Bontás közben

Értelmiségi nincs közöttük, Érettségizett ember sincs, és a munkások sem jártak szakiskolába, hanem a munkahelyen sajátították el a szakmát. Gyermekeik azonban már középiskolába járnak.

3. Nemrég elhoztam ide az egyik barátom. Kora délután volt, s az öregek és fiatalok, asszonyok, gyermekek, férfiak kisebb-nagyobb csoportokba verődve állingáltak az utcán, vagy ültek a kiskapuban széken, lócán, a járda szélén.

— Mi történt, valami baleset? — nézett szét a barátom.

— Dehogy. Itt ez a szokás.

— Dehát ekkora csődület!...

— Ugyan... Ők az utcán élnek a társasági életet.

Az utca itt a fórum, a piac, a klub, a játszótér, kaszinó, minden. Alig jönnek haza, s kapják be a falatot, mindenki siet ki az utcára. Micsoda tapasztalatcsere kezdődik! A munkások elmondják, mi történt a gyárban, hogyan alakult a munka, mit készítenek, miféle kereset várható (vissza-visszatérő mondatfoszlányok: maga a mester mondotta..., a mestertől tudom..., a mester véleménye szerint...), a szemetesek leírják, mit találtak egyik-másik kukában,ládában (kicsiny zsákokban hozzák haza „zsákmányukat“), a kofának piaci újdonságokról, az árak alakulásáról szólnak, a temetőbeli virágárosok elmesélik, kit temettek, volt-e sok résztvevő, koszorú, rezesbanda, az utcaseprők szép kocsikról vagy balesetekről számolnak be, meg arról, hol, melyik üzlet előtt láttak sort, merrefelé árusítanak málélisztet vagy disznóhúst, sört és vágott baromfit, szerdán a baromvásáron jártak számolnak be a fölthajtásról, a malac, bárány élősúlyának alakulásáról, vasárnap azoké a szó, akik az ószeren voltak, időnként azonban az erdei csatangolók is hangra kapnak, kifejthetik, merre letek rókaagombát és kékhátút, hol nyílik már a gyöngyvirág, német szekfű, s bizonyos önérzettel mesélnek úti élményeikről azok, akik Váradon, Aradon, Fehérváron jártak üvegházi virágért.

A beszámolás, kérdezgetés, érdeklődés néha vitába csap.

— Nem érdemes manapság malacot venni, hízlalni, drága a takarmány.

— Az okos ember hízott disznót vesz.

— Nincs igazatok, a malac jó ideig konyhahulladékon is megél.

— De azután nehéz százasokért veszed neki a kukoricát.

Néha-néha az anyák hangját hallom, amint a konyhából kiszólnak a lányoknak:

— Gyer'be már, te pletykafészek, segíts a mosogatásban.

— Hagyjon nyugton engem, én a nyolc órát már ledolgoztam.

Olykor fölállok az íróasztaltól, lepillantok az utcára, mi történt, miért csatant úgy föl a hangjuk, de szó sincs veszekedésről, csupán azt vitatják, miért alakult másképp a virág ára a temetőkapuban, mint a piacon.

Ki-ki akkor szólal meg, amikor akar, a kérdés csak az, hogy reá figyelnek, avagy másra. A küzdelmet a hangerő dönti el. Kinek nincs nagy szája, egy-kettő túlkiabálják, félbeszakítják, meg se hallják. Nem érvényesül azonban a szerény ember sem, itt a heves vérmérsékletű, az izgága, a nyugtalan jut szóhoz, az, aki valósággal belerobban időnként a tereferébe. Van azonban néhány csendes szavú, ritka beszédű öreg. Ha ők megszólalnak, mások elhallgatnak; tempósan, méltósággal, tekintélyük tudatában fejtik ki időnként bölcsességeiket. Ezek többnyire pátriárkaszerű, de még jó erőben lévő férfiak avagy sokat tapasztalt, temérdek gyermeket, unokát gondozó asszonyok, akiknek a fél telep közeli rokonuk. De minden megkavarodik, ha frissen érkezett szónok lép a színpa, s teli szíjjal jelent be valami szenzációt, halálos karambolt, bicskás verekedést, vagy azt, hogy valakinek bontják a házát. A város ügyeiről, a vezetésről vagy a közlekedésről, belpolitikai kérdésekről vagy a nagyvilág eseményeiről, a kulturális életről azonban szót sem hallok tőlük. De autóról, kirándulásról, nyaralásról sem — ilyesmire ők még nem költenek, hát nem is gondolnak.

Az utcai terefe így is nagy iskola. Sokszor elnézem a gyermekeket, fiatalokat. Hallgatnak, bámulnak, hegyezik a fülüket. Egyiknek-másiknak az arca csupa áhítat, tisztelet. Számukra ez a közélet, itt ismerik meg a nagyok világának sokféle arculatát. Amikor pár évvel ezelőtt Dubrovnikban jártam, s a rektori (polgármesteri) palota előtt megpillantottam az egykori dalmát város félezer éve érintetlen piacát s a hamisítatlan déli temperamentummal vitakozó sokaságot — hazagondoltam, a Kalányos utcára. Vajon a régi Athénban, Karthágóban, Rómában, Velencében is így tárgyaltak a fórumokon?

Idő múltán a beszámoló intenzitása csökkenni kezd, a vita heve csitul, a tömörülésből kisebb-nagyobb csoportok válnak le. A gyermekek duzzadó erőtlensége megalégtelte a hallgató mozdulatlanságot, és játékban kíván szilajkodni. A fiatalok egymás iránti vonzalma csendesebb zugot, vallomások légkört, kitarulkozást, biztató meghittséget óhajt, s ahhoz tanácsos elhúzódni szüleik szeme elől, de odébb állnak akkor is, ha csupán hangosabban szeretnének kacagni, hát még ha pajzánabb stílusra akarnak átváltani, ami itt nemritkán trágárságban való tobzódást jelent a két nem szópárbajában.

Miután jobbára az idősök és középkorúak maradnak a traccsolásban, a téma kissé bizalmasul. Ki megy férjhez a telepen és kihez, illik-e egymáshoz a két fiatal, a fiú-e vagy a lány nyer többet a házassággal, a szülők akarják-e vagy sem, mit adnak a fiataloknak, mikor tartják az esküvőt, s nagy lagzit csapnak-e? Aztán szóba hozzák, hol várnak kisbabát, minő családi viszonyok közé születik az új emberke, elrendezik a haldoklók és a súlyos betegek sorsát, a megvert asszonyok és a munkából kidobott részegesek dolgát találgatják, visszamegy-e ez meg az a menyecske duhaj, félrejáró, verekedős férjéhez?

Kíméletlen ez a pletyka-szintér, nincs előtte titok, mindent, de mindent meg-tárgyal, ami a telepen történik. A kalányosok fertályában különben sem honos a titoktartás, nem lehet úgyszólván semmit sem a „négy fal közt“ őrizni. A falak egyébként is vékonyak, a házak ajtaja is szimpla, az ablakok szinte mind az utcára nyílnak, nincs előttük kerítés, bokor, virágoskert, az árukináláshoz, vevő-leszólításhoz hozzászokott emberek nagy hangon beszélnek, ráadásul szenvedélyesek, indulatosak is, nem képesek hangfogót tenni a szájukra, csendesebb estéken föl a második emeletre hallom, mit beszélnek otthon. De mi mindent hall meg a szomszéd, ha közös fala van, s az udvarát csak gyermekmagasságú ritkás léckerítés vagy csupán egy-két jelzőcövek választja el. Am ha meg is kísérelnének egymás családiban elhallgatni valamit, előbb-utóbb kifecsegnék a gyermekek, a kotnyeles bakfisok vagy a becsipett férfiak. De ezen túlmenően itt nincs nagy kincs, sem nagy ügy, üzlet vagy terv, amit érdemes volna eltitkolni. Még a szegyenletes tettek sem számítódnak úgy, mint másutt. Az asszonyverés, a fizetés elivása, a házafelek félrejárása, a munkából való kibukás nem ritkaság ezen a tájon, majdnem mindenki vel megesik, nem tekintik hát főbenjáró bűnnek, inkább emberi esendőségből, gyengeségből fakadó botlásnak, amit meg lehet érteni, el kell nézni, de nincs miért titkolni.

Sajátos zárt és nyitott ez a világ. Zárt — kifelé. Lakói nemigen beszélnek másokkal (az adásvétel kivül), nem ismerkednek, nem barátkoznak, nem házasodnak össze. De teljesen nyitott az életük — befelé. Egymás irányában. Minden ügyüket kitarják, megvitatják, beleszólnak egymás legérzékenyebb, legbelsőbb gond-

A régi és az új Monostor

jaiba is, de ezért senki sem sértődik meg. Sőt, mindenki igényli ezt. Akinek például meghal valakije, nem vonul félre bánatával, nem roskad magába zokogva, hanem jajveszékelve rohan ki az utcára, hadonászni és ordítani kezd, lerogy a járda szélére (az asszonyok nagymesterek ebben), és üvölt.

Viselkedésük néha megrázó, máskor elképesztő vagy tragikomikus, de mindenképpen van benne mély emberi és közösségi vonás; aki az utcára viszi fájdalomát és kiörjöngi veszteségét, tudja, hogy bánatával nem marad magára, megértéssel, együttérzéssel veszik körül, segítségre, meghallgatásra lel, nem hidegül köréje a közöny és fásultság. Így pedig minden bánat elviselhetőbb.

Általánosabb nézetből pedig világossá válik, hogy ez a fajta nyitott élet, e kisközösségi titoknemtartás és egymás dolgai iránt való — noha pletykás és olykor tolakodó — érdeklődés kifejleszt az emberekben bizonyos szintű együttérzést, átérző lelkületet és közösségi szellemet, másfelől pedig az egyénben kialakítja azt a tudatot, hogy nincs egyedül, örömben-bajban számíthat másokra. Végeredményben hát e fertály népében emberi melegség és meghittség, összetartás és kölcsönösség lakozik, még ha nem is kevés a perpatvar, az összetűzés, a fojtott indulat s annak sok visszataszító kirobbanása. (Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy munkavállalás esetén sem széledtek szanaszét, hanem jórészt egy helyen, a köztisztaságnál tömörültek, ott ugyanis — minthogy ők alkotják a többséget — a telep életét reprodukálják, egymás közti munkakötelekeik megfelelnek a kialakult rokoni, baráti, szomszédi kapcsolataiknak, azoknak megfelelően támogatják, oktatják, irányítják egymást, s mindez megkönnyíti beilleszkedésüket, helytállásukat.)

Tollamra kívánczik a fordulatossá bejelentés: amit az előzőkben leírtam, félig-meddig már a múlté. Aszfaltozták a Kalányos utcát, megkezdték a házak bontását. A pocsolyás sikátorból műút lett, gépkocsik száguldoznak rajta, nem tanácsos a közepén ácsorogni, a járdájára leülni. A berobogó autók képletesen is megszüntették a telep zártságát, a játszadozó gyermekek, a tereferelő öregek nyugalalmát, egy-két éven belül megszűnik maga a telep is.

A környezet változása, a szomszédság fölszámolása, a régi ház lebontása nagy változást hoz az ember számára. Hát még a fertály népének! Lényegében véve a kalányos életmód, a telepiség a maga beltenyészetével, a kirekesztettség, a városperemiség és kültelkiség anyagi föltételei szűnnek meg.

Nem tudom, hogy a lakáshivatal szándékosan teszi-e, de tény, hogy az elköltöztetett kalányosok java része nem a külvárosokban, hanem a központban kapott lakást vagy a közeli új tömbházakban. Nem kerül hát a világ egyik végéről a másikra, cseberből vederbe, hanem blokklakó lesz — annak minden előnyével, kényelmével. Fényes előléptetés.

A szocialista állam ezzel megteszi a döntő lépést: a kenyérhez juttatás, a létbizonytalanság megszüntetése után fölszámolja a régi elesettség utolsó maradványát, a viskóotthont is. Megjegyzendő, több kalányos család nem várta meg, hogy lebontsák a házát, maga fizetett be öröklakásra, s már új tömbházban lakik. Mégsem merném bizonyítani, hogy a kalányos életmód, gondolkodás, magatartás már a múlté. Az eddig elköltöztetett emberek sűrűn járnak „haza” a maradék telepre, s beszámolóikból az derül ki, hogy az egyik szemük sír, a másik nevet.

— Akármilyen szép is a lakás, csak bérlakás marad. A saját házában azonban az ember a maga ura, nem parancsol senki, azt teheti, amit akar — hajtogatják minduntalan.

Hát igen... a belvárosi palota kapuját este bezárják, nem lehet kornyikálva, üvöltözve, kurjongatva éjfélután állítani haza, otthon patáliát csapni, kiverni az asszonyt a házból, s utánahajigálni kicsiszéket, lapitót. S nem engedik, hogy az udvarra öntsék ki a mosogatólevet, igazodni tanácsos a csendtartáshoz, a szomszédokhoz, választékosabban illik beszélni, öltözködni, viselkedni, ha azt akarják, hogy valaki is a szomszédok közül szóba álljon velük.

Vajon mennyiben lesznek képesek minderre azok, akik a Kalányos-soron nőttek föl, itt alakult ki a gondolkodásmódjuk, jellemük, életformájuk?

A folyamat nyilván nem lesz könnyű. A telep akol-melegéből, a rokonok, szomszédok, barátok közösségéből kicsöppent embereknek sokat kell majd tanulniok és változniok. Egyesek nyilván képtelenek lesznek rá, s okot adnak majd arra, hogy az új szomszédság főntartással fogadja őket. Előfordul az is, hogy ők minden tőlük telhetőt megtesznek, de az új környezet eleve elzárkózik majd előlük.

Mégis bizakodó vagyok. Hiszen ha az itteniek 20-25 évvel ezelőtt megtették a nagyobb, nehezebb lépést, amikor a kóboriságból és a nyomorból kilábalva állandó alkalmazottakká és biztonságos megélhetésű emberekké váltak, akkor most könnyebben kászálódhatnak ki a viskólakásból, a sárból, rendtelenségéből s minden egyébből, amit a telepiség jelent, s tehetik föl a koronát három évtizedes — és tegyük hozzá: sikeres — beilleszkedési, fölemelkedési folyamatukra.

Ha ugyanis az embert a körülményei, létfeltételei teszik azzá, ami, akkor a kalányosok új lakása, jobb környezete, kedvezőbb, civilizáltabb helyzete előbb-utóbb megfelelő hatást érlel meg.

Ez azonban már a jövő regénye.

Kolozsvár-Újmonostor, 1977. február—március havában.

Herédi Gusztáv

Debreczeni László rajza

László Ferenc és Vasile Pârvan levélváltása 1925-ből

László Ferenc életének, munkásságának felidézésekor más alkalommal is utaltunk már a Vasile Pârvanhoz, a román régészeti iskola megteremtőjéhez fűződő munkatársi kapcsolataira is, melyeknek, sajnos, igen hamar véget vetett a Székely Nemzeti Múzeum örének korai halála. Ezekre a kapcsolatokra vet fényt az alább közreadandó két levél is, mely László Ferenc a családban őrzött hagyatékának rendezése során került sor.

A sepsiszentgyörgyi múzeum vendégkönyvének tanúsága szerint V. Pârvan — D. M. Teodorescu kolozsvári régészprofesszor társaságában — 1924. október 1-én megtekintette a gyűjteményeket. Pârvan, aki ez idő tájt az első román régészeti és ókortörténeti folyóirat, a *Dacia* kiadásán fáradozott, talán épp ekkor kérte fel Lászlót, lépjen az első kötet munkatársainak sorába. Jellemző Pârvan nagylelkűségére, hogy a kéziratot magyarul kérte, ő maga gondoskodván a szöveg francia nyelvre fordíttatásáról. 1925 tavaszára László el is készült az erödsi edények típusairól írott tanulmányával — utolsó tudományos munkájával. Ezt a dolgozatát kísérté június 8-án kelt levele.

László tanulmánya szerencsésen egészíti ki az első világháború kitörésének évében a kolozsvári *Dolgozatok* hasábjain közreadott, ma is idézett közleményét az erödsi Tiszskhegy újabbnkori, festett kerámiás településének rétegtani viszonyairól, lakóházairól s a hozzájuk tartozó tűzhelyekről, kemencékről, élelmetároló vermekről, a telep védelmét szolgáló erődítésekéről. A tanulmány ugyanakkor hűen tükrözi annak a régészeti feltárásoknál kevésbé látványos, de a tudomány számára legalább olyan fontos műhelymunkának az eredményeit is, melyeket az utolsó ásatása óta eltelt több mint egy évtized alatt ért el a leletek feldolgozásában. László arra törekedett, hogy az ásatásaira is jellemző alaposítással az erödsi műveltség teljes edénykészletét osztályozza a tipológia elvei szerint, s ne csak a jellemző (vagy annak vélt) ún. vezértípusokat meg a mutatósabb leleteket emelje ki, mint számos korabeli — vagy akár mai — publikáció. A későbbi kutatás számára különösen hasznosnak bizonyult az a statisztikai táblázat, melynek segítségével nyomon követhetjük az egyes edénytípusok rétegek szerinti gyakoriságát. (Megjegyzendő, hogy a leletek közreadásának ez a módja csak napjainkban van elterjedőben.) Noha a tanulmány célja „csupán“ a kerámia morfológiai vizsgálata, László érdekes következtetésekre jut az egyes edénytípusok használatát illetően, rámutatván azokra az edényformákat kialakító tényezőkre, melyek végső soron az őskori közösségek életmódjában gyökereznek. (Érdekes például fejtegetése arról, hogyan válik a letelepedés, a tapasztott tűzhelyek használata nyomán csonkakúpos aljúvá a nomád ember tűz főlé függesztett, gömbölyded — üst, bogrács alakú — edénye.)

1925 nyarán, 12 évi megszakítás után sor kerülhetett az erödsi ásatások újravételére is. Ezzel kapcsolatos a levél második része. Egy korábbi, V. Gordon Childe által közvetített megegyezés szerint az ásatás költségeit a cambridge-i (Anglia) egyetem régészeti és etnológiai múzeuma fedezte volna, Pârvan közbenjárására azonban a felelős minisztérium tekintélyes összeget utalt ki az erödsi feltárások céljaira. Az ásatásra a tervezett s a levélben is jelzett időpontnál később, augusztus 5. és szeptember 5. között került sor a régész öccse, László Árpád múzeumőr közreműködésével. Az 1907—1913 között felfedezett négy neolitikus lakóház mellé most újabb két ház maradványait sikerült — sajnos, csak részlegesen — feltárniuk, s jelentős a felszínre hozott régészeti leletanyag is.

Vasile Pârvan, eleget téve László meghívásának, augusztus 15-én megtekintette az erödsi ásatásokat. Látogatását jelenti be augusztus 7-én kelt német nyelvű levele. Pârvan mondhatni percnyi pontossággal érkezett az ásatás színhelyére. Figyelmesen hallgatta László magyarázatait, közben csak pár kérdést tett fel. Gép-kocsijával még aznap este vissza is utazott Bukarestbe.

Az eredményesnek ígérkező ásatást a kisebbségi tanárokat vizsgára szólító miniszteri rendelet nyomán szeptember 5-én félbeszakítják. Az évek óta betegeskedő Lászlónak is Kolozsvárra kell utaznia; itt hal meg szeptember 16-án agyvérzés következtében. Párvan megrendülten értesül László Ferenc váratlan haláláról. Meleg hangú részvétnyilvánító levélben fordul a családhoz és a múzeumhoz, néhány hónappal később, 1925 decemberében, Roska Márton kolozsvári régészhez írott levelében pedig így emlékezik meg Lászlóhoz fűződő kapcsolatairól: „Időközben megismertem az azóta sajnálatosan elhunyt László Ferencet, s felajánlottam neki támogatásomat és barátságomat. László hűséges maradt a nemzeti kisebbséghez, melyhez tartozott, mégis kiváló és odaadó munkatársunkká vált. Eppen ezért a »Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie« I. kötete tiszteletbeli helyen fogja közölni dolgozatát az erösi edények típusairól s az én róla írott megleghangú megemlékezésemet.“

László Attila

1. László Ferenc magyar nyelvű levele Vasile Párvanak. Kézírtos fogalmazvány. Sepsiszentgyörgy, 1925. június 8.

Igen tisztelt professor Úr!

Néhány napi késedelemmel küldöm értekezésem magyar szövegét. Az értekezés, bármennyire igyekeztem az anyagot összevonni, terjedelmesebb lett, mint amekkorára terveztem. A késedelem oka ebben rejlik, azt hiszem azonban, ez az értekezés előnyére válik. Sajnálom, hogy csak kevés galíciai adathoz juthattam hozzá, s Bulgáriából semmit sem közölhettem. Mindkét irodalom megszerzése érdekében több irányú utánjárást végeztem — azonban eredmény nélkül. Amennyiben a lap intencióival megegyezik, kérem részemre 50 db. különlenyomatot nyomatni.

Az erösi ásatások megkezdésének idejéül június 25-ét tűztem ki. Kérem szíves intézkedését abban a tekintetben, hogy addig az ideig az ásatási költséget megkaphassam. Az ásatás tényleges megkezdéséről s annak előhaladásáról értesítéseket fogok küldeni. Nagy öröömre fog szolgálni, ha igen tisztelt professor úrhoz az ásatás rendjén szerencsém lehet. — A szükséges előintézkedéseket részben már megtettem, részben folyamatban vannak. Az ásatási összeg megküldése alkalmával az összeg felhasználásá[ra] és elszámolására vonatkozó útbaigazítást kérem szintén közölni.

Kiváló tisztelettel stb.

Dr. LF.

2. Vasile Párvan német nyelvű kézírásos levele László Ferencnek. Bukarest, 1925. augusztus 7. Fordítás.

Igen tisztelt Doktor Úr,

Szombaton, augusztus 15-én délután öt óra tájt (autón) Erösdre érkezem, hogy megtekintsem ásatásait. Remélem, egészségi állapota megengedi majd, hogy nekem s az engem elkísérő társaságnak előszobán is felvilágosítást adjon szép ásató munkájáról.

Szívélyes üdvözlettel,

híve

V. Párvan

IRODALOM

A cikkünkben érintett kérdésekkel a *Korunk* (1969. 12: 1864—1865.; 1974. 3: 473—482.), az *Előre* (1972. 7766.) és *A Hét* (1973. 33.) hasábjain, valamint *Date privind viața și activitatea științifică a lui László Ferenc în anii 1923—1925. Corespondența cu V. Gordon Childe. Colaborarea cu Vasile Párvan* (Studii și Comunicări — Tanulmányok és Közlemények. Sepsiszentgyörgy, 1973. 171—205.) című dolgozatunkban foglalkoztunk. László életéről és munkásságáról lásd különösen: László Ferenc: *Táj és tudomány. Válogatott írások* (a bevezető tanulmányokat írta Debreczy Sándor, Gazda Klára, Kovács Sándor, ifj. László Ferenc és László Attila). Buk., 1978. E kötetben, az eredeti kézirat alapján, először olvasható magyarul László utolsó, francia nyelven megjelent

tanulmányának néhány részlete, s itt adtuk közre a László Árpád megfogalmazta beszámolót is az 1925. évi erősi ásatásokról. Vasile Párvanról lásd: Al. Zub: *Vasile Párvan. Efigia cărturarului*. Iași, 1974.; uő: *Vasile Párvan. Bibliografie*. Buc., 1975. Párvan, ígéretéhez híven, tiszteletbeli helyen közölte László tanulmányát: ezzel nyitotta a *Dacia* csak 1927-ben megjelent első, 1924. évi kötetét (*Les types de vases peints d'Ariuşă/Erőd*, 1—27.), melyet Párvan Lászlóról írott nekrológia zár (368.). Párvan részvénytulajdonos levelet lásd: *Korunk*, 1969. 12:1864—1865. (magyar fordítás) és *Aluta*, 1970. 261—265. (román eredeti, fotókópiával). Párvan Roskához írott levele: Vasile Párvan: *Corespondență și acte* (Al. Zub gondozásában). Buc., 1973. 247. A kötetben nem szerepel sem László levelének eredetije, sem Párvan levelének fogalmazványa. A most közzétett két levél fotókópiáját és Párvan levelének eredeti szövegét lásd a *Cercetări istorice* [Iași] 1978. évi kötetében (sajtó alatt). László Ferenc a családban őrzött leveleinek, iratainak rendezését fia, ifj. László Ferenc végezte el. Neki köszönhetjük, hogy e két levelet közreadhattuk.

Korondi Jenő: Akt

A telep

Gondolatok a könyvtárban

„A monda a megmagyarázhatatlant próbálja megmagyarázni. Mivel a valóságra épül, újra megmagyarázhatatlanságban kell végződnie” — vagyis a magyarázat tárgya már eleve lehetetleníti célját, a megmagyarázást. Az ember nem tud lemondani „valóságra épülő” magyarázati erőfeszítéseiről, másfelől, s ezt a Kafkáéhoz hasonló tisztasággal senki sem élte és fogalmazta meg, tudatában van annak is, hogy minden ilyen kísérlete már in statu nascendi kudarcra van ítélve. A „monda” próbálkozás egy eleve megoldhatatlan kérdés megoldására. Az alaphelyzet: az egyik oldalon a megoldhatatlanság metsző, kínosan éles tudása, a másikon a megoldhatatlanságba való beletörődés emberi, etikai vállalhatatlansága. A „mondák” nem magyarázhatják meg a bennük kristályosan tiszta formát öltött megmagyarázhatatlan szorongásokat, de nem mert elszakadtak a valóságtól, hanem mert éppen reá épülnek. Csak a megmagyarázásra törekvő emberi erőfeszítéseket önthetic formába, annyit tehetnek, hogy példázatokban rögzítik a már eleve tudott bele-nem-törődés emberi gesztusát. „Mulatságok, avagy bizonyosága annak, hogy élni lehetetlen” — írja Kafka az *Egy küzdelem leírásában*. De példabeszédeknek — mert ezekre az írásokra* vajmi kevésbé illik a hagyományos értelemben vett műfajnév, az „elbeszélés” — végső pátoszát mégis az adja, hogy bár lehetetlen, *csakazértis* kell. Miért? Az abszurditás világában az efféle kérdések értelmüket és érvényüket veszítik. Élni lehetetlen. Miért? Az okok megvilágítása már kívül esik Kafka világán. Élni kell. Miért? A célok megjelölésének itt szintúgy nincs helye. A „gyakorlati ész” céljai itt csupán egy áttekinthetetlen, értelmetlen világ manifestációi. De nem kecsget Kafka valamiféle távoli üdvözülésnek, e taplóízűvé sivárult világ jövőbeli megválthatóságának a reményével sem. Sőt: „ez a telep olyannyira zárt egységgé szervezett intézmény, hogy utódja, még ha ezernyi új tervet forgatna is a fejében, legalábbis sok-sok éven át semmit sem változtathat a régi renden.”

Ebben a dermesztő és dermedt világban a történeti múltnak nincs helye, vagy azért, mert semmilyen, vagy azért, mert nagyon sok egyenértvényű (tehát a magyarázat szempontjából megintcsak semmilyen) támpontot nem ad a jelen állapot megértéséhez. És üres absztrakcióvá válik — mivel még csak utalásszerűen sem tartalmaz kivezető utat a jelen létállapotból — a jövő is. Ahol pedig nincsen se múlt, se jövő, ott értelmét veszti a jelen fogalma is, lévén nem több, mint az a pont, ahonnan az előbbi kettő egymástól megkülönböztethető. Marad egy tiszta, időtlen állapot, egy csak enigmatikus példabeszédekkel körülírható, de közvetlenül néven nem nevezhető léthelyzet, egy minden reális kiterjedés nélküli geometriai pont, melyről legfeljebb a köréje szerveződött alakzatokból szerezhetünk némi tudomást. Lukács György Kafka világát a „kísérteties tárgyiasság” világának nevezte. A fogalom, ha zárójelbe tesszük azt a negatív értékhangsúlyt, amellyel Lukács használta, nagyon pontosan írja le a világ egyik legfontosabb sajátosságát. Kafka „tárgyiassága”, látomásainak mikroszkopikus konkrétsága, képeinek és leírásainak jogászi-hivatalnoki precízsege, stílusának abszurditásig vitt, affektált körülményessége ugyanis nem azt célozza, hogy a valóság konkrét totalitásának lehető leképezése legyen. A részletek gazdagsága itt az egész szegényességének, törmelékessé voltának, okatlan-céltalan álmozgalmasságának érzékeltetésére hivatott. A dolgok, a tárgyak úgy „működnek”, mintha valamilyen kísérteties ösmozgató által beindított perpetuum mobile alkatrészei volnának, és a közibük hullott ember csak az általuk okozott sebeket keresztül érzékeli konkrétságukat. „Szabad szemmel nem könnyű az írást kibetűzni; a mi emberünk azonban a sebeivel betűzi ki” — mondja az Utazónak az elmés kivégzőszerkezet működését magyarázó tiszt a *Fegyencgyarmatonban*.

* Franz Kafka: Elbeszélések. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977.

Thomas Mann vagy Kafka? Melyikük élet- és világlátomása hitelesebb, „autentikusabb”? De vajon jogosult-e ez a másfél évtizede nagy port kavart alternatív kérdésfeltevés? Szembehelyezhető-e az érték szempontjából egy iszonytató pedantériával megszervezett „rend” *áldozatainak* nézőpontja, és azoké, akik az áldozatok és hóhérai közös világa fölé magasodva, bizonyos ironikus vagy patetikus-optimisztikus távolságtartással, a Történelem Ítélszékére, a világ majdani megváltódására, a túlhaladás elvi lehetőségeire rámutatva igyekeznek hitet és vigasztalást szuggerálni szenvedő embertársaikba? Kafka kétségkívül nem „objektív dialektikus mozgásukban” ábrázolta a dolgokat, világában az ellentétek nem „csapnak át egymásba”, gondolkodása nem történeti. Ő azokkal azonosul, azoknak a „vision du monde”-ját önti formába példabeszédeiben, akik *nincsenek abban a helyzetben*, hogy függetlenüljenek a körülmények megalázó hatalmától, a schilleri „Zwang der Umstände”-tól. Az ő hősei: az elítéltek, akiknek még a kivégzőmasina működésbe hozatalának pillanatában sincs róla tudomásuk, hogy az ítélet kimondatott felettük, az *Átváltozás* Gregor Samsája, aki merev kitinpáncéltatú hátára esve még megfordulni sem képes, és általában: a teljesen kiszolgáltatottak, a magatehetetlenségre kárhözváltottak, akik teljesen meg vannak fosztva a lehetőségtől, hogy bejuthassanak a fölöttük ítélkező Törvény kapuján, vagy akár csak megtudhassák, mi is az a véték, amiért az ítélet reájuk kimondatott. Dante Poklának hősei nemcsak tudták a bűnt, amelyért örök kárhozattal kell lakolniuk, hanem élménybeszámolót is tudtak róla tartani az őket faggató alvilági vándornak. Kafka poklának hősei nem kisebbek, csak kisszerűbb (és rendszerint nem is gyötrelmeknek érzékelt) kínokat élnek át. És kinjaik közül az a legsúlyosabb, hogy tekintetük elől mindörökké el van zárva a bűnhődés oka. A *tudott* vétkekért a vállalt szenvedésekkel esetleg még vezeckelni lehet. Amde *talán* elkövetett, talán el sem követett, de előttünk mindenképp rejtett bűnök alól nem-hogy a feloldozásig, de még a vállalt vezecklés útjáig is lehetetlen eltalálni. Kafka elkárhozott lelkei csak vaktában tapogatóznak egy purgatórium és paradicsom nélküli kozmosz egyetemességgé teljesedett poklában, és nemcsak a bűnbocsánat reménye nem kecsgetti őket, hanem az a sötétebb, de legalább valamilyen — akár milyen — távlatot jelentő perspektíva sem, hogy eljuthatnak e pokol legmélyebb bugyrába, Dis torkába, ahol az Okot megpillanthatják. Kafka világában éppúgy ismeretlen a dantei világ hierarchikus, vertikális rendje, amelyben mindent egy hatalmas, a mélyből felfelé irányuló mozgás tart össze, mint az újabb kori tudat „horizontális”, történelmi időbelisége, ahol a haladás, a fejlődés folyamatában feloldódik majd ember és világ antinomikus statikája. Itt megszűnt minden „fent” és „lent”, „előre” és „hátra”, „múlt” és „jövő”, s ezzel széthullott minden olyan koordinátarendszer, amelybe a lét mint értelmes lét, mint okoktól célok felé haladó lét volna íráható. Az események keresztülgazóznak a velük szemben tehetetlen embereken — de voltaképpen nem történik és nem is történhet semmi.

Amikor Kafka fölolvasta írásait barátainak, könnyük csorgott a kacagástól. Vajon félreértették volna igazi lényegüket? Elhamarkodott dolog volna a kései, „beavatottabb” olvasó igen-jével felelni. Mert van ezekben a torokszorító karkai parabolákban valami háborzongató *humor* is, „Aki értelmes szemmel tekint a világra, arra a világ is értelmesen néz vissza” — mondotta a Világzsellem földi helytartójaként Hegel. Kafka hősei viszont azért kerülnek *tragikomikus* helyzetekbe, mert a kelletnél komolyabban veszik Hegel téziséit. Meginaghatatlanul hisznek abban, hogy a világ, amelyben élnek, ésszerűen van berendezve, és értelmes törvények szerint működik. Mindössze meg kell lenniük az ésszerűség kulcsát, és addig is, amíg ez sikerül — ha sikerül — nekik, a lehető legakkurátusabban kell alkalmazkodniuk a külső hatalom előírta formalitásokban is, észjárásukban is e működéstörvények racionalitásához. Ha Kafka szemével nézzük reális helyzetüket, átláthatjuk alkalmazkodási törekvéseik teljes hiábavalóságát; de meghamisítva értelmeznénk az eredeti írói intenciót, ha a hiábavaló erőfeszítésekben *kizárólag a tragikumot* vennénk észre. Mert legalább annyira komikusak is e próbálkozások, amelyek rögeszmésen csak Belzebubbval vélik kiűzhetőnek a Sétánt, csak ugyanazon törvények kínosan szolgai betartásával vélnék ellenállhatni az Ítélet végrehajtásának, mint amelyek alapján azt rájuk kiszabták. Értelmes, a pedantériáig ésszerű érveikre és kérdéseikre egy minden józan érvnek fűgét mutató világ replikázik. A világ irracionálisága az egyén racionalitásának tükröképeként jelenik meg, és az ebben rejülő komikumot Kafka minden alkalommal a végtelenségig ki is aknázza. A bogárrá változott Gregor Samsa legfőbb gondja, hogy új helyzetében nem fog idejében beérkezni a hivatalba: százalmas tragikumával együtt is bohózatba illő jelenet. És hasonlókkal szinte mindegyik karkai parabolában találkozunk. Kafka humora, miként Swiftől Hašekig az újkori világirodalom összes nagy keserű nevetetőjéé, ugyanarra a tragikus paradoxonra reagál kacagva, amit nagy magyar kortársa (és sok

szempontból szellemi rokona), Karinthy így fogalmazott meg: „Vagy értelmem létezését tagadom meg, vagy a világot, de mindkettő nem lehet valóság.”

Kafka hősein azonban lehetetlen fölszabadultan kacagni, míg Hašek „derék katonája”, Svejik, szívből jövő, vidám nevetést vált ki belőlünk. Holott ugyanabban az „ésszerű” világban élnek, Svejik ugyanannak a racionális rendnek a törvényei szerint járja végig a maga kálváriáját, mint Kafka hősei. Mi lehet a hatás különbözőségének az oka? Svejik, aki e világ ésszerűségének látszólagos és hamis voltát épp úgy a „túlteljesítéssel”, a „stréberkedéssel” leplezi le, mint Kafka hősei, hivatalos pecséttel ellátott dilifleppnival a zsebében, „notórius hülyeként” tesz eleget a rend összes kívánalmának. A lényegyet tekintve mindegy, hogy Svejik „hülyesége” tudatosan kidolgozott szerep-e, avagy valóság. Fontosabb ennél, hogy egyedül ő, a „rend” emberei által notórius hülyévé nyilvánított „derék katonája” képes maradéktalanul eleget tenni a „rend” összes elvárásának és parancsának. Svejik azért nem károsodik, azért nem bukik el, mert „hülyeként” viszonyul a rendhez. Nem kutat okok, célok, értelmeik után, nem akar bejutni a Törvény kapuján, egyszerűen: akar és szeret élni, és ha már úgy adódott, hogy itt és most kell, akkor itt és most szeret és akar élni. Paradox módon éppen a „renddel” szembeni igénytelenebb magatartása jóvoltából egészségesebb és életrevalóbb, mint Kafka hősei. Nem akar a dolgok mélyére hatolni, megáll a felszínnél, s éppen emiatt az ő szemében a világ abszurd, irracionális berendezésének még emberi arca van: ő nem megfoghatatlan fantomokkal csatázik (voltaképpen egyáltalán nem csatázik), csak a rend hol fanatikus, hol cinikus képviselőit akarja — ráadásul éppen örökös stréberségével — kijátszani. Ő, éppen mert megragad a felszínnél, mindig konkrét, hús-vér alakokkal találja magát szemben: Lukassal, Otto Katzcal, Dub hadnaggal stb., míg Kafka hősei szemében az efféle alakok nem többek a titokzatos és felfoghatatlan Törvény arctalan szolgálójánál, a Kastély — talán létező, talán nem létező — urának cselédeinél, amelyek kordonját át kellene, s ugyanakkor nem lehet áttörni. Testetlen, megfoghatatlan kísértetekkel állnak szemben, akik ellen semmiféle hatékony gyógyír nincs a kezükben. „»De mi van akkor, ha valaki nem hisz a kísértetekben?»» »Mért, azt hiszi, én hiszek bennük? De hát mit segít ez a hitetlenség?»» »Nagyon egyszerű pedig. Ha legközelebb kísértet állít be magához, ne féljen, és kész.»» »Igen, de ez csak járulékos félelem. A tulajdonképpeni félelem a jelenség okától való félelem. És ez a félelem megmarad...»» »Mivel azonban a jelenség okától nem félt, nyugodtan megkérdezhetette volna tőle, mi az oka.»» »Maga nyilván nem beszélt még kísértetekkel. Azoktól sosem kaphatunk tisztességes felvilágosítást. Amolyan huzavona ez csak. A kísértetek mintha még inkább kételkednének létezésükben, mint mi, ami persze nem is csoda, esendőségüket tekintve...»»“

Kafka vagy Hašek? A belerokkanás a jelenségek mögé hatolás eleve tudott reménytelenségébe, vagy a bornírt, egészséges derű megőrzése a felszínen való megtorpanás árán? Kafka vagy Thomas Mann? A bitófa alatt kivégzésére váró egyn utolsó, minden részletet egyetlen pillanat pontszerűségébe besűrítő pillantása a létre, vagy a távolabb álló, megrendült rokonszenvező bizakodása abban, hogy végső soron, „magasabb szempontból nézve” a halálraítélt utolsó rándulása is csupán múltó mozzanat, fájdalmas, de esetleg még szükségszerűvé is átváltoztatható áldozat egy esetleges jobb jövő oltárán? A szenvedők és a szenvedés túlhaladhatóságáról, „a kínok finomulásáról” tűnődők nézőpontjai, a megigazulás lehetőségének kitagadottjai és a megigazulás reményével vizsgálgatók nézőpontjai aligha összemérhetők. Igazságtalanság volna, ha a kivégzés színhelyétől távolabb álló, ezúttal véletlenül — tehát tisztességesen — túlélőkön számon kérnék, hogy túl merték élni a halálraítélteket, és a túlélők szemével nézik a semmibe meredő utolsó pillantásukat. És másfelől embertelenség volna, ha az utóbbiak retináján rögződött utolsó képet nem hitelesnek nyilvánítanánk pusztán azért, mert másmilyennek mutatja a világot, mint a túlélők tekintete.

Kafka parabolái olyan írások, amelyeket e század embereinek „a sebeikkel kell kibetűzni”. És Kafka nagyságát mi sem mutatja jobban, mint hogy látszólag hieroglifaszerűen bonyolult példázatai olyan élményeket öntöttek tökéletes formákba, amelyek változatlanul „sebek”, az írás kibetűzését — sajnos — túlságosan is könnyűvé tevők.

Könczöl Csaba

Jegyzetek a költészetről

A mitizált kényszerűség

A költészet legyen vigasz. De ne a játék és mámor gyengékhez illő bódulata, hanem a keserűség, a tiltakozás, a harc jogát jussuknak érzők vigasza. Azoké, akik nem vesztegethetők meg szóvirágok, sem féligazságok — ösztövére elégtételek — által, hanem akik a vers-től is az igazságot követelik. Akik méltatlan körülmények között is helyzet tudatuk tisztaságával mérik emberi méltóságukat: a szabadság lehetőségét.

Ami igaz — vigasz tehát. Ezt a költői alakzatnak is beillő ekvivalenciát csupán a máglyán halt tudósok, kivégzett forradalmárok emléke és a költészet (művészet) képes felvillantani. Nincs valamirevaló költő a magyar irodalomtörténetben, aki a kiúttalannak látszó, szégyenletes helyzetekben ne adta volna meg a kétségbeesőknek az igazság vigaszát. Aki ne vállalta volna az ellentmondás költői felelősségét és a tett erkölcsi, esetleg fizikai következményeit. „Mert a költészet — tagadás. Ha nem más: legalább tagadás.“ (Bretter) Csonkainál Nagy Lászlóig erre szoktattak legjobbjaink.

A költészet a jobbik énünk: nem áltat, nem alkuszik meg, nem félti a bőrét. De forduljunk mindig az emlékekhez? Petőfi, Ady, József Attila? Lehet-e friss dühünket mindig tegnapi elégtételekkel csillapítani?

Az emlékezés vigasznak nem elég. Ha a költészet jelenvaló, mai helyzet tudatunk objektívációjaként is jelen kell lennie. Hogy számonkérhessük igazságát. Becsül-e minket azzal, hogy nem árnit, nem könyörületes, nem ringat igazságra éretlen kisedekként? Szemlélhetjük-e benne a méltó helyzet lehetőségét, a teljesség és szabadság egyetemes léptéke szerintit? Nem holmi utópíát, hanem a valódit, s ha kell, áldozat árán megváltható. Vagy inkább elcsitítja a borzoló önérzetet, az álmatlanságot, a gyermekünk jövőjét kutató nyugalanságot?

Figyeljünk a helyzetszimbólumokra. Ne várjuk el a szájbarágást, a kép elég. Sőt: az olvasó a kép révén még jobban érzi a bőrén azt, amihez a hétköznapiok már-már hozzászoktatták. A helyzetszimbólum felrázza, megdöbent, kényszeríti, hogy gondolkozzék a kényszerűségében szemlélt képtelen helyzeten:

Repülnél, ha engedne a föld, / el-süllyednél, ha nem emelne száz madár, / lépsz az utcán meg-megemelve olykor, / olykor meg-megroggyanva, úgy ér-

zed, szétszakadsz [...] kavargod benned felhőcafát, szikla, arany, / ezer madár és fekete föld. — Az égnek a föld, a repülésnek a földhözragadtság, de a szabadságnak nem a rabság, hanem a megalkuvás az ellentéte. A föld tehát bennünk van. Mégis úgy tűnik, kívülről ránt vissza. Íme: az egyetlen igazi lendület / a kétlábra emelkedő táltosló szárnyaló / belefekvése a levegőbe / aj csak az a pata / a pata ne / lenne / belegyökerezve / a földbe. De a mesei-archaikus példa analógiájaként itt egy modernebb: akár a „táltoslovát“ a föld, úgy készletti megtorpanásra a „gőzmozdonyt“ egy átkozott „szemafor“: Robbanásig feszült gőzmozdony: álltam, / nincs indulás: a szemafor piros. — Értjük a költőt logikát. Vagyis: az érdekünket jól megfontoló, szófogadó tudat „bölcsségét“, hogy mielőtt tennénk valamit, megállít. Inkább szét-hasad, de fizikai épségünket megmenti. Minek? A megaláztatásnak, a sárnak, amelyből vétetünk: csavargok örízetlen mint a sár / lépek azzal ki rámtapos. És e földhöz, társunkhoz a megaláztatásban, ritka repüléseink közben is ragaszkodunk (csak ezt a nyavalyás, egymaréknnyi földet / ... ezt a rohadt, lenti, igazi földet / ne szorítaná úgy a tenyerünk, míg / ujjaink között kiserken a fű, míg / ki-zöldül az aranyozott, kicsi / földgolyón, a torony tetején, / ahol nincs, nincs, nincs semmi / másunk, amibe kapaszkodhat-nánk.)

A helyzetszimbólumok közös jelentése a földhözragadtság kínja. Am furcsa olykor a pátosz, a heroikus póz, amellyel kifejezik. Lehet-e fenséges az, akit visszaránt a föld? Igen: ha bukása okozóját nem önmagában cipeli. Ha Ikaroszként bukik el. De ami visszaránt, nevezük földnek, bennünk van, belülről köt meg. És Vér kering már a láncban ... / Amputáció lenne a szabadulás? Mire gondolok, mikor a műtétet elhalasztom? (Valahol / ott fenn, valahol fejmagasságban / mindig az arcom előtt / a Bastille ablaka.)

A helyzet képtelensége a képekben felfokozódik azzal, hogy némi tragikummal övezett, vagy legalábbis megengedi a költő, hogy tragikusként fogjuk fel. A tragikum kiváltságára azonban csak az méltó, aki a szenvedést okozó adottságból megpróbált valóban kilépni, s nem tetszeleg már életében a megfeszítettek pózában. A kényszerűség elviselése nem hősies, hanem egyszerűen: megalázó. Az

ép méltóságú ember ezt nem heroizálja, az a helyzetudat pedig, amely a szituáció antinómiáját emberhez méltóként fogja fel, a helyzetről is képtelenebb. Olyan, mint *úszó koporsófödél*en a tánc. Ez, így ahogy van: a mitizált kényszerűség. S a jobbik énünk tiltakozik ellene.

Sevilla követ és hív / — Mennyire bizonyos? — / Hiába utazol — e hitét létezel, / s végtelen temetőn: tengeren, liliomon át, / ahonnan indultál, oda érkezel. — Természetes a ragaszkodás. A földhöz, ahonnan egy maroknyit mindig magaddal viszel. Vállalod itt az aszályt és a fagyot: nem tudom milyen föld ez / mely port terem / de belevettem haj bevettem / esőnélküli mindenem...; ki kapu elé állt s vár valakit / csonttá fagy annak a lelke a teste / aki a földet szereti / most szeresse. Vállalod a keresztényi türelést: ha akarom, hozzáköthetem magam / egy fához jég-időben, s / elcsítt engem a fagy nyugalma; Szigorú földem itt nem hagyhatom. De ha e föld szüntelen aszályal, faggal, villámmal ver meg, mi a hűséged jutalma?

Kulcsszavaid: vállalni, őrizni, helytállni; mint a kő, mint a vas, mint élő kariatida; csend, szigor, hűség. A ló s az eb beledöglének, / az ember beleszokik. (Ahogyan élek, az a hazám.)

Ahogyan élsz, az a hazád. Vannak lenni, kőnek lenni, csendben lenni. Így lesz a vas, a kő erkölcsi értékszimbólumma. (De mit tenne a kő, ha lenne öntudata?)

És ismét Bretter: elfogadod-e magad, mint olyat, „aki a szenvedésre ítéltetett“?

A nyelv engedelmesen idomul szándékainkhoz: a szavak meggyőzően játszószák a nekik osztott drámai szerepeket. Hajlíthatatlan gerincű, tragikus hősök hanghordozását veszi fel például a megmaradás, és megtévesztő emelkedettség hatja át, mintha valóban hősi ajakra illő lenne. De volt-e, van-e igazi hős, akinek célja, jelszava ez? Aki azért vállalja a szenvedést, hogy megmaradjon?

A megmaradás a közönséges életosztón mindennapi „törekvése“, egy örtudatlan biológiai harcnak a tétje, a sejtjeinké, a tüdönké. De az öntudat számára a megmaradás nem ez, hanem az emberi méltóság megőrzése. Nos, a hősök sohasem haboztak, amikor az élet és az emberi méltóság között kellett választani.

S a helyzet hatalma olykor hamis választásokra is kényszerít. A kő vagy a homok sorsát vállalod? *Ó itt maradnom adj erőt / örökre itt legyek megáldott — és úgy képzeld, hogy a hatalom megkí-*

mél majd az erőtől; szánakozol homok-testvéreden: *szóródik folyton porlódik / él pedig folyton porlódik / szabófalvától san franciscoig / szabófalvától san franciscoig*. Pedig a kő és a homok sorsa között az idő végtelen távlataihoz mérten nem is oly nagy a különbség.

Az életosztón megkérdésünk nélkül is naponta megújítja önmagát, s az öntudat alávettetik a megmaradás kényszerének. Ha másért nem, mert vannak gyermekeink. De a költészet a jobbik énünk, és nem az a dolga, hogy e kényszerűséget szentesítse.

Szemfényvesztően hat ránk a kagyló szenvedésének gyümölcse: a gyöngy. A torz helyzetudat hajlamos ezért a büszkeségre. Oly ritka az, aki észreveszi, hogy a csakazértis-értékeknek mekkora az ára: *hősöket izdadtunk ki magunkból — / kézenfekvő, mégis mondom a hasonlatot: / akár a gyöngykagyló, feleim, / mert szomorú az, feleim, / hogy mocskot által jutunk kincshez. — De a megcsontított méltóság sebhelyén nem viselhetünk gyöngyöket: mit számít, hogy a levethetetlen gönc: / a bőr is itt-ott kifoszlott: / seb, igen, seb, de tiszta. —*

Ez a tisztaság keserves vigasza: (Ez az én fehérségem amely / meg / tő re tett tinéktek...) Es elfogadjuk a tiszták áldozatát?

Sóhajok pályáivá oldódnak feszesednek: / innen már csak egy lépést kell tenned... Hát gondoljuk át a végjátékot akkor is, ha a lépést holnap, holnapután is késleltetni fogjuk. Szükségünk van a bizonyosság heroikus pesszimizmusára: A mondat egyre több féltenivalóval a háta mögött / egyre sebezhetőbb s mégis tétova nélkül / naponta végső lépéseire szánja el magát (El kéne indulni / védekezni kéne // tétre készülödni / s fagyra sebre vérre) kiállni vereten az élre, / maradni hadvezérnek, / és tudni, félvén se félve, / a végső vereséget. De melyik vereség gondolatához szoktassuk magunk? A legnagyobb vereség: megmaradni a méltatlan helyzet hatalmában, amely összejátszik a sejtjeinkkel, életosztónkunk cinkosa. Ám a vereségek megválaszthatók.

És kézenfekvő az egyszemélyes „kiút“ lehetősége is: *Én elvegyülök a halállal, / ha ez a végső győzelem... Szomorú „győztesek“: önkéntes halottaink. De a kényszerűség mítosza helyett elégedjünk meg ennek a megoldásnak a sugallatával? Egy méltóbb, közös végjáték távlatával még adósok vagyunk önmagunknak.*

Cs. Gyimesi Éva

Mi kezdődhetne anélkül, ahonnan!

Akik mindenképpen a bölcszet és családját akarják látni, amint tejeskávét isznak az ötödik emeleten, azok készüljenek fel a legrosszabbra: a magukat élve boncoló költőktől is csak szíveket, tüdőket, lépeket meg epét kaphatnak egy *versben*, ha nem figyelnek az összekötő, a keringési pályákra. A költészet — legfőbbje — bevallott — módszere: „*megnézni a dolgokat közről*.” Így, ha megfigyeljük, hogy társasjátékunk céljaihoz, szabályaihoz hogy viszonyulnak, behelyettesítjük őket akár egy kavicsal is, ha föltételezzük, hogy a kavics is úgy fog viselkedni. Szócs Géza gyakran utal Borgesre és Malraux *képzeltbeli múzeumára*; szerinte a dolgokban van valami közös, mindenik implikálja az összes többi — legalábbis az ember által létrehozott, a megismerés társasjátékába bevont (bevonható) dolgok —, *minden egy*, s az íróképen leüthető félszáz jel véges kombinációból fölépíthetők a gyakorlatilag még megszerzhető ismeretek, de ezek cáfolata is. És mindez a kereskedelmi és politikai reklám érzékeléscsökkentő légkörében, a mind agresszívebb tárgyak ellen. A tendencia: a totális, az egész társadalmi létet átfogó műalkotás. Egy olyan szöveg(gyűjtemény), melyben egy angol nyelvű poplemez-felirat is lehet egészen funkcionális, az elvágyódás kellős közepén eszünkbe juttatva a lábunk alatti flasztert. A módszer a modern magyar költészettel egyidős. A legkézenfekvőbb példa Ady, de említhetjük Szabó Lőrincet vagy a kortárs irodalomból a balladát dramatizáló Ladik Katalint, az agglutináló szózuhatagokat görgető Juhász Ferencet vagy Páskándit, aki legtovább megy el a vers felbontásában.

Szócs Géza, majdnem minden kritikusa szerint, a Lukács által *hatalom védte bensőségnek* nevezett magatartásforma jegyeit viseli magán mint szarvat vagy bélyeget. A romániai magyar olvasó számára az az elsüllyedt kulturális (milyenségére nézve késő nyugatos) hagyomány, amit Szócs nemzedéke ürügyül használ saját, történelmileg determinált értékeinek megalkotásához, egyelőre maga is az egyetemes kultúrára apellál, annak ellenére, hogy egy sokkal árnyaltabb, objektív értékrend lehetőségét látja magában hordozni. Így adódik, hogy az „elefantsonitorony” nem menedék, amolyan testhezszabott hópallack, hanem lehetőség e specifikus értékek érvényesítésére. Peremhelyzetében fedezékek tömkelege, melyekből belőhető a lapály. Nem jól körülírható státus, nem azonosítja magát valamely konkrét helyzettel (mint

a 68-as nemzedék). Nem kötődik egyetlen időbeli ponthoz, mely mint valami „esés-tüske”, meghatározna a jelen, a közelebbi s a távolabbi múlt tartalmát. Paradoxonnak tűnik, de legfőbb erénye az a lelkiismeretesség és következetesség, mely a más (tehát múltbeli vagy tőle különböző) *értékekhez* való ragaszkodásban nyilvánul meg. Hogy a továbbgondolás néha valósággal széttroncsolja, saját paródiájába kergeti a formát, az a szituációból következik; a versek mögötti, félelmetes, látszólag egyenmű, ám szürkeségében és észrevétlenségében a képzelet kényének kiszolgáltatott egzisztencia számára nincs (s nem is lehet) eleve üdvözítő forma. Az ösztönösség, a kényszerű — és ezért a mindennapi tudat formáiba zárt — *öszinteség* így némaságnak minősül, mint minden gépies reprodukció. És nem valamely magasabb elvek miatt, hanem technikai okokból, ugyanis az új költészetnek még nincs helyzete. Csak helyzeti előnye van: az, hogy fiatal; legfőbb hatásterülete a szóbeliséghez, a dialógushoz köti, és azt igyekszik a sokszorosított szövegbe is átmenteni. Szócs első kötetében ez még mint dalszerűség (l. *Anabelle és a betyár*) vagy mint rámutató gesztus jelentkezik: „és most vezsem a kalapácsot” (hogy csak a leglátványosabb példát említsük). A második kötet már sokkal bonyolultabb, több nézőpontos montázstechnikát használ, a metanyelvi elemek beépülnek, és a jegyzetek, a visszautalások, a különböző, az olvasás ritmusát megtörő fogások az egyszerre látott és hallott vers igénye felé mutatnak. Szóccsal együtt (igaz, más okokból) vallom, hogy a nyelv emlékezete megőrzi a formáló beszédaktusokat, még akkor is, ha a szó- és hangzóanyag teljesen átalakult időközben.

A szabványosított, vizuális (a fogalmi-írott) kódokat használó kultúra mint közege nem kedvez olyan problémák fölvetésének, amelyek nem közvetíthetők előre megformált nyelvzetén. A tartalmuk miatt peremhelyzetbe került irányzatok olyan formákat keresnek tehát, amelyek képesek közvetíteni e tartalmat.

A kéziratra és előszóra alapozott közlési technikák nyíltabb és aktívabb közeget hoznak létre, annak ellenére, hogy konvenciórendszerük sokkal erőteljesebb. Ezt a helyzeti előnyt igyekeznek a sokszorosított *szövegbe* is átmenteni, felhasználni. Érdeklődésük a középkor s a skolasztikus gondolkodás iránt azt jelzi, hogy a technikailag közel álló két közege azonos módszertani, ontológiai és terminológiai problémákat vehet fel (vet fel). Tamás G. Miklós dialógusstílus, Bréda

Ferenc (még kiforratlan) terminológiája ilyen szempontból nagyon jellemzőek.

Szöcsnél is megfigyelhető egy bizonyos fokú érdeklődés az allegória, a példázat iránt. A Szentkuthy Miklós és Füst Milán évfordulójára írt *Köszöntő beszéd* (Utunk, 1978. 28.) például valóban klaszszikus, skolasztikus értelemben vett felhasználása e műfajnak — minden önmagát jelenti, nem létezik kulcs, de épp ezáltal a szöveg visszaad valamit a jelenség, a folyamat meghatározhatatlan tárgyiasságából.

Szöcs nem „külső és belső táj” előre meghatározott viszonyából indul ki. Számára ezek a fogalmak egyszerűen elvesztik jelentőségüket, mivel a szöveg csak önmagára mutathat. Ez annak a felismerésnek a következménye, hogy a különböző érzékelési (=közlési) technológiák a konkrétumot más-más jelentéssel látják el, s a vers immár távol van attól, amit az *egyneműség látszatának* nevez a klasszikus poétika.

A valóság és a ráarakódott képek körüljárhatók, az őket összekötő egyetlen bizonyosság a költő intellektusa, mely kívülről, de mégis otthonosan szemléli őket.

A külső, nem rögzített nézőpont: kivonulásként tűnhet fel. De ne feledjük — csak ebből a távlatból *érzékelhető* az, amit máskülönbön csak érezni lehet.

A nézőpont — viszonylagos mobilitása ellenére is —: formai kényszer.

Egyed Péter kitűnő érzékelő új, „szociológiai” tájékozódást emleget Szöcs Gézánál, akinek ugye, adottak egy Avastikszád, egy középváros (hétköznapi mitológiával egyetemben) s a különböző fajsúlyú hagyománystruktúrák, melyeknek vagy van szótárunk (mondjuk: *Szótörténeti Tár*), vagy nincs. Ezeket vagy elvetheti, vagy azonosulhat velük — amennyiben hagyományos verset ír. Szöcs azonban „csak” leír. Második kötetét, a hétköznapiság és tudatunk alapjait képező szimbólumok (ú. m. szerelem, halál, barátság, kultúra stb.) bogárgyűjteményét nem véletlenül minősítették csomagolópapírnak, kásahegnyek: az ordas szándékkal egyoldalú ráció ugyanis nem tűri a játékot. Mert a teremtő játék mindig alakítója a mindennapi tudatnak, mint ahogy az alkímia praktikái is nem elsősorban az anyag, hanem a társadalom kollektív tudatalattijának átalakítását célozták — a racionalizmus első nagy századában.

Nem idézem Bretter *Ideiglenes manifestumát* (aki követni akarja gondolatait a filozófia és a költészet kozmikus felelősségéről, olvassa el eredetiben!) — ám tény, hogy a magyar költészetben, és most, itt, Szöcs Géza költészetében is jelen van egy tendencia, mely a filozófia által kínáltakkal egyenértékű, és más bizonyosságokat keres, a részletek valóságában.

Bíró Ferenc

Balladák földjén

Amilyen szépen gyarapodott az utóbbi évtizedek során folklórszövegeket, új gyűjtéseket bemutató kiadványaink száma, éppen olyan hiány van jól profilírozott, koncentrált tematikájú tanulmánykötetekben. Folyóiratokban, kötetek bevezetőjeként látott napvilágot minden idevágó eddigi kutatás, önálló folklórmatikájú elméleti-történeti szakkiadványt a Kriza Jánosról készült hármas portrén s Nagy Olga mese-esszéjén kívül alig tudnánk felemlíteni. Eppen ezért örvendetes, hogy Faragó József három és fél évtized munkájának eredményeiből kötetbe* gyűjtötte összes, balladát vizsgáló írásainak legjavát.

Gyűjteményes kötetről lévén szó, természetesen, hogy a benne foglaltak túlnyomó többségét már ismeri a kutatás. Mégis így, kötetbe gyűjtve a már ismert tanulmányok többet jelentenek, mint amennyi pusztán mennyiségi összegük.

A harminchét közölt dolgozat a népköltészet egyik legreprezentánsabb (s tegyük hozzá: Faragó József legkedvesebb) műfajának múltjáról és jelenéről, életmegnyilvánulásairól és változásairól, pusztulásáról és továbbéléséről, elterjedtségéről, gyűjtőiről és értékelőiről nyújt gazdag információs anyagot úgy, hogy közben a balladakutató Faragó József arcélét és pályáivét is életes-éles vonásokkal rajzolja meg.

A keletkezési évszámok tanúsága szerint csaknem negyedszázadot ölel fel Faragó József balladavizsgáló pályája, melynek jelentősebb állomásait korántsem e kötetnek kellett tudatosítania. A romániai magyar népköltészet, közelebbről pedig a verses népi epika elméleti-történeti kérdéseinek kutatásában az oroszlánrész Faragó József vállalta magára. Nem meglepő a dolgozatok meszeszemenőn alapos dokumentáltsága sem, az adatfeltárásnak az a példaadóan lelkiismeretes módja, amelyet lépten-nyomon tapasztalhatunk a dolgozatok olva-

* Faragó József: *Balladák földjén*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.

sása közben; megszoktuk már, hogy Faragó József műhelyéből kimunkált, gazdag tárgyismerettel, tiszta logikával megírt munkák kerülnek ki. A tanulmánygyűjtemény legfennebb tovább finomítja a már kialakult tudósportrét: Faragó József, noha mindenkor körültekintő dokumentáltsággal bocsátotta nyilvánosságra elé dolgozatait, most, újrakiadásuk alkalmából szükség szerint átdolgozta, kiegészítette, bővítette vagy összevonta aszerint, hogy saját kutatásai vagy a szaktudomány újabb eredményei mennyire befolyásolták korábbi megállapításait, észrevételeit. Némelyik dolgozatát újabb fejezetekkel egészítette ki, másokban a korábban megoldhatatlannak tűnő, nyitva hagyott kérdések megválaszolásával vitte nyugvópontra a kutatást, és minden adandó alkalommal gondosan utalt a szaktudomány újabb, témába vágó eredményeire. Ily módon a kötet eleven bizonyossága a tudományos megismerés hosszas, sok türelmet, hozzáértést és nagyon sok egyszerűséget kívánó munkafolyamatának. De eleven bizonyossága annak is, hogy Faragó József céltudatosan és következetesen törekedett olyan kutatási program kialakítására, amely felölelje a népballada problematikájának valamennyi lényeges vetületét. Ez a kötet tudatosítja az olvasót — éppen fejezetekre tagoltsága révén —, hogy Faragó József balladavizsgáló pályájának negyedszázadában egyenlő súllyal és egyenlő eséllyel kaptak helyet a tudománytörténeti kutatások, illetve a téma- és motívumvizsgálatok vagy az összehasonlító balladatanulmányok.

A rokon tárgyú dolgozatok sűrű rendje döbbszerűen rá az olvasót, milyen sok irányban és milyen lényeges pontokon tágitották balladaismereteinket Faragó József kutatásai. Munkája nyomán bővültek a romániai magyar népballada gyűjtéstörténetének időbeli és földrajzi keretei, gyarapodtak — új típusok felfedezése és körülhatárolása, témák, típusok monografikus feldolgozása révén — a klasszikus népballadára vonatkozó ismereteink; megszoktuk a román—magyar balladakapcsolatokat megvilágító-bizonyító adataink; új utjai nyíltak a népballada életét a maga bonyolult társadalmi-történelmi összefüggéseiben megragadó szociográfiai-statisztikai kutatásoknak, és mindezeknek felül gazdagodtunk egy olyan magatartás modelljével, amelynek leglényegesebb eleme a mélyen átélt felelősség-tudat a folklórban felhalmozott népi-közösségi tudás vállalásáért és méltó birtoklásáért.

Egy szakma belső ügyén messze túlmenően Faragó a folklórhagyományok győződését, ápolását, megismerését és megbecsülését mindannyiunk közös ügyévé

igyekszik avatni. Nemcsak azzal, hogy az olvasók legzsebébe rejtve helyezi kezé ügyébe ennek az örökségnek a legjavát. A megismerésen túl fontosnak tartja a széles körű cselekvő részvállalást magában a kutató-, felderítő- és gyűjtőmunkában is. Ezért nem fárad el újból és újból gyűjtésre buzdítani, vizsgálatra biztatni, kutatási lehetőségeket felvillanó elgondolásaira, ezért fordul kéréseivel, kérdéseivel falun élő ismerőseihez csakúgy, mint az iskolás gyermekekhez, ezért vizs a nagyközönség elé nem egy, a szaktudomány belső ügyének tűnő megoldandó kérdést. Szervez, biztat, agít, és útbaigazít, gyakorlati tanácsokat ad vagy akár kutatási programot, lelkesít és lelkesedik az eredmények láttán, és mindig eleven benne a készség a további munkára serkentő tanulság megláttatására: mindannyiunk közös feladata, hogy jól sáfárkodjunk azzal a kulturális örökséggel, amely nemzeti létünk és nemzetiségi sajátosságaink egyik kifejezési formája. A magánlevelezéstől a személyes buzdításig, a sajtó, a rádió publicitásától el egészen a rangos szakközleményekig Faragó József minden eszközt és alkalmat igyekszik megragadni ennek a gondolatnak a tudatosítására, annak beidegzésére, hogy e szakterületen munkaerőfőlétségtől nem kell tartanunk, itt minden vállalkozókedvű gyűjtőnek akad bőségesen tennivaló, minden újabb szöveg fontos, megismételhetetlenül egyszeri adat, koronatanú lehet, s ily módon az önkéntes gyűjtők munkája nyomán felbecsülhetetlen értékek menekülhetnek meg a feledéstől.

Ez a meggyőződés áthatja Faragó József minden írását. Még tudománytörténeti tanulmányai sem mentesek tőle. Sőt, a ma emberének mintegy történelmi tükröt tartva, a „balladagyűjtők nyomában“ járó Faragó József kedvvel időz a népballada kutatásának azoknál a momentumainál, amelyek a társadalmi gyűjtés eredményességének nagyszerű példáit mutatják fel. Kriza János és munkatársai balladatermését elemzi, az F. Szabó Sámuel által kezdeményezett marosvásárhelyi diák-gyűjtőmozgalom történetét tárja fel elsőként, a sepsiszentgyörgyi diákok jelenkori gyűjtőtevékenységét taglalja, a bihari gyűjtőpályázat balladamerlegét készíti el. S miközben részletekbe menő alaposággal utánajár az események minden mozzanatának, miközben elhelyezi és értékeli mindegyik mozgalmi eredményeit, a sorok között minduntalan érezzük a figyelmeztetést: mennyivel szegényebbek lennénk, ha Kriza János buzdításai pusztába kiáltott szavak maradtak volna, ha a hivatali teendőikkel, gyenge egészséggel bajlódó Kriza időnap előtt elunta volna a nehéz-

kes, hosszadalmas levelezést, munkatársai „barátságos zaklatását“, ha Kónsza Samu, ha Albert Ernő nem szervezi és irányítja a háromszéki diákok balladagyűjtő munkáját!

Figyelmeztetést olvasunk ki a népköltészeti gyűjtés nagy magányosa, a tragikus sorsú Petrás Ince életművének megidézéséből is. A kitartásnak, az életre szóló elkötelezettségnek a figyelmeztetését — és elmulasztott köteleseégeink figyelmeztetését. Petrás Ince nevét valószínűleg nagyon sokan ebből a kötetből fogják megtanulni: méltánytalanul sokáig váratott magára életművének felmérése a hazai szakirodalomban. Pedig — amint Faragó Józsefnek első közlésű tanulmányából kiderül — „a tudatos magyar balladagyűjtés időszámítása nem Krizával vagy Gyulaival, hanem Petrással kezdődik“ (25.). És érdeme nem merül ki csupán abban, hogy a tudatos és rendszeres magyar folklórgyűjtésnek mindenki mást megelőző úttörője volt; elsőként vállalkozott egy falu, a moldvai Klezse egész folklórájának föltárására, a szövegek nyelvileg is pontos följegyzésére, s ily módon folklór- és művelődéstörténeti forrásértékű gyűjteményt hagyott reánk. De, noha első az elsők között, a sors mostohán bánt vele: Kriza János *Vadrózsái* jó néhány kiadást megérték már, Petrás Ince teljes gyűjtésének közreadása viszont még mindig várat magára; egy falu folklórmonográfiáját kapná kézbe a szaktudomány a tudatos gyűjtés legkorábbi időszakából. De F. Szabó Sámuel mozgalmának még töredékeiben is gazdag termése szintén megérdemelné az összesítő kiadást, hiszen a kisszámú közölt anyag múlt századi folyóiratok, hírlapok hasábjain nehezen hozzáférhető.

A balladagyűjtés múltját vizsgáló tanulmányok után külön fejezetben rendezte el Faragó József azokat az írásait, amelyeket balladatémák és -motívumok vizsgálatának szentelt. Az ide sorolt dolgozatok egy részében nemzetközi témák klasszikus magyar balladaváltozataival foglalkozik. Elsőnek a ma már csak Moldvában gyűjthető *A mennybe vitt leány* balladatípus újabb előkerült változatait mutatja be és elemzi. Vizsgálódásait kiterjeszti a téma népmesei megfogalmazásaira is, rámutatva a ballada és két népmesetípus közeli rokonságára, illetve középkori latin példázatban gyökerező közös eredetükre.

A népmesekincsben keresi és találja meg a magyar folklórban mostanáig ismeretlen balladatípus, *Az ördögszerető* balladájának tematikai rokonságát is. A ballada felfedezése, tipológiai körülhatárolása, rokonsági kötelekeinek, szöveg-előzményeinek feltárása Faragó József gondos filológiai kutatásait dicséri, éppen

úgy, mint egy sor nemzetközi vándortéma magyar balladaváltozatáról készült tematikai, motívumkészletet számba vevő felmérése, vagy azok a tanulmányok, melyekben újabb előkerült új stílusú baleset- és bűntényballadákat mutat be az olvasónak.

Ez utóbbiak átvezetnek a kötet harmadik fejezetének témavilágába. *Népballadák élete* gyűjtőcím alatt olyan tanulmányok sorakoznak, amelyek a műfaj életmegtérülését, keletkezési vagy pusztulási körülményeit, alkotáslélektani problémáit, áthagyományozási feltételeit veszik számba, s mutatják be a statisztikai felmérések adatai és a stilisztikai elemzések fényében. Ennek a fejezetnek kétségtelenül legkiemelkedőbb teljesítménye az a tanulmány, melyet Faragó József Ráduly Jánossal közösen készített el Kibéd község mai balladaismeretéről. A hihetetlenül munkáigényes folklórszociológiai felmérés a számadatok pontos és kérlelhetetlen válaszával győzi meg az olvasót arról a tényről, hogy a ma még gyűjthető népballada, különösen annak klasszikus rétege korántsem jelent élő balladát a mai falu köztudatában, hogy számolnunk kell az íratlan és írásos kultúra nagy történelmi szerepcseréjével s azzal a reális helyzettel, hogy — amint Faragó József megfogalmazza — a parasztság nagy tömegei lényegében már kinőttek a folklórból, de még nem nőttek bele eléggé az irodalomba, „a hagyományból már nem tudnak a népballadáról, de még a könyvek-ből sem értesültek róla“ (342.), s ily módon a mai falu balladatudata meglehetősen kicsiny (Kibéd esetében a lakosság 70,8 százaléka nem is hallott a balladáról). Ezt a konklúziót igazolja a kibédi Barcsai-balladáról készített mikromonográfia is, amelynek végső tanulságát úgy fogalmazhatjuk meg, hogy egy már kihaltnak hitt klasszikus ballada átörökítése napjainkig, jelenkori esetleges felbukkanása csupán véletlenül múlik, egy-egy archaikus, nagyon szűk körű közösség, esetleg egyetlen család hagyományörző mentalitásának köszönhetően.

E tanulság alól a magyar folklórterület legkeletibb peremvidéke, a moldvai csánóg települések kivételek csupán, melyekben, mint *A mennybe vitt leány* példája már beszédesen bizonyította, a klasszikus népballadák még nem vesztek ki az élő folklórból.

A balladakincs e rétegének megőrzésében — amint a *Farkas István balladájáról* írt szép tanulmányból értesülünk — szerepet játszhatnak a népköltészet moldvai életformájában megfigyelhető sajátos jelenségek. A csánógok körében, szórványosan ugyan, de a mai napig fennmaradt a népballadák egykori egyéni elő-

adásmódjának szokása. Az ilyen előadásra — bizonyosság rá Petrea Crețul Solcannak, Brăila énekmondójának minden elképzelést felülmúló, gazdagságában egyedülálló repertoárja — csakis a különleges tehetséggel megáldott énekesek vállalkoznak, akiket kitűnő memóriájuk, előadói képességeik mellett a rendkívüli rögtönzési készség is segít alkotó-reprodukáló munkájukban. Az egyéni balladaelőadásban némelyik énekesnek olyan nagy a gyakorlata — jegyzi meg Faragó József —, hogy „képes bármely tragikus eseményről epikus éneket rögtönözni” (325.). Ilyen alkotási módszer eredményeként született meg Farkas István lézpedi balladája is, melyet előadója a gyűjtő kérésére rögtönzött, majd kisebb-nagyobb időközökben újból és újból elénekelt. Az alkotási folyamat megfigyelése, valamint a szövegváltozatok aprólékos, mikrofilológiai elemzése révén Faragó József arra a következtetésre jut, hogy az egyéni előadásnak és rögtönzésnek két meghatározó műfaji következménye van: egyrészt az, hogy a szöveg nem állandósul, hanem előadásról előadásra alakul, másrészt az, hogy a magyar balladára jellemző drámai tömörség helyett a csángó szövegek epikusán és lírikusan részletezhetővé válnak, terjedelmük aránytalanul megduzzad. Az előadásmódnak ez a sajátossága a csángó népköltészetben megőrzött régiség, sok szépség hordozója, de ugyanakkor a balladai stílus feloldásának az okozója is. Még pontosabban fogalmazva: az ilyen előadásmód következtében a csángó balladák nem jutottak el addig a kristályos formáig, mely a székelly balladák jellemzője, fejlődésükben évszázadokkal elmaradtak.

A rögtönzött epikus költészet gyűjtése és beható vizsgálata révén ilyenformán a magyar népballada fejlődésének korábbi állapotába, a műfaji sajátosságok alakulásának titkaiba nyerhetünk bepillantást, de általa alkalmunk nyílna a folklóralkotási folyamatok törvényszerűségeinek felderítésére is, valamint — és nem utolsósorban — a népi fordítások, intertextuális szövegkölcsonzések mikéntjének a megvilágítására. A rögtönzési készség, minden valószínűség szerint, közrejátszott abban, hogy a földrajzi feltételekből, a nyelvismeret szintjéből eleve természetszerűen következő román átvételek nagy számban legyenek jelen a csángó népköltészetben, s szervesen épüljenek bele. Hiszen egy-egy kiváló előadónak elégséges az epikus szűzsé ismerete ahhoz, hogy önálló kompozíciót rögtönözzen belőle. Így képzelhető el *A bárányka*, *A halott testvér* magyar változatának megszületése s egyáltalán a folklórátvételek menete. *Balladák találkozása* cím alá gyűjtött összehasonlító tanulmá-

nyaiban elsősorban a magyar balladaköltészetet ért román hatásokat nyomozza, azokat a témákat, motívumokat mutatja be, amelyek minden bizonnyal a román folklórból vagy román közvetítéssel kerültek a magyarba. E tanulmányok kivétel nélkül abból a meggyőződésből születtek, hogy „nem ismerhetjük meg a magunk folklóráját az együttélő és szomszédos népektől, nemzetiségektől kapott összes folklórjavak számbavétele nélkül” (7.). Ilyen megfontolás készítette arra Faragó Józsefet, hogy két tanulmányban is foglalkozzék a *Miorița* magyar változataival, kinyomozza a Balassi Bálintot egykor inspiráló román „nóta”, *A juhait kereső pásztor* eredeti román variánsait, majd magyar népköltészeti honosságát, elképesztve az olvasót az előfordulási adatok bőségével; hogy elemezze a Moldvából előkerült invariáns, *A halott testvér* balladáját, mely, akárcsak *A leány és a lovas* lozssádi balladája, kétségtelenül románból való átvétel. *Györgyike és Ilona balladájának* vizsgálatával a román eredet bizonyítása mellett Faragó József azt is demonstrálja, hogy a népi kölcsönzés folyamán az eredeti népies műrománból miként születik csángó folklór-ballada.

A kétségtelen bizonyosságok mellett Faragó József fölvet olyan problémákat is, amelyeknek maradéktalan bizonyítása nem állt módjában, de mint lehetőségekkel számol. Így veszi szemügyre a tündérleány után bolyongó Árgirus királyfi történetének magyar és román, népi és műköltői változatait, felvetve a közös eredet vagy esetleg a románból való kölcsönzés gondolatát. Lévéen a magyar népköltészet kutatója, Faragó József nyilván a magyar folklórt ért román hatásokra figyel elsősorban, s csak ritkán kalandozik el a fordított helyzet megvilágítására, mint ahogy *A csudahalott* ballada máramarosi román változata esetében teszi. Ezúttal kissé aggályosan veti fel az átadás-átvétel kérdését, mondván, hogy *A csudahalott* ballada a magyar folklórban Máramaros szomszédságában nem honos, mindössze a Székelyföldön s ennek kisugárzásaként a bukovinai székely és a moldvai csángó folklórban ismeretes. Hiányzik tehát egy szem a magyar változatok láncából, éppen az a szem, amely a Máramaros környéki román—magyar vegyes lakosságú területekről dokumentálná a ballada magyar előfordulását s így az átadás közvetlen lehetőségét. Ez a láncszem azonban — tegyük hozzá — megvan: 1941 júliusában jegyezte fel Székely Pál a ballada egyik változatát Bálványosváralján, és 1944-ben az *Erdélyi Múzeum* 49. kötetében közölte *Varga szíp Ilona* címmel (198—199.). Ballada-földrajzi jelentősége mellett ez az adat

azon ritkaságok számát szaporítja, amelyek valahogyan elkerülhették Faragó József éber figyelmét.

E kivételes, véletlen eset azonban mit sem változtat a lényegen: a *Balladák földjén* szerzője gondos filológus, az a fajta kutató, aki minden kérdésnek lelkiismeretesen utánajár, és nyomra talál még az olyan réges-rég lezártak és megoldottnak (vagy megoldhatatlannak?) hitt kérdésben is, mint amilyen a „vánto-

ros szoknya“ jelentése és etimológiája. Kezében az apró, jelentéktelennek tűnő adatok is roppant összefüggések gyámköveivé lényegülnek át, mert ismereteinek fényében funkciót kap a töredék, jelentést az értelmetlen szó, értelmet az összefüggéstelennek tűnő szöveg. És mindezek végső értelmeként népköltészetünk legreprezentatívabb része, a ballada tiszta szava szól még csengőbben és messzehangzóbban — mihozzánk.

Olosz Katalin

Fordulat a matematikatörténetben

1958-ban került a kezembe első ízben Szabó Árpádnak egy matematikatörténeti tanulmánya: *Hogyan lett a matematika deduktív tudománnyá? (Matematikai Lapok, 1957. 1—2. és 3—4.)*. A tudományos apparátus, következtetései és bizonyításainak éles logikája, meglepő eredményei — amelyek tekintélyes elméleteket, jeles kutatók általánosan elfogadott eredményei közül nem egyet sem misisítettek meg, és a görög matematika kezdeteinek új interpretációját kezdeményezték — valósággal megdöbbentettek. A vonatkozó szakirodalmat meglehetősen ismertem, de Szabó Árpád nevével addig még nem találkoztam. Hallottam ugyan a klasszika-filológus Szabó Árpádról, néhány feltűnést keltő könyve (*Perikles kora, 1942; Demosthenes és Athén, 1943; Sokrates és Athén, 1948; Mágia és valóság, 1950; Homeros világa, 1956* stb.) hozzánk is eljutott. *A trójai háború* (1956) a fiam könyvespolcán is ott díszel. De ki lehet ez a matematikatörténész?

A tanulmány ígérete elől nem bírtam szabadulni. Levélben fordultam a budapesti *Matematikai Lapok* felelős szerkesztőjéhez, Turán Pálhoz, és érdeklődtem a szerző iránt. „A Kárpátok övezte területen ilyen fegyverzettel és ilyen elméiellal a görög matematika történetéről még nem írtak” — indokoltam kíváncsiságomat. Turán Pál eljuttatta levelemet Szabó Árpádhoz — s kiderült, hogy a matematikatörténész azonos a klasszika-filológussal. Kérésemre Szabó Árpád elküldte néhány régebbi, de már új érdeklődési körébe vágó, szakfolyóiratban megjelent dolgozatát is (*Beiträge zur Geschichte der griechischen Dialektik, 1953; Zur Geschichte der Dialektik des Denkens, 1954; Zum Verständnis der Eleaten, 1954; Eleatica, 1955*). Idézem kísérőlevelének egy mondatát, amely megvilágítja tudományos tevékenységének éles fordulatát: „Nem tudom, érdekelné-e a filozófia történetének ez a szakasza,

amely pár évvel ezelőtt — engem, a mit sem sejtő autodidaktát egyszerre csak a matematikatörténet vizeire ragadott?” A dolgozatok még inkább ráterelték a figyelmemet Szabó Árpád munkásságára, és azóta élénk érdeklődéssel követem tudományos pályafutását, amelynek főbb csomópontjait legyen szabad itt felvázolnom.

Szülei a telegdi székelyek földjén, a későbbi Udvarhelyszék területén születtek, de ő maga már Budapesten, 1913-ban. Gimnáziumi tanulmányait is ott végezte, majd mint az Eötvös József Kolégium tagja, a budapesti egyetem bölcsészeti karán folytatta tanulmányait, görög—latin—francia szakon. Ugyanott szerzett bölcsészdoktori oklevelet. 1935—1939 között csereosztályos volt Majna-Frankfurtban, s egyidejűleg tanársegédként működött Leo Frobenius intézetében (Forschungsinstitut für Kulturmorphologie). 1939-ben a majna-frankfurti egyetemen magántanári oklevelet szerzett klasszika-filológiából. 1940-ben egyetemi nyilvános rendkívüli tanári kinevezést nyert a debreceni egyetem klasszika-filológiai tanszékére, 1948-tól pedig a budapesti egyetem bölcsészeti karán adott elő 1957-ig. 1958 óta a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutatóintézetének főmunkatársa.

További pályafutásáról helyszűke miatt már csak hézagosan számolhatok be; mindössze néhány, tudományos munkásságára és a munkássága által világszerte kiváltott érdeklődésre jellemző adatot sorolok fel.

Csak matematikatörténeti tárgyú munkáinak száma meghaladja a félszázat. Zömük külföldi tudománytörténeti vagy klasszika-filológiai szakfolyóiratban jelent meg. Ismeretségünk óta majdnem minden évben több ízben járt külföldön, a Magyar Tudományos Akadémia küldötteként, s még gyakrabban volt különféle egyetemek és tudományos szervezetek

egyéni felkért előadója az USA-beli Stanfordtól Tokióig. A lista előkelősége és hosszúsága elképesztő, nincs helyünk a felsorolására. Közben több helyen vendégprofesszoroskodott: 1963-ban Rómában és Pisában, 1966-ban Majna-Frankfurtban, 1973–74-ben Stanfordban, 1977-ben Ouluban (Finnország); tagja hét külföldi akadémiának. S mindez még távolról sem meríti ki otthon és külföldön kifejtett tevékenységének listáját.

Miben áll Szabó Árpád munkásságának jelentősége, miért adják a tudománytörténeti kongresszusok kézzel kézre, miért igénylik az egyetemek, tudományos intézetek tucatjai az előadásait? Hadd kezdjem előbb azzal, hogy mi a kutatási területe. A válasz rövid: a görög matematika kezdetei. Ennek a jelentősége azonban óriási. Tulajdonképpen az egész matematika kezdetét is jelenti. A matematika *mint tudomány* az ókori Görögországban született. Görög földön egy eredeti, az előző keleti matematikától lényegesen eltérő matematika keletkezett, amelynek jellemző vonásait a matematika napjainkig megőrizte. Ez az időszak az emberi gondolkodás történetének is bizonyára legjelentősebb szakasza. „A görög matematika sigkeit rendet teremteni a káoszban, logikai láncba fűzni az eszméket, megtalálni bizonyos alapelveket” — írja D. J. Struik amerikai történész. Nem feladatom a fejlődés gazdasági-társadalmi hátterére rámutatni. Mindössze Engelst idézem: „A filozófiában, éppen úgy, mint oly sok más területen, újból és újból ama kis nép teljesítményeihez vagyunk kénytelenek visszatérni, melynek egyetemes tehetősége és tevékenysége oly helyet biztosított számára az emberiség fejlődéstörténetében, amilyenre egyetlen más nép sem tarthat valaha is igényt.” (*Anti-Dühring*, 1950. 347.)

Sajnos, nem maradtak fenn elsődleges forrásművek, amelyekből kiolvasható lenne a görög matematika korai fejlődése. Mindössze néhány későbbi szerző művében megőrzött töredék, Platón, Arisztotelész és más, nem szigorúan vett matematikus szerzők elszórt megjegyzései, valamint a megbízhatatlan késő-antik hagyomány az, amire a matematikortörténészek alapozhatnak a görög matematika kezdetének feltárásánál. Rendelkezésre áll továbbá Eukleidész *Elemi*, még későbbi idők matematikusainak egyes művei és a rájuk vonatkozó ókori és kora középkori kommentáriródomal. De ezek már egy fejlettebb matematikával rendelkező korszakból származnak. Jeles kutatók türelmes szövegkritikával és az említett források összevetésével fényt derítettek a korai görög matematika sok homályos pontjára. Eredményeiket átvették az újabb kutatók, és tovább gazda-

gították a görög matematika kezdetekre vonatkozó irodalmat. Sok évtized fáradtságos munkájával megrajzolták a görög matematika nagyrészt feltevéseken alapuló képét. Számos kérdés mégis homályban maradt. De általában megállapítható, hogy az említett kutatások az ókori görög matematikát az újkori matematika tükrében, főleg ennek fogalmaival és jeleléseivel próbálták megközelíteni, s így eredeti jellege, lényege gyakran elsikkadt.

Ekkor tűnt fel Szabó Árpád hatékonyabb kutatási módszerekkel, mélyebbre ható tekintettel és új, eltérő eredményeket tárt a bálmuló tudósok elé. A görög matematika sok lényeges, alapvető fogalmának kialakulására sikerült fényt derítenie, sok tévedésre pedig kétségbevonhatatlan érvekkel mutatott rá. Behatolt eddig megközelíthetetlennek vélt területekre is. Az ő megvilágításában tekintélyes elméletek tűnnek el, Platón-szövegből „rekonstruált”, valójában sohasem létezett nagy matematikusok sem misülnek meg, és a magáról Platónról mint matematikusról szóló legendák is jórészt szétfoszlanak.

Már az első nemzetközi feltűnést keltő, az euklideszi axiómarendszerrel szóló művében (*Anfänge des euklidischen Axiomensystems*, 1960) teljes vértetében mutatkozott be Szabó Árpád. A következő években folyamatosan jelentek meg szakkörökben egyre nagyobb feltűnést keltő tanulmányai. Nincs terünk még a címeit felsorolására sem, nemhogy az ismertetésükre. 1969-ben pedig napvilágot látott az eredményeit összefoglaló könyve: *Anfänge der griechischen Mathematik*. A műre felfigyelt a tudományos világ. 1973-ban Athénben görög, 1976-ban Párizsban francia, 1977-ben Tokióban japán nyelvű fordítás jelent meg. Tavaly, 1978 vége felé vehettük kézbe angol nyelvű fordítását is.*

Szabó Árpád közben tovább folytatta nagy jelentőségű munkáját. Tekintélyes külföldi szaklapokban és magyarországi folyóiratokban publikálta újabb eredményeit. 1978-ban az angol fordítással majdnem egyidőben magyar nyelven jelent meg egy csodálatos kis könyvecskéje: *A görög matematika kibontakozása*.** Ez már legújabb eredményei közül is sokat felhasznál. Benne végre magyarul is olvasható a görög matematika kezdetének ez idő szerint leghitelesebb, könnyen érthető, logikus története, mely kellő megvilágításban közli minden fontosabb matematikai fogalom görög nevét is, eredeti értelmükben, ahogy azokat létrehozói értelmezték. A szerző az eredeti források-

* Árpád Szabó: *The Beginnings of Greek Mathematics*. Akadémiai Kiadó, Budapest and D. Reidel Publ. Comp. Dordrecht — Holland, 1978.

** Szabó Árpád: *A görög matematika kibontakozása*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978.

kal is vitatkozik, azok tökéletes ismeretében, megbízhatósági fokuk számbavételével, és nem engedi magát félrevezetni illetékes vagy kevésbé illetékes történészek megállapításaitól, téves magyarázataitól, a bevett közhelyektől.

A két 1978-as könyvet olvasva az ember meggyőződik arról, hogy a szerző mindent, amiről csak szó esik, *eredetiben* olvasott, mindent a *görög szövegek*-ből fejtett ki, és azokból sok olyan titoknak jött nyomára, amelyek mindenki másnak elkerülték a figyelmét. E két könyv tárja fel előttünk teljes valójában Szabó Árpád szerepét és azt, hogy kutatásai mennyire lényeges vonásaiban módosítják a preeuclidészai matematika kibontakozására vonatkozó eddigi elképzeléseinket.

A szerző maga mondja magyar nyelvű könyvében: „E kötet anyagát túlnyomórészt saját kutatásaim eredményeiből állítottam össze.” Mi a titka kutatásai rendkívüli eredményességének? Úgy vélem, éles logikáján, erős szintetizáló képességén kívül fölülnyes képzétsége, a görög nyelv lenyűgöző ismerete, a görög–latin irodalomban való bámulatos jártassága, a vonatkozó szakirodalom ismerete, a görög filozófia, a görög dialektika tényleges megértése. A legtöbb matematikatörténész vizsgálatai alapjául a görög szövegek angol, német vagy francia, esetleg latin fordítását veszi, és csak vitás esetekben folyamodik az eredeti görög szöveghez. Századunk legműveltebb értelmiségije sem ismerik már a klasszikus görög nyelvet olyan mértékben, hogy nehézség nélkül olvasnák. Ezzel szemben Szabó Árpád kutatásait éppen az eredeti szövegekre alapozza — sőt a nyelvet használja *forrásként*, amint ő maga megmagyarázza: „I have endeavored to elucidate the new concepts

of Greek mathematics *in statu nascendi*.” Gyakran sikerül bravúros terminustörténeti elemzéssel a matematikai fogalomképzést nyomon követnie, föltárnia. A bonyolult eljárást itt sajnos nem lehet bemutatni, de példának utalok a pythagoreus zeneelmélet változó terminusainak és a mögöttük rejlő műveleteknek a megfejtésére, a pythagoreus zeneelmélet matematikájának a rekonstruálására.

Szabó Árpádot a görög filozófiatörténet alapos ismerete elvezette a matematikában oly sűrűn alkalmazott „indirekt bizonyítás” eredetének megfejtéséhez. Rájött, hogy ez a bizonyítási eljárás az eleata dialektikából került át a matematikába: az eleata dialektika ellentmondásmentességi kritériuma kényszerítette a matematikusokat tételeik szigorú igazolására. A szakkifejezések fejlődésének elemzéséből kimutatta, hogy az „axiomatikus” módszer tulajdonképpen az eleata dialektika továbbfejlesztése. Ezen az úton tisztázta az euklidészai axiómarendszer keletkezését. Választ adott az általa feltett kérdésre: hogyan lett a matematika deduktív tudománnyá? Egyetlen szó, a *dünamisz* megfejtése elvezette az irracionalitás felfedezéséhez, az „összemérhetetlen szakaszok” fogalmához, mely nélkül a görög matematika megértése elképzelhetetlen. Semmi sem jellemzi annyira a görög matematika szellemét, mint e fogalom bevezetése, amely nemcsak a görögök előtti matematikában volt ismeretlen, de még a középkor matematikájában is.

Szabó Árpád írásai a matematikatörténet új fejlődési szakaszának kezdetét jelzik, egy új interpretációs irány győzelmét. A szerző maga azonban a tudós szerénységével figyelmeztet, hogy az ő eredményei alapján sem lehet a görög matematika kezdetéről végleges képet alkotni, és a kutatásokat folytatni kell.

T. Tóth Sándor

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

ADRIAN MARINO: PREZENȚE ROMĂNEȘTI ȘI REALITĂȚI EUROPENE

Nyugati utazásait (Portugália, Dánia, Anglia, Franciaország) Adrian Marino jellegzetes kelet-európai közérzettel éli át. Sokatmondóan vall erről, amikor Madame Tussaud londoni panoptikumának kávézójában váratlan meglepetés éri: „Ilie Năstase (azaz a viaszszobra), az ugrásra kész ragadozó testtartásában, amint az ellenfél adogatását lesi. Azt hiszem, ő az egyetlen román, aki valóban híres Londonban, talán az 1974-es wimbledoni döntő óta (javítsanak ki a sporttudósítók, ha tévedek), »személyiség« a szó legteljesebb értelmében, akinek én értem olykor nem helyénvaló magatartását: túl fennhéjázó játékvezetők és partnerek által gyakran megbeszedett személyes és nemzeti önbecsülése tiltakozik. [...] Mert I. N. kevéssé ellenőr-

zött vérmérsékleti impulzusain túl én ismerem és értem a külföldön elszenvedett megaláztatásokat és igazságtalanságokat, a »Kelet« és »Nyugat« típusú komplexusokat. Sportban, kultúrában, kritikában stb. Hát ezért vállalom Ilie N.-nel (erkölcsi) szolidaritást.“

Könyve műfaját a jeles román irodalomtörténész és esszéíró szellemi naplóként jelöli meg: „Az önvallomás elsörendű szükséglet. Az emberi lélek visszautasítja a szakadatlan elfojtást, megfélemlitettséget, inhibíciót. Szükségesnek érzi és élvezzi az őszinte, »naiv« kitárulkozást, azt, hogy megértsék, sőt egyetértsek velem, vigasztalják, »szeressék« — vallja, A szellemi intimitás legerősebb indítékai között emeli ki az igazság és szolidaritás igényét, az igazolását és a magyarázatát. Könyve méltatása helyett hadd idézzük néhány részletét:

„Sosem fogadtam el s újabban még kevésbé a kritikának mint meghíúsult alkotói cselekedetnek (lecsúszott irodalmároktól rögtönzött) elméletét. Ha a ténykedés valóban »alkotó«, akkor nem lehet »meghíúsult«. Hiszen a kritikában az alkotás nem jelent feltétlenül és kötelező módon szépirodalmi, esztétikai alkotást. Valamely rendszer, hermeneutika, egy gondolati konstrukció nem kevésbé »alkotás«. Akinek van irodalmi érzéke, hadd gyakorolja szabadon, öntevékenyen, nem élőködve irodalmi szövegeken, hanem általuk gerjesztve, buzdítva, velük egy tevékenységi síkon. [...]

Ismételnem hangsúlyozom: nem voltam, nem vagyok, soha nem is tartottam magam irodalomkritikusnak a fogalom hagyományos jelentésében: *irodalmi szövegek kritikus*. [...] Amivel nem akarom azt mondani, hogy az irodalombírálat problematikája nem érintene közelről, és hogy olykor, ha jókedvemben vagyok, nem tekinteném magamat is valamiféle kritikusnak, nevezetesen: *irodalmi eszmék kritikusának*. Személyes hajlamok, talán a körülmények is, irányítottak, egyengették utamat (alighanem erről van szó), az eszmekritika mint egyetlen »ideológiai« forma felé, amelyet befogadni, gyakorolni és művelni tudok benső törekvéseim szerint az adott körülmények közepette. [...]

Az ideokritikus egyidejűleg közötte és elvont helyzeténél fogva saját kétértelműségének »áldozata«: az irodalombírálóknak túlságosan »elméleti«, túl »esztétikus«, miközben a profi esztéták szemében túlságosan »irodalmárnak«, »esszéistának« tűnik. Röviden, kétes személy, bizonytalan nemű, nehezen osztályozható. A tényleges hátrány azonban nem ez, hanem az, hogy az irodalom tanulmányozásának nincs elméleti hagyománya, hiányzik az irodalmi ideológiák nagy feszültsége, a valóban teremtő érdeklődés ezen a területen, amelyet elárasztottak a sémák és a kompilációk, olykor a rögtönzött álelméletek is.“ (*Editura Albatros. București, 1978.*)

SZ. J.

MUZEUL DE ARTĂ CLUJ-NAPOCA. CATALOG PATRIMONIAL I—II.

A kolozsvári Művészeti Múzeum 1957-től máig megjelent kiadványai között művelődéstörténeti, sőt történeti jelentőségét tekintve, bizonyára ez a „patrimoniális“ katalógus-sorozat áll az első helyen. De nem csupán múzeumi, azaz szakkiadványként érdemli figyelmünket. A különböző korszakokban különbözőképpen gazdag anyag hasznos tanulságokkal szolgál azoknak, akik nem elégednek meg a főként reprodukciókat és művészettörténeti-muzeográfiai adatokat közlő két könyv átlapozásával, hanem viszonyítani akarnak és tudnak, szélesebb összefüggésekbe helyezik az új információkat, s így történelmi múltunkról és jelenünkről reálisabb ismeretekhez jutnak.

Az 1951-ben alapított, 1959-től a Bánffy-palotában székelő múzeum jelenlegi igazgatója, Alexandra Rus, e kiadványok bevezető sorai szerint, tudatában van egy ilyen jellegű, tudományos igényű vállalkozás súlyának. Függetlenül a múzeumi állandó kiállítás éppen falon látható képeitől, a termekben kiállított szobroktól, az intézmény birtokában levő teljes festmény- és szoboranyag katalógizálása s annak a közönség elé bocsátása adhat lehetőséget az itt felhalmozott értékek, az örökölt gyűjtemények és az elmúlt negyedszázadban folytatott gyűjtőmunka minőségének az értékelésére. Az Erdélyi Múzeum Egyesület tulajdonában volt régi gyűjtemény, majd a két háború között az egyetem által megvásárolt Cioflec-képtár biztosította az alapot, amely aztán sokféle forrásból, állami vásárlásokból alakult a mai „patrimóniummá“. Mindebből az első kötet a XIX. század végi, XX. század eleji, a második kötet a két világháború közötti hazai festményeket és szobrokat veszi számba, s itt Frigorescu, Luchian, Tonitza s a kisebb román mesterek mellett a hazai magyar festészet olyan kiválóisait is megtaláljuk, mint Gyárfás Miklós, Mattis-Teutsch János, Thorma János, Ziffer, Szolnay Sándor, a szobrászok között pedig Vida Géza és Szervátiusz Jenő nevével is találkozunk. A határok meghúzása persze

nem egyszerű (ami viszont az arányok eltolódásával jár); Szervátiusz például csak 1938-as önarcképével szerepel a második kötetben, Ziffer és Szolnay 1945 után készült munkáival is. A nagybányai iskola amúgy sem túl gazdagon képviselt reprezentánsai közül hiányzik ezúttal Réti István, Koszta József, ők — Munkácsyval, Mednyánszkyval, másokkal együtt — az európai gyűjteménybe soroltattak be, Luca Giordano, Edgar Degas és Barlach művei mellé.

Tíz-tíz színes műemléket kíséri a kolozsvári Művészeti Múzeum e rangos kiadványát; 3–3 Grigorescu-, illetve Luchian-kép, valamint Andreescu, Pallady, Iser, Tonitza, Popp Sabin munkáinak reprodukciói mellett Simó Ferenc, Joseph Neuhäuser, Szolnay Sándor és Mattis-Teutsch egy-egy festménye képviseli itt az együttélő nemzetiségek részarányát. (*Cluj-Napoca, 1976–1977.*)

K. L.

NAGY MIKLÓS: ÁLLATTENYÉSZTÉS A NAGYVILÁGBAN

A világ közvéleménye csak a hetvenes évek elején vette tudomásul, hogy az éhség századunk második felére a világgazdaság legsúlyosabb problémája lett. A Földünk egyes övezeteiben, elsősorban néhány afrikai országban fellépő rendszeres szárazság, a népességrebbanás, az olaj- és energiaválság, a nyersanyag- és élelmiszerárak emelkedése egymással összefüggve vezetett a tömeges éhezés és százezrek éhhalála tényéhez. Az 1974-es római világelelmezési konferencia óvatos becslése szerint is a fejlődő országok lakóinak 25%-a, a fejlett tőkés országokéinak pedig 3%-a kevesebb kalóriát és proteint fogyaszt a táplálkozási normákban előírtnál.

Ma már egyértelműen elismert tény, hogy a világelelmezési és közvetve a világ mezőgazdaságával kapcsolatos kérdések a „globális problémák” szintjére emelkedtek, akárcsak a környezetvédelem, a leszerelés, a világűr használatának kérdései. A római klub jelentései, valamint az ENSZ égisze alatt kidolgozott világmodell (A. P. Carter—W. Leontief—P. Petri: *Viitorul economiei mondiale*. Buc., 1977) nagy hangsúlyt helyeznek a világ mezőgazdaságának elemzésére, sürgetően felhívja a figyelmet a világelelmezési nehézségek kiéléződésének kilátásaira — hacsak hatóság lépések nem történnék a megoldás irányában.

A világ mezőgazdasági problémái fontosságának tudatosodása légkörében látott napvilágot Nagy Miklós újabb könyve: az *Állattenyésztés a nagyvilágban* — három évvel a Kriterion Könyvkiadónál 1975-ben megjelent *Pillantás a világ mezőgazdaságára* után. Mindkettő a romániai magyar olvasóközönség látóközelébe hozza a világ mezőgazdaságának különféle bonyolult kérdéseit. „Célunk nagyon szerény — írta a szerző előző könyvében —: bepillantást nyújtani kontinensek, nagyobb tájegységek, egyes országok mezőgazdaságába és élelmiszertermelésébe.” Most pedig: „áttekintjük azokat a kapcsolatokat, melyek közöttünk és a környező világ között fennállottak, és — ugyancsak dióhéjban — bemutatjuk a világ állattenyésztésének mai helyzetét, legfeljebb felvetve a legközelebbi fejlődés irányát.” De Nagy Miklós mind a két könyvben az ígértnél többet nyújt az olvasónak; nemcsak egyszerű bepillantást, a tények felsorolását, de az oksági kapcsolatokra való rávilágítást is, a mezőgazdasági termelés alakulására ható társadalmi-gazdasági tényezők taglalását. A mezőgazdasági termelés és az élelmezés kérdéseinek a népesedési, valamint a terménykereskedelmi jelenségekkel összefüggésben való tárgyalása lehetőséget ad a szerzőnek a „globális” jelleg kidomborítására és arra, hogy a kérdés sokoldalúságára hívja fel az olvasó figyelmét. A FAO jelszava: „A békét nem lehet üres gyomrokra építeni” — tömör megfogalmazása annak a felismerésnek, hogy az éhség nemcsak az emberiség éhező hányadának a magánügye.

Külön erénye Nagy Miklósnak dinamikus szemléletmódja, a jelenségek tárgyalása oly módon, amely lehetővé teszi az olvasó számára időbeli változásaik követését. Az állattenyésztés problémáinak taglalása biológiai (genetikai) vonatkozásokat is tartalmaz, de a könyvben nagyobb hangsúllyal jelentkezik a társadalmi-gazdasági tényezők. A szerző 1975-ben megjelent könyvében talán még hangsúlyozottabban sikerült az adatok sajátos kiemelésével, az összehasonlítási elemek és arányok megválasztásával olyan képet tárnia az olvasó elé, amely színes és élvezetes formában nyújt gazdag tudományos információkat. Újabb könyvében a szemet és képzeletet vonzó, kíváncsiságot keltő címek (*Fajta vagy nem fajta, de sok van belőle; A vén, de gyorsan haladó Európa* stb.) élénkítik a szöveget, emelik olvashatósságát.

Mindkét könyvnek nemcsak a szakmabeliek kezébe kell eljutnia, de a nagyközönség számára is rendkívül időszerűek: olvasniuk kell mindazoknak, akik igénylik tudni, mi történik körülöttünk itthon és a nagyvilágban. (*Ceres Könyvkiadó, Bukarest, 1978.*)

V. M.

Nem értjük egymást?

Diálógus, nyelv, ideológia

A MERKUR 1978. 4. számát talán nem is annyira a szerkesztés átgondoltsága emeli meg (a legtöbb tanulmány, esszé *A nyelv ma* kérdéskörében mozog), mint inkább az a különös véletlen, hogy a fogalmak szigorával szóló Habermas és a metaforák asszociatív rendjével bővészkező George Steiner egy-egy írása került egymás mellé. Habermas és Steiner a „miért-nem-értjük-egymást” gondjában (mindkét írás az egy kultúrán, egy anyanyelven belüli kommunikáció megértési nehézségeivel foglalkozik) egészen jól megférnek egymással. Az írások külön-külön jókora meglepetéssel szolgálnak. A német társadalomelmélet közismerten spekulatív elkötelezettségű művelőjétől például joggal várhatnók el, hogy „sajátos” vitáinkban azok számára szolgáltatson újabb érveket, akik a ráció mindenhatóságára és az elméleti nyelv felsőbbrendűségére „fogadtak”. Habermas, minden előzetes várakozásra rácáfolva, ezúttal hátat fordít mindenfajta spekulációnak, és az elméleti nyelv közép-európai „nyomorúságának” nagyon is konkrét történeti-gyakorlati elemzését nyújtja. (Jürgen Habermas: *Umgangssprache, Wissenschaftssprache, Bildungssprache*. Merkur, 1978. 4.)

A kölcsönös meg-nem-értés „forró pontjai” szerinte a sajtónyelvben találhatók, melyet az utóbbi időben szinte bekebelezett az elmélet. Habermas nem ért egyet azokkal, akik a sajtónyelv idegen (elméleti) szavakkal való feltöltődését az értelmiségi elit „ellenünk folytatott aknamunkájával” magyarázzák, s a „körmönfont nyelvi uralom” lerázása érdekében keresztshadjáratot hirdetnek a sajtónyelvbe beszűrő „idegen testek” ellen. Ha ugyanis közelebbről szemügyre vesszük, hogy melyek azok a szavak, amelyek agressziót váltanak ki a széles nyilvánosságból, azt tapasztaljuk, a „metaforikus tudatú kultúra” nem általában az idegen szavakra érzékeny (zokszó nélkül viseli el például a technikai, jogi, orvostudományi műszókincs korlátlan beözönlését a sajtónyelvbe), hanem csak a társadalomtudományi terminológiával szemben mutat sajátos közegellenállást. És a társadalomtudományi szakszókincsen belül ellen a tudományos kifejezések ellen tiltakozik a leghevesebben, amelyek az iskolában szerzett klasszikus human műveltséghez való „idilli” viszonyt veszélyeztetik. Habermas ezt azzal magyarázza, hogy a modern társadalomtudományok (pszichoanalízis, tanuláslélektan, állatviselkedés, jel tudomány) új típusú tudással bombázzák köznapit tudatunkat. Olyan fogalmakat csempésznek a sajtó, rádió, televízió nyilvánosságán keresztül eddigi ismereteink rendszerébe, melyek nem csupán kiegészítik, hanem gyökeresen átrendezik mindennapi tudásunkat, Lassanként meg kell tanulnunk „együtt élni” a hipotetikus-elméleti fogalmakkal, amelyek nem hagyják magukat a mindennapok nyelvére lefordítani, hanem eredeti elméleti összefüggésrendszerüket is magukkal hozzák új, sajtónyelvi környezetükbe. Habermas a „strukturális erőszak” példáján szemlélteti a fenti folyamatot. Ez a kifejezés 1969-ben jelent meg először a politológiában (bevezetése Johan Galtung nevéhez fűződik), mégpedig a fejlődő országok olyan típusú függőségét jelölte, amelyet nem a fejlett ipari országok közvetlen politikai befolyása, hanem a világpiac struktúrája határoz meg. Ezt a kifejezést nem a szociológusok, hanem az újságírók vitték aztán át a család belső viszonyainak a magyarázatára. Mi a „strukturális erőszak” a családban? Az a folyamat, melynek során a kihordatlan családi konfliktusok patogén hatása a család leggyengébb tagját terheli a legjobban. Az új terminológia ez esetben „életvilágunk” egy részét helyezi új megvilágításba, s ezáltal nemcsak az önreflexió, hanem az önformálás kritikai eszköztárával látja el mindennapi életünket. Más kérdés, hogy e fogalmi nyelv behatolása a mindennapokba milyen negatív következményekkel járhat (például feszültség léphet fel az elméleti feltételesség és a gyakorlati bizonyosságra való kétségbeesett törekvésünk között). A hipotézisek (s velük az új terminológia is) könnyen elavulhatnak, s ez bizonytalansággal tölti el az embert. De zavarok léphetnek fel magában a kommunikációs folyamatban

is. Mivel a társadalomtudományok kevésbé formalizáltak, a laikus olvasó, aki előtt valamilyen oknál fogva észrevétlen marad a szöveg elméleti megalapozása, megpróbálhatja köznyelvi kontextusban értelmezni az elméleti kifejezéseket, s a nyilvánvaló kudarc csak fokozza elméletellenes ingerlékenységét. A szerző részéről is előfordulhatnak olyan ideológiai csúsztatások, amelyek zavarják a befogadást. Mindegy negatívumok ellenére Habermas nem a „nyelvtisztogatási akciókban” látja a megoldást. Megállapítja, hogy a sajtónyelv elméleti átrendeződése visszafordíthatatlan folyamat, kudarccal kell hát végződnie minden olyan kísérlet, amely a képes beszéd rejtett tartalékaira hivatkozva vissza kívánja állítani köznapi tudásunk elméleti ártatlanságát. A köznapi bizonyosságok gyors eróziója következtében persze hajlunk arra, hogy a szektáriánus hit „otthonosságába” vagy a népi-nemzeti metaforák közérthető „irodalmi” világába meneküljünk. Habermas megérti ezt a — zserinte — regressziós irányulást, de nem érthet egyet vele.

Az esszéíró George Steinertől ezek után inkább azt várnók, hogy azok pártjára álljon, akik a képes beszéd otthonosságát áhitozzák. A közép-európai származású és az angolszász empiria világában otthonra talált írótól különben sem idegen a közvetlen, érzékletes beszéd hagyománya. Ezúttal mégis inkább merész elméleti hipotézisek sokaságával hökkenti meg könnyed metaforáinak kútmélyébe bámészkodó olvasóit (George Steiner: *Klasse, Kind, Geschlecht und Sprache*. Merkur, 1978. 4.). Esszéjének központi gondolata az az elképzelés, hogy egymás megértésének nehézségei nem a nyelv kommunikációs funkcióját érintő zavarokkal magyarázhatók. Sokkal célszerűbb abból kiindulni, hogy a társadalom nagyságrendjével és tagoltóságával egyenes arányban nő a nyelv megosztó, elkülönítő, elrejtő, titkolózó funkciója. Ez odáig mehet, hogy bizonyos társadalmi osztályok és etnikai csoportok kifejezőleg csak elkülönültségük jegyeit („azonosítási kódjukat”) kommunikálják. Egy előkelő angol arisztokrata úgy „viseli” affektált hanghordozását, mint egy katonai díszegyenruhát. Fentről lefelé úgy kommunikál, hogy a tényleges üzenetet a nyelvi túljátszás, egyfajta túlkifejező, ironikus beszédmód hálója mögé rejt, melynek egyedüli funkciója az, hogy a beszélő státusfőlényét érzékeltesse. A megalázottak számára a nyelv páncéltüske és fegyver. A denunciatív szóhasználat titkos, bizalmas jelentést csempész az uraktól elbitorolt szavak elváltoztatott lejtésű hangtesté mögé. Az elnyomottak nyelvi „betartásának” minősül a „melósnyelv” tettetett gyámoltalansága, a zsoldosok, bakák, kubikosok durva faragatlansága, az amerikai négerek vontatott-alázatoskodó hanglejtése a fehérekkel való kommunikációban. A megalázottság túlélési módozatai: a nagyhangúság, a káromkodás és a hallgatás.

A kiváltságosak — George Steiner konklúziója szerint — az egész világgal *ugyanúgy* beszélnek, mint egymás közt: pazarolják nemcsak a szótagokat, de a mellékmondatokat, a prepozíciókat is. Az alárendeltek ezzel szemben *másképp* beszélnek a feletteseikkel, mint egymás közt: felfelé takarékoskodnak, maguk közt bőkezűen csillogtatják gazdag kifejezőeszközöiket.

Steiner különösképpen elhanyagolt kérdésnek tartja a marginális csoportok nyelvi sarokbászorítottóságát s védekező nyelvhasználatát. A gyermekek, nők és öregek olyan szimbolikus kisebbségeknek tekinthetők, akik a társadalomban a leginkább magukra vannak utalva. Ha volna a gyermeknyelvnek etnolingvisztikája és etnopszichológiája, annak a gyermeki megalázottság és lázadás jelenségeivel kellene foglalkoznia. A gyermektársadalom a felnőtt nyelv szabályainak ideiglenes felfüggesztésével olyan rebellis aktust hajt végre, amellyel készülő szükségletei számára tör utat a felnőttek világában. Talán nem is lehet „gyilkosabb” gúnyt űzni az elnyomók retorikájából, tabuszavaiból és normatív beszédmódjából, mint amire a gyermeki elszántság vetemedik. A leghatásosabb fegyver mégis a verbális kontaktus teljes leépítése — a gyermeki autizmus. A gyermekek jobban tudják, mint mi, hogy a hallgatással emberek lehet megsemmisíteni. A legmélyebb kommunikációs szakadékokat George Steiner mégis a férfiak és a nők nyelve között feltételezi. Rend szerint válságpillanatokban tárulkozik fel ez a történelmi-biológiai mélységekben gyökerező, az ember evolúciós múltjára visszavezethető alapvető nyelvi kettősség. Kiderül, hogy eddig közönsnek hitt nyelvünk — a szexuális aktusban megvalósuló kommunikáció egész szókincse és nyelvtana — nem rangosabb, mint a benszülöttek és fehérek közti kapcsolatteremtés céljából „összetakolt” siralmas keveréknyelvek akármelyike. A szexuális élet „eldugott kikötőiben használt »pidgin-english«” például csak az adásvétellel kapcsolatos kifejezéseket ismeri. A nemiség „együtttes élményéből” (melyben persze mást „él át együtt” a nő meg a férfi) éppenséggel az együttesség közös nyelve hiányzik.

Steiner a megértés-probléma szempontjából igen nagy fontosságot tulajdonít annak, hogy létrejőjön a közvetítés a nyelvhasználat egyedisége és társadalmisága között. Steiner a „privát nyelvben” látja azt a közvetítő mozzanatot, mely összeköti az én közvetlen individualitását a kommunikáció köznyelvi általánosságával. Ha

hiányzik ez a közvetítő láncszem, ha az egymással kommunikálni óhajtó individualitások nem tálnak vagy nem teremtenek maguk számára közös nyelvet (azaz nincs együttes élményük), a nyelv elkerülhetetlenül megkettőzi önmagát. A közlés funkciójától különválnak az elrejtésé, s ez a funkcionális kettősség sajátos „kétnyelvűséget” hoz létre, mely a nyílt hazugságtól az elhallgatásig az információ elrejtésének minden árnyalati lehetőségét magában hordozza. A privát nyelvek intimitáshányadosa nélkül nincs párbeszéd, nincs „fordítás”. (Steiner minden nyelvi megosztottságon alapuló kommunikációs kísérletet az egyik nyelvről a másikra való „fordítással” hoz analóg viszonyba.) Két ember bizalmas kapcsolatában (és a gyűlölet intimitása sokszor még a szeretet intimitásán is túlszét) jöhet csak létre az a privát mozzanat, amely lehetővé teszi, hogy szülő és gyermek, férfi és nő, ember és ember között nem tudatos, mintegy reflexszerű maradjon a nyelvi kapcsolat. Beckett színpadra írt „embertorzói” között van ilyen titokzatos, mindent legyőző „ozmotikus megértés”, mely bizonyos vonatkozásban a szerelmespárok gyermeki felzabadosultságú gügyögéséhez, az intenzív együttlét során kialakított „mackónyelvéhez” hasonlít. Egyéni, köznapi és privát nyelv szinte tökéletesen fedi ilyenkor egymást, a privát nyelv üvegharangja alatt az ember „félzavakból” ért, de a meta-kommunikációs, paralingvisztikai elemek finom árnyalatából is „ki tudja hallani” a ki-nem-mondott üzenetet. Ez a spontán fordításkészség korrall és a gondolkodási sémák kialakulásával együtt csökken. A jelentésmutatók ilyenkor már befelé mutatnak. Öregek (és dogmatikusok) már csak önmaguk „megrögzött” üzeneteire figyelnek.

George Steinernek azért van szüksége a nyelv antikommunikatív-elrejtő funkciójának elméletére (a „fordítás”-hipotézisre), illetve arra, hogy az egyén nyelvi forrásai közé közvetítőként a privát nyelvet is felvegye, hogy kimutathassa: a közös (privát) nyelv hiányának áthidalása mindnyájunktól nagyfokú tudatosságot követel. Ahol nincs közvetítés, ott egymás megértése reflexből céltudatos aktussá válik, vagy legalábbis azzá kellene hogy váljék. A megértés racionalizálásának is vannak azonban határai. Különösen az ideológiai nyelv bizonyul Steiner szerint igen ellenállónak mindenfajta ésszerűsítéssel szemben. Az ideológiai nyelv nem tud lemondani kulcsszavainak többértelműségéről. A megértés nehézségei tehát nem a szókincs különbözőségéből, hanem inkább az ideológiai ellenfelek szótárának szinte teljes azonosságából származnak. Így történhetik meg, hogy a megértő szándék nem fordításproblémákkal, hanem a saját jelentések elkülönítésével küszködik. Mivel az egymással versengő ideológiáknak nincs szükségük saját terminológiára, a kulcsszavak (béke, haladás, emberi jogok, szabadság, sajátosság stb.) a vitában közprédára bocsátottnak, s az ideológiai harci felek homlokegyenest ellenkező jelentésben használják őket. Az ideológiai ellenfelek nem megérteni akarják egymás szavait, hanem adáz ütközetek viharában el (vagy le)foglalni, majd egymás fejéhez vagdosni azokat.

A. J.

LOHOLÁS AZ ÉSZ UTÁN?

(Time, 1978. 112.)

Thaddeus Kostrubala kaliforniai pszichiáter öt éven át együtt futott a pácienseivel, illetőleg futva — ha nem is gyorsan — gyógyította őket. Szerinte a lassú, kitaró futás (ha úgy tetszik, kocogás) beszédesebbé teszi a páciens, sőt még a társadalmi gátat is áttöri a mindentudó gyógyász és a passzív páciens között. (Páciens — a latin *patior*: 'tűrök, elviselek' szóból.) Kostrubala valaha maratoni futó volt, így nem esik nehezére, hogy magát a kocogást egyfajta gyógy-módnak tekintse. Eddig már két további futó-gyógyászt képezett ki, akik a futó... betegeket depresszió, kábítószerfogyasztás és szkizofréria ellen kezelik, némi sikerrel. A kocogás misztikája — azzal az igénnyel, hogy csodákat művel test és lélek javára — kezdi elborítani az amerikai pszichiátriát. Vannak lélekgyógyá-

szok, akik már megszokott módon mérsékelt levertség ellen kocogást írnak elő pirulák helyett.

Egyesek futás közben igyekeznek meggyőzni a pácienseket a beszélő és kibeszélő kúrák hasznosságáról. Mások pedig úgy vélik, hogy a kitaró futás előidézze vegyi változások komolyabb betegségek ellen is hatékonyak.

Már egy egész irodalom kullog a kocogók után. A *Runner's World* (Rohanók Világa) című folyóirat szerint lehetséges, hogy Kostrubala „gyógyító messiás, aki az elméjünkben megháborodottakat kiveteti a pusztaságból”, természetesen futva.

Néhány tanulmány arról számol be, hogy a kocogás jó hatással van mérsékeltén deprimált neurotikusokra. A Wisconsini Egyetemen végzett teszt megállapítja, hogy heti 30—45 perces kocogás legalább olyan hatásos, mint a beszélő- (kibeszélő-, lebeszélő-?)kúra. Robert S. Brown (Virginiai Egyetem) rájött, hogy

soha senki sem tűnik deprimálnak kocogás közben, és hogy ez a fajta testgyakorlat a lelki levertség esetében többet ér minden pirulánál. Pácienseinek több mint háromnegyede egyheti ilyen kúra után már javulást mutatott! Ronald M. Lawrence pszichiáter szerint „az enyhe depresszió gyakoribb a közönséges náthánál, és határozottan segíteni lehet rajta kitartó testgyakorlással”. Ugyanó alapított egy szervezetet, mely háromezer kocogó-doktort egyesít. „Kocogással gyorsan el lehet érni a tudatalattihoz”, mondja. (A páciens pénztárcájához is elér, óránként 75 dolláros sebességgel.) „Az embert mozgékony állatnak tervezték, de szedentáriássá vált. Távfutással vissza lehet téríteni eredeti mivoltához.” Húsz-huszonöt kilométeres kocogás után páciensei gyakran összeomlanak, sírnak, idegeneknek is elmondják gyermekkori emlékeiket és különböző problémáikat; pontosan az a fajta áttérés ez, amire a hagyományos pszichiátria törekszik.

Annak ellenére, hogy még nincs tudományosan bebizonyítva, egyes kocogó-doktorok úgy gondolják, hogy a futókúra a szervezet vegyi összetételének megváltoztatásával fejti ki gyógyító hatását. A. H. Ismail, a Purdue Egyetem professzora „jelentékeny összefüggést” talál a kocogók hormonszintje és emocionális stabilitásuk között. Kritikusai viszont úgy találják, hogy a pozitív hatás egyszerűen abban a tényben keresendő, hogy pácienseit kiemelte az íróasztalok mögül, kissé megmozgatta őket, és átmenetileg módosított a környezetükön is.

Jerome Katz pszichiáter elismeri, hogy a kocogás beszédesebbé teszi az embereket, de óvatosságra int a túlságosan lelkesedő hívekkel szemben. Általában minden testgyakorlás időleges jó közérzetet vált ki, és eltereli a figyelmet a személyes bajokról.

Clinton Cox, aki se nem lélekgyógyász, se nem pszichológus, hanem a New York-i *Daily News* riportere, a következőképpen határozza meg a kocogókúra titkát: „Szinte lehetetlen a munkahelyi vagy más világi problémákon rágódni, mikor a tested a teljes kimerültség állapotában leledzik.” S ebben van valami.

A FÉLELEM KORSZAKAI (Le Nouvel Observateur, 1978. 726.)

Atombomba, rák, terrorizmus, környezetszennyeződés... Van mitől félni. De vigasztalódjunk. Mi a ráktól való félelem a bubópestistől való rettegéshez képest, a pestistől, amely a XIV. században egy-egy város fele lakosságát néhány hét alatt pusztította el? Vagy mit jelent Hi-

rosima ahhoz az aritmetikai bizonyossághoz képest, amellyel az utolsó fítelet két-három évvel későbbre annak idején eltervezték? Ezrével halunk meg az autósztádákön; a reneszánsz kori erdőben farkasok voltak ezrével. A mai ember a megbolondulástól fél; elődje a Sántától féltette a lelkét. Nincs kizárva, hogy egykor századvégünket mint „a rémület egyensúlyának” korát fogják megjelölni.

A kézikönyvek azt tanítják, hogy „a modern idők hajnalán” egyszerre „nőtt fel” a józan ész, a szabadság és a tudomány; hogy a középkor babonás sötétsége után felvirradt a világosság kora, mikor is feltalálták a *haladást*. Jean DeLumeau könyve (*A félelem Nyugaton*) szerint ez a derülítő felfogás csupán extravagáns optikai csalódás. Természetesen akadt néhány világos koponya MONTAIGNE-től SPINOZÁIG és PICO DELLA MIRANDOLÁTÓL ERASMUSIG GUTENBERG IS LÉTEZETT. De valójában a XIV. és a XVIII. század között élt ember számára a jövő még nem volt az, amivé lett.

A világ arra rendeltetett — úgy hitték —, hogy rettentő görcsök között rövid időn belül elpusztuljon. (Ezek a határidők már mögöttünk vannak; most rajtunk a félelem sora. Félelmünk alapja pedig megbízhatóbb, mert ködös képzetek helyett már csak néhány gomb nyomása szükséges, hogy a félelem elmúljon a félelem történéseivel és a *Földnek* nevezett űrhajó légénységének jó részével együtt.)

A kérdés úgy tevődik fel, hogy vannak-e korok, melyekben a félelem sűrűbb, elátkozott századok, mint a miénk is, vagy a reneszánsz, amikor egész népek éltek a rettegés jegyében. Talán nem véletlen, hogy a *csatatörténelem* olyan nagy pályát futott be. Uralkodók és hadvezérek viselt dolgainak taglalása bevált módja annak, hogy ne beszéljünk az emberekről és arról, hogy mi fordul meg a fejükben. Bátorság kellett megírni a félelem történetét. Már ahhoz is bátorság kell, hogy beismerjük: remegünk. Mert a hősök, Hektortól Don Quijotéig, nem félnek, ugyebár. (A történelemben pedig csak hősöket találunk. Minden népnek csak hősei vannak. Mindnek feltűnően kevés a vesztett csatája, és azt a keveset is — természetesen — hősieen vesztette el, túlerő vagy gaz árulás következtében. Mindegyik nép egész történelme folyamán a szabadságért harcolt, a jogért vagy legalábbis az emberi civilizációért.)

A nagyok, az előkelők, a nemes emberek nem féltek soha; az alantas, ostoba, nevetséges félelem a szegények, a szolgák és az asszonyok jellemzője. Minden régi történelemkönyv és hősköltmény ezt tanúsítja.

A félelem annak ellenére, hogy megvetés tárgya — a szerző szerint —, a legáltalánosabb emberi érzés. A görögök, talán hízésképpen, isteni tiszteletben részesítették *Deimoszt* (félelem) és *Phoboszt* (rettegés). Rómában *Pallor* és *Pavor* volt a nevük, s megvoltak a saját szentélyeik. (Egyébként atyjuk a háború istene, anyjuk pedig a szerelem istenője volt.)

Mexikói indián törzsek úgy tudják, hogy a félelem betegség, és gyógyítható. Vannak is asszonyaik, akik gyógyítják. Jean-Paul Sartre szerint „az, aki nem ismeri a félelmet, nem normális; ennek semmi köze a bátorsághoz”. Mindenesetre a félelem mint reflex nélkülözhetetlen a haláltól való ideiglenes megszabaduláshoz. Következik néhány példa a páni félelemre, köztük a Wall Street-i Fekete Csütörtök, az egyiptomiak színáji menekülése 1967-ben, de a francia történelemből is: 1940 júniusa — és Waterloo, ahol „az óriások menekültek”.

A reneszánszt a félelem paroxizmusai rázták meg. Az élet sohasem volt ilyen bizonytalan. Nemcsak a halál fenyegetett, hanem a halálok. Azokon a vidékeken, ahol nem győzött a reformáció, a lelkek hazajártak a purgatóriumból. A jogászokat komolyan foglalkoztatta az a probléma, hogy egy kísértet látogatta ház lakójának kell-e házbért fizetnie. A germán jogban a holttestek is igényelhetek jogszolgáltatást. Viszont Bazelben 1559-ben, mikor rájöttek, hogy egy három éve meghalt gazdag polgár valójában veszélyes eretnek volt, kiásták, és törvényes formák közt kivégezték. (Napjainkból nem említ hasonló példát a szerző, bár lett volna honnan.)

Az élöket gonosz árnyak vették körül. Am mai szempontjaink szerint realisabb veszélyek fenyegették őket, például a fertőzések. Ezekről annyira félték, hogy az el- és felismerésüket is visszautasították. 1832-ben, azon a napon, amelyen a *Moniteur* bejelenti a párizsi kolerát, Heinrich Heine a karneválról számol be, a bulvárokon folyó táncról, a betegek színét utánozó maszkokról, s amikor egy-egy harlekinről lehullt az álarc, napvilágra került az elkékült, halálravált arc...

A XIV. és XVIII. század között a pestis kelt állandó rettegést. Persze, vannak más betegségek is, a tifuszról a „vénszi” betegségekig, de a „fekete halál” jelenti az abszolút rémületet. (Nem nevezik meg, csak körülírják, mint mi tesszük azzal a betegséggel, amelyet az „onkológián” kezelnek. Vagy: bizonyos fogyatékosságban szenvedők nem a vakok, hanem a „nemlátók” egyesületébe tömörülnek.) A XIV. század folyamán harminc év alatt Anglia lakosságának 40 százaléka pusztult el. Ebben a században Európa egyes

vidékein a lakosság kétharmada halt meg pestisben. Marseille-ben 1720-ban 50 000 halott volt: a lakosság fele. Nem ér semmit a hashajtó, az érvágás, a vesztégzár, hiába úzik el a koldusokat, ölik le a disznókat, kutyákat, macskákat, galambokat, hiába viselnek hosszú orrú álarcokat a levegő megszűrése céljából. Mert már a levegőtől is félnek. A kor orvosai pedig megállapítják, hogy a félelem fogékonnyá teszi az embereket a fertőzésre: a megromlott levegő csak akkor idézi elő a betegséget, ha a testben összekeveredik „a félelem kovászával”.

A pokoli kerék a végtelenségig forogna, feltéve, ha meg nem büntetik a bűnösöket. De ha a ragály — mint a viharok vagy a törökök — a csillagzatok káros befolyásának a következménye, akkor nincs menekvés, mert a csillagokat az Uristen mozgatja. Így hát meg kell keresni a bűnösöket vagy a bűnbakokat; e módszer napjainkban is jól működik.

A keresztes háborúk utáni légkör telítve volt zsidóellenességgel. Természetes hát, hogy a „fekete halál” okozói — még mielőtt az eretnekeket vádolták volna — köztük keresték. Nyilván ők idézték fel a démonokat, fertőzték meg a vizet és a levegőt. Azokat, akik véletlenül nem pusztultak el maguk is pestisben, magától értetődően agyon kell verni vagy megegetni!... Ezt jószérvel meg is tették; a járvány tíz-húsz évenként mégis visszatért. A közbeeső idők más, mindennapi félelmek-aggodalmak töltötték ki.

Például a félelem a nőktől.

A könyvnyomtatás elterjedésével a demonológikus kénszerképzetek dagálya is beállt: a nők gonoszleteivel egész — hisztérikus — irodalom foglalkozott. Ez nem meglepő, hiszen a kultúra letéteményesei elsősorban egyházi — nőtlenségi fogadalmat tett — férfiak voltak. Mindig ki voltak téve az elcsábíttatás veszélyének, hiszen tudvalevő, hogy a Sátán kedvelt eszközei a szép nők — és a boszorkányok. A kor szellemi kiválóságai is vallották, hogy az asszony „később a halálnál, azaz hogy a Sátánnál, melynek neve halál, az Apokalipszis szerint”, valamint hogy „a férfiú gonoszsga is jobb a jóralvól nőnél. Az asszony rossz, gonoszul teszi, egészében hús... ő a legbensőbb ellenség, a legbensőbb csapás...”. Az asszony, ha szép — álnok és bűnös; ha csúnya és öreg — bizonyosan boszorkány, a halálnak képmása, „aki megretenti a rettegést, és megfélemlíti a félelmet”.

Különben maga a természet is veszélyes, mert állhatatlan és szeszélyes, akár csak az asszonyok: viharok, jégeső, szivárvány, napfogyatkozás és üstökösök... hosszúhajú, vést hozó üstökösök. Németországban, 1604-ben egy átvonuló

üstököszt rettenetes proféciaák kísérték szokatlan nagysága és más hasonlóan nyomós okok miatt. Többek közt a következő csapások fenyegető előhírnökének tekintették: „nagy változások a valóságban, a kálvinistákat érő példátlan katasztrófa, török háború, számos viszály az uralkodók közt, felkelések, gyilkosságok, tűzvészek.”

A tudomány is megteszi a magáét: „tudósok” állapítják meg, hogy a teleholdkor született gyermek sohasem lesz egészséges. A mezőgazdasági szakkönyvek viszont melegen ajánlják, hogy a vetést feltétlenül a növekvő hold idején kell végezni.

Az uralkodó osztályok voltak azok, amelyek — Jean Delumeau szerint — fenntartották és mesterségesen fokozták a népet szorongással eltöltő hiedelmeket, mind a Sátánt, mind az asszonyok, a zsidók és az eretnekek gonoszaitait illetően, vagy a természeti csapások, járványok és bolygók együttállásának magyarázatát tekintve. Gyanúsán hasonlít ez a mai bulvársajtó szenzációt találó módszereire.

Miért önti el a szorongás hulláma Európát éppen a modern idők elején? Erre Delumeau szerint csak egy halom hipotézissel lehet válaszolni. Tény, hogy Európa ekkor a változások, átalakulások, a krónikus bizonytalanság korszakát éli. Ingadoznak a régi gazdasági és politikai struktúrák; az ideológiai, főleg vallási bizonyosságok kérdéssé válnak. A feudális intézmények megingása, a reformáció okozta egyházszakadás, a nagy földrajzi felfedezések feltárta új perspektívák, a Keletről jövő török nyomás bőven elég volt a zavar- és nyugtalanságkeltésre.

A félelem egyik megjelenési formája az éhhaláltól való félelem. Az élelmezés kiegyensúlyozatlan volt, túl kevés vitamint és állati fehérjét fogyasztottak. A húsfogyasztás a XVI—XVII. században csökkent a középkorhoz képest. A gabonatermesztés az állattenyésztés rovására emelkedett. A kenyér árának ingadozása a szó szoros értelmében gyilkos következményekkel járt. Turgot 1774-ben szabaddá teszi a gabonakereskedelmet, és ezzel kirobban a „lisztháború”, ami tulajdonképpen csak a megelőző századok éhségfelkeléseinek „új kiadása” nagyobb léptékben. A legstürűbb „gabonazavargások” pedig 1789 júliusában voltak.

A félelmet, a szorongást, a jövőtől való rettegést, bármi volt valóságos oka, ki is használták: politikai manipulációkra. Az Állam, az Egyház, a Hivatalnokok. Ha a népnek megvan a jó oka a lázadásra, ajánlatos kevésbé jókkal szolgálni neki. Csupáncsak az eszméiket kell kissé átrendezni. Rámutatni a Rossz előidézőire, „a bűnösökre, a Sátánra — természetesen —, de főként követőire, az asszonyokra, a zsidókra, az eretnekekre, a hitelenekre és a boszorkányokra. És — magától értetődik — a pápistákra, református földön, a hugenottákra pedig katolikus területen. Ha pedig nincsenek, fel kell találni őket.” Egy jezsuita írja 1631-ben: „A kínvallatás megtölti boszorkányokkal német földünket. [...] Hogy nem vallottuk be mindnyájan boszorkányvoltunkat, az onnan van, hogy nem kínoztak meg valamennyiünket.” Jean Bodin (1530—1596), a nagy jogász szerint a fődolog az, hogy „a társadalomból kimegyünk a rothadt részeket”. Ezért olyan vallatási technológiát dolgoznak ki, amely lehetővé teszi a vádlott számára, hogy (bólintással való) beismerésre szorítkozzék; nincs is szükségük előre tudni, milyen bűnököt követtek el. Mert sokan közülük „hallgatási szereket” rejtegettek. Mindenesetre — folytatja Jean Bodin mester — „a boszorkányok esetében a szóbeszéd szinte csalhatatlan”.

A feljelentés értékes segítség a boszorkányok, de különösen a vallásgyalázók felkutatásában. A legveszélyesebbek az eretnekek. Az írások tudói körülbelül ötszázféle elhajlót tartottak számon; voltak közöttük borboríták, hydroparatasesek, tascodrogiták és természetesen batrachiták is...

Végül és mindenki számára nyilvánvaló módon: inkább a Sátántól kell félni, mint a pestistől. A farkasok behatoltak Párizsba és a félelem a szívekbe. A hatalom azonban a helyén maradt. Mert — paradoxális módon — ez az egyetlen megnyugtató elem ezekben a kétségbeejtő időkben. Világosan megállapítható „az időbeli kapcsolat a hatalmi interregnum és a felkelések között”; azaz-hogy tekintély és biztonság közt. Így hát a — szellemi és világi — fejedelmek együtt bírják azt az előjogot, hogy uralmon tartassák a rettegést, és lecsillapítsák a félelmet.

A terror megdöbbenően modern egyensúlya. A borzalom szimmetriája.

SZEMLE

- KÖNCZÜL CSABA ● A telep (Gondolatok a könyvtárban) 132
CS. GYÍMESI ÉVA ● A mitizált kényszerűség (Jegyzetek a költészetéről) 135
BÍRÓ FERENC ● Mi kezdődhetne anélkül, ahonnan (Jegyzetek a költészetéről) 137
OLOSZ KATALIN ● Balladák földjén 138
T. TÓTH SÁNDOR ● Fordulat a matematikátörténetben 142
SZ. J. ● Adrian Marino: Prezențe românești și realități europene (Könyvről könyvre) 144
K. L. ● Muzeul de artă Cluj-Napoca. Catalog patrimonial I—II. (Könyvről könyvre) 145
V. M. ● Nagy Miklós: Állattenyésztés a nagyvilágban (Könyvről könyvre) 146

LÁTÓHATÁR

A. J.: Nem értjük egymást? (Merkur); Time; Le Nouvel Observateur

ILLUSZTRÁCIÓK

Balázs Imre, Bencsik János, Benczédi Ilona, Cseh Gusztáv, Deák Ferenc, Debreczeni László, Albrecht Dürer, Fazakas Tibor, Finta Edit, Fülöp Antal Andor, Gaál András, Jakobovits Miklós, Korondi Jenő, Kós András, Kusztos Endre, Márkos András, Mátyás József, Harald Meschendörfer, Mohi Sándor, Nagy Albert, Nagy Imre, Nagy Pál, Paulovics László, Pittner Olivér, Simon Sándor, T. Szűcs Ilona, Tóth László, Vetró Artúr

A KORUNK HÍREI

Romániai magyar népismeret tárgyú 1979-es évkönyvünk megjelenése alkalmából december 28-án baráti találkozót tartottunk a szerzőkkel és közeli munkatársainkkal; bevezetőt mondott Herédi Gusztáv.

Melius Péter 1578-ban Kolozsvárt nyomtatott *Herbárium*a megjelenésének 400. évfordulóját és az ezt köszöntő új szövegkiadást ünnepeltük meg a február 2-i *Korunk*-délelőttön. Veress Zoltán az első természettudományi tárgyú *Korunk*-délelőtt jelentőségéről, Nagy Géza a Melius-életműről és a *Herbárium*ról, az új kiadványt gondozó Szabó Attila a szövegkiadás tudományos kérdéseiről beszélt.

December 19-én a parajdi szabadegyetemen Herédi Gusztáv tartott előadást a székelység eredetét tárgyaló történeti hipotézisekről.

December 29-én a nagyváradi irodalmi kerekasztal keretében Gáll Ernő előadást tartott *Irodalom és önismeret* címmel.

1979-es évkönyvünk szerkesztői és szerzői január 19-én a bukaresti Petőfi Sándor Művelődési Házban (Aradi József és Egyed Péter), 23-án a parajdi szabadegyetemen (Bustya Endre, Cs. Gergely Gizella és Zsigmond József), 26-án a beszercei szabadegyetemen (Faragó József és Herédi Gusztáv), 30-án az aradi Tóth Árpád Irodalmi Körben (Herédi Gusztáv), illetve a gyergyószentmiklósi Művelődési Házban (Faragó József, Tarisznyás Márton és Veress Zoltán), február 2-án a nagyszalontai Arany János Irodalmi Körben (Faragó József és Mózes Teréz) találkoztak olvasóinkkal.

KORUNK GALÉRIA

Január 6.: Bakó Klára és Szentés Lajos (Szilágynagyfalu) kopjafa-fényképei. — A megnyitón Veress Zoltán bevezetője után Vajda Zsuzsa, az Állami Magyar Színház új tagja Kányádi Sándor-verseket olvasott fel, majd az Ördögsekér együttes (Sepsi Dezső, Sinkó András és Kőnczei Árpád) katonasíratókat adott elő.

Január 27.: Törös Gábor (Nagybánya) kisszobrai és plakettjei. — A megnyitón Király László bevezető szavai után Pásztor János színművész olvasott fel Király László verseiből, Balogh Ferenc és Annie Irion-Azzola César Franck *Hegedű-zongoraszonátá*-ját adta elő.

Új könyvek

ABBÉ DE SAINT PIERRE: Az örökbéke-tervezet rövid foglalata. Fordította Cseke Gáll Anna. Előszóval és jegyzetekkel ellátta Nagy Géza. Téka

BALÁZS MÁRTON—KOLUMBÁN JÓZSEF: Matematikai analízis

BALOGH ANDRÁS: A tudományos-műszaki forradalom és a jog

BALOGH EDGÁR: Táj és nép. Jegyzetek

BODOR PÁL: Kék folt. Regény

* * * Irodalomszemiotikai tanulmányok. Fordította Horváth Andor, Karafiáth Judit, Kelemen János, Murvai Olga. Válogatta és az utószót írta Murvai Olga. Korunk Könyvek

JÁNOSHÁZY GYÖRGY: Korok, emberek. Esszék, tanulmányok

KÁDÁN JÁNOS: Rád olvasom. Versek

KAUCSÁR MÁRTON: Korszerű elektronikus áramkörök. Antenna

KAZINCZY FERENC: Fogságom naplója. Az előszót és a jegyzeteket írta Rohonyi Zoltán. Tanulók Könyvtára

KOCSIS ISTVÁN: Drámák

MÓRICZ ZSIGMOND: Pillangó. Az előszót írta Kántor Lajos. Tanulók Könyvtára

OLTYÁN LÁSZLÓ: Sok víz lefolyt a Maroson. Riportok

PÁTER ZOLTÁN: A matematikai logika alapjai. Antenna

RÁDULY JÁNOS: A vizitünder leánya. Kisküküllő menti népmesék

SINKÓ ZOLTÁN: Ha a kaktusz kivirágzik. Humoreszkek

TÓTH ÁRPÁD: Lélektől lélekgig. Versek, műfordítások. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Láng Gusztáv. Tanulók Könyvtára